

A. Smith

A
nemzetek
gazdagsága

e gazdagság természetének
és okainak vizsgálata

I

A. SMITH a marxizmus egyik forrását jelentő angol klasszikus polgári közgazdaságtannak Ricardo mellett a legkiemelkedőbb képviselője. Mint a fiatal, haladó polgárság közgazdásza, jelen, 1776-ban megjelent művében kora közgazdasági ismereteit tudományos szinten foglalja egységes egészbe, s ugyanakkor számos kérdésben új eredményekkel is gazdagítja a közgazdaságtant. A tőkés gazdaság egész mechanizmusát igyekszik ábrázolni, s azt a titokzatos erőt, „láthatatlan kezet” keresi, amely az emberek akaratától és tudatától függetlenül szabályozza a gazdasági folyamatokat. Nagy érdeme, hogy értékelmélete tudományos változatában az érték nagyságát az áruban megtestesült munka mennyiségével határozza meg, s a tőkés és földesúri osztály jövedelmét a munka által létrehozott érték egy részének ellenérték nélküli elcsajátításaként ábrázolja. „Ezzel Smith felismerte az értéktöbblet igazi eredetét.” (Marx: *Értéktöbbletelméletek*, Budapest, 1958. I. 50. old.) Mint a kizsákmányoló osztály ideológusa azonban óvakodott attól, hogy osztálya tulajdonának gazdasági folyamatokra gyakorolt hatását feltárja, ezért elméleti nézeteiben sok az ellentmondás. Különösen érték- és jövedelemelosztási-elméletére jellemző, hogy a tudományos változatot sűrűn átszövik a felszínen megrekedő, a tudományos szemlélettel éles ellentétben álló vulgáris magyarázatok. A tudományos és vulgáris nézetek keveredésében azonban a tudományos elem a döntő, s Smithnek alapvető műve a marxi közgazdaság iránt érdeklődők számára fontos abból a szempontból, hogy felmérhessük azt a forradalmat, amit a marxizmus létrejötté jelentett a közgazdaságtanban.

A. SMITH
A NEMZETEK GAZDAGSÁGA
E GAZDAGSÁG TERMÉSZETÉNEK
ÉS OKAINAK VIZSGÁLATA

A. SMITH

A NEMZETEK GAZDAGSÁGA

E GAZDAGSÁG TERMÉSZETÉNEK
ÉS OKAINAK VIZSGÁLATA

I

1959

FORDÍTOTTA:

BILEK RUDOLF

LEKTORÁLTA ÉS AZ ELŐSZÓT ÍRTA:

DR MÁTYÁS ANTAL

A KÖZGAZDASÁGI TUDOMÁNYOK KANDIDÁTUSA

TARTALOMJEGYZÉK

<i>A mű jelentősége és főbb gondolatai</i>	9
--	---

*

BEVEZETÉS ÉS A MŰ BEOSZTÁSA	49
-----------------------------------	----

ELSŐ KÖNYV

TÁRGYALJA A MUNKA TERMELŐEREJÉT KIFEJLESZTŐ OKOKAT ÉS A
MUNKATERMÉKEK TERMÉSZETES MEGOSZLÁSÁT A KÜLÖNBÖZŐ NÉP-
OSZTÁLYOK KÖZÖTT

ELSŐ FEJEZET

A munkamegosztás	55
------------------------	----

MÁSODIK FEJEZET

A munkamegosztás szülőoka	63
---------------------------------	----

HARMADIK FEJEZET

A munkamegosztásnak határt szab a piac terjedelme	67
---	----

NEGYEDIK FEJEZET

A pénz eredete és értelme	72
---------------------------------	----

ÖTÖDIK FEJEZET

Az áruk valóságos és névleges, vagyis munkában, illetve pénzben kifejezett ára	79
---	----

HATODIK FEJEZET

Az ár összetevői	96
------------------------	----

HETEDIK FEJEZET

Az áruk természetes ára és piaci ára	104
--	-----

NYOLCADIK FEJEZET

A munkabér	114
------------------	-----

KILENCEDIK FEJEZET

A tőkeprofit	137
--------------------	-----

TIZEDIK FEJEZET

Bér és profit a munka és a tőke különböző foglalkoztatási területein	148
I. rész. A foglalkoztatási területek természetéből fakadó egyenlőtlenségek	149
II. rész. Az európai gazdaságpolitikából fakadó egyenlőtlenségek	169

TIZENEGYEDIK FEJEZET

A földjáraadék	195
I. rész. Földjáraadékot mindig hozó mezőgazdasági termékek	197
II. rész. Földjáraadékot hol hozó, hol nem hozó mezőgazdasági termékek	213
III. rész. A járaadékot mindig hozó, és hol hozó, hol nem hozó mezőgazdasági termékek egymáshoz viszonyított értékarányának a változásai	226
Kitérés, amely az ezüst értékének az utolsó négy évszázad folyamán lezajlott változásait tárgyalja	228
Első időszak	228
Második időszak	242
Harmadik időszak	243
Változások az arany- és az ezüstérték egymásközti viszonyában	259

Az okok, amelyek alapján felteszik, hogy az ezüst értéke még mindig esik	264
A gazdasági fejlődés különféle kihatásai három különböző nyerstermékfajtára	265
A nyerstermékfajták első csoportja	266
A nyerstermékfajták második csoportja	267
A nyerstermékfajták harmadik csoportja	277
Az ezüst értékváltozásait tárgyaló kitérésből adódó következtetések	287
A fejlődés kihatása az ipari termékek valóságos árára	292
A fejezet vége	297

MÁSODIK KÖNYV

A TŐKE TERMÉSZETE, FELHALMOZÁSA ÉS FOGLALKOZTATÁSA BEVEZETÉS	315
---	-----

ELSŐ FEJEZET

A tőke megoszlása	318
-------------------------	-----

MÁSODIK FEJEZET

A pénzről mint a társadalom jószágkészletének egy sajátos részéről, avagy a nemzeti tőke állagmegóvásával kapcsolatos kiadásokról	326
---	-----

HARMADIK FEJEZET

A tőkefelhalmozás, avagy a produktív és improduktív munka	371
---	-----

NEGYEDIK FEJEZET

A kamatra kölcsönadott tőke	390
-----------------------------------	-----

ÖTÖDIK FEJEZET

A tőke foglalkoztatásának különböző módjai	398
--	-----

A MŰ JELENTŐSÉGE ÉS FŐBB GONDOLATAI

ÁLTALÁNOS JELLEMZÉS ÉS SMITH MÓDSZERE

Adam Smith a marxizmus egyik forrását jelentő angol klasszikus polgári közgazdaságtannak Ricardo mellett legkiemelkedőbb képviselője.* Az ipari forradalom előestéjén működött. Az ő korában Anglia már elvesztette agrárjellegét s ipari országgá

* Adam Smith egy vámhivatalnok posthumus fiaként született Skóciában Kirkcaldy városában 1723. június 5-én. 14 éves korában 1737-ben beiratkozik a glasgowi egyetemre, ahol különösen Hutcheson filozófiai előadásait hallgatja szívesen. Glasgowban megkezdett tanulmányait Oxfordban fejezi be 1746-ban. Oxfordi tartózkodása alatt nagy hatással volt rá Hume akkor megjelent műve: „Tanulmány az emberi természetről.” Kettőjük között később mély, személyes barátság bontakozott ki. Visszatérve Skóciába Edinburghban előadásokat tart az angol irodalomról és közgazdaságtanból. Mint közgazdász a gazdasági szabadság mellett száll síkra. 1751-ben a glasgowi egyetem logikai tanszékére hívják meg tanárnak, majd ugyanezen egyetemen az erkölcs-filozófiai tanszékét foglalja el. 1759-ben jelenik meg „The theory of moral sentiments” (Az erkölcsi érzelmek tana) c. műve. Glasgowban 1764-ig marad. A glasgowi tartózkodás hasznos volt Smith számára. Megfigyelhette Nagy-Britannia ezen ipari vidéke gazdasági életének fejlődését. Skóciában különösen a vas- és textilipar volt fejlett. 1764-ben, 41 éves korában lemond tanári állásáról, s Buccleigh herceg nevelőjeként három évig tartó külföldi útra indul. Párizsban ismeretiséget köt a fiziokratákkal és az enciklopédistákkal. Hazatérve, 1766-ban szülővárosában, Kirkcaldyban telepedik le édesanyjánál. Itt dolgozza ki s fejezi be alapvető közgazdasági művét „Enquiry into the nature and causes of the wealth of nations” (Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól), amelynek megírásához még külföldi utazása során fogott hozzá, s amely mű 1776-ban jelenik meg hatalmas sikert aratva. 1778-ban magas beosztásban vámhivatalnoknak nevezik ki, s élete végéig ebben az állásban tevékenykedik.

vált. A tőkés termelés megszilárdult úgy az iparban, mint a mezőgazdaságban. Angliának sikerült győzedelmeskednie ellenfelei felett, s az angol kapitalizmus nagyhatalommá fejlődött. A megerősödött polgárság gazdasági tevékenységét azonban számos idejétmúlt intézmény gátolta. A protekcionizmus, amely jelentős mértékben hozzájárult az angol tőkés ipar kibontakozásához, feladata teljesítése után csak bénította a polgárság vállalkozói kedvét, kezdeményezését. Számos kormányzati előírás kötötte meg a vállalkozó kezét, s a tisztviselők serege zaklatta őket ténykedésük során. Írországgal a kereskedelmi forgalom korlátozva volt, s komoly akadályai voltak a külkereskedelemnek is.

Korlátokat jelentettek a termelőerők fejlődése szempontjából a jócskán fennmaradt feudális megszorítások is. Így például a városokban még érvényben voltak a céhszabályok, amelyek a tanoncidőt hét évben állapították meg, s megszábták a tanoncok számát a főbb iparágakban. Smith alapvető művében foglalkozik az ún. „szegénytörvények”-nek a tőkés ipar kibontakozása szempontjából káros hatásával is. Hosszan lehetne még felsorolni a tőkés fejlődést gátló feudális korlátokat.

A megerősödött polgárság érdekeit képviselve támadja Smith az elavult intézményeket, támadja a protekcionizmust, a feudális maradványokat. Bízik a tőkés gazdaság életerejében, meg van győződve arról, hogy a társadalom gazdagsága akkor gyarapodik a legnagyobb mértékben, a termelőerők akkor fejlődnek a legjobban, ha a gazdasági életet magára hagyják, ha a gazdasági élet belső erői spontán módon érvényesülhetnek, ha a gazdasági mechanizmus szabadon működhet. A gazdasági szabadság üdvös voltának hangoztatásában nyilvánul meg a fiatal, erőteljes polgári osztály ideológusainak optimizmusa.

Smith alapvető művében a tőkés gazdaság egész mechanizmusát kívánja ábrázolni, azt kívánja megmutatni, miként működik ez a mechanizmus gazdasági szabadság esetén. Előtte a közgazdák nagy része a gyakorlat által felvetett egyes problémákkal, a gazdasági élet egyes részproblémáival foglalkoztak. A tőkés termelés uralkodóvá válásával, a közgazdasági vizsgálódás tárgyát képező problémák körének szélesedésével azután lassan megérték a feltételei annak, hogy a polgári közgazdaságtan elért eredményeit elméleti rendszerbe foglalják. A közgazdaságtan első, rendszerezett kifejtésével a fiziokratáknál találkozunk. Adam Smithnek sikerült a kor közgazdasági ismereteit az akkori viszonyok között

a legtudományosabb szinten rendszerbe foglalni, s ugyanakkor kutatásaival nagymértékben gazdagította a közgazdaságtánt.

A probléma, amelyre a tőkés gazdasági mechanizmus működésével kapcsolatban mindenekelőtt választ kíván adni, a következő.

A tőkés gazdaságban, ahogyan azt Smith maga előtt látta, minden gazdálkodó egyén elszigetelve, saját belátása alapján cselekszik, s a gazdasági folyamatok a sok egyéni cselekvés eredményeként spontán módon alakulnak ki. Nincs központi szerv, amely irányítaná a gazdasági életet, az emberek gazdasági tevékenysége mégis szabályozott keretek között megy végbe, a gazdasági életben szigorú rend uralkodik, s az egyes elszigetelt árutertermelők mindig ellátják a piacot azokkal az árukkal, amelyekre a vevőknek éppen szükségük van. A gazdasági élet eme szabályozott rendjét Smith a fiziokratákhoz hasonlóan *természetes rendnek* nevezi. De vajon mi az a titokzatos erő, az a *láthatatlan kéz*, amely az emberek akaratától és tudatától függetlenül szabályozza a gazdasági folyamatokat? Erre a kérdésre igyekszik Smith választ adni. A marxizmus magyarázata erre vonatkozóan ismeretes.

A marxizmus tanítása szerint az egyes árutertermelők elszigeteltsége, függetlensége csak látszólagos. Az emberek sohasem termeltek Robinson módjára, hanem mindig embertársaikkal kisebb-nagyobb mértékben összefogva, a termelés jellege tehát mindig társadalmi. Noha az egyes árutertermelők egymástól elszigetelve működnek, tevékenységük mégis egymással szoros kapcsolatban áll. Egymás munkáját kölcsönösen feltételezik, s termelésük a társadalmi össztermelés szerves része. A termelők között kialakult kapcsolat társadalmi formája mindig a fennálló *tulajdonviszonyoktól* függ, s így a fennálló tulajdonviszonyok határozzák meg azt a gazdasági mechanizmust is, amely a termelők társadalmi együttműködését szabályozza. Az egymástól elszigetelt árutertermelők, illetve tőkés árutertermelők tevékenységének egymáshoz való viszonyát az árutertermelés, illetve a tőkés árutertermelés tulajdonviszonyait kifejező érték, illetve termelési ár szabályozza az árak játékan át. A piaci áraknak az érték, illetve a termelési ár körüli ingadozása jelzi, hogy az egyes termelési ágak árutertermelői tevékenységükkel helyes arányban kapcsolódtak be a társadalmi össztermelésbe.

Smith elképzelése a termelők társadalmi kapcsolatairól, a gazdasági mechanizmusról, a természetes rendről nagymérték-

ben magán viseli a polgári látókör korlátozottságát. Helyesen felismeri, hogy az elszigetelt árutertermelők látszólagos függetlenségük ellenére egymással szoros kapcsolatban állnak, amennyiben valamennyien a társadalmi munkamegosztás tagjaiként működnek. Osztályhelyzeténél fogva azonban öröknek, természetesnek tekinti a termelési eszközök magántulajdonát, s öröknek, természetesnek tekinti azokat a társadalmi formákat (csere, érték stb.), amelyekben a termelési eszközök magántulajdona által elszigetelt árutertermelők egymással gazdasági kapcsolatba lépnek. Az örök emberi természetnek megfelelő állapotot lát bennük, s nem ismeri fel, hogy a termelési eszközök magántulajdona, illetve tőkés magántulajdona az, amely meghatározza a gazdasági kapcsolatok e társadalmi formáit. Ezek létrejöttét és az árutertermelők tevékenységét szabályozó mechanizmust éppen ezért nem a tulajdonviszonyokból, hanem az állítólagos örök emberi természetből, az önzésből igyekszik levezetni. Azt ragadja meg, hogy a társadalom az elszigetelt árutertermelőket *önérdekükre* hatva készíti megfelelő magatartásra, a tőkést pl. *önérékére*, *profitérékére* hatva sarkalja, hogy egyik áruajtából többet, másból kevesebbet állítson elő, ebből azonban azt a helytelen következtetést vonja le, hogy a gazdasági kapcsolatok jellegét is az emberi önzés határozza meg.

Az önzésből magyarázza Smith az emberek tőkés viszonyok közötti gazdasági kapcsolatainak általános formáját, a cserét. Rámutat arra, hogy az önző egyének egymásra vannak utalva. *„Csaknem minden más állatfajtánál a kifejlett egyed teljesen önálló, és természetes állapotában nem szorul más élőlény segítségére. Az embernek viszont állandóan szüksége van felebaráti segítségre.“* (Smith: A Nemzetek gazdagsága 64. old.) Mivel pedig az emberek önzők, az egymás számára tett szolgálatokat hiba volna jóindulatuktól várni. *„Csak a koldus nyugszik bele abba, hogy embertársai jóindulatától függjön.“* (64. old.) Az egyén csak úgy képes embertársai segítségét megszerezni, hogy *„... önzésüket nyergeli meg a maga javára és meggyőzi őket, hogy a saját előnyükre cselekszenek, ha megteszik azt, amit kívánnak tőlük.“* (64. old.) *„Ebédünket nem a mézsáros, a sörfőző vagy a pék jóakaratótól várjuk, hanem attól, hogy ezek a saját érdekeiket tartják szemük előtt. Nem emberieségükhöz, hanem önszeretetükhöz fordulunk, és sohasem a magunk szükségéről, hanem a rájuk váró előnyökről beszélünk nekik.“* (64. old.) Az önző egyének egymásnak nyújtott kölcsönös szolgálá-

latának egyetlen ésszerű formája a csere. A csere tehát természetes jelenség, az emberi önzésből fakad. „*Add nekem, amire szükségem van és megkapod, ami neked kell: ez az értelme minden efféle ajánlatnak és túlnyomórészt ez a módja annak, hogy megkapjuk egymástól a számunkra éppen szükséges szolgáltatásokat.*” (64. old.)

Ez a polgári szemlélet nagymértékben korlátozta Smith kutatási körét. Azzal, hogy az önzésből igyekezett levezetni a társadalmi munkamegosztás tagjaiként működő termelők társadalmi kapcsolatait, az árutermelés, illetve a tőkés árutermelés viszonyait nem volt képes a maguk mélységében, sokoldalúságában feltárni. A termelési eszközök magántulajdona mellett folyó társadalmi termelés számos alapvető sajátossága maradt számára rejtve. Nem ismeri fel azokat a súlyos ellentmondásokat, amelyeket a fennálló tulajdonviszonyok idéznek elő a termelők egymás közötti viszonyában. Nem ismeri fel a termelés magán és társadalmi jellege közötti ellentmondást, nem ismeri fel a termelési eszközök tőkés magántulajdonából fakadó ellentéteket. Márpedig ezek a tulajdonviszonyokból fakadó ellentétek azok, amelyek jellemzik az árutermelés, illetve a tőkés árutermelés viszonyait és jelentik azt a talajt, amelyen a gazdasági kategóriák létrejönnek, fejlődnek, módosulnak, a gazdasági folyamatok kibontakoznak, a gazdasági mechanizmus működik.

Az emberek gazdasági kapcsolatai jórészt csak mennyiségileg érdeklik Smitht. Mi határozza meg a csereviszonyok nagyságát, a jövedelmek magasságát stb. A fennálló termelési viszonyok jellemzése legfeljebb csak annyiban található meg nála, amennyiben létrejöttüket az önzésből igyekszik levezetni.

A MUNKAMEGOSZTÁSRÓL

Smith gazdasági vizsgálódásait a *gazdagság* keletkezésének problémájával kezdi. Ez állt már a merkantilisták és fiziokraták érdeklődésének középpontjában is. A merkantilisták — mint ismeretes — a gazdagság forrását a forgalom területén keresték. A fiziokraták ehhez képest nagy lépést tettek előre, amikor a forgalommal szemben a termelést jelentették ki a gazdagság forrásának. A gazdagság létrejöttét azonban az összes termelési ágak közül csak a mezőgazdaságban tudták észrevenni. A gazdagságnak általános emberi munkára való visszavezetését először

Franklinnál találjuk meg. Smith Anglia fejlett polgári viszonyai között, amikor a tőkés termelés a főbb termelési ágakban már uralkodóvá vált, s a tőke számára egyformán hasznot hajtónak bizonyult valamennyi, hasonló megállapításra jutott, s a munkát általában tartja a gazdagság forrásának, bármely termelési ágban is fejtették ki. Túljut tehát a merkantilisták és fiziokraták álláspontjának egyoldalúságán. A gazdagság vizsgálatánál először a társadalom rendelkezésére álló termékek mint használati értékek gyarapításának kérdését vizsgálja meg, majd a gazdagság egyes elemei cseréjében mutatkozó törvényszerűségeket. Feltárva a csereértéket szabályozó törvényszerűséget, ábrázolásában a bér munkás a termelés valamennyi területén nagyobb értéket állít elő, mint amennyit munkabéréként kap, tehát nála minden termelési ágban keletkezik értéktöbblet, minden termelésben kifejtett munka produktív.

A társadalom rendelkezésére álló használati értékek növelésének problémáját vizsgálva a következőket írja: „Minden nép életében az évről-évre kifejtett munka az a tényező, amely az évente fogyasztott szükségleti és kényelmi cikkeket kezdettől fogva szolgáltatja.” (49. old.) A termékek évi mennyisége pedig a termelésben foglalkoztatott munka mennyiségétől és ennek a munkának a termelékenységtől függ. A gazdagság létrehozatalában Smith a munka termelékenységeinek döntő jelentőséget tulajdonít. Arról ír, hogy a primitív népek összehasonlíthatatlanul szegényebben élnek, mint a civilizáltak, jóllehet a primitív népeknél az összes lakosság összehasonlíthatatlanul nagyobb része dolgozik, mint a civilizált népeknél. A civilizált emberek azért élnek jól, mert munkájuk termelékenyebb. A munka termelékenysége a munkások képességeitől és ügyességétől függ. Képességük és ügyességük pedig a munkamegosztástól. Ilyenképpen a népek gazdagságának a gyarapodása a munkamegosztástól függ — mondja Smith — és ezért a nemzetek gazdagodására vonatkozó kutatásait is a munkamegosztással kezdi.

A munkamegosztás fontosságának hangsúlyozása a tőkés ipari fejlődés manufaktúra-korszakának sajátossága. Smith korában Anglia hatalmas mértékben elhagyta a gazdasági fejlődés útján a feudális országokat. Anglia gazdasági fejlődésének alapja a termelőerők nagyarányú fejlődése volt, amit a kialakult tőkés viszonyok tettek lehetővé. Bár a munka még döntően kézierővel folyt e korban, a tőkés által foglalkoztatott munkások nagy száma,

amely lényegesen felülmúlta a céhműhelyben dolgozók számát, lehetővé tette a munkamegosztáson alapuló széleskörű kooperációjukat. A munkások kooperációja folytán új termelőerő jött létre, az a termelőerő, amelyet a munkás mint társadalmi munkás fejt ki, tehát a munka társadalmi termelőereje. Smith hangsúlyozza eme új termelőerő jelentőségét, nézetei a munkamegosztásra vonatkozóan azonban nagymértékben tükrözik a polgári látóker korlátozottságát. A munkamegosztást csak mennyiségi szempontból vizsgálja, de nem minőségileg. Figyelmét teljesen a termelőerők mennyiségi fejlődése köti le, és nem veszi észre, hogy ezt a mennyiségi fejlődést a termelési viszonyok megváltozása tette lehetővé. Éppen ezért a munkamegosztásban csupán technikai mozzanatot lát, eredetét pedig módszerének megfelelően az emberi természetből vezeti le. Az emberi önző természet létrehozta a csereket mint az önző egyének között egyetlen lehetséges társadalmi kapcsolatot. Az egyén azután éppen önző természeténél fogva lassan rájött arra, hogy a csere révén sokkal jobban jár, ha azokat a cikkeket állítja elő, amelyek termeléséhez a legnagyobb készséggel és ügyességgel rendelkezik. Ily módon a csere folyamata lassan létrehozta a munkamegosztást. *„Ugyanaz a cserélő hajlam, amely arra készlet bennünket, hogy megállapodás, csere vagy vásárlás útján szerezzük meg egymástól a szükséges szolgáltatások nagyobb részét, képezi eredeti kiindulópontját a munkamegosztásnak is.”* (65. old.)

A munkamegosztást csupán technikai oldaláról szemlélve, Smith figyelmét csupán az ragadja meg, hogy a munkamegosztás az embereket a manufaktúrában egy nagy termelőszervezetté egyesíti és a munka termelékenységét nagymértékben növeli. A manufaktúrában kialakuló munkamegosztást általában vett munkamegosztásként, a nemzeti gazdagság növelésének történelem felett álló eszközöként ábrázolja. Nem érti meg a manufaktúra ama tulajdonságát, hogy ott termelési eszközzel nem rendelkező termelők munkáját zsákmányolják ki a termelési eszközök tulajdonosai.

A minőségi elemzés, tehát a tulajdonviszonyokig lehatoló elemzés hiánya folytán Smith nem tud különbséget tenni manufaktúrában belüli és manufaktúrák közötti munkamegosztás között sem. Technikai szempontból nézve valóban nincs is minőségi különbség a kétféle munkamegosztás között. Smith kis és nagy manufaktúrákról beszél, s a kettő szerinte csupán a *szemléltető* szempontjából különbözik, aki a kis manufaktúrában, tehát a szó igazi értelmében vett manufaktúrában a sokfajta részmunkát egyetlen

pillantással át tudja tekinteni, míg a nagy manufaktúrában, tehát társadalmi termelés-szervezetben az egyes munkafajták összefüggését elhomályosítja az a körülmény, hogy a részmunkák nagy területen szóródnak szét és minden egyes iparágban igen nagy a foglalkoztatottak száma. A kétféle munkamegosztás döntő különbségét azonban csak a tulajdonviszonyok elemzésével lehet feltárni. Manufaktúrában belül termelési eszközöktől megfosztott munkások között osztják meg a munkát, míg manufaktúrák közötti viszonylatban termelési eszközök tulajdonosai állnak egymással szemben. Ezen az alapvető különbségen nyugszik a kétféle munkamegosztás egyéb különbsége. Így pl. az, hogy a manufaktúrák közötti kapcsolatot az áruk adás-vétele közvetíti, míg a manufaktúrákon belül a részmunkás nem termel árut. Csak a részmunkás közös terméke lesz áruvá. A manufaktúrában belül a termelők kapcsolata tehát nem árukapcsolat, a különböző munkaerőket ugyanaz a tőkés vásárolja meg, s kombinált munkaerőként használja fel azokat. Vagy : a tőkés a manufaktúrában belül szigorúan megszervezi a munkát. A tőkés tulajdonviszonyok ebben nem akadályozzák, sőt éppen azok teszik lehetővé a munka nagyarányú megosztását és megszervezését az üzemen belül. A manufaktúrák között viszont a legteljesebb anarchia uralkodik. A tőkés a tulajdonviszonyokba való beavatkozásnak minősíti a termelőfolyamat bármilyen tudatos társadalmi ellenőrzését és szabályozását.

AZ ÁRUK CSEREÉRTÉKE

a) *A tudományos értékelmélet*

A csereviszonyok mögött a meghatározó elemet keresve Smith a munkamegosztásból, tehát a termelési viszonyokból indul ki. Ábrázolásában az egyének egy nagy társadalmi termelő-szervezetnek, a társadalmi munkamegosztásnak tagjai. Mint ilyenek egymás számára dolgoznak, hiszen „ezekkel (ti. a különböző javakkal — M. A.) az embert a saját munkája csak nagyon kis mértékben láthatja el akkor, amikor a munkamegosztás már teljesen kialakult” (79. old.). Ilyen szemlélet mellett Smith az érték dologi megjelenési formája, a csereérték mögött fel tudja ismerni személyek viszonyát, s rámutat arra, hogy amikor termékeket cserélnek, munkát cserélnek. „Amit pénzért vagy áruért

veszünk, azt . . . munka ellenében szerezzük . . .” (79. old.). Szerinte a „ . . . munka volt az első ár, az első pénz, amellyel mindenért fizettek.” (79.-old.) Smith a munkamegosztásból kiindulva az egyes munkafajták között az értékalkotás szempontjából nem lát különbséget. Az áruk értékét különbség nélküli, általános emberi munkára vezeti vissza.

Az értéknek különbség nélküli emberi munkával való meghatározását először Franklinnál találhatjuk meg. Franklin érték-elmélete azonban nem hatott közvetlenül a tudomány általános menetére, mert Franklin a politikai gazdaságtannak csak egyes kérdéseit tárgyalta bizonyos gyakorlati alkalmakkal kapcsolatban. Smith elméleti rendszerében viszont fontos helyet foglal el a munkaérték-elmélet, jövedelemelosztási elméletét is erre építi, s így sikerül nagymértékben megközelítenie a polgári gazdasági élet valóságát. Az áru értékének általános emberi munkára való visszavezetése hatalmas lépés előre Pettyhez képest, aki ugyan keresi már a lényegét a csereviszonyok mögött, de még a dologi burok rabja. Petty észreveszi és élesen domborítja ki az áru és pénz különbségét, amit azonban nem tud megmagyarázni. A csereértéket vizsgálva csak azt a mozzanatot hangsúlyozza, hogy az áruknak pénzzé kell válniuk, az A—P mozzanathoz tapad a szemlélete, s a pénz különleges szerepétől megtévesztve azt tartja, hogy a pénznek van egyedül értéke s a közönséges áruknak csak annyiban, amennyiben pénzre kicserélhetők. Smith ezzel szemben túljut a forgalomkeltette merkantilista illúziókon. Elvonatkoztat a dologi buroktól. Az áru és pénz cseréje mögött hangsúlyozza a személyek viszonyát, a társadalmi munkamegosztást. Éppen ezért tud eljutni az értéknek az általános emberi munkával való meghatározásához.

Smith tudományos érték-elméletének azonban súlyos hiányosságai vannak. Mint már a bevezetőben említettük, nem ismeri fel a termelési eszközök magántulajdonának hatását az általa ábrázolt, egymással munkamegosztásban álló termelők viszonyára. Nála még az egyenlő értékek cseréjének törvényszerűsége is a tulajdonviszonyok helyett az emberi önzésből következik: az emberek önző természetüknél fogva annyi munkát követelnek a csere során a társadalomtól, mint amennyit ők teljesítettek a társadalom számára. Ilyen szemlélet mellett az érték alapjául szolgáló termelési viszonyok alapvető sajátosságai rejtve maradnak előtte. Csak azt látja, hogy az elkülönült termelők a társa-

dalmi munkamegosztás tagjaiként egymás számára dolgoznak, csak a harmóniát látja viszonyukban. Nem ismeri azonban fel, hogy munkájuk a termelési eszközök magántulajdona következtében magán és társadalmi jellegű, s hogy a két oldal között ellentmondás áll fenn. Nem ismeri fel azt az ádáz küzdelmet, amit eme ellentét következtében az egyazon terméket előállító *magán*termelők folytatnak egymással munkájuk *társadalmi* elismeretéseért, amely harc során az áru előállítására fordított egyéni munkamennyiségek *társadalmilag* szükséges munkamennyiséggé, az áruk egyéni értéke pedig *társadalmi* értékke egyenlődik ki. Nem ismeri fel, hogy a munka magán és ugyanakkor társadalmi jellege következtében az árutermelő munka konkrét és absztrakt munka is egyúttal. (Az árutermelő munka konkrét jellege azt fejezi ki, hogy minden termelésben kifejtett munka társadalmi formától függetlenül használati értéket állít elő. Az árutermelő munka absztrakt voltában viszont az árutermelő munka társadalmi jellege nyilvánul meg a fennálló tulajdonviszonyoknak megfelelő sajátos módon. Az elszigetelt árutermelők ugyanis a piacon keresztül, termékeik cseréje révén kerülnek egymással érintkezésbe. Egymás számára végzett munkájuk társadalmi jellegét azzal ismerik el, hogy termékeiket kölcsönösen elcserélik. Miközben termékeiket mint értéket egyenlőnek ismerik el, a bennük levő egymás számára végzett, tehát társadalmi munkát is egyenlőnek tekintik. A társadalmi munka tehát árutermelés viszonyai között különbségnélküli, elvont, azaz absztrakt munkaként jelenik meg.) Nem ismeri fel továbbá Smith, hogy az árutermelés viszonyainak ellentmondásos volta folytán ellentét áll fenn az érték és a használati érték között, amely ellentét a pénz kialakulásával nyer mozgási formát. Nem ismeri fel tehát a pénz létrejöttének szükségszerűségét, a pénz lényegét, azt, hogy az érték és a használati érték között fennálló ellentmondás elmélyülésével az áruk világában mindinkább felmerül a szükségessége annak, hogy kiemelkedjen egy különleges áru, amelyben mint általános egyenértékben az egyes áruk értéküket társadalmilag érvényes módon kifejezhetik. Smith a pénzben csak *közönséges* árut lát, s így Pettytől eltérően nála eltűnik minden különbség áru és pénz között. A pénz létrejöttét a közvetlen csere nehézségeiből, tehát az árutermelés belső ellentmondásának a forgalomban való megnyilvánulásából vezeti le. „*A mészáros boltjában több a hús, mint amennyit ő maga el tud fogyasztani; a serfőző is, a pék is*

örömet megszerezne magának egy-egy részt a feleslegből, de a saját ipara termékein kívül semmije sincs, amit cserébe felajánlhatna, a mézárósnak viszont már van annyi kenyere és söre, amennyi neki éppen kell. Cserére ebben az esetben tehát nem kerülhet sor az érdekeltek között; a mézárós nem lehet szállító, a serfőző vagy a pék nem lehet átvevő, nem szolgálhatják kölcsönösen egymás érdekeit. Nyilvánvaló, hogy a munkamegosztás kialakulását követő minden társadalmi korban minden előrelátó ember azon volt, hogy az ilyen előnytelen helyzetet elkerülje és az ügyeit úgy intézze, hogy a saját munkája termékein kívül állandóan legyen bizonyos mennyiségű olyan jószág is a birtokában, amelyről feltehetette, hogy azt jóformán senki sem utasítja majd vissza a saját mestersege termékeiért cserébe.” (72. old.)

Az áru értékét, a benne levő munka mennyiségével határozza meg, Smith jövedelmekre osztja. Az áru értékének jövedelmekre osztása mint „Smith dogmája” ismeretes a közgazdaságtan történetében és végigvonul a polgári közgazdák nagy részénél. Az árutermelési viszonyok mélyebb elemzésének a hiánya bosszulta itt is meg magát Smithnél, akárcsak a pénz kérdésében. Mivel nem ismerte fel a munka kettős jellegét, nem tudta összeegyeztetni az új érték alkotását a régi érték fenntartásával. Éppen ezért gyakran elhagyja a termék értékéből az állandó tőke értékét, feloldva azt jövedelmekre. Erről azonban majd később lesz részletesen szó.

Az érték tudományos elmélete mellett azonban az érték-elméletnek gyakran egyéb változatait is megtalálhatjuk Smithnél. A polgári látókör korlátoltsága, a termelési viszonyok mélyebb elemzésének hiánya bosszulta meg itt is magát. Smith sejti, hogy az egyszerű árutermelésnek tőkés árutermeléssé való átalakulásával az értéktörvény érvényesülésében változás következik be. E változást azonban nem tudja tudományosan, munkaértékelméletével összhangban megmagyarázni. Nem tudja, mert egyrészt nem ismeri fel, hogy míg egyszerű árutermelés viszonyai között az önálló árutermelők munkájukat adják el, tőkés tulajdonviszonyok mellett megjelenik egy olyan árueladó, a bérmunkás, aki nem adhat el munkát, mert nem rendelkezik termelési eszközökkel. Smith ábrázolásában a bérmunkás a többi árueladóhoz hasonlóan szintén munkát ad el. Másrészt az érték átalakulásának folyamatát termelési árrá nem tudja feltárni.

Smith közgazdasági elemzésének hiányosságai súlyos ellentmondásokat idéztek elő értékelméletében. A számára megoldatlan problémák súlya alatt kénytelen tudományos értékelmélete mellett az értékre vonatkozóan más magyarázatokat is adni. Ezzel azután ellentmondásossá teszi értékelméletén nyugvó más elméleti megállapításait is (pl. jövedelemelosztási elméletét).

Nézzük meg előbb, hogy a tőke és a munka cseréjének problémája milyen törést idézett elő Smith értékelméletében.

b) *A munka és a tőke közti csere problémája*

Smith első érték meghatározása mellett, mely szerint egy áru annyit ér, amennyi munkával előállították, gyakran felbukkan egy másik definíció is: az áru annyit ér, amennyi munkát vásárolhatunk érte. „... *birtokosának, aki azt nem akarja maga használni vagy elfogyasztani, hanem más áruért akarja elcserélni, minden áru annyit ér, amennyi munkát érte kaphat*” (79. old.). A két meghatározást felváltva használja és az áruk értékét hol az áruban levő munkamennyiséggel, hol pedig az érte vásárolható munkamennyiséggel határozza meg. A kettő néha össze is fonódik. Nincs is baj ezzel a megfogalmazással mindaddig, amíg egyszerű árutermeléssel és nem tőkés árutermeléssel van dolgunk. Egyszerű árutermelés viszonyai között, amikor a termelők saját termékeiket cserélik ki, valóban az áruban levő munkamennyiség és az a munkamennyiség, amit a termelő árujáért átlagban egy másik termelőtől áruformában kap, egyenlők és mindkettő mérheti az áru értékét.

Tőkés viszonyok között azonban, amikor tehát a munkaerő is áruvá válik, a tőkés több munkát kap a munkástól, mint amennyit neki munkabéreként átadott, hiszen az a munka, amit a munkás a termelés során kifejt, több annál a tárgyiasult munkánál, amit a munkás a munkabéreként kap. Az eleven munka tehát nem ugyanannyi holt munkára cserélődik, hiszen a holt munkának mint tőkének megvan az a képessége, hogy több eleven munkára cserélődjön ki, mint amennyit tartalmaz.

A tőkés v értékért $v=m$ eleven munkamennyiséget kap. Mindez azonban nem érinti a csere egyenértékűségének elvét, hiszen a munkás közvetlenül nem a munkáját, hanem munkarejét adja el a tőkésnek, és így *a holt és az eleven munka egyen-*

lőtlen cseréjét a felszínen a *munkaerőnek* az értéktörvény alapján végbemenő cseréje közvetíti.

Smith észreveszi a munkás és a tőkés közötti csere egyenlőtlen-ségét, ezt azonban nem tudja az egyenlő munkamennyiségek cseréjének törvényszerűségével összeegyeztetni. Nem tudja, mert a munkás helyzetét nem elemzi a tulajdonviszonyok szempont-jából. A munkás a valóságban, mivel nincsenek termelési eszközök a tulajdonában, csupán munkaerejével rendelkezik, s így rá van utalva a termelési eszközök tulajdonosaira. *A munkaerő árjellege* a tőkés magántulajdonában levő termelési eszközök *uralmát* fejezi ki a közvetlen termelő, a bérmunkás felett. A munkásnak a tulajdonviszonyok szempontjából a termelési eszközök tulajdonosaival szemben fennálló egyenlőtlen helyzete a forgalom területén úgy jelentkezik, hogy míg a termelési eszközök tulajdono-sai munkát adnak el, addig a munkás munkaerőt. Smith azonban nem ismeri fel a munkásosztály függő helyzetét a termelési eszközök tulajdonosaitól, így a függő helyzet megnyilvánulását sem veszi észre, azt, hogy a munkás csak *munkaerejét* adhatja el. Úgy ábrázolja a munkást, mint más (termelési eszközökkel ren-delkező) árueladót. Valamennyien *munkát* adnak el. A különbség közöttük legfeljebb annyi, hogy a munkás *eleven*, más árueladók viszont *holt* munkát bocsátanak áruba, de Smith ábrázolásában *valamennyien egyenrangú tulajdonosok*. Sőt, a munkás „tulajdonát”, a munkát, Smith a legfőbb tulajdonnak tekinti.

Ha viszont a munkás a munkáját adja el, úgy Smith kénytelen feltételezni, hogy a tőke megjelenésével a csere általános törvénye, az áruknak a bennük megtestesült munkamennyiség alapján történő cseréje megszűnik, hiszen a tőkéseknek tőkékjükért (a változó tőkékért) nagyobb eleven munkamennyiséget kell a munkástól cserébe kapniok, különben nem lenne profitjuk. Hirdeti, hogy a tőke megjelenésével az áruk értékét már nem az áruban levő munkamennyiség, hanem az *általa vásárolható eleven munka mennyisége határozza meg*. Élesen ki is domborítja, hogy a két mennyiség nem lehet egyenlő, hanem az áruért vásárolható eleven munka mennyiségének nagyobbnak kell lennie az áruban levő munka mennyiségénél, különben a tőkésnek nem lenne profitja. A tőke megjelenésével — írja — „... *azt, hogy milyen munkamennyiséget vehetünk, cserélhetünk vagy vonhatunk a magunk rendelkezési körébe valamely jószág ellenében, többé már nem az szabja meg kizárólag, hogy általában milyen munkamennyiséget*

fordítottunk az illető jószág megszerzésére vagy előállítására. Nyilvánvaló, hogy egy további munkamennyiség szükséges ahhoz, hogy fedezze annak a tőkének a profitját, amely előlegezte a béreket és biztosította a munkához szükséges anyagokat.” (98. old.) Smith ezzel — írja Marx — arra tapint rá, hogy „a gazdagodás, az áruban foglalt érték értékesítése és ennek az értékesítésnek a joka a tárgyiasult munka által mozgásba hozott eleven munka nagyobb vagy kisebb mennyiségétől függ.” (Marx: Értéktöbbletelméletek 47. old.) „A. Smith nagy érdeme az, hogy éppen az első könyv azon fejezeteiben (VI., VII., VIII. fejj.), amelyekben az egyszerű árucseréről és ennek értéktörvényéről áttér a tárgyiasult és eleven munka közti cserére, a tőke és a bér munka közti cserére, a profit és földjáradék általában való szemügyrevételére, röviden az értéktöbblet eredetére, érzi, hogy itt szakadás következik be, hogy — akármilyen közvetítéssel is, amely közvetítést ő nem érti meg — s törvény az eredményben ténylegesen megszűnik, több munkát cserélnek ki kevesebb munkára (a munkás álláspontjáról), kevesebb munkát több munkára (a tőkés álláspontjáról); nagy érdeme az, hogy kiemeli — s valósággal megzavarja ez —, hogy a tőke felhalmozásával és a földtulajdonnal — tehát azzal, hogy a munkafeltételek magával a munkával szemben önállósulnak — új fordulat, látszólag (és mint eredmény ténylegesen) az értéktörvénynek ellenkezőjébe való átcsapása megy végbe. Elméleti erőssége Smithnek, hogy érzi és hangsúlyozza ezt az ellentmondást, éppúgy, ahogy elméleti gyengéje, hogy az általános törvény tekintetében, még a puszta árucserére vonatkozólag is, megzavarja annak át nem látása, hogy ez az ellentmondás magának a munkaképességnek áruvá válása folytán következik be, és hogy ennek a sajátos árunak a használati értéke — amelynek tehát semmi köze csereértékéhez — maga a csereértéket létrehozó energia.” (Marx: uo. 57—57. old.) „Nem is lehetett megmagyarázni az ellentmondást, amíg a tőkét közvetlen munkával, nem pedig a munkaképességgel állították szembe.” (ü. v. 43. old.)

A munka és a tőke közötti cserét egyenlőtlennek ábrázolja, Smith úgy gondolja, hogy ha a holt és eleven munka közti csere során nem érvényes az árukban levő munkamennyiség alapján végbemenő csere törvénye, akkor nem érvényes a munkatermékek egymással való cseréje során sem. Szerinte tőkés viszonyok között a munkatermékeket sem a bennük levő munkamennyiség alapján cserélik ki egymással, hanem aszerint, hogy mennyi eleven munkát képesek megvásárolni.

Az érték ilyen megformulálásával azután Smith úgy vélte, hogy sikerült találnia egy *változatlan értékmérőt*. Az érték változatlan mértékének problémája Smitht is, Ricardot is foglalkoztatja: lehet-e találni olyan mértéket, amely kifejezi az érték nagyságát, s ugyanakkor maga változatlan. „...amiként egy mennyiségi mérték, amely nagyságában maga is folyton változik, mint pl. a láb, az öl vagy a marok, sohasem lehet más dolgok pontos mennyiségmértője, ugyanúgy egy értékében folyton változó áru sem lehet soha más áruk pontos értékemértője.” (81—82. old.) Szerinte az *áruért vásárolható munka* tekinthető az érték változatlan mértékének. A munkás munkabérént ugyanis Smith a létfenntartási javak minimumával határozta meg. A munkás, ábrázolásában, fő táplálékából, a gabonából átlagban mindig ugyanazt a mennyiséget képes megvásárolni, bizonyos mennyiségű gabonával tehát átlagban mindig ugyanazt a munkamennyiséget lehet megszerezni. A „munka” értéke ily módon szerinte más áruk értékétől eltérően értékében sohasem változik, alkalmas tehát arra, hogy változatlan értékemértőként szerepeljen.

Az *áruért vásárolható munkamennyiséget* tekintve változatlan értékemértőnek, Smith hangoztatja, hogy a gabonában kikötött járadékok sokkal inkább megtartották értéküket, mint amit pénzben kötöttek ki. „Egymástól távoli időpontokban ugyanazt a munkamennyiséget több valószínűséggel vehetjük meg ugyanannyi gabonáért, a munkás létalapjáért, mint ugyanannyi aranyért vagy ezüstért, vagy esetleg bármely más áruért; így tehát egymástól távolieső időpontokban ugyanaz a gabonamennyiség inkább fogja ugyanazt a valóságos értéket képviselni és birtokosának lehetővé tenni, hogy mások munkájából ugyanolyan mennyiséget kapjon.” (84. old.)

Smith azonban a változatlan értékemértőre vonatkozó fel-fogásában többszörösen is téved. Téved, mert a munkát, mint az érték immanens mértékét az érték külső mértékének tekinti, s mint ilyennek igyekszik az „értékét” meghatározni. A „munka” értékét azonosítja a munkabérrel, a munkabér nagyságát pedig a társadalmi, történelmi elemet teljesen figyelmen kívül hagyva határozza meg, mint a munkás biológiai létének fenntartásához szükséges létfenntartási javak változatlan minimumát. Így jut el ahhoz a helytelen álláspont-hoz, hogy az *áruért vásárolható munka* változatlan értékemértőnek tekinthető.

Meg kell azonban mondani, hogy Smith könyvének legdöntőbb helyein öntudatlanul is az érték első, helyes meghatározása mellett tart ki és ez hatalmas érdeme.

c) *Az érték és a termelési ár problémája*

Smith rendszerében azonban az értéknek egy *harmadik* értelmezésével is találkozunk, amely mint említettük, szintén azzal kapcsolatos, hogy az egyszerű ártermelésnek tőkés ártermeléssé való átalakulásával végbemenő tulajdonviszonyváltozások hatása nem tudja helyesen elemezni, s így a felszíni jelenségeket nem mindig tudja a lényeggel összeegyeztetni. Értékelmélete harmadik változatában az árak alakulását, teljesen elszakítva tudományos munkaelméletétől olymódon határozza meg, ahogyan az a felszínen a szemlélő elé tárul. Míg Smith az érték tudományos értelmezésében az áru értékét a benne megtestesülő munka mennyiségével határozza meg, s (bár helytelenül) teljes egészében jövedelmekre osztja, az érték harmadik változatában megfordítja az ok és okozati sorrendet. Már nem arról beszél, hogy az érték jövedelmekre oszlik, hanem hogy az *értéket, illetve természetes árat jövedelmek alkotják*. Alapvető művében elmondja, hogy minden társadalomban vagy vidéken a munka és a tőke különböző felhasználási ágaiban kialakult a munkabér, a nyereség és a járadék átlagos nagysága. A jövedelmek eme átlagos nagyságai határozzák meg szerinte a természetes ár nagyságát. „*Maga a természetes ár egyes drösszetevők, vagyis a munkabér, a profit és a járadék természetes rátáival változik . . .*” (112. o.)

Mi lehet az oka Smith eme elképzelésének? A felszínen, különösen akkor, hogyha a kutató az egyes tőkés szemszögéből vizsgálja a gazdasági jelenségeket, lelepleződik az a tény, hogy *a jövedelmek forrása az érték, s úgy tűnik, mintha (az állandó tőkét figyelmen kívül hagyva) a jövedelmek határoznák meg az értéket*. Ennek magyarázata a következő.

Tőkés viszonyok között a közvetlen termelő, a bérmunkás, mivel meg van fosztva a termelési eszközöktől, az általa előállított új értékből a munkaereje újratermeléséhez szükséges értéknagyságot kaphatja csak meg. Az új értéknek a munkaerő értéke felett fennmaradó része a termelési eszközök tulajdonosainak, a tőkésnek és a földesuraknak jut. Tőkés viszonyok között tehát az új érték „*különböző részekre oszlik szét, amelyek jövedelmek formá-*

jában egymással szemben önálló alakot öltenek.” (Marx : A tőke, III. Szikra, 1951. 932. old.) Az új értéknek jövedelmekre való szétbomlása az újratermelés során szüntelenül *ismétlődik*, hiszen a tőkés újratermelés nemcsak az anyagi javak, hanem a tőkés termelési, elosztási viszonyok újratermelése is. A munkás az újratermelés során jövedelemként mindig az új érték egy részét kaphatja csak meg, míg a fennmaradó részre, az értéktöbbletre a tőkés és a földesúr tartanak a termelési eszközeik tulajdona alapján szüntelenül jogcímet. A jövedelmeket az egyes osztályok, mivel rendszeresen megkapják, már előre feltételezik, még mielőtt az érték létrejött volna, a tőkés pl. a munkabér, kamat, földjára-
járadék nagyságát még mielőtt a termelési folyamatot megkezdene, előre szerződésbe foglalja, s kalkulációja során számol velük. A felszínen éppen ezért az elosztási viszonyok szüntelen újratermelése következtében az értékalkotás eredménye, a jövedelmek létrejötte az értékalkotás feltételének látszik, azaz úgy tűnik, különösen az *egyes tőkés üzleti számításai szempontjából*, mintha az *értéknek oly nagyságot kellene felvennie*, amely elégséges ahhoz, hogy megfizesse a munkásoknak a munkabért, a tőkésnek a profitot és a földesúrnak a földjára-
járadékot, azaz mintha a jövedelmek nagyságától függne az érték nagysága.

Az érték termelési árrá alakulásával azután még erősebben jelentkezik az a látszat, *mintha a jövedelmek lennének önállóan az érték, illetve az ár meghatározói*. A jövedelmek változása ugyanis ha az értéket nem is, de *a termelési árat megváltoztatják*. Ugyanakkor viszont a termelési ár nagymértékben leplezi a benne megjelenő értéket, s így azt a tényt, hogy alkatrészeiként szereplő jövedelmek forrása az új érték. Leplezi ilymódon azt, hogy a jövedelmek változásának a termelési árra gyakorolt hatásán át *a munkaérték termelési árat szabályozó szerepe érvényesül*. Smitht elsősorban a termelési ár problémája készítette értékelmélete harmadik változatának felállítására. Történelmi érzékére mutat, hogy megsejtette, hogy a tőkés viszonyok létrejöttével (vagy ahogyan ő mondja, a tőkék felhalmozásával, a föld magántulajdonba kerülésével) az értéktörvény működésében változás áll elő az egyszerű ártermeléshez képest. Ezt a változást azonban nem tudta tudományosan feltárni, ezért azt hitte, hogy a természetes ár (így nevezte rendszerében a marxista terminológia szerinti termelési árat) független a munkaértéktől. A valóságban azonban a tőkés viszonyok

között a marxizmus tanítása szerint csupán az érték átalakulásáról van szó termelési árrá.

Eme szükségszerű átalakulás oka a következő.

Az árakat (a mezőgazdasági termékek kivételével) tőkés viszonyok között még hosszú idő átlagában sem adhatják el értékükön, mert különben azokban a termelési ágakban, amelyekben a tőke szerves összetétele az átlagosnál alacsonyabb, a tőkeegységre nagyobb profittömeg jut, mint a magasabb szerves összetételű tőkékkel rendelkező termelési ágakban. Ez az állapot ellentmondana az egyenlő tőke után járó egyenlő profit követelményének. A tőkék termelési ágak közötti áramlásával a profitráták kiegyenlítődnek, a különböző termelési ágba fektetett tőkék átlagban csak átlagprofitot realizálnak, s végbemegy az érték átalakulása termelési árrá. A termelési ár nagysága a termelés során elhasznált tőkét és az átlagprofitot foglalja magában, s a piaci árak most már eme nagyság körül ingadoznak mint centrum körül.

Az értéknek ez az átalakulása nagymértékben leplezi a felszínen a termelési ár munkaérték általi meghatározottságát és mint már említettük, azt a látszatot kelti, mintha a termelési ár alkotórészeit jelentő jövedelmek határoznák meg *önállóan* a termelési árat. Ez a látszat különösen az *átlagprofittal* kapcsolatban erős. Az átlagprofit befolyásolja az árak alakulását, hiszen megszabja, hogy a tőkések melyik termelési ágba fektessék tőkéiket. Az áraknak úgy kell alakulniok, hogy hosszú idő átlagában minden egyes termelési ágban meghozzák a tőke számára az átlagprofitot, s ha ez az átlagprofit megváltozik, megváltozik a termelési ár is. Ez az árszabályozó átlagprofit azután a felszínen az értéktől teljesen *függetlennek* tűnik. Az összprofitnak a különböző termelési ágak tőkéi közötti elosztása során alakul ki ugyanis, s e folyamat eredményeként a különböző termelési ágak tőkéséi által realizált átlagprofit nagysága valóban független az általuk termelt érték, illetve értéktöbblet nagyságától, s csupán az előlegezett tőke nagyságához igazodik.

A valóságban azonban az átlagprofit árszabályozó szerepén át a *munkaértéktörvény* érvényesül, hiszen az átlagprofitot minden látszat ellenére a munkaérték határozza meg. Mert mi is az az átlagprofit? Az összprofit viszonya az előlegezett ösztőke értékéhez. Az összprofit viszont az előlegezett ösztőkére számított összértéktöbblet. Nagyságát ugyanazon törvény szabja meg, mint

az összértéktöbblet nagyságát : *a munkaerő értéke és az újonnan létrehozott érték nagysága*. Az értéknek termelési árákká való átalakulása nem változtatja meg az összprofit nagyságát. Azt továbbra is az *összértéktöbblet* határozza meg. Az csupán az összprofit elosztását változtatja meg a különböző egyes tőkék között, amelyekből a társadalmi osztóke összetevődik. Éppen ezért az átlagprofit és a termelési ár nagyságát csupán a *munkaérték* révén határozhatjuk meg, s teljesen helytelen az átlagprofitot úgy tekinteni, mint ami egyik önálló, tehát a munkaértéktől független meghatározója a tőkés gazdaság áringadozási centrumának, az ún. természetes árnak, vagyis a termelési árnak.

Az átlagprofithoz hasonlóan az áru értékétől *független* árképzőnek tűnik a termelési árral kapcsolatban a *munkabér* is. A munkabér átlagos emelkedése vagy csökkenése pl. megváltoztatja az áruk termelési árát. Megváltoztatja az árukban levő munkamennyiség megváltozásától függetlenül azért, mert a *tőkék különböző szervek összetétele szerint különbözőképpen érinti az egyes termelési ágakba fektetett tőkék profitját, s az általános profitráta új szinten fog kialakulni*. A felszínen látszólag csupán a munkabér változása változtatta meg a termelési árát, a valóságban azonban a *munkaértéktörvény szabályozó szerepének érvényesüléséről* van szó ez esetben is. A munkabérek megváltozása ugyanis, ha ez a változás nem csupán átmeneti ingadozás, csak azért következhetett be, mert megváltozott a munkaerő értéke. Ez pedig „... lehetetlen anélkül, hogy meg ne változzék a létfenntartási eszközöket előállító munka termelékenységé, tehát meg ne változzék azoknak az áruknak az értéke, amelyeket a munkások fogyasztanak.” (Marx : A tőke III. 241. old.)

Az érték átalakulását termelési árrá azonban sem Smith, sem a többi polgári klasszikus közgazdák nem tudták feltárni. Eme átalakulás nyomkövetése olyan vizsgálódásokat követelt volna meg tőlük, amelyeket polgári osztályhelyzetüknél fogva nem voltak képesek elvégezni. Ehhez Smithnek azokat a változásokat kellett volna elemezni, amelyek az érték alapjául szolgáló termelési viszonyokban végbemennek az egyszerű árutermelésnek tőkés árutermelésé alakulásával. Míg egyszerű árutermelésnél önálló kisárutermelők állnak viszonyban egymással, s mint saját munkájuk tulajdonosai a cserében *egyenlő munkamennyiséget* akarnak munkájukért kapni, addig tőkés árutermelésnél a bér-munkás-tőkés viszony az alapvető. A tőkés a termelési eszközök tőkés tulajdona alapján kizsákmányolja a munkást, s nem egyenlő

munkamennyiséget, hanem *egyenlő tőke után egyenlő profitot* akar a csere során kapni. Smithnek fel kellett volna tehát tárnia a tőkés kizsákmányolást, az értéktöbblet termelésének folyamatát, a tőkét az értéktöbblet termelése szempontjából állandó és változó tőkére kellett volna osztani, s rá kellett volna mutatnia arra, hogy mivel a tőkék szerves összetétele termelési áganként különböző, a profitráták is különbözőnek termelési ágak szerint. Ez a különbség az alapja a profitok kiegyenlítődéésének átlagprofittá, s az érték átalakulásának termelési árrá. Ezt a feladatot pedig a polgári közgazdászok osztálykorlátaik folytán nem oldhatták meg, hiszen a polgárságnak még haladó korában sem volt érdeke az értéktöbblet termelésének a vizsgálata. Ezt a feladatot csak Marx tudta megoldani a proletariátus osztályálláspontján állva.

A TÁRSADALOM HÁROM OSZTÁLYÁNAK JÖVEDELME

Smith háromfajta alapvető jövedelmet különböztet meg: munkabért, profitot és járadékot. Ezt a három jövedelmet eredeti jövedelemnek nevezi. Az egyéb jövedelmek e három eredeti jövedelemből származnak. Smith külön-külön vizsgálat alá veszi a különböző jövedelmeket, s jelentős érdeme, hogy a jövedelmek olyan meghatározását adja, amely megfelel a polgári társadalom osztályszerkezetének. A jövedelmek vizsgálatát a munkabérrel kezdi.

a) *A munkabér*

A termelési ár és érték problémája, amely oly ellentmondásossá tette Smith értékelméletét, ellentmondásossá tette a munkabér, profit és járadék elméletét is. Kiindulva abból, hogy az áru értékét az áruban levő munka mennyisége határozza meg, Smith a munkabért oly értékrésznek tekinti, amely az áru *összértékéről önálló formában* leválik. Ez a felfogás tudományos, amennyiben a munkabért a létrehozott új értékből származtatja. Smith ábrázolásában azonban polgári korlátoltságánál fogva a munkabér történelmi kategóriája természetes kategóriává változik. Szerinte a munkabér nem más, mint munkájukból élők jövedelme társadalmi formától függetlenül. Így szemlélet mellett már a primitív társadalomban is megtalálani véli a munkabért. „*A föld tulajdonbavételét és a tőke felhalmozódását megelőző*

ősi állapotban a munkatermék egészében a munkásé. Nincsen földesúr és nincsen mester, akivel osztozkodnia kellene.” (114. old.) Ebben az időben a „... munka terméke képezi a munkáért nyújtott természetes térítést, a munkabért.” (114. old.) És mennyiben változott meg a helyzet a tőkés viszonyok kialakulásával? „Az az ősi állapot, amelyben a munka termékét maradéktalanul a munkás élvezhette, persze csak addig tarthatott, amíg kezdetét nem vette a föld tulajdonbavétele és a tőke felhalmozása.” (115. old.) Ekkor a munkabér már csak egy része a munkatermékeknek, mivel a profit és a járadék ebből levonásra kerülnek. Ily körülmények között munkabér alatt már csak azt érti „... amelyet általában akkor fizetnek, ha a munkás és az őt foglalkoztató tőke tulajdonosa két különböző személy.” (115—6. old.) A munkabér tehát Smith szerint örök és természetes kategória, és a történelem folyamán csupán mennyiségi változáson ment keresztül. A tőke és a föld magántulajdonának megjelenése előtt a munkás rendelkezett munkája teljes termékével, ezek megjelenése után azonban munkatermékének már csak egy része jutott neki.

Smith azonban nemcsak történelem feletti kategóriát csinál a munkabérből, hanem a tőkés társadalmon belül sem látja annak jellegzetességét. Munkabér alatt néha a bérmunkás jövedelmét, néha pedig általában a dolgozók bérét érti. Mikor arról beszél, hogy a munkabérek a különböző szakmákban nem egyenlők, aszerint, hogy az illető foglalkozások könnyűek-e, tiszták-e, becsületesekek-e vagy megvetettek-e, mennyi idő alatt lehet őket megtanulni, az illető foglalkozási ágban mutatkozik-e állandó munkaalkalom stb. stb., akkor a munkabért élvezők közé a napszámos, a segéd, a mester mellett a szabadfoglalkozásúakat is felsorolja, a festőket, szobrászokat, ügyvédeket, orvosokat, sőt még a hóhért is kijelentve róla: „Minden foglalkozás legmegvetettebbjét, a hóhéret, a végzett munka mennyiségéhez viszonyítva jobban fizetik, mint a közönséges foglalkozások bármelyikét.” (149. old.)

Az első tudományos értékelméletéhez kapcsolódó munkabérelmélet mellett, amely szerint a munkabér a munkás által létrehozott termék értéke vagy értékének egy része, felmerül Smithnél egy másik munkabérelmélet is, amely az értéknek termelési árként való értelmezésével kapcsolatos. Smith harmadik értékelmélete szerint a jövedelmek határozzák meg az értéket és nem az érték a jövedelmeket. Az érték ilyen értelmezése mellett viszont felmerül a kérdés, hogy akkor mi határozza meg a jövedelmeket?

A munkabért az érték nagyságát meghatározó elemként vizsgálva, Smith a munkás és tőkés közötti ügyletet áruk adás-vételéhez hasonlítja. Ez pedig arra a gondolatra vezeti, hogy a munka éppoly áru, mint bármi más, tehát a munkának is kell, hogy piaci ára legyen. Igyekszik megvizsgálni, hogy mi határozza meg a munka piaci árát? Rámutat, hogy „. . . van . . . egy bizonyos szint, amely alá nyilván még a legalacsonyabbrendű munka bérét sem lehet tartósan leszorítani.” (117. old.) És mi határozza meg ezt a legalacsonyabb színvonalat? És válaszol: „A munkásembernek mindig is a munkájából kell megélnie, tehát legalább annyi bért kell kapnia, amennyiből fenn tudja magát tartani; sőt, a legtöbb esetben valamivel többet, mert különben képtelen lenne családot eltartani, s fajtája az első nemzedékkel kihalna.” (117. old.)

Az első munkabérelmélet szerint tehát az áru értéke a munkabér forrása, a második munkabérelmélet szerint viszont a munkabér mint jövedelem egyik meghatározója az áru értékének, s mint ilyen végsősoron a munkás létfenntartási eszközeinek minimumától függ és nagysága a többi jövedelemmel együtt meghatározza az előállított érték nagyságát. Ebben az értelemben írja, hogy: „A munkabérek emelkedése szükségképpen emeli sok áru árát is, mert hiszen növeli benne a bérösszetevőt . . .” (135. old.) Azzal azonban, hogy a munkabért, de a többi jövedelmet is elszakítja a meghatározó értéktől, sőt az értéket velük határozza meg, Smith hamis körbe kerül. Mert hiszen mi határozza meg szerinte a munkabér nagyságát? A munkás létfenntartási eszközei. De azok is áruk. Mi határozza meg azok értékét? A harmadik értékelmélete alapján a jövedelmek, s így köztük a munkabér is. A létfenntartási eszközök tehát meghatározói a munkabérnek, a munkabér a többi jövedelemmel együtt meghatározója a létfenntartási cikkek értékének.

A munka áruként való értelmezésére alapította Smith a népeségi elméletét. Szerinte ha nő a társadalom gazdagsága, nő a kereslet a munkások iránt, nő a munkabér, s ezen keresztül a dolgozók jóléte, ami a lakosság szaporodását vonja maga után. „A méltányos munkabér tehát nemcsak a fokozódó jólét következménye, hanem egyben a növekvő népesedés okozója is.” (130. old.) Ha viszont csökken a gazdagság, a munkások közötti verseny jövedelmük csökkenéséhez és így szaporodásuk csökkenéséhez vezet. Smith ezt így foglalja össze: „Mint az áru iránti kereslet az árutermelést, úgy szabályozza az emberek iránti kereslet az embertermelést: gyorsítja, ha túl lassú, és lassítja, ha túlságosan gyors.”

(129. old.) Smith szerint a munkás is áru, és annak termelését épp úgy szabályozzák, mint bármely más áruk termelését. A munkáru feleslege és annak áresése a gazdagság hiányának következménye, ha viszont a szükségesnél kevesebb munkás áll a tőkésnek rendelkezésére, a magas munkabérek következtében végbemenő nagyobb mértékű szaporodás biztosítja a megnövekedett tőke számára a munkáskezet. Smith nem érti meg, hogy a tőkés gazdagság növekedése, a tőke felhalmozódása a tömegek nyomorának és nem jólétének a forrása, nem érti meg, hogy a tőkés felhalmozás fölös népességet hoz létre és ezáltal biztosítja a szükséges munkáskezet a tőke növekedése számára. „... valóban szép kis törvény lenne az olyan — írja Marx —, amely a munka keresletét és kínálatát nem a tőke kitágulása és összehúzódása, tehát a tőke mindenkori értékesítési szükséglete szerint szabályozná... hanem megfordítva, a tőke mozgását tenné függővé a népesség számának abszolút mozgásától. ... Szép kis módszer ez a fejlett tőkés termelés számára. Mielőtt a béremelkedés következtében a valóban munkaképes népességnek növekedése bekövetkeznék, már számtalanszor lejárt volna az a határidő, amelyen belül az ipari hadjáratot megindítani, az ütközetet megvívni és eldönteni kell.” (A tőke I. Szikra, 1949. 690. old.)

Smith népesedési elméletét azonban minden fonáksága ellenére sem szabad a Malthus-féle népesedési elmélettel összetéveszteni. Malthus a túlnépesedésért, a nyomorért a természetet és magukat a munkásokat teszi felelőssé (azok szerinte mértéktelenül szaporodnak). Smith, bár nem értette meg a népesedés valódi törvényét a kapitalizmusban, a népességfelesleget mégis olyan viszonyokkal kapcsolja össze, amelyekben az embertermelést a piaci munkakereslet szabályozza. Smith következtetései nem hasonlítanak Malthus következtetéseire. Ez utóbbi a munkásoknak önmegtartóztatást prédikál, míg Smith a nem produktív fogyasztás lehető legnagyobb csökkentését és a termelő fogyasztás emelését, azaz a termelés és gazdagság növelését követeli, hogy ezúton megteremtsék a munkabér és a lakosság növekedésének feltételeit.

b) *A profit*

A termelési ár és érték problémája ellentmondásossá teszi Smith profitelméletét is. Más meghatározást ad a profitra nézve tudományos értékelméletével kapcsolatban, és más meghatározást a termelési ár problémával, azaz harmadik értékelméletével kapcsolatban.

Smith kiindulva abból, hogy az értéket a munka határozza meg, és a munkabér a munka terméke, bár nem elemzi a kizsákmányolás folyamatát, akarva, nem akarva kénytelen rátapintani a profit forrására. Arra a következtetésre jut, hogy a profit nem egyéb, mint a munkás által létrehozott értéknek a munkabér feletti többlete, levonás a munkás által előállított termékből. „Mihelyt . . . kevesek kezén tőke halmozódik fel, egyesek nyomban arra használják, hogy szorgalmas embereket dolgoztassanak, akiket nyersanyagokkal és fogyasztási cikkekkel látnak el csak azért, hogy munkatermékiük, illetve annak az eladása révén, amivel a munka a nyersanyagok értékét megnöveli, profitra tegyenek szert... Az tehát, amivel a munkások az anyag értékét növelik, ebben az esetben két részre oszlik: az egyik fedezi a munkások bérét, a másik a munkáltató profitját az anyagban és bérben előlegezett egész tőke után.” (97. o.) Ez a Smith-féle első profitelmélet. Ez valójában értéktöbbletelmélet. Marx megjegyzi: „Ezzel Smith felismerte az értéktöbblet igazi eredetét.” (Marx : Értéktöbbletelméletek, 50. o.)

Levonásként értelmezve a profitot a munka által létrehozott értékből, „. . . A. Smith maga cáfolta meg azt a nézetet, mely szerint az a körülmény, hogy már nem a munkásé munkájának egész terméke, hogy kénytelen megosztani a terméket vagy értékét a tőke tulajdonosával, megszünteti azt a törvényt, hogy a viszonyt, amelyben az árak kicserélődnek egymásra, vagyis csereértéküket, a bennük anyagiassult munka mennyisége határozza meg. Sőt ellenkezőleg, a tőkés profitját abból vezeti le, hogy az áruhoz hozzátett munka egy részét a tőkés nem fizette meg, s ebből fakad profitja az áru eladásakor.” (Marx : I. m. 49. old.)

Smith ugyan ellenérték nélkül elsajátított értékrészként ábrázolja a profitot, akárcsak — mint látni fogjuk — a földjáraadékot is, „mégsem választotta el az értéktöbbletet mint olyant külön kategóriaként azoktól a különös formáktól, amelyeket a profitban és földjáraadékban ölt.” (Marx : i. m. 52. old.) Innen ered Smith vizsgálódásában sok tévedés és fogyatékoság, amelyek következtében gyakran hamis álláspontot képvisel a profit és a földjáraadék kérdésében. Így pl. Smith egyrészt a profitot helyesen a pótlólagos munkamennyiségből vezeti le, amit a munkás munkabérére felül termel a tőkésnek, s ebben az ábrázolásban a tőke nyersanyagból és munkaeszközökből álló részének semmi köze sincs az értéktöbblet előállításához. Másrészt az értéktöbblettel azonosított profitot Smith úgy ábrázolja, mint

ami az előlegezett tőke nagyságával arányos, függetlenül attól, hogy a szóbanforgó tőke mennyi munkamennyiséget hozott mozgásba. „*A tőkeprofitot minden szempontból az alkalmazott tőke értéke szabályozza — írja Smith — és ennek a tőkének a nagysága arányában lesz nagyobb vagy kisebb.*” (97. old.)

A smithi elemzés eme fogyatékossága, az a körülmény, hogy Smith nem vizsgálta meg külön kategóriaként az értéktöbbletet, s így nem tudta nyomon követni az érték átalakulását termelési árrá, volt a forrása ama helytelen felfogásának, amely szerint az áru értékét jövedelmek határozzák meg. Az értékelmélet eme változatával kapcsolatban Smith új profitelméletet hoz létre, amely a profitot termelési költségként, az értéket meghatározó tényezőként tekinti, olyan tényezőként, amely a vállalkozó szolgáltatából vagy a tőke ténykedéséből folyik. Smith többek között arra hivatkozik, hogy a vállalkozó ahogyan, „*. . . amíg az áru elkészül és piacra jut, munkásainak előlegezi a bért, vagyis a létfenntartást . . . — ugyanígy saját magának is előlegezi a megélhetést, s ezt általában ahhoz a profithoz szabja, amelyet az áru eladásából ésszerűen elvárhat. Ha ezt a profitot az áru nem hozza meg, akkor nem is térül meg mindaz, amibe az az eladónak, helyesen megítélve, valójában került.*” (105. old.) Másról ír, hogy a tőkésnek „*nem volna érdeke alkalmazni ezeket a munkásokat, ha munkatermékük eladásából nem számítana valami többre, mint amennyi tőkájének pótlására elegendő; és nem volna érdeke inkább nagy, mint kis tőkét alkalmazni, ha profitja nem állna valamilyen arányban tőkájének terjedelmével.*” (Idézi Marx: *Értéktöbblet-elméletek. I. 60. old.*) Itt a profitot Smith a tőkés érdekeiből magyarázza.

Smith első profitelméletével ragyogó lapot nyit a közgazdaságtan történetében, mivel elsőnek fogta fel a profitot az értéktöbblet formájaként. Második profitelméletével Smith vulgáris profitelmélet alapjait rakta le. Ezt a profitelméletet oly határozatlanul, olyan pontatlanul fogalmazta meg, hogy úgy Say, mint Bastiat erre támaszkodnak a szolgálatokról szóló elméleteikben és erre támaszkodik Senior is, az önmegtartóztatási elmélet megalkotója.

A kamatot Smith a profitból vezeti le, a profit egy részének tekinti, amelyet a kereskedelmi és ipari tőkés a pénztőkésnek átenged. A kamat mozgása szerinte a profit mozgását követi. „*Alapelvnek fogadhatjuk el, hogy ahol a pénz használata révén*

sokat lehet elérni, ott a pénz használatáért rendszerint sokat is kell adni; ahol pedig csak keveset lehet vele elérni, ott általában kevesebbet is adnak érte.” (138. old.)

Észreveszi Smith a profitráta csökkenő tendenciáját és igyekszik is a problémára választ találni. Tudjuk, hogy a munka társadalmi termelőerejének növekedése a kapitalizmus körülményei között ellentétes megnyilvánulási formában jut kifejezésre. Egyrészt csökken a profitráta, másrészt ugyanakkor egyre növekszik a tőkések profitjának a tömege. E megnyilvánulási forma mögött azonban sem Smith, sem az utána következő polgári klasszikusok nem tudják a lényeges folyamatot helyesen felmérni. Nem tudják, mert a polgári látókör korlátoltságánál fogva az értéktöbbletet soha sem ábrázolják a profittól különválasztva, így a tőkének az értékesítési folyamat szempontjából állandó és változó tőkére való felosztását nem tudják megadni és ezért a tőke szerves összetételének a változásait sem képesek alaposan elemezni. Az a válasz, amit Smith a profitráta csökkenésének törvényével kapcsolatban ad, teljesen a felszínen mozog, úgy ábrázolja az egész folyamatot, ahogyan az a konkurrencia folyamán fonák módon az egyes tőkések tudatában jelentkezik. A verseny legfelületesebb vizsgálata megmutatja, hogy mikor bizonyos körülmények között a nagyobb tőkés a piacon teret akar magának hódítani, a kisebbeket ki akarja szorítani, akkor a profitrátáját szándékosan csökkenti. A profitráta csökkenése itt a verseny szereplőinek a fejében úgy jelenik meg, mint következménye a tőke gyarapodásának és a tőkések ezzel kapcsolatos ama számításának, hogy kisebb profitráta mellett majd nagyobb profitösszeget vághatnak zsebre. Smith is ennek analógiáira építi fel magyarázatát a profitráta csökkenésére. Szerinte a tőkék gyarapodásával nő a tőkések versenye és ennek következtében csökken a profitráta. „Ha számos gazdag kereskedő tőkéje egyúgyanazon üzletág felé fordul, egymásközi versenyük csökkenti az abban elérhető profitot; ugyanígy, ha hasonló tőkeszaporulat mutatkozik az ország minden üzletágában, akkor ugyanennél az oknál fogva ugyanez a hatás jelentkezik valamennyiben.” (137. old.) A munkabér növekedése és a profit csökkenése tehát egyúgyanazon folyamatnak, a tőkegyarapodásának a következménye. A tőkések versenye leszorítja a profitrátát, a munka iránti kereslet megnövekedése pedig felemeli a munkabért. Smith üdvözli ezt az irányzatot és ellensége annak, hogy a profitrátát mestersegesen magas színvonalon tartsák, ellenez mindenféle monopóliu-

mot, de ellensége minden olyan szervezkedésnek is, amely a munkások részéről jön, és amely a munkabér mesterséges emelésére irányul.

c) A földjáradék

Smith tanítása a földjáradékról munkabér- és profitemléleténél is ellentmondóbb. A járadékról alkalmazott nézetei a fiziokratizmus bélyegét viselik magukon.

Smith, a tudós, aki behatol a polgári gazdasági rendszer fiziológiájába, a munkabérelmélet vonalát követve a következőket írja: „*Mihelyt a föld magántulajdonná lesz, a földesúr részt követel mindenből, amit a munkás azon meg tud teremteni vagy össze tud gyűjteni. A földesúr járadéka az első levonás a földművesmunka termékéből.*” (115. old.) Másból úgy jellemzi a földjáradék létrejöttét, hogy „*. . . a földesurak, mint mindenki más is, szívesen aratnak ott, ahol sohasem vetettek, s még azért is járadékot követelnek, amit a föld magától megterem.*” (98. old.) Ez a Smith-féle járadékelmélet első változata, amely a járadékot a többlettermék és többletmunka kisajátítására vezeti vissza. Ebben a változatban Smith feltárja a járadék kizsákmányoló jellegét és ebben rejlik ennek tudományos értéke. De ugyanez a Smith a termelési ár problémájával kapcsolatban felállítja a járadék egy másik elméletét is, amely szerint a járadék termelési költség, azaz nem egyéb, mint a föld használatáért járó természetes jutalom, melyet a bérlő kénytelen a földesúrnak fizetni, azzal előre számol és éppen ezért az áruk értékének meghatározó eleme.

Smithnél azonban a járadékelmélet egyéb változatait is megtaláljuk. Felismeri a földtulajdon monopóliumának a hatását az áralakulásra, amit azonban nem tud tudományos értékemléletével összeegyeztetni. Arról beszél, hogy a járadék nem egyéb, mint a mezőgazdasági termékek monopolárainak eredménye. Rámutat arra, hogy a kereslet a legtöbb mezőgazdasági cikk, főleg az élelmiszerek iránt úgy szokott alakulni, hogy a mezőgazdasági termékek árszínvonala általában magasabb annál, mint ami szükséges ahhoz, hogy a tőkét pótolja és meg hozza a tőke szokásos nyereségét. Az árnak e feleslege a földjáradék. Ha a mezőgazdasági termékeknel nem mutatkozna ilyen árfelesleg, a földesúr parlagon hevertetné földjét, vagy más termény előállítására térne át. Smith itt lényegében azt mondja ki, hogy a földtulajdonnak megvan az a hatalma, hogy az árat azon színvonal fölé emelje,

ami elégséges a tőkésék számára, tehát az önköltség + átlagprofit, azaz a termelési ár fölé emelje.

Van azonban Smithnél a földjáradékelméletnek egy negyedik változata is, amelyet a fiziokraták is széltében-hosszában hirdettek. Bár Smith vitába száll a fiziokratákkal, mégsem tud megszabadulni azoktól az illúzióktól, hogy a földművelésben a természet is részt vesz a termelésben, és ezért a földművelésben a munka sokkal termékenyebb, mint az iparban. Smitht megtévesztette a mezőgazdasági termékek értékének az átlagprofit fölött mutatkozó többlete, az abszolút földjáradék, amelynek keletkezését gyakran fiziokrata módon a természet közreműködésére hivatkozva magyarázza. „... a mezőgazdaságban a természet is együtt dolgozik az emberrel; munkája nem kerül semmibe, amit létrehoz annak mégis éppen úgy megvan a maga értéke, mint akár a legdrágább munkás termelvényének.” (401. old.) „Ha a természetből mindent levonunk, ami emberi munka eredményének tekinthető, a maradék csak a természet műve lehet.” (402. old.) Smith tehát a gazdagság forrása kérdésében nagymértékben következtelen. Bár a gazdagság forrását a munkában általában látja, az általános emberi munka gazdasági jelentőségét azonban rendszerében nem tudja következetesen ábrázolni. Vissza-visszaesik a fiziokratizmusba, és az összes konkrét munkafajta közül kiemel egyet, a mezőgazdasági munkát, mint amely a legproduktívabb, a legtöbb értéktöbbletet termelő. Álláspontját történelmileg indokolja az a tény, hogy Smith még a manufaktúra korszakban élt, amikor a természet erőinek az iparban való felhasználása még nem volt oly szembetűnő, mint az ipari forradalom idején.

Smith maga nem látott ellentmondást járadékelméletének különböző változatai között. Mindegyiket felhasználta a dolgok egyes oldalainak megvilágítására, vagy egyes helyzetek megvédelmezésére. A járadékot legtöbbször a munkatermékből való levonásként jellemzi, azt a tételét fejt ki tehát legélesebben, amely tulajdonképpen egész kutatásának kiindulópontját képezi és amely szerint a gazdagság forrása a munka. Tudományos földjáradékelmélete mellett ugyanakkor a smithi földjáradékelmélet vulgáris változatainak is megvan az a jelentőségük, hogy rámutatnak a tőkés társadalom, illetve a tőkés mezőgazdaság egy-egy jellegzetességére. Azzal, hogy a járadékot monopolárok eredményének tekinti, rátapint a tőkés földművelés döntő sajátosságára, annak monopoljellegére. A negyedik változat pedig, ha feje-

tetejére állítva is, de tükrözi azt a tényt, hogy a tőkés földművelésben profittöbblet keletkezik, amely járadékká változik át.

Smith járadékelmélete minden ellentmondása és zavarossága mellett felhívta a figyelmet a tőkés mezőgazdaság számos fontos problémájára. Így pl. arra, hogy az alapvető termékkel (mondjuk búzával) bevetett föld járadéka határozza meg a föld egyéb részei után járó járadékot is. Erre vonatkozólag a következőket írja: „Minden nagy kiterjedésű országban a megművelt föld legnagyobb részén emberi vagy állati élelmet termelnek. Ezeknek a földeknek a járadéka és profitja szabályozza azután az összes más célra megművelt föld járadékát és profitját. Ha akad termék, amelyik kevesebbet hoz, úgy a földet, amelyen termelik, hamarosan gabona-földdé vagy legelővé változtatják; ha pedig akad, amelyik többet hoz, akkor csakhamar azt termelnek majd az addigi gabonaföldek és legelők egy részén is.” (204. o.)

Smith rámutat arra, hogy a termékenyebb vagy a piachoz közelebbfekvő föld nagyobb járadékot biztosít. Azt írja: „A járadék nemcsak aszerint változik, hogy milyen a föld termőképessége, akármit termesszenek is rajta, hanem aszerint is, hogy hol fekszik, akármilyen legyen is a termőképessége. A városokhoz közelfekvő földek járadéka magasabb, mint az ugyanolyan termékeny, de távolabbfekvőké. Az egyik megművelése esetleg semmivel sem kerül több munkába, mint a másiké, de a távolos föld termékének a piacra-hozatala mindig többre kell, hogy kerüljön.” (198. old.) A különbözeti járadékot Smith azonban nem tekinti külön kategóriának.

A PRODUKTÍV ÉS A NEM PRODUKTÍV MUNKA PROBLÉMÁJA

Szorosan kapcsolódik a smithi értéktöbbletelmülethez a produktív és az improduktív munkára vonatkozó felfogása. Smith egyrészt helyesen hangsúlyozza, hogy csak az a munka termelő, amely értéktöbbletet termel. „Van munka, amely tárgyát értékben növeli és van, amelynek nincsen ilyen kihatása. Az elsőt produktív munkának nevezhetjük, mert értéket termel; a másodikat improduktív munkának mondhatjuk. Az ipari munkás például általában a saját létfenntartása és munkaadójának a profitja értékével növeli az anyagok értékét, amelyekkel dolgozik. A házicseléd munkája ezzel szemben semminnek sem növeli az értékét. A munkaadó ugyan előlegezi az ipari munkás bérét, de a munkás valójában mégsem

kerül neki semmibe, mert a bért a profittal tetézve általában visszakapja a munka tárgyának a végzett munka révén megnövelt értékében. A házicseléd eltartásának a költsége viszont sohasem térül meg. Aki sok ipari munkást alkalmaz, az meggazdagszik; aki sok házicselédet tart, elszegényedik.” (371. old.) „A termelő munka itt a tőkés termelés álláspontjáról van meghatározva — írja Marx — és A. Smith formailag kimerítette a dolgot magát, fején találta a szöveget — egyik legnagyobb tudományos érdeme ez (ahogy Malthus helyesen megjegyezte, az egész polgári gazdaságtannak ez a termelő és nem termelő munka közötti kritikái megkülönböztetés marad az alapja), hogy a termelő munkát mint olyan munkát határozza meg, amely közvetlenül a tőkével cserélődik ki . . .” (Marx : Értéktöbbletelméletek, 121—122. old.)

Ezzel azután Smith azt is meghatározta, mi a nem termelő munka. A nem termelő munka Smith ábrázolásában olyan munka, amely nem tőkére, hanem közvetlenül jövedelemre cserélődik, munkabérré, profitra (és alkatrészeire) és földjáradékra. E meghatározás nem a munka anyagi meghatározásából, hanem abból a meghatározott társadalmi formából, azokból a termelési viszonyokból van véve, amelyekben ez a munka megvalósult.

Abban a mértékben azonban, amelyben a tőke az egész termelést aláveti magának, mindinkább anyagi különbség is támad a termelő és nem termelő munkások között, mivel az előbbiek csekély kivételt leszámítva kizárólag árukat termelnek, míg az utóbbiak csekély kivétellel csak személyi szolgálatokat teljesítenek. Ez egyike azon okoknak, állapítja meg Marx, amelyek Smitht arra késztették, hogy a termelő munka első meghatározásához egy másikat is fűzzön, amely szerint az a munka termelő, amely árut termel, s az anyaghoz legalább olyan mennyiségű értéket tesz hozzá, mint amennyit a munkás munkabére magában foglal. Itt a termelő munka meghatározása már nem az értéktöbblet termelésére vonatkozik. A termelő munka eme második meghatározását Smith elsősorban a fiziokraták elleni harcban használta fel, akik az ipari munkát meddőnek tekintették.

E második meghatározásban Smith hangsúlyozza, hogy a produktívitásnak az a kritériuma, hogy a munka „. . . valamilyen tárgyban, adás-vételre alkalmas áruban rögződik és testesül meg, s egy ideig a munka elvégzése után is megvan. Olyan ez, mintha egy bizonyos mennyiségű munkát felhalmoznánk és elraktároznánk, hogy más alkalommal, mikor szükség van rá, felhasználhassuk.”

(371. old.) Ezzel szemben a nem termelő munka szolgálatai „... általában abban a pillanatban semmivé válnak, amelyben azokat teljesítik: csak ritkán marad a nyomukban olyan érték, amellyel később megint ugyanannyi szolgáltatást lehet majd létrehozni.” (372. old.)

Az áru fogalmába valóban beletartozik az, hogy a munka testetölt, anyagiasul, realizálódik a maga termékében. „A munka anyagiasulását stb. azonban nem szabad olyan skóttul felfogni, ahogy A. Smith teszi.” (Marx: Értéktöbbletelméletek I. 136. old.) Az ipari munka bizonyos válfajánál (a szállítóiparban) a munkának egyáltalán nem az a célja, hogy az anyag formáját megváltoztassa, mégis az anyagi termelés körébe tartozik, s értéket és értéktöbbletet termel, mert a terméket egyik helyről a másikra juttatja el. Magán a terméken eme munka nyomát nem lehet felismerni, az áru helyszerinti létezését azonban megváltoztatják és „... ezzel változás megy végbe használati értékében... Az áru csereértéke nő ugyanabban a mértékben, amelyben használati értékének ez a megváltoztatása munkát kíván...” (Marx: i. m. 375. old.) A produktív munkának Smith-féle második meghatározása viszont a szállítóipart (árúk szállítását) kizárja a produktív munkák köréből.

A munkatermék tartós voltára vonatkozó smithi elképzelések merkantilista elképzelések. A merkantilista rajong a csereérték önálló, tartós létéért, a pénzért, igyekszik forgalmi eszközből kincsesé merevíteni. A csereérték önálló létének kincskénti felhalmozása nála a meggazdagodás útja. Smith ábrázolásában a pénznek nincs különleges szerepe, lényegében nem különbözik a többi árutól. Smith merkantilista illúziója, a csereérték önálló tartós létéért való rajongás éppen ezért Smithnél nem a pénzért való rajongásban jelentkezik, hanem abban, hogy hangsúlyozza, hogy a gazdagság szempontjából fontos az, hogy az áru csereértéke a használati érték tartós voltánál fogva minél tovább fennmaradjon. „Az egyén a jövedelmét költheti olyan dolgokra, — írja — amelyeket hamarosan elfogyaszt... Költheti azonban tartós, tehát megőrizhető javakra is... Két egyformán vagyonos ember közül az, aki jövedelmét főleg tartós javakra költi, egyre növekvő pompában fog élni, míg a másik körülményei változatlanok maradnak. A kettő közül az előbbi idővel gazdagabb lesz az utóbbinál, mert ilyen vagy olyan javak gyülemlenek fel nála, amelyek mindig érnek valamit... Viszont aki jövedelmét főleg hamarosan elfogyasztandó javakba öli, annak költségezése nyomán semmi sem marad fenn: tíz-húsz esztendei

pazarlás sem hoz létre semmi maradandót.” 386—7. old.) Ez a Smith által ábrázolt gazdagság azonban a kincsképző gazdagsága, aki Smith művében csupán abban különbözik a merkantilisták kincsképzőjétől, hogy nem pénzt, hanem tartós fogyasztási cikkeket vásárol és halmoz fel: bútort, ruhát, szobrot, festményt stb. Nem a tőkés meggazdagodás útja ez. A tőkés csak úgy gazdagodhat, ha az értéktöbblet egy részét tőkévé változtatja, munkások kizsákmányolására használja fel. Marx Smith elképzelésével kapcsolatban meg is jegyzi: „Hogy Smith ezzel egyszersmind többékevésbé vissza is esik a tartósságról, valójában, „elfogyaszthatatlanságról” szóló merkantilista elképzelésbe, az félreismerhetetlen.” (Marx: Értéktöbbletelméletek I. 138. old.) A termelő és nem termelő munka problémáját vizsgálva Smith a fiatal burzsoázia merészségével jelenti ki, hogy „A társadalom néhány nagy tisztelőben álló hivatásrendjének a munkája a kézicselédek munkájához hasonlóan nem termel értéket, nem rögződik és nem testesül meg kézzelfogható tárgyban, a munka elvégzése után is fennmarad, adásvételre alkalmas áruban, amellyel később ugyanannyi munkát lehetne létrehozni, mint amennyibe került. Improduktív munkás például az államfő, minden őt szolgáló tisztviselő, minden katonatiszt, és az egész haderő és hajóhad minden embere. Valamennyien a köz szolgálói és évről évre annak egy részéből tartják el őket, amit mások termelnek. Legyenek a szolgálataik még oly tiszteletreméltók, még oly hasznosak vagy szükségesek, ők maguk semmit sem hoznak létre, amivel később a szolgálataiknak megfelelő újabb szolgálatokat lehetne létrehozni . . . Ugyanehhez a réteghez kell számítanunk még néhány mélységesen komoly és fontos hivatást, de néhány módfelett léha foglalkozást is: a lelkészek, jogászok, orvosok, írók és tudósok hivatását, valamint a színészek, tréfacsinálók, zenészek, operanékesek, operatáncosok stb. foglalkozását . . . Munkájuk már a teljesítés pillanatában úgy válik semmivé, mint a színész előadása, a szónok beszéde, a zenész muzsikája.” (373. old.) „Ez még a forradalmi burzsoázia beszéde — jegyzi meg Marx — azé, amely még nem vetette alá magának az egész társadalmat, az államot stb.” (Marx: Értéktöbbletelméletek I. 266. old.)

„Mihelyt ellenben a burzsoázia meghódította a terepet, részint maga kerítette hatalmába az államot, részint kompromisszumot kötött annak régi birtokosaival, továbbá mihelyt az ideológiai rendeket saját húsából való húsnak ismerte fel és mindenütt saját, neki megfelelő funkcionáriusává változtatta át; mihelyt ő maga nem áll többé szemben ezekkel a termelő munka képviselőjeként, hanem a

tulajdonképpen termelőmunkások kelnek fel övele szemben és neki is azt mondják, hogy „más emberek iparkodásából” él; mihelyt eléggé művelt ahhoz, hogy ne oldódjék fel teljesen a termelésben, hanem „művelten” fogyasztani is akarjon; mihelyt maguk a szellemi munkák mindinkább az ő szolgálatában mennek végbe, a tőkés termelés szolgálatába lépnek — megfordul a kocka, és a burzsoázia igyekszik „gazdaságilag” a saját álláspontjáról igazolni azt, ami ellen korábban kritikájával harcolt. Szóvivői és lelkiismeretnyugtatói ezen a téren a Garnier-k stb. Ehhez járul még e közgazdászok — maguk is papok, professzorok stb. — buzgalma hogy „termelő” hasznosságukat bebizonyítsák, bérüket „gazdaságilag” igazolják.” (Marx: Érték-többletelméletek I. 266—267. old.)

A TÁRSADALMI TŐKE ÚJRATERMELÉSE

a) A jövedelmek értékbeni vizsgálata

Quesnay lángezü próbálkozását arra vonatkozólag, hogy válaszolja a társadalmi tőke újratermelésének folyamatát, Smith nem folytatta. Ellenkezőleg, Smith dogmája, melyet az őt követő gazdaságtan átvett, lehetetlenné tette a tudományos vizsgálat számára, hogy folytassák Quesnay próbálkozásait.

Smith dogmája, mely szerint az érték jövedelmekre oszlik, felveti a kérdést, hogyan lehetséges akárcsak egyszerű újratermelés is. (A valóságban persze az áruk ára nemcsak a jövedelmeket, hanem az állandó tőkét is tartalmazza.) Ebből a nehéz helyzetből Smith egy szójáték segítségével igyekszik magát kivágni, amennyiben megkülönbözteti a nyers jövedelmet a tiszta jövedelemtől. A következőket írja: „Az ország összlakosságának a nyersjövedelme egyenlő a teljes évi újratermeléssel, tisztajövedelme pedig azzal, ami elsősorban az állótőke, másodsorban a forgótőke állagának a biztosítása után fennmarad, vagyis amit az osztóke csorbítása nélkül a közvetlen fogyasztásra tartalékolt készleteihez csatolhat vagy létfenntartására, kényelmére és szórakozására költhet.” (327. old.) Smith tehát egy hátsó ajtón, a jövedelem szó kettős értelmezésével becsempészi a tőkét az áru értékébe, amit pedig az érték alkotórészeire való felbontásával kiküszöbölt. Az újratermelés folyamata most már lehetséges, mivel nem az egész, hanem csak a tiszta jövedelmet fordítják egyéni fogyasztásra. Ez pedig azt jelenti, hogy az áruk ára a valóságban nemcsak munkabérre,

profitra és földjáradékra oszlik, hanem még az előlegezett állandó tőke értékére is.

Smith természetesen tudta, hogy midőn az egyes tőkés a maga munkásának a munkabért, a földesúrnak a járadékot és saját magának a profitot kifizeti, ezenkívül még kénytelen az általa eladott áruk árából az előlegezett tőkét is visszafizetni. Ez utóbbi alkotja Smith szerint a tőkés módon termelt áru árának a negyedik részét. Miből áll azonban az egyes tőkésék előlegezett tőkéje? — teszi fel a kérdést és így válaszol: azokból az árúkból, amelyeket más tőkésektől vettek. Ezeknek az értéke viszont szintén jövedelmekre oszlik és így az egész árutömeg, az évi termék értékében a negyedik rész nem jelenik meg. Smith tehát az évi termék értékéből olymódon tünteti fel a termelési eszközök értékét, hogy arra hivatkozik, hogy azok is áruk és így azoknak az értéke is jövedelmekre oszlik. Smith elfelejti hozzátenni, hogy a termelési eszközök értéke sem bontható fel három részre, abban is kell egy negyedik résznek lennie. Helytelen álláspontját szépen mutatják az alábbi sorok: „*Így például a gabona árának az egyik része fedezi a földesúr járadékát, a másik a munkabért vagy a termelésben alkalmazott munkások és igásállatok eltartási költségét, a harmadik pedig a bérlő profitját. Nyilván ez a három rész teszi ki közvetve vagy közvetlenül a gabona végső árát. Valaki ugyan úgy vélhetné, hogy szükség van egy negyedik részre is, amelyből a bérlő tőkéjének kell megtérülnie, illetve amely igásállatai és egyéb gazdasági felszerelése értékcsökkenését pótolja. Csakhogy itt nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy minden mezőgazdasági eszköznek az ára, így például az igavonó ló ára is ugyancsak ebből a három részből tevődik össze: annak a földnek a járadékából, amelyen a lovat felnevelték, abból a munkából, amellyel felnevelése és gondozása járt, és a bérlő profitjából, aki mind a földjáradékot, mind pedig a munka bérét előlegezte. Míg tehát a ló árát és eltartási költségét a gabonaár fedezi, a teljes ár, közvetve vagy közvetlenül, változatlanul e három részre, járadékra, munkára és profitra oszlik.*” (99. old.) E gondolatmenet hibája természetesen abban van, hogy a ló ára sem három, hanem négy részből, s e részek mindegyike — a gondolatmenetet még tovább követve — ugyancsak négy-négy részből áll, és így tovább. Hiába küld minket Smith Pontiusból Pilátusig, a negyedik részt, ti. az állandó tőkét, sehogysem tüntetheti el, hacsak nem követ el logikai hibát. A bérlő példája egyébként szerencsétlen példa, hiszen a bérlő tőkéjében van olyan tétel, amelyet nem vásá-

rol senkitől sem, mégpedig a vetőmag. Így a vetőmag értéke nem tud senki számára sem munkabérre, profitra és járadékra oszlani.

Mi lehetett Smith helytelen elképzelésének forrása? Kétségtelen, hogy a társadalmi évi termék elemzése oly nehézségeket rejt magában, amelyek megtévesztették Smitht. Megnehezíti például a vizsgálatot az a körülmény, hogy a jövedelem és a tőke szilárd meghatározásai kölcsönösen cserélődnek, változtatják helyüket. A termelési eszközöket termelő osztály munkásainak és tőkésének jövedelme például a fogyasztási cikkeket termelő osztály állandó tőkéjét pótolja anyagban és értékben, s ez azt a látszatot kelti, hogy ami az egyiknek jövedelem, a másiknak tőke, ezeknek a meghatározásoknak tehát semmi közük az áru értékalkatrészeinek valóságos elkülönüléséhez.

A tőke és a jövedelem cseréje különösen gátolja a tisztánlátást akkor, amikor az évi termék értékalkatrészeit azokkal a használati értékekkel vetik egybe, amelyekben ezek az értékalkatrészek a csere után testet öltének. Az évente előállított új érték egyenlő az I. és II. osztályban az év során létrehozott változó tőkével + értéktöbblettel. Az I. osztályban termelt változó tőke és értéktöbblet termelési eszközökben, a II. osztályban termelt változó tőke és értéktöbblet pedig fogyasztási cikkekben testesül meg. Egyszerű újratermelés esetén az I. osztály változó tőkéjét és értéktöbbletét teljes egészében élelmiszerekre cserélik el, mégpedig a II. osztály állandó tőkéjét jelentő élelmiszerekre. Ily módon az év új értékterméke a $v + m$, a társadalmi termék fogyasztási cikkekből álló részének értékével egyenlő, s az osztályok között végbemenő csere eredményeként benne is testesül meg. Ez a magyarázata annak, hogyan oldódhat fel a társadalmi munkanap értékterméke változó tőkeértékben + értéktöbbletben, noha a munkanap egy részét nem olyan tárgyak termelésére fordították, amelyben a változó tőke és az értéktöbblet realizálódhat, hanem az év folyamán elhasznált tőke pótlására hivatott termelési eszközök termelésére. Ha szem elől tévesztjük az I. osztály változó tőkéjének és értéktöbbletének a cseréjét a II. osztály állandó tőkéjével, akkor az a körülmény, hogy az év folyamán előállított új érték, a $v + m$ egyszerű újratermelés esetén egyenlő az összfogyasztási cikkek értékével és fogyasztási cikkekre is cserélődik ki, azt a látszatot kelti, mintha a jövedelmek eleve fogyasztási cikkekben testesülnének meg. Smith ki is jelenti, hogy az áruérték jövedelmként működő valamennyi része egybe-

esik a társadalmi fogyasztási alapra szánt évi munkatermékkel. „... az első négy könyvnek az a célja, — írja — hogy feltárja miből áll a nép egészségének a jövedelme és a mi a természete azoknak a tényezőknél, amelyek a különböző korszakokban és népeknél az évi fogyasztáshoz szükséges javakat szolgáltatják . . .” (51. old.) Ha pedig az év során előállított új érték csupán fogyasztási cikkekben jelenik meg, úgy tűnik, mintha a teljes évi munkanapot kizárólag fogyasztási cikkek termelésére fordították volna, termelési eszközök nem állítottak volna elő, s így az évi munka termékét jövedelmeken vásárolnák meg. Amikor Smith arról ír: „Minden nép életében az évről-évre kifejtett munka az a tényező, amely az évente fogyasztott szükségleti és kényelmi cikkeket elsősorban szolgáltatja” (49. old.), az évi munkát úgy ábrázolja, mint ami csak közvetlen létfenntartási eszközöket állít elő, holott a valóságban termelési eszközöket is termel.

Megerősíti Smith illúzióit az a körülmény is, hogy azok az áruk, amelyeknek az a végső rendeltetésük, hogy jövedelemre cserélődjenek ki, hogy tehát fogyasztási cikkek legyenek, pl. gyapjúfonal, posztó stb., az év folyamán különböző lépcsőfokokon mennek át. Az egyik fokon az állandó tőke részét alkotják, a másikon egyénileg fogyasztják el őket, tehát teljesen belekerülnek a jövedelembe. Smith éppen ezért úgy képzelte, hogy az állandó tőke csak látszólagos eleme az áruk értékének, olyan elem, amely az általános összefüggésben eltűnik.

A felszíni jelenségeknek a valóságos viszonyokat leplező hatása azért tudta Smitht megtéveszteni, mert nem értette meg a munka kettős jellegét, s így nem értette meg azt sem, hogyan őrzi meg a munka azáltal, hogy új értéket tesz hozzá, a régi értéket új formában anélkül, hogy ezt a régi értéket újonnan termelné.

Smith tévedését a következőképpen lehet magyarázni, Tudjuk, hogy a munkás munkanapja két részre oszlik: szükséges- és túlmunkaidőre. A szükséges munkaidő alatt megtermeli a munkabérét, a túlmunkaidő alatt a tőkés értéktöbbletet. Munkanapja alatt létrehozott érték tehát $v + m$ nagyságú. Smith ugyan nem tudja a munkanapot két részre osztani, de erre tapint rá akkor, amikor kijelenti, hogy a munkás „munkájának terméke” jövedelmekre oszlik. Ábrázolásában ugyanez érvényes az egész produktív munkásosztály évi munkájára is, Az évi munka terméke jövedelmekre oszlik, a társadalom évi munkájával előállított áruk teljes egészükben jövedelmet jelentenek. Ez az elképzelés szépen

mutatja a munka kettős jellegének a meg nem értését. Smith egyszerűen a „munka termékéről” beszél, s nem különbözteti meg a munka konkrét és absztrakt oldalának termékét egymástól. Nem ismeri fel, hogy a munka konkrét oldala hasznos jószágot hoz létre, a munka absztrakt oldala pedig új értéket. Az évi termék valóban az adott év munkájának eredménye, de az adott év konkrét munkájának. Az évi konkrét munka hozta létre az év során előállított árutömeget mint használati értéket. A konkrét munka viszont azzal, hogy használati értéket állít elő, megőrzi a felhasznált termelési eszközök értékét is. Az évi termék mint az évi konkrét munka eredménye nem használható fel teljes egészében jövedelmekként. Az évi termék értéke a jövedelmeken kívül magában foglalja mindazokat az értékelemeket, amelyeket az évi termék előállításához felhasználtak, de az előző évben és részben még korábbi években termeltek: a termelési eszközöket, amelyeknek értéke csak újra megjelenik, de amelyek értékének termelése nem az utolsó évben kifejtett munkával történik. Az utolsó év munkája mint konkrét munka csupán megőrzi a termelési eszközök értékét. Jövedelmekre csak az utolsó év absztrakt munkájának a terméke osztható. Az adott év konkrét munkája hozza létre az évi terméket mint az év során előállított használati érték tömegét, az adott év absztrakt munkája viszont a nemzeti jövedelmet. Mivel Smith nem látta a munka kettős jellegét, nem láthatta a munka két oldalának a különböző hatását sem. Az értéket alkotó munkát összekeveri a használati értéket alkotó munkával, ezért az évi termék értékét azonosítja a nemzeti jövedellel és jövedelmekre osztja fel. Ezzel lényegében, anélkül, hogy tudatában lett volna, egyoldalúan a konkrét munka álláspontjára helyezkedik, és az absztrakt munka terméke helyett a konkrét munka termékének értékét osztotta jövedelmekre.

A JÖVEDELEM ÉRTÉKBENI ÉS TERMÉSZETBENI KIFEJEZÉSE

A társadalmi évi termék vizsgálatánál Smith még egy nehézségbe ütközik. Ha az évi terméket csupán értékek összegének tekintjük, akkor elvontan nézve a dolgot még elképzelhető, hogy az teljes egészében jövedelmekre oszlik; ha azonban az évi terméket természetbeni formájában, azaz használati érték szempontjából vizsgáljuk — és a társadalmi újratermelés egészének

elemzése erre is kötelez —, úgy azt már semmiképp sem lehet kizárólag jövedelmekre felosztani, még elvontan sem. Az évi termékben mindig van egy olyan rész, amely egyéni fogyasztásra alkalmatlan. Nem lehet egyéni fogyasztásra felhasználni az állandó tőke, ezen belül pedig különösen az állótőke anyagi elemeit. Smith ezt a tényt igyekszik dogmájával összeegyeztetni. Teszi ezt oly módon, hogy a jövedelmet megkülönbözteti *értékbeni* és *természetbeni* kifejezésében. Rámutat arra, hogy azoknak a munkáknak a termékét, amelyek termelési eszközöket állítanak elő, természetes formájukban nem lehet elfogyasztani, tehát mint használati érték nem válhat senkinek sem jövedelmévé. Hogy azonban a dogmán se essen csorba, Smith hozzáteszi, hogy értékük viszont teljes egészében jövedelmet jelent. A fogyasztási cikketek előállító termelési ágánál ezzel szemben a termék is, az érték is egyaránt jövedelemként kerül felhasználásra.

Smith okoskodása persze hamis. Igaz ugyan, hogy a termelési eszközöket előállító termelési ágak termékei természetes formájukban nem kerülhetnek be az emberek fogyasztási alapjába. Nem igaz azonban, hogy értékük teljes egészében jövedelmet jelent. A termelési eszközök értékéből csak $v + m$ tekinthető jövedelemnek, az állandó tőke nem oldható fel jövedelmekben. Igaz továbbá Smithnek az a megállapítása, hogy a fogyasztási cikketek előállító termelési ágak termékeit természeti formájukban teljes egészében jövedelemnek használják fel. Hamis azonban az az állítás, mintha értékük is teljes egészében jövedelmekre oszlana. Értékükből, akárcsak a termelési eszközök értékéből csak $v + m$ jelent jövedelmet. A smithi okoskodásnak azonban minden hibái ellenére van egy nagy értéke. „*Smith ráhibázott arra az igen fontos különbségre, hogy a munkások egyik csoportja termelési eszközök termelésében, másik csoportja pedig közvetlenül fogyasztási cikkek termelésében vesz részt.*” (Marx : A tőke II. Szikra, 1954. 371—372. old.) „*Innen már csak egy lépés kell annak felismeréséhez, hogy a realizálás megmagyarázására feltétlenül a fogyasztás két fajtáját kell megkülönböztetni: egyéni- és termelőfogyasztást.*” (Lenin : A kapitalizmus fejlődése Oroszországban, Budapest, 1949. 32. old.) Smith ezt az „egy lépést” nem tette meg. Elfelejtkezvén az állandó tőkéről, a társadalmi termelésnek általa felállított két csoportjára a jövedelmek oldaláról nézett: az egyik csoport termékei a tiszta jövedelemben bennfoglaltatnak, míg a másik csoport termékei abban nincsenek benne. E szemlélet megakadályozta őt abban, hogy

különbséget tegyen produktív és egyéni fogyasztás között. A jövedelmek szempontjából csak azt lehet megmondani, hogy a tiszta jövedelemben foglaltakból mit lehet egyéni fogyasztásra felhasználni és mit nem. Smith így is cselekszik. Az értékesítés problémájának megoldására azonban ez kevés, mivel ezen az úton nem lehet felmérni azt, hogy a társadalmi termelés két csoportja, amelyek egyike az állandó tőke dologi elemeit, a másik a jövedelmek dologi elemeit termeli, egymást kölcsönösen meghatározzák, egymástól kölcsönösen függenek és ennek következtében egyik a másik számára piacot jelent, azaz lehetővé válik a társadalmi ösztőke mozgása.

*

Smith hiányosságai ellenére jelentős mértékben vitte előre a politikai gazdaságtant. A fiatal feltörekvő polgárság ideológusa volt, amely osztálynak haladó korában osztályhelyzete által vont korlátokon belül érdekében állt a gazdasági élet valóságának tudományos vizsgálata. Marx felhasználta mindazt a tudományos eredményt, amit Smith nyújtott. A marxi politikai gazdaságtan igazi jelentőségét, s azt a forradalmat, amit Marx hajtott végre a politikai gazdaságtan területén, a maga mélységében csak akkor tudjuk igazán felmérni, ha ismerjük azokat a forrásokat, így Smith alapvető művét is, amelyekből a marxizmus merített.

BEVEZETÉS ÉS A MŰ BEOSZTÁSA

Minden nép életében az évről évre kifejtett munka az a tényező, amely az évente fogyasztott szükségleti és kényelmi cikkeket elsősorban szolgáltatja. Ez mindig vagy a kifejtett munka közvetlen termékeiből áll, vagy abból, ami a közvetlen termékek ellenében más népektől vásárolható.

A nép tehát aszerint lesz szükségleti és kényelmi cikkekkel bővebben vagy szűkösebben ellátva, hogy kisebb-e vagy nagyobb az az arány, amely a közvetlen munkatermékek, illetve az értük beszerezhető termékek mennyisége és a fogyasztók száma között fennáll.

Ezt az arányt viszont minden népnél szükségképpen két körülmény szabályozza: először a munka kifejtése során általában megnyilvánuló gyakorlottság, szakszerűség és értelmesség, másodsor pedig a hasznos munkát végző és ilyen munkát nem végző egyének közötti számarány. Bármilyen legyen az ország talaja, éghajlata vagy területi kiterjedése, ellátottságának bőséges vagy szűkös volta adott helyzetében évről évre ettől a két körülménytől függ.

Úgy látszik egyébként, hogy az ellátottság bőséges vagy szűkös volta inkább függ az első, mint a második körülménytől. A vadászokból és halászból álló primitív népeknél minden munkaképes ember többé-kevésbé hasznos munkát végez és azon van, hogy tőle telhetően előteremtse a létfenntartáshoz szükséges és a kényelmet szolgáló javakat mind a maga, mind pedig családjá, sőt törzse olyan tagjai számára is, akik túl fiatalok, túl öregek vagy túl gyengék a vadászatra és a halászatra. Mégis, ezek a vad népek oly nyomorúságosan szegények, hogy pusztán szükségből gyakran kénytelenek, vagy legalábbis úgy látják, hogy

kénytelenek az újszülötteket, az aggokat, a sorvasztó betegségben szenvedőket elhagyni, s őket ezzel az éhhalálnak vagy a vadállatoknak kiszolgáltatni. Más a helyzet ezzel szemben a civilizált, haladó népeknél, ahol nagyon sok ember ugyan egyáltalán nem dolgozik, sok pedig tízszer, gyakran százszor annyi munka termékét fogyasztja, mint a legtöbb dolgozó, a társadalom össz-munkájának a hozama mégis akkora, hogy sokszor mindenki bőségesen el van látva, és még a legalacsonyabb rendű munkát végző és legszegényebb munkásnak is, hogyha mértékletes és szorgalmas, több jut a létfenntartáshoz szükséges és a kényelmet szolgáló javakból, mint amennyire a vadember bármiképpen is szert tehet.

A jelen vizsgálódások első könyve a munka termelőereje terén tapasztalt fejlődés okait és azt a természetes rendet tárgyalja, amely szerint a munkatermékek a társadalomban a különböző rendű és életviszonyú emberek között megoszlanak.

Bármilyen legyen a munkavégzés során megnyilvánuló gyakorlottság, szakszerűség és értelmesség, a nép évi ellátottságának bőséges vagy szűkös volta mindaddig, amíg ezek a tényezők változatlanok, attól függ, hogy milyen az év folyamán hasznos munkát végző és nem végző egyének egymás közötti számaránya. A hasznos termelőmunkát végző munkások száma — amint az majd később kitűnik — mindenütt függvénye egyrészt a munkábaállításukhoz felhasznált tőke nagyságának, másrészt a módnak, ahogyan ezt a tőkét felhasználják. Éppen ezért a második könyv a tőke természetét, fokozatos felhalmozódásának mikéntjét tárgyalja és azt, hogy a különböző felhasználási módoktól függően miképpen mozgósít egymástól különböző munkamennyiségeket.

A munkavégzés során megnyilvánuló gyakorlottság, szakszerűség és értelmesség tekintetében haladottabb népek a munka általános menete és irányítása terén egymástól nagyon eltérő elgondolásokat követtek, s ezek az eredményt illetően nem bizonyultak mind egyformán kedvezőnek. Egyes népek politikája rendkívül serkentőleg hatott a vidéki foglalkozásokra, másoké a városi iparra. Alig van nép, amely pártatlan egyenlőséggel bána minden foglalkozási ággal. A Római Birodalom bukása óta Európa politikája inkább kedvezett a kézműveseknek, az iparűzésnek és a kereskedelemnek, tehát a városok foglalkozásának, mint a mezőgazdaságnak, azaz a vidék foglalkozásának. Azokat a körül-

ményeket, amelyek ezt a politikát valószínűleg megteremtették és megszilárdították, a harmadik könyv ismerteti.

Az említett, egymástól eltérő elgondolásokat kezdetben valószínűleg az emberek bizonyos csoportjainak a magánérdekei és előítéletei teremtették meg, éspedig minden előrelátás híján és a társadalom általános jólétét érintő körülményekre való tekintet nélkül. Nyomukban mégis egymástól nagyon eltérő politikai gazdaságtani elméletek keletkeztek, s ezek közül némelyek a városokban űzött ipar, mások a vidéken folytatott foglalkozások fontosságát hangoztatják. Ezek az elméletek nemcsak a művelt emberek nézeteit befolyásolták jelentős mértékben, hanem a fejlődelmek és a független államok kormányzati magatartását is. A negyedik könyvben arra törekedtem, hogy tőlem telhetőleg kimerítően és világosan kifejtsem ezeket az elméleteket és a különböző korszakokban a különböző népekre gyakorolt főbb hatásaikat.

Míg az első négy könyvnek az a célja, hogy feltárja, miből áll a nép egészének a jövedelme, és mi a természete azoknak a tényezőknél, amelyek a különböző korszakokban és népeknél az évi fogyasztáshoz szükséges javakat szolgáltatják, addig az ötödik és egyben utolsó könyv az uralkodó, ill. az állam jövedelmeivel foglalkozik. Igyekeztem benne kimutatni: először, hogy melyek az uralkodó, illetve az állam szükséges kiadásai, hogy ezek közül melyeket kellene az egész társadalom, melyeket csak annak egy bizonyos része, vagy esetleg csak bizonyos tagjai hozzájárulásából fedezni; másodsor, hogy milyen módszerekkel érhető el, hogy az egész társadalmat terhelő kiadások fedezéséhez az egész társadalom járuljon hozzá, és hogy mik az előnyei, illetve hátrányai az egyes ilyen módszereknek; végül, harmadszor, hogy milyen indokok és okok késztettek majdnem minden modern kormányt jövedelmei egy részének az elzalogosítására vagy kölcsönszerződésekre, és hogy mi volt az ilyen adósságok hatása a valóságos gazdagságra, vagyis a társadalom földjének és munkájának évenkénti hozamára.

ELSŐ KÖNYV

TÁRGYALJA A MUNKA TERMELŐEREJÉT KIFEJLESZTŐ OKOKAT
ÉS A MUNKATERMÉKEK TERMÉSZETES MEGOSZLÁSÁT A KÜLÖN-
BÖZŐ NÉPOSZTÁLYOK KÖZÖTT

ELSŐ KÖNYV

TÁRGYALJA A MUNKA TERMELŐEREJÉT KIFEJLESZTŐ OKOKAT ÉS A MUNKATERMÉKEK TERMÉSZETES MEGOSZLÁSÁT A KÜLÖNBÖZŐ NÉP-OSZTÁLYOK KÖZÖTT

ELSŐ FEJEZET

A MUNKAMEGOSZTÁS

A munka termelőereje terén mutatkozó fejlődés a legnagyobb mértékben, a munka irányításában és elvégzésében megnyilvánuló gyakorlottság, szakszerűség és értelmesség pedig jórészt, nyilván a munkamegosztás hatására jött létre.

A munkamegosztásnak a társadalom egészére gyakorolt hatását könnyebben értjük meg, ha működését bizonyos manufaktúrákon belül vizsgáljuk. Általában azt hiszik, hogy a munkamegosztás néhány nagyon kis jelentőségű manufaktúrában a legmesszebbmenő; nem azért, mintha ezekben tényleg fokozottabb lenne, mint a jelentősebbekben, hanem azért, mert a csak csekély számú ember kismérvű szükségletét kielégítő kevésbé fontos manufaktúrákban a munkások összlétszáma szükségszerűen alacsony, a különféle fajta munkát végző emberek gyakran egyetlen műhelyépületben dolgoznak, ahol aztán minden egyszerre tárul a néző szeme elé. A tömegszükségletek kielégítésére hivatott jelentős manufaktúrákban az egyes munkafajtákat végző emberek száma ezzel szemben olyan nagy, hogy lehetetlen valamennyit ugyanabban a műhelyépületben dolgoztatni. Egyszerre leginkább csak azokat láthatjuk, akik ugyanazt a munkamenetet végzik. Míg tehát az ilyen manufaktúrákban a munka valójában sokkal több részre lehet felosztva, mint a jelentéktelenebbekben, a munkamegosztás ténye itt korántsem annyira nyilvánvaló, s ezért nem is veszik annyira észre.

Vegyünk tehát példának egy nagyon kis jelentőségű manufaktúrát, amelyet azonban igen gyakran méltatnak figyelemre a munkamegosztás tárgyalásánál: a gombostűkészítő ipart. A

munkás, aki ezt a mesterséget (amelyet a munkamegosztás önálló iparágga fejlesztett) nem tanulta és nem ért az abban használatos gépekhez (amelyeknek a feltalálása valószínűleg szintén a munkamegosztás következménye), a legnagyobb igyekezettel is aligha tud akár csak egy tűt is elkészíteni naponta, húszat pedig már semmi esetre sem. Az a mód viszont, ahogyan ezt a mesterséget ma úzik, a gombostűkészítést nemcsak egészében teszi önálló iparrá, hanem számos olyan ágra is osztja, amelyből a legtöbb szintén különálló iparág. Az egyik ember drótot húz, a másik egyenget, a harmadik szabdal, a negyedik hegyez, az ötödik csúcsot köszörül, hogy ráilleszthessék a fejet. A fejkészítés megint két vagy három különálló művelet. Külön mesterség a fej felillesztése, úgyszintén a kész gombostű fényesre csiszolása, sőt, még azok papírba csomagolása is. Így azután a gombostűkészítés fontos mestersége mintegy tizennyolc külön műveletre oszlik. Egyes helyeken mindegyiket külön kéz végzi, másutt egy ember elvégez esetleg kettőt-hármat is. Láttam egy ilyenfajta kisebb manufaktúrát, ahol csak tíz ember dolgozott, s ahol ezért egyesek két vagy három különálló műveletet végeztek el. Noha nagyon szegények voltak és így a szükséges gépekkel is éppen csak, hogy el voltak látva, ha igyekeztek, együttesen mégis körülbelül tizenkét font gombostűt tudtak naponta készíteni. Egy fontban negyезernél több közepes nagyságú gombostű van. A tíz ember együttesen több, mint negyvennyolcezer tűt tudott tehát naponta előállítani. Következésképpen minden egyes személyt, aki a negyvennyolcezer tű tizedrészét állította elő, úgy lehet tekinteni, mint aki négyезernyolcszáz tűt készített naponta. De ha valamennyien külön-külön, egymástól függetlenül dolgoztak volna anélkül, hogy bármelyikük is külön kiképzést kapott volna, úgy bizonyos, hogy egyenként nem húsz, de talán még egy gombostűt sem tudtak volna megcsinálni, vagyis nemhogy a kétszáznegyvened, de talán még a négyезernyolcszázad részét sem annak, aminek elvégzésére a különböző műveletek megosztásával és egybekapcsolásával jelenleg képesek.

A munkamegosztás hatása minden más mesterségben és manufaktúrában is olyan, mint ebben a nagyon kis jelentőségű manufaktúrában, noha sokban közülük a munkát nem lehet ennyi és ilyen nagyon egyszerű műveletre felbontani. De amilyen mértékben alkalmazni lehet, abban a mértékben okvetlenül fokozza a munka termelőerejét minden mesterségben. Valószínű-

leg ennek a körülménynek tudható be, hogy a különböző iparok és foglalkozások egymástól különváltak. Ez az elkülönülés nagyjában azokban az országokban a legélesebb, amelyek az ipari és az általános fejlődés legmagasabb fokát érték el, s ami fejletlen fokon egy ember munkája, az a fejlett társadalomban rendszerint többek között oszlik meg. Minden fejlett társadalomban a földműves csak földműves, az iparos csak iparos és semmi más. Az ipari késztermék előállításához szükséges munka is majdnem mindig számos kéz között oszlik meg. Milyen nagy a száma a különböző foglalkozásoknak a vászon- és gyapjúipar minden egyes ágában, a len- és gyapjútermelőktől a vászonfehérítőkig és simítóig, vagy a kelmefestőkig és kikészítőig! A mezőgazdaságban, természeténél fogva, a munka ilyen nagymérvű megsztása persze nem lehetséges, s a feladatok sem különíthetők el egymástól olyan élesen, mint az iparban. Lehetetlen az állattenyésztést a gabonatermesztéstől olyan élesen elhatárolni, mint amennyire az ácsmesterség általában elkülönül a kovácsmesterségtől. A fonó és a takács csaknem mindig két különböző személy, míg a szántó, boronáló, vető és a gabonát learató ember gyakran ugyanaz. Mivel a különféle földműves munkákra csak a különböző évszakok visszatérével van szükség, nem is lehetséges, hogy egy ember állandóan csak az egyikkel foglalkozzék. Annak, hogy a földművesmunka termelőerejének fejlődése nem mindig tart lépést az iparban elért fejlődéssel, valószínűleg éppen az az oka, hogy a mezőgazdaságban lehetetlen a sok különféle munkát egymástól teljes tökéletességgel különválasztani. A leggazdagabb nemzetek általában persze mind a mezőgazdaságban, mind pedig az iparban felülmúlják szomszédaikat, de rendszerint inkább a földművelés terén elért fölényükkel tűnnek ki. Földjeiket általában jobban művelik és mivel több munkát és költséget fordítanak rájuk, ezek kiterjedésükhöz és a talajok természetes termékenységéhez képest többet is hoznak. Ez a hozamtöbblet azonban csak ritkán lényegesen nagyobb a munka- és költségtöbbletnél. A mezőgazdaságban a gazdag ország munkája nem mindig sokkal termelékenyebb, mint a szegényé, vagy legalábbis sohasem annyival, amennyivel rendszerint termelékenyebb az iparban. A gazdag ország azonos minőségű gabonája ennél fogva nem mindig kerül olcsóbban a piacra, mint a szegény országé. Lengyelország azonos minőségű gabonája van olyan olcsó, mint Franciaországé, noha Franciaország sokkal gazdagabb és fejlettebb. Francia-

ország gabonatermelő vidékein a gabona éppen olyan jó, mint az angol gabona és a legtöbb évben ugyanolyan olcsó is, holott gazdagság és fejlettség tekintetében Franciaország talán elmarad Anglia mögött. A gabonaföldeket pedig jobban művelik meg Angliában, mint Franciaországban és Franciaországban állítólag sokkal jobban, mint Lengyelországban. Míg tehát a szegény ország tökéletlenebb földművelése ellenére bizonyos fokig még versenyezhet a gazdagabbal gabonájának olcsósága és jósága tekintetében, addig az iparban ilyen versenyre semmiképpen sincs lehetősége; legalábbis az olyan iparok terén nincs, amelyeknek kedvez a gazdag ország földje, éghajlata és fekvése. A francia selyem olcsóbb, legalábbis amíg az angol nyersselyembeviteli vám magas, s jobb is, mert a selyemiparnak Anglia éghajlata nem felel meg annyira, mint Franciaországé. Ezzel szemben az angol vasáru és durva gyapjúáru összehasonlíthatatlanul jobb minőségű, mint a francia, az azonos minőségek pedig még sokkal olcsóbbak is. Lengyelországnak állítólag alig van ipara, eltekintve néhány olyan közönségesebb házieszközöket előállító iparágtól, amelyet egy ország sem nélkülözhet.

Három különböző körülménynek tudható be, hogy a munkamegosztás révén ilyen nagy mértékben megnövekedett az a munkamennyiség, amelyet egy bizonyos számú ember el tud végezni. Először annak, hogy minden egyes munkás egyre nagyobb gyakorlatra tesz szert; másodsor annak, hogy az egyik munkafajtáról a másikra való áttérésnél rendszerint kárbavesző idő megtakarítható; végül pedig számos olyan gép feltalálásának, amely megkönnyíti és megrövidíti a munkát és egy embert képessé tesz arra, hogy sok ember munkáját elvégezze.

Ami az elsőt illeti, a munkás nagyobb gyakorlata szükség-szerűen növeli azt a munkamennyiséget, amelyet el tud végezni, viszont a munkamegosztás, mivel minden egyes ember munkáját valamilyen egyszerű műveletre csökkenti és ezt a művelet életé egyedüli foglalkozásává teszi, szükségképpen igen nagy-mértékben fokozza a munkás gyakorlottságát. Úgy tudom, hogy ha a közönséges kovács, aki megszokta ugyan a kalapács kezelését, de még sohasem készített szegeket, valamilyen különleges okból kénytelen megkísérelni a szegkovácsolást, két-háromszáz szegnél többet alig képes készíteni naponta, és az is nagyon rossz lesz. Olyan kovács, aki bár megszokta a szegkészítést, de egyedüli vagy legfőbb tevékenysége nem ez volt, a legnagyobb szorgalom-

mal is csak ritkán tud naponta nyolcszáz vagy ezer szegnél többet előállítani. Viszont számos hús évnél fiatalabb fiút láttam, aki sohasem űzött más mesterséget, mint a szegkészítést és akiknek mindegyike, ha megerőltette magát, naponta legkevesebb kétezerháromszáz szeget tudott készíteni. A szegkovácsolás pedig korántsem a legegyszerűbb műveletek egyike. Ugyanaz a személy kezeli a fűjtatót, szítja és éleszti a tüzet, amikor az szükséges, hevíti a vasat és kikovácsolja a szeg minden részét; a szeg kovácsolásánál még szerszámot is kell cserélnie. A különböző műveletek, amelyekre a gombostűnek vagy valamilyen fémgombnak az előállítását felosztják, mind sokkal egyszerűbbek; rendszerint sokkal nagyobb is az ügyessége azoknak, akik egész életükben állandóan csak ezeket a munkameneteket végzik. A gyorsaság, amellyel ezekben az iparágakban némely műveletet elvégeznek, felülmúl mindent, amire az emberi kezet valaki, aki ilyesmit még nem látott, képesnek tartja.

Ami a második körülményt illeti, az az előny, amelyet az egyik munkafajtáról a másikra való áttérésnél általában kárba-vesző idő megtakarítása jelent, sokkal nagyobb, mint azt első pillantásra képzelnénk. Lehetetlen nagyon gyorsan áttérni az egyik fajta munkáról a másikra, ha mindegyiket más helyen és teljesen más szerszámokkal kell elvégezni. A falusi takács, aki kis gazdaságát is műveli, jó sok időt kénytelen elvesztegetni azzal, hogy szövőszékétől kimegy a mezőre, majd visszatér a mezőről a szövőszékéhez. Ha két mesterség ugyanabban a műhelyben folytatható, az idővesztés kétségtelenül sokkal kisebb, de még ebben az esetben is igen jelentékeny. Az ember rendszeren lézeng egy keveset, amikor az egyik fajta munkáról áttér a másikra. Amikor új munkába fog, csak ritkán lát hozzá derekasan és serényen; mint mondják, nem arra jár az esze; egy ideig inkább csak tesz-vesz, semmint céltudatosan dolgozik. A lézengés és a közönyös, gondatlan munkavégzés, amihez minden falusi munkás természetesen vagy inkább szükségszerűen hozzászokik, mert hiszen félóránként kell munkáját és szerszámait változtatnia és majd minden nap húsfélét is elvégeznie, rendszerint hanyaggá és lustává teszi őt és képtelenné a serény munkára még a legsürgősebb esetben is. Eltekintve tehát a gyakorlottság terén mutatkozó hiányosságoktól, ez az ok önmagában is mindig jelentékenyen csökkenti a munkamennyiséget, amelyet egyébként el tudna végezni.

Végül, harmadszor, mindenkinek látnia kell, hogy a megfelelő gépek alkalmazása mennyire megkönnyíti és megrövidíti a munkát. Szükségtelen erre példát felhozni s ezért csak annyit jegyezek meg, hogy a munkát annyira megkönnyítő és megrövidítő gépek feltalálása elsősorban a munkamegosztás következménye. Az emberek a céljukat szolgáló könnyebb és gyorsabb módszereket inkább olyankor fedezik fel, amikor minden figyelmük bizonyos feladatra irányul, s nem akkor, amikor az sokfelé oszlik meg. Márpedig a munkamegosztás következtében minden egyes ember teljes figyelme természetesen csak egy valamilyen igen egyszerű dologra összpontosul. Így azután szinte magától értetődő, hogy a különböző fajta munkák valamelyikével foglalkozó emberek egyike vagy másika csakhamar rátalál a munkáját megkönnyítő és gyorsító módszerekre, feltéve, hogy munkája természete a tökéletesítést egyáltalában megengedi. A legmesszebbmenő munkamegosztást megvalósító iparágakban használt gépeket eredetileg jórészt egyszerű munkásemberek találták fel. Mivel mindegyikük csak egy-egy igen egyszerű művelettel foglalkozott, természetesen azon volt, hogy elvégzésére könnyebb és gyorsabb módszert találjon. Mindenki, aki sűrűn látogat manufaktúrákat, gyakran láthat igen ügyes gépeket, amelyeket munkás talált fel, hogy velük a maga munkáját meggyorsítsa és megkönnyítse. Az első gőzgépeknél állandóan fiúkat alkalmaztak, akiknek az volt a feladatuk, hogy váltakozva nyissák és zárják a kazán és a henger közötti összeköttetést aszerint, amint a dugattyú emelkedett vagy süllyedt. Az egyik ilyen fiú, aki inkább szeretett volna a pajtásaival játszani, rájött arra, hogy ha az összeköttetést megnyitó szelep fogantyúját zsineggel összekapcsolja a gépnek egy másik részével, akkor a szelep az ő közreműködése nélkül is nyit, illetve zár, s így lehetővé teszi számára, hogy játszótársaival szórakozzék. Az egyik legjelentősebb tökéletesítés, ami ezen a gépen feltalálása óta történt, ily módon egy fiúnak a találmánya volt, aki meg akarta takarítani a munkáját.

A gépeket azonban távolról sem kizárólag azok tökéletesítették, akik dolgoztak velük. Számos tökéletesítést a gépgyártók leleményességének köszönhetünk azóta, amióta a gépgyártás önálló iparággá vált, másokat viszont azoknak, akiket filozófusoknak vagy az elmélet embereinek nevezünk, s akiknek nem az a feladatuk, hogy bármit is elvégezzenek, hanem az, hogy mindent

megfigyeljenek; ezek gyakran összefüggésbe tudják hozni egymással a legtávolabb eső és a legkülönbözőbb tényezőkben rejlő erőket. A társadalom fejlődésével a filozófia és az elmélkedés, mint minden más foglalkozás, a polgárok egy külön csoportjának vagy osztályának fő- vagy egyedüli tevékenységévé és foglalkozásává válik. Miként minden más foglalkozás, úgy ez is számos ágra oszlik, s ezek mindegyike a filozófusok egy meghatározott csoportját vagy osztályát foglalkoztatja. A foglalkozásoknak ez a megosztása a filozófiában csakúgy, mint minden más tevékenységben, fokozza a jártasságot és időt takarít meg. Az egyén jobb szakértőjévé lesz a maga szakmájának, az emberek egészében véve több munkát végeznek, és tudásuk lényegesen gyarapszik.

A különböző iparok termékeinek a munkamegosztás révén bekövetkezett megsokszorozódása idézi elő a jól irányított társadalomban azt az egyetemes jólétet, amely még a legsőbb néprétegekhez is eljut. A munkás a saját munkája termékéből többel rendelkezik, mint amennyi a saját szükséglete, s mivel minden munkás pontosan ebben a helyzetben van, mindegyik nagy mennyiséget tud a maga javaiból a többi javainak nagy mennyisége vagy, ami ugyanazt jelenti, azoknak ára ellenében cserélni. Az egyik bőven ellátja a többit valamivel, amire szükségük van, azok viszont őt azzal, ami neki kell, s az általános jólét szétáramlik a társadalom valamennyi rétegében.

Vegyük csak szemügyre egy civilizált és virágzó ország leg-egyszerűbb mesteremberének vagy napszámosának a holmiját. Azt fogjuk tapasztalni, hogy minden elképzelésünket felülmúlja azoknak az embereknek a száma, akik tevékenységük egy részével, ha még olyan kis részével is, hozzájárultak ezeknek a holmiknak az előállításához. Az a gyapjúkabát például, amelyet a napszámos hord, akármilyen durva és nyers is, igen számos kéz együttes munkájának a terméke. A juhász, a gyapjúosztályozó, fésülő, gyaratoló, festő, kártoló, fonó, takács, ványoló, kikészítő és még sokak közreműködésére van szükség még az ilyen egyszerű termék előállításához is. Emellett hány kereskedőnek és szállítónak kell még foglalkoznia azzal, hogy az anyagokat a munkások egyik csoportjától a másikhoz juttassa, gyakran az ország távoli részébe! Hány kereskedelmi ügyletre, különösen pedig mennyi hajózásra van szükség, hány hajóépítőt, tengerészt, vitorlakészítőt, kötélverőt kell foglalkoztatni, hogy összehordják a különböző vegyi anyagokat, amiket a kelmefestő használ,

s amelyek gyakran a világ legtávolabbi zugaiból származnak. És mennyi mindenféle munka szükséges még a legegyszerűbb ilyen munkás szerszámainak az elkészítéséhez is. Ne is beszéljünk olyan bonyolult gépekről, mint a tengerjáró hajó, a kallómalom vagy akár csak a takács szövőszéke, s gondoljuk csak azt meg, hogy milyen sokféle munkát igényel annak az igen egyszerű eszköznek, az ollónak az elkészítése, amellyel a juhász a gyapjút nyírja. A bányász, az ércolvasztó kemence építője, a fakitermelő, az olvasztókemencéhez használt faszén égetője, a téglavető, a kőműves, a kohófűtő, a gépépítő, a szerszámkovács, a lakatos együttműködése szükséges ahhoz, hogy az olló elkészüljön. Ha hasonló módon megvizsgáljuk a munkás ruházatának s háztartása berendezésének minden egyes részét: a testét fedő durva vászoninget, a lábát borító cipőt, az ágyat, amelyen fekszik, és annak minden alkatrészét, a konyhatűzhelyet, amelyen ételét készíti, a föld méhéből kibányászott szenet, amit a főzéshez használnak, s amely talán csak hosszú tengeri és szárazföldi szállítással jutott el hozzá, összes többi konyhaeszközét, egész asztali felszerelését, a késeket és villákat, cserép- vagy cintányérokot, a kenyerét és sörét előállító munkát, a meleget és fényt bebocsátó, de szelet és esőt kivültartó üveglakot, mindazzal a tudással és művészettel egyetemben, amelyre szükség volt, hogy ez a szép és szerencsés találmány létrejöhesse, amely nélkül pedig a világnak ezen az északi részén aligha lehettünk volna kényelmes otthonra, s ha végül még figyelembe vesszük az ilyen kényelmi eszközök előállításában közbejövő és számtalan különféle munkás használt szerszámokat is; ha tehát, mondom, megvizsgáljuk mindezeket a dolgokat és elgondolkozunk azon, hogy milyen sokféle munka hozza létre mindegyiküket, akkor értjük csak meg igazán, hogy ezrek és ezrek kölcsönös segítsége és együttműködése nélkül a civilizált országban élő legjelentéktlenebb embert sem lehetne még azzal sem ellátni, amit nagyon is tévesen könnyen és egyszerűen előállítható berendezésnek vélünk. Ha a nagyok túlhajtott fényűzésével hasonlítjuk össze, akkor az ő háztartása persze végtelenül egyszerűnek és könnyen előállíthatónak látszik; holott az igazság talán mégis az, hogy nem minden európai fejedelem háztartása múlja felül annyival a szorgalmas és takarékos parasztét, amennyivel az utóbbi felülmúlja nem egy afrikai király háztartását, aki pedig tízezernyi meztelen vadember életének és szabadságának korlátlan ura.

MÁSODIK FEJEZET

A MUNKAMEGOSZTÁS SZÜLŐOKA

A munkamegosztás, amelyből olyan sok mindenféle előny származik, nem az előrelátó emberi bölcsesség szüleménye, nem úgy jött létre elsősorban, hogy az ember céltudatosan törekedett volna a munkamegosztás révén elérhető általános jólét felé, hanem egy az ember természetében rejlő hajlamnak a szükség-szerű, de csak lassú fokozatossággal érvényesülő következménye, amelynek a kiterjedt jólétet fakasztó hatását nem láthatta előre: ez a hajlam a cserélgetésre, cserekereskedelemre, vagyis arra való hajlam, hogy az ember az egyik jószágot más jószágra váltsa át.

Az a kérdés, vajon ez a hajlam egyike-e az emberi természet ama eredeti alapvonásainak, amelyekről nem tudunk magunknak számot adni, vagy pedig, s ez látszik valószínűbbnek, az értelem és a beszédképesség kifejlődésének a természetes folyománya, semmiképpen sem tartozik jelen vizsgálódásaink körébe. Közös vonása ez minden embernek, viszont egyetlen más állatfajban sincs meg. Az állatok nyilván sem ilyen, sem másfajta megegyezést nem ismernek. Amikor két agár ugyanazt a nyulat űzi, néha úgy tűnik, mintha valamiféle együttműködés alapján cselekednének. Mind-egyik a másik felé hajtja a nyulat, vagy akkor igyekszik elcsípni, amikor társa éppen feléje kergeti. Ez azonban mégsem valami megállapodás eredménye, hanem az egyidejűleg ugyanarra a tárgyra irányuló szenvedélyek véletlen összetalálkozása. Soha senki sem látott még kutyát, amint megfontoltan és méltányosan csontot cserélt egy másik kutyával. Soha senki sem tapasztalta még, hogy az állat mozgulataival vagy természetadta hangjával

jelezte volna a másiknak : ez az enyém, az a tiéd, hajlandó vagyok ezt odaadni azért. Ha az állat kapni akar valamit az embertől vagy a másik állattól, nincs más módja a rábírásnak, mint hogy igyekszik a kedvében járni annak, akitől azt meg akarja kapni. A kölyökkutya hízeleg az anyjának ; a spaniel ezernyi vonzó kedveskedéssel igyekszik ebédelő gazdája figyelmét magára vonni, ha azt akarja, hogy enni adjon neki. Nem egyszer ugyanilyen fogásokhoz folyamodik az ember is felebarátaival szemben ; ha másképpen nem tudja őket rávenni arra, hogy a kedve szerint tegyenek, mindenféle alázatos és hízelgő figyelmeskedéssel igyekszik megnyerni jóindulatukat. Erre azonban nem mindig futja az idejéből, mert civilizált társadalomban állandóan nagy tömegű ember együttműködésére és segítségére van szüksége, holott egész élete alig elegendő egynéhány személy barátságának a megszerzésére. Csaknem minden más állatfajnál a kifejlett egyed teljesen önálló, és természetes állapotban nem szorul más élőlény segítségére. Az embernek viszont állandóan szüksége van felebarátai segítségére, de ezt hiába várja pusztán a jóindulatuktól. Sokkal valószínűbb, hogy célhoz ér, ha önzésüket nyergeli meg a maga javára és meggyőzi őket, hogy a saját előnyükre cselekszenek, ha megteszik azt, amit kíván tőlük. Ezt tesszük, valahányszor cserét ajánlunk valakinek. Add nekem, amire szükségem van és megkapod, ami neked kell ; ez az értelme minden efféle ajánlatnak és túlnyomórészt ez a módja annak, hogy megkapjuk egymástól a számunkra éppen szükséges szolgáltatásokat. Ebédünket nem a mészáros, a sörfőző vagy a pék jóakarától várjuk, hanem attól, hogy ezek a saját érdekeiket tartják szem előtt. Nem emberiségükhöz, hanem önszeretetükhöz fordulunk, és sohasem a magunk szükségéről, hanem a rájuk váró előnyökről beszélünk nekik. Csak a koldus nyugszik bele abba, hogy embertársai jóindulatától függjön, de még az sem függ csupán attól. Tényleg a jószándékú emberek jótékonykodása látja őt el mindennel, amire szüksége van, hogy éljen. De noha végső fokon a jótékonyági elv biztosítja számára az összes létfenntartási eszközt, ezeket nem kapja és nem is kaphatja mindenkorai szükségleteinek megfelelően. Pillanatnyi szükségletei nagyobbik részét tehát ő is csak úgy fedezi, mint a többi ember : megegyezéssel, cserével vagy vásárlással. A pénzért, amit az egyik ember ad neki, ételmet vásárol ; a viselt ruhát, amivel a másik megajándékozza, elcseréli neki jobban megfelelő ruhára

vagy szállásra, vagy élelemre, vagy pénzre, amin azután akkor vásárolhat magának akár élelmet, akár ruhát, akár szállást, amikor arra éppen szüksége van.

Ugyanaz a cserélőhajlam, amely arra késztet bennünket, hogy megállapodás, csere vagy vásárlás útján szerezzük meg egymástól a szükséges szolgáltatások nagyobb részét, képezi eredeti kiinduláspontját a munkamegosztásnak is. Valamely vadász- vagy pásztornép körében az egyik ember gyorsabban és ügyesebben készít, mondjuk, íjjakat és nyilakat, mint a többi. Ezeket azután gyakran elcseréli társaival marha vagy elejtett vad ellenében, s végül is rájön, hogy így több marhát és vadat szerezhet, mintha maga járna vadászni. Saját érdeke vezérli tehát, amikor lassan az íjj- és nyílkészítés válik fő tevékenységévé és afféle fegyverkészítő lesz. A másik a törzs kicsiny kunyhói vagy hordozható házai vázának és fedelének a készítésében tűnik ki. Megszokja, hogy így legyen szomszédai hasznára, s ezek őt is ellátják marhával és vaddal, míg végül úgy találja, érdeke, hogy teljesen ennek a foglalkozásnak szentelje magát és afféle épületács lesz belőle. A harmadik kovács vagy rézműves lesz, a negyedik cserző vagy bőrkikészítő, aki a vadak ruházatának fő anyagát szolgáltatja. Így azután a bizonyosság, hogy munkája hozamának a saját fogyasztását meghaladó részét cserélni tudja majd mások olyan munkahozamának a feleslege ellenében, amelyre neki van szüksége, minden embert arra késztet, hogy egy bizonyos foglalkozásra adja magát és ápolja, tökéletesítse az illető tevékenységi területen megnyilvánuló tehetségét.

A természetadta tehetség szempontjából az emberek valójában sokkal kevésbé különböznek, mint gondoljuk, s a szellemi képesség különböző volta, amely felnőtt korukban látszatra megkülönbözteti a különféle hivatású embereket, sokszor nem annyira oka, mint inkább következménye a munkamegosztásnak. A különbség a legelütőbb egyéniségek, mint például a filozófus és a közönséges városi teherhordó között, nem annyira a természettől való, mint amennyire az életmódból, a szokásból és a nevelésből ered. Amikor a világra jöttek, és életük első hatnyolc évében, talán nagyon is hasonlóak voltak; sem szüleik, sem játszópajtásaik nem vehettek észre közöttük valamilyen figyelemre méltó különbséget. Az említett korban, vagy nem sokkal később, különböző pályákra adták őket. Tehetségük különböző volta csak ettől fogva válik észrevehetővé és növekszik

fokozatosan, míg végül a filozófus hiúsága alig hajlandó valamit is elismerni a hasonlóságból. Pedig a cserélgetésre, cserekereskedelemre, a javak átváltására irányuló hajlam nélkül bizony minden ember maga kellett volna, hogy előállítsa a maga létszükségleti és kényelmi cikkeit, mindnek ugyanazokat a feladatokat kellett volna teljesíteni, ugyanazt a munkát elvégezni, s így nem állhatott volna elő a foglalkozásoknak az a különfélesége, amely az egyedüli előidézője a tehetségbeli nagy különbségeknek.

Ez a hajlam nemcsak létrehozza a különböző hivatású emberek között annyira feltűnő tehetségbeli különbségeket, hanem hasznosítja is. Az elismerten egyazon fajhoz tartozó számos állatfajta sokkal feltűnőbb természetadta értelmi különbségeket mutat fel, mint amilyenek, a megszokást és a nevelést megelőzően, az emberek között fellelhetők. Szellemi készségét és hajlamait tekintve a filozófus természettől fogva feleannyira sem különbözik a városi teherhordótól, mint a szelindek az agártól, az agár a spanieltől, ez pedig a komondortól. A különböző állatfajták azonban, tartozzanak bár ugyanahhoz a fajhoz, alig vannak egymás hasznára. A szelindek erejét legkevésbé sem támogatja sem az agár gyorsasága, sem a spaniel okossága, sem pedig a komondor tanulékonyasága. Mivel pedig hiányzik a cserére és váltogatásra irányuló képesség vagy hajlam, ezeknek a különféle készségeknek és tehetségeknek a kihatásait nem lehet közös célra egyesíteni és így azok az egész faj számára a legkisebb mértékben sem jelentenek előnyöket, nem teremtenek jobb létfeltételeket. Minden egyes állatnak még mindig egyedül kell magát fenntartania és megvédenie, önállóan és függetlenül a többtől, és semmiféle előnye sem származik abból a sokféle tehetségből, amellyel a természet a társait felruházta. Az emberek-nél, éppen ellenkezőleg, a legeltérőbb tehetségek is kiegészítik egymást. A cserélgetésre, cserekereskedelemre, a javak átváltására irányuló általános hajlamuk folytán különféle képességeik sokféle termékét mintegy összehordják egy közös alapba, amelyből azután mindegyikük megszerezheti magának mások tehetsége termékeiből azt, amire éppen szüksége van.

HARMADIK FEJEZET

A MUNKAMEGOSZTÁSNAK HATÁRT SZAB A PIAC TERJEDELME

Amiként a csere lehetősége teremti meg a munkamegosztás lehetőségét, úgy a munkamegosztás mérvét is mindig a cserelehetőség mérve vagyis, más szóval, a piac terjedelme szabja meg. Kiterjedelmű piacon misem készítheti az embert arra, hogy csak egy foglalkozásnak szentelje magát, mert hiszen nincsen lehetősége arra, hogy munkája hozamának a saját fogyasztását meghaladó részét mások munkája hozamának olyan részei ellenében cserélie, amelyekre viszont neki van szüksége.

Vannak mesterségek még a legegyszerűbbek között is, amelyeket csak nagy városokban lehet folytatni. A teherhordó például másutt sehol sem találhat munkát és megélhetést. A falu túlságosan szűk terület a számára; még az átlagos mezőváros is aligha elég nagy ahhoz, hogy állandó keresethez juttassa. Gyéren lakott vidéken, mint a Skót Felföldön, a szétszórt magányos házakban és kicsiny falvakban a bérlő mindig mészáros, pék, serfőzője is a családjának. Az ilyen vidékeken ritkán találunk egymástól 20 mérföldnél kisebb távolságra egy-egy kovácsot, ácsot vagy kőművest. A tőlük 8—10 mérföldnyi távolságra szétszórtan élő családok sok olyan apró munkát kénytelenek megtanulni, amit népesebb vidékeken mesteremberekkel végeztetnének. A vidéki mesterember majdnem mindig arra kényszerül, hogy olyan iparágakkal is foglalkozzék, amelyek az övével csak annyiban rokonszakhadjak, hogy ugyanazt az anyagot dolgozzák fel. A vidéki ács mindennel foglalkozik, ami fából, a kovács mindennel, ami vasból van. Az előbbi nemcsak ács, hanem

épület- és műasztalos, sőt faragó is, továbbá bognár, faekét készít és kocsit, meg szekeret. A kovács még ennél is többfélével foglalkozik. A Skót Felföld távoli, elhagyatott részein még az olyan ipar is képtelen önállóságra szert tenni, mint például a szegkészítés. A szegkovács napi ezer, tehát háromszáz munkanapot számítva évi háromszázezer szeget tud készíteni, de az ilyen vidéken lehetetlen akárcsak ezer szeget, vagyis egy napi munka termékét évente elhelyezni.

Mivel a víziút kiterjedtebb piacokat nyit meg mindenfajta ipar számára, mint amekkorát a szárazföldi szállítás egymagában biztosítani tud, azért minden ipar szinte természetszerűen a tengerparton és a hajózható folyók mentén kezd részekre osztódni és fejlődni; ez a fejlődés gyakran csak jó sok idő múltán terjed át az ország belső részeire. Egy nyolc ló vontatta, két ember kísérte, széles nyomtávú társzekéren körülbelül hat hét alatt mintegy négy tonnányi árut lehet London és Edinburgh között oda-vissza szállítani. Ugyanennyi idő alatt egy London és Leith kikötői között közlekedő hajó hat-nyolc főnyi kezelő személyzettel gyakran kétszáz tonna súlyú árut hoz és visz. Eszerint a vízi úton hat vagy nyolc ember azonos idő alatt ugyanannyi árut hozhat és vihet London és Edinburgh között, mint ötven széles nyomtávú kocsi, amelyet négyszáz ló vontat és száz ember kísér. Kétszáz tonna olyan árut, amelyet a legolcsóbb szárazföldi úton szállítanak Londonból Edinburghba, terhel tehát száz ember háromheti eltartása, valamint négyszáz lónak és ötven hatalmas társzekérnek mind az el-, illetve fenntartása, mind pedig a csaknem ugyanannyit kitevő értékcsökkenése. Ezzel szemben ugyanennyi árut, ha azt vízi úton szállítják, csupán a hat-nyolc ember eltartása és a kétszáz tonna teherbírású hajó értékcsökkenése terheli, valamint a nagyobb kockázati díj, vagyis a vízi és szárazföldi szállítás biztosítási díja közötti különbség. Ha mármost a két hely között nem volna más, mint szárazföldi összeköttetés, akkor, mivel csak olyan árut lehetne az egyikről a másikra szállítani, amelynek az értéke a súlyához viszonyítva igen nagy, a két hely között jelenleg folyó kereskedelemnek csupán kis részét lehetne lebonyolítani, ez pedig már csak egy töredékét jelentené annak a serkentő hatásnak, amelyet a kölcsönös áruforgalom a két hely iparára jelenleg gyakorol. A világ egymástól távol eső részei között pedig csak csekély vagy éppenséggel semmi kereskedelem sem volna lehetséges. Ugyan miféle áru tudná elviselni

a London és Calcutta közötti szárazföldi szállítás költségeit? És ha van áru, amely annyira értékes, hogy ezeket a költségeket elbírja, vajon miféle biztonsággal lehetne azt annyi barbár nép területén át szállítani? Viszont az említett két város ma igenis nagyon jelentős kereskedelmet folytat egymással, és mivel egymás számára piacot jelentenek, lényeges fejlesztő hatással vannak egymás iparára is.

Mivel a vízi útnak ilyen előnyei vannak, egészen természetes, hogy a kézművesség és az ipar először ott indul fejlődésnek, ahol ez az előnyös lehetőség az egész világot nyitja meg piacként mindenfajta munkatermék számára, és hogy ez a fejlődés mindig csak jóval később terjed át az ország belső részeire. A belső ország-részek áruik nagyobbik része számára sokáig nem találhatnak más piacot, mint a körülöttük elterülő, s őket a tengerparttól és a hajózható nagy folyóktól elválasztó vidéket. Piacuk jelentősége így hosszú ideig csak az illető vidék gazdagsága és népsűrűsége szerint alakulhat, minek folytán fejlődésük is csupán követheti a szóban forgó vidék fejlődését. Észak-Amerikai gyarmatainkon az ültetvények mindig a tenger vagy a hajózható folyók partjai mentén húzódnak és jóformán sehol sem terjednek ki azoktól lényeges távolságra.

A megbízható történetírás szerint elsőnek a Földközi-tenger partján élő népek civilizálódtak. Ez a legnagyobb ismert beltenger, nincs benne árapály, így csak szélokozta hullámok járják és sima a felszíne, nagyon sok benne a sziget és partjai közel vannak egymáshoz. Nagyon kedvezett tehát a kezdetleges hajózásnak abban a korban, amelyben az emberek még nem ismerték az iránytűt, nem merték a partot látótávolságnál messzebbre elhagyni, és mivel a hajóépítés még fejletlen mesterség volt, óvakodtak attól, hogy az óceán vad hullámaira bízzák magukat. Átvitorlázni Herkules Oszlopain, vagyis a Gibraltár szoroson, az ókori világban hosszú ideig a legbámulatreméltóbb és legveszélyesebb tengerészvállalkozásnak számított. Még a föníciaiak és a karthagóiak, a régi világ legtapasztaltabb hajósai és hajóépítői is csak sok idő múltán merték ezt megkísérelni és jó ideig ők voltak az egyedüliek, akik ezzel megpróbálkoztak.

A Földközi-tenger partján nyilván Egyiptom volt az első, amely ipart és mezőgazdálkodást egyaránt folytatott, s az egyiket is, a másikat is még fejlesztette is valamelyest. Felső-Egyiptom

sehol sem terjed a Nílustól néhány mérföldnél messzebbre, Alsó-Egyiptomban pedig ez a nagy folyó számos csatornára szakadozik. Ezeket némi mesterkedéssel valószínűleg már akkor alkalmassá tudták tenni a vízi közlekedésre nemcsak az összes nagy város, hanem valamennyi jelentősebb falu, sőt sok vidéki gazdaság között is, majdnem úgy, mint manapság Hollandiában a Rajna és a Maas folyók csatornáit. Ez a szinte magától adódó kiterjedt belvízi hajózás valószínűleg egyik fő oka volt Egyiptom korai fejlődésének.

Nagyon régi keletű lehet a kelet-indiai Bengália különböző részeiben és Kína egyes keleti tartományaiban elért mezőgazdasági és ipari fejlődés is, bár korát illetően nem maradt ránk olyan történelmi feljegyzés, amelynek hitelességéről a mi világrészünkön meg lennének győződve. Bengáliában a Gangesz és több más nagy folyó alkot számos hajózható csatornát, éppen úgy, mint a Nílus Egyiptomban. Kína keleti tartományaiban pedig egy sor nagy folyam számos oldalága révén hoz létre víziutakat, s mivel ezek egymással összeköttetésben vannak, sokkal kiterjedtebb belvízi hajózást tesznek lehetővé, mint akár a Nílus, akár a Gangesz, sőt talán a kettő együttvéve. Érdekes, hogy sem a régi egyiptomiak, sem az indiaiak, sem a kínaiak nem tartották fontosnak a külkereskedelmet; nagy jólétük forrása nyilván ez a belvízi hajózás volt.

Afrika egész belseje és Ázsiának a Fekete-tengertől és a Káspi-tótól távolabb északra eső része, tehát a régi Szkítia, a mai Tatárország és Szibéria, valószínűleg a föld minden korszakában ugyanolyan barbár és civilizálatlan állapotban volt, mint ma. Tatárország tengere a befagyott óceán, hajózni nem lehet rajta. Az országot ugyan a föld néhány legnagyobb folyója szeli át, de ezek oly távol esnek egymástól, hogy a közöttük elterülő vidék nagyobbik részébe nem vihetnek közlekedést és kereskedelmet. Afrikában nincsen olyan hatalmas tengeröböl, mint amilyen a Balti- és az Adriai-tenger Európában, a Földközi- és a Fekete-tenger Európában és Ázsiában, az Arábiai-, a Perzsa-, az Indiai-, a Bengál- és a Sziámi-öböl Ázsiában, amelyen át a tengeri kereskedelem ennek a nagy földrésznek a belsejét is elérhetné. Afrika nagyobb folyói pedig túl messze esnek ahhoz, hogy nyomukban jelentősebb belvízi hajózás alakulhatna ki. A helyzet egyébként is az, hogy sehol sem fejlődhet ki lényeges kereskedelem az olyan folyón, amely nem szakad sok ágra vagy csatornára, és azon-

kívül más nép területét is átszeli, mielőtt a tengerbe ömlik, mert hiszen ez a másik nép bármikor elzárhatja a közlekedést a beljebb fekvő ország és a tenger között. A dunai hajózás igen kevés előnyt jelent Bajorország, Ausztria vagy Magyarország számára ahhoz képest, amit valamelyikük számára jelentene, ha egyedül uralná az egész folyót fekete-tengeri torkolatáig.

NEGYEDIK FEJEZET

A PÉNZ EREDETE ÉS ÉRTELME

Mihelyt a munkamegosztás teljesen kialakult, az ember a maga szükségleteinek már csak nagyon kis részét tudja a saját munkájának a termékeiből fedezni. Túlnyomó részét úgy fedezi, hogy a saját munkája termékeiből a saját fogyasztást meghaladó részt elcseréli, és pedig más emberek munkájának olyan termékei ellenében, amelyekre éppen szüksége van. Csere nélkül tehát senki sem tud élni, s így bizonyos mértékig mindenki kereskedővé lesz, s a társadalom maga is voltaképpen kereskedő társadalommá fejlődik.

Amikor a munkamegosztás még csak kialakulóban van, a cserelehetőséget nyilván sok minden zavarja és a folyamat sokszor akadozik. Tegyük fel, hogy az egyik embernek valamilyen jószágából többje, a másíknak pedig kevesebbje van, mint amennyi neki magának kell. Az egyik szívesen átengedné a feleslegét, a másik szívesen megszerezné magának annak egy részét. De ha az utóbbinak történetesen nincsen olyasmije, amire az előbbinek szüksége van, csere kettőjük között nem jöhet létre. A mészáros boltjában több a hús, mint amennyit ő maga el tud fogyasztani; a serfőző is, a pék is örömet szerezne magának egy-egy részt a feleslegből, de a saját ipara termékein kívül semmije sincs, amit cserébe felajánlhatna, a mészárosnak viszont már van annyi kenyere és söre, amennyi neki éppen kell. Cserére ebben az esetben tehát nem kerülhet sor az érdekeltek között; a mészáros nem lehet szállító, a serfőző vagy a pék nem lehet átvevő, nem szolgálhatják kölcsönösen egymás érdekeit. Nyilvánvaló, hogy a munkamegosztás kialakulását követő minden társadalmi kor-

ban minden előrelátó ember azon volt, hogy az ilyen előnytelen helyzetet elkerülje és az ügyeit úgy intézze, hogy a saját munkája termékein kívül állandóan legyen bizonyos mennyiségű olyan jószág is a birtokában, amelyről feltehető, hogy azt a saját mestersége termékeiért cserébe jóformán senki sem utasítja vissza.

Az idők során valószínűleg sokféle jószágot vétek alkalmasnak és használtak fel ténylegesen erre a célra. Úgy tudjuk, hogy a társadalom kezdetleges korszakában a barom volt a kereskedelmi forgalom elismert eszköze. Semmiképpen sem lehetett kényelmes eszköz, mégis azt látjuk, hogy a régi időkben gyakran értékelték a javakat aszerint, hogy hány barmot adtak értük cserébe. Diomedész fegyverzete, mondja Homérosz, csak kilenc ökörbe került, Glaukoszé azonban százba. Abesszíniában állítólag a só a kereskedelem és a csere általános eszköze, az indiai partvidék egyes helyein egy bizonyos kagylófajta, Újfundlandban a tőkehal, Virginiában a dohány, nyugat-indiai gyarmataink némelyikében a cukor, néhány más országban a prém és a kikészített bőr; Skóciában pedig még ma is van egy falu, ahol, úgy hallottam, mindennapos dolog, hogy a munkás pénz helyett vasszögeket visz a péknek vagy a sörházba.

Végül is ellenállhatatlanul nyomós érvek minden országban arra készítették az embereket, hogy minden más jószággal szemben a fémek mellett döntsenek. Nincs az a jószág, amelynek a tárolása kevesebb veszteséggel járna, mint a fémé, hiszen alig van valami a világon, ami ennél kevésbé romlandó; azonkívül, megint csak veszteség nélkül, akárhány részre osztható, a részek pedig egybeolvasztással könnyen újraegyesíthetők. Semmiféle hasonlóan tartós jószágnak nincs meg ez a tulajdonsága, s első-sorban éppen ez a sajátossága teszi a fémet alkalmassá arra, hogy a kereskedelmi forgalom eszköze legyen. Aki például sót akart vásárolni, de csak barmot tudott érte cserébe adni, nyilván arra kényszerült, hogy egyszerre egy egész ökör vagy egész birka értéke erejéig vegyen sót. Csak ritkán vehetett kevesebbet, mert csak elvétve került arra alkalom, hogy amit a sóért adni tudott, azt veszteség nélkül részekre ossza. Ha pedig többet akart vásárolni, akkor ugyanennek a megfontolásnak az alapján mindjárt két- vagy háromszoros mennyiséget, vagyis két vagy három egész ökör, illetve birka ára sót kellett megvennie. Ezzel szemben, ha birka vagy ökör helyett fémet tudott cserébe adni, úgy minden különösebb nehézség nélkül pontosan arányba tudta hozni a

fém mennyiséget a másik jószágnak azzal a mennyiséggel, amelyre éppen szüksége volt.

A különböző népek különböző fémeket használtak. A régi spártaiaknál a vas, a régi rómaiaknál a réz, minden gazdag kereskedő országban pedig az arany és az ezüst volt a kereskedelem szokásos eszköze.

Eredetileg a fémeket valószínűleg nyers rudak formájában használták, nem fémjelezték és nem verték őket érmévé. Plinius¹ meséli egy régi történetíró, Timaeus nyomán, hogy Servius Tullius idejéig a rómaiaknak nem volt vert pénzük; fémjelzés nélküli rézrudak ellenében szereztek be mindent, amire szükségük volt. Abban az időben tehát ezek a nyersrudak töltötték be a pénz szerepét.

Két jelentékeny hátránnyal járt a fémek használata durva állapotokban: először a súlymérésnél elkerülhetetlen a vesződés, másodsor a finomság meghatározása sok nehézséggel jár. A nemesfémeknél csekély mennyiségbeli különbség nagy érték-különbséget jelent, így tehát már csak a kellő pontosságú méréshez is, ha másra nem, finom súlyokra és mérlegre van szükség. Különösen az arany súlymérése nagyon kényes művelet. A durva fémeknél a kisebb tévedésnek persze csekély a jelentősége, s így kétségtelenül kevesebb pontosságra van szükség. Mégis módfelett terhesnek bizonyulna, ha a szegény embernek minden alkalommal, amikor egy farthing értékű árut vesz vagy elad, meg kellene mérnie a farthing súlyát. A finomság meghatározása még nehezebb, még körülményesebb művelet; ha a fém egy részét nem olvasztottuk meg tégelyben a megfelelő oldószerek hozzáadásával, úgy a finomságra vonatkozó minden következtetésünk csak rendkívül bizonytalan lehet. Aki a vert pénz bevezetése előtt nem vállalta ezt a nehéz és körülményes eljárást, az bizonytalankodott, hogy durván megcsalják és becsapják, és árúja ellenében egy font súlyú tiszta ezüst vagy tiszta réz helyett a legsilányabb és legolcsóbb anyagokból álló, hamisított vegyületet kap, amely csak külsejében hasonlít az említett fémekhez. Az ilyen visszaélések meggátlása, a csereforgalom megkönnyítése és ezáltal mindenfajta ipar és kereskedelem fellendítése érdekében minden valamelyest fejlődésnek indult országban szükségesnek találták, hogy az áruvásárlásra általában hasz-

¹ Plinius, Hist. Nat. lib. 33, cap. 3.

nált fémekből meghatározott mennyiségű egységeket hivatalos jelzéssel lássanak el. Ime a vert pénznek és annak a közintézménynek az eredete, amelyet pénzvédeinek nevezünk ; ez pontosan olyan jellegű intézmény, mint ma a gyapjúszövetet és vásznat mérő és hitelesítő mesterek hivatala. Valamennyinek az a rendeltetése, hogy a piacra kerülő különféle árukat mennyiségük és minőségük egyöntetűsége szempontjából hivatalos jelzéssel hitelesítse.

A forgalomban levő fémekre alkalmazott első ilyenfajta hivatalos jelzések sok helyütt valószínűleg csak annak az igazolására szolgáltak, amit a legkörülményesebb, de egyben a legfontosabb volt igazolni, nevezetesen a fém minőségét, illetve finomságát. Olyanok lehettek ezek a jelzések, mint a sterling-fémjelzés, amelyet ma ezüstneműre és ezüstrudakra, vagy a spanyol jegy, amelyet néha aranytömbökbe ütnek ; mivel csak a fémdarab egyik oldalára verik rá és annak sem az egész felületét fedí, csupán a minőséget tanúsítja, de nem a fémdarab súlyát is. Ábrahám kimérte Ephronnak a négyszáz ezüst sékelt, amit megegyezésük értelmében machpelahi földjeért fizetnie kellett ; állítólag az ezüst sékel volt a kereskedelmi forgalomban levő pénz, mégis súlyra és nem darabszám fogadták el, csakúgy mint ma az aranytömböket és ezüstrudakat. Tudomásunk szerint Anglia régi szász királyainak a bevételei nem pénzben, hanem természetben, vagyis élelemben és mindenfajta egyéb szükséges javakban folytak be. Csak Hódító Vilmos vezette be azok pénzben történő fizetését, de a pénzt még jó hosszú ideig súlyra és nem darabszám szerint vette be a kincstár.

A fémek pontos súlymérésével járó kényelmetlenség és nehézség adott ösztönzést arra, hogy olyan érméket tegyenek intézményessé, amelyeken a veret a fémdarab mindkét oldalát, sőt néha a peremet is, teljesen beborította ; az ilyen veretet azután nemcsak a finomság, de a fémdarab súlyának az igazolásául is elfogadták, magát az érmét pedig, miként ma, darabszám vették át és már nem vesződtek a súlyméréssel.

Az elnevezések eredetileg nyilván az érmék súlyát vagy a bennük levő fém mennyiségét fejezték ki. Servius Tullius idejében, aki először veretett pénzt Rómában, a római as vagy pondo egy római font súlyú jó minőségű rezet tartalmazott. Mint a mi troy fontunk, tizenkét unciára oszlott, s ezek mindegyikében ténylegesen egy uncia súlyú jó minőségű réz volt. Az angol font

sterling I. Edward idejében egy Tower font súlyú ismert finomságú ezüstöt tartalmazott. A Tower font valamivel többet nyomhatott, mint a római font és valamivel kevesebbet, mint a troy font. Az utóbbit az angol pénzverde csak VIII. Henrik uralkodásának 18. évében vezette be. A francia livre Nagy Károly idejében egy troy font súlynyi ismert finomságú ezüstöt tartalmazott. Abban az időben Európa minden népe felkereste a Champaign-i Troyesben tartott vásárt és a híres piac súly- és mértékegységeit általánosan ismerték és becsülték. A skót pénz-font I. Sándortól Robert Bruce idejéig egy ugyanolyan súlyú és finomságú font ezüstöt tartalmazott, mint az angol font sterling. Eredetileg az angol, a francia és a skót penny is ténylegesen egy penny súlyban tartalmazott ezüstöt, ami megfelelt egy uncia huszad, és egy font kétszáznegyvened részének. Eredetileg a shilling is valószínűleg súlymegjelölés volt. „Amikor a búza quarterje tizenkét shillingbe kerül” — így szól III. Henriknek egy régi rendelete — „akkor egy farthing ára legfinomabb kenyér súlya tizenegy shilling és négy penny legyen”. De az arány a shilling és egyrésről a penny, másrésről a font között nyilván nem volt annyira állandó és egyforma, mint a penny és a font között. Úgy látszik, hogy az első franciaországi uralkodóház idejében a francia sou vagy shilling más-más időpontban hol öt, hol tizenkettő, hol húsz, hol pedig negyven penny-t tartalmazott. A régi századoknál a shilling egy időben csak mintegy öt penny-t tartalmazott és valószínű, hogy éppen olyan változó volt, mint szomszédainknál, a régi frankoknál. A font, a shilling és a penny közti arány Nagy Károly óta a franciáknál és Hódító Vilmos óta az angoloknál mind a mai napig nyilván változatlanul ugyanaz, az értéke azonban mindegyiknek nagyon is változó volt. Félek, hogy kapzsiságból és igazságérzet hiányában a fejedelmek és az önálló államok a világon mindenütt visszaéltek alattvalóik bizalmával és fokozatosan csökkentették érméik eredeti valóságos fémtartalmát. A római as a köztársaság kései korában eredeti értékének huszonnegyedére csökkent, súlya pedig egy font helyett fél uncia lett. Az angol font és penny jelenleg csak körülbelül egyharmadát, a skót font és penny körülbelül egy harminchatodát, a francia font és penny pedig körülbelül egy hatvanhatodát tartalmazza eredeti fémértékének. Az ilyen műveletekkel a fejedelmek és szuverén államok látszólag elérték azt, hogy kevesebb ezüsttel fizethették ki adósságaikat és tehet-

tek eleget kötelezettségeiknek, mint amennyire egyébként szükségük lett volna. De ez csak látszat volt, mert a valóságban egyszerűen megcsalták hitelezőiket annak egy részével, ami járt nekik. Az államban minden más adós is élhetett ezzel az előnnyel, és új lerontott értékű érmében névleges értéken fizethette vissza mindazt, amit régi érmében kölcsönvett. Az efféle műveletek tehát mindig az adósnak kedveztek, a hitelezőt pedig tönkretjuttatták; magánszemélyek vagyoni helyzetében nem egyszer nagyobb és általánosabb felfordulást idéztek elő, mint a legnagyobb nemzeti szerencsétlenségek.

Ilyen úton-módon vált tehát a pénz minden civilizált nép-nél a kereskedelemnek azzá az általános eszközévé, amelynek a közbenjöttével minden árut adnak, vesznek vagy cserélnék.

Most pedig rátérek annak a kérdésnek a vizsgálatára, hogy melyek azok a szabályok, amelyeket az emberek egészen természetesen követnek, amikor áruikat pénz vagy más áru ellenében cserélik. Ezek a szabályok határozzák meg azt, amit a javak viszonylagos értékének vagy csereértékének nevezhetünk.

Az ÉRTÉK szónak, ezt jól meg kell jegyeznünk, két különböző értelme van; hol egy bizonyos tárgy hasznosságát fejezi ki, hol pedig a tárgy birtoklásával járó azt a képességet, hogy érte más árukat lehet vásárolni. Az egyiket „használati érték”-nek, a másikat „csereérték”-nek nevezhetjük. A legnagyobb használati értékkel bíró dolgoknak gyakran csekély vagy éppenséggel semmi a csereértéke, viszont a legnagyobb csereértékű dolgoknak sokszor nincs vagy csak kevés a használati értéke. Semmi sem hasznosabb a víznél, de vásárolni vagy cserébe kapni jóformán semmit sem lehet érte. A gyémántnak viszont alig van használati értéke, általában mégis nagyon nagy mennyiségű áru kapható érte cserébe.

Az áruk csereértékét szabályozó alapelvek feltárása céljából igyekszem kimutatni

először, hogy mi a csereérték igazi mértéke, illetve hogy miben rejlik minden áru valóságos árának a lényege;

másodsor, hogy milyen különböző tényezőkből tevődik össze vagy alakul ki ez a valóságos ár;

végül pedig, hogy milyen változó körülményeknek tudható be, hogy ezek a különböző ártényezők időnként, részben vagy együttesen, a maguk természetes vagy rendes színvonala fölé emelkednek vagy az alá süllyednek; más szóval, milyen okok

gátolják időnként azt, hogy a piaci ár, vagyis az áruk tényleges ára, pontosan egybeessék azzal, amit a természetes árnak nevezhetnénk.

Az itt következő három fejezetben igyekszem ezt a három tárgykört a tőlem telhető legnagyobb részletességgel és világossággal kifejteni. Ehhez igen komolyan kérem kell az olvasónak mind a türelmét, mind pedig a figyelmét; türelmét egy részlet olyan kivizsgálásához, amelyet helyenként esetleg feleslegesen terjengősnek talál, és figyelmét olyasvalaminek a megértésére, ami a tőlem remélhető legalaposabb ismertetés után is bizonyos fokig még mindig homályos maradhat előtte. Készséggel megkockáztatok valamelyes terjengősséget, ha azzal biztosítom, hogy jól megértenek; a világos kifejtésre törfő legnagyobb igyekezetem ellenére is lehetséges, hogy még mindig fennmarad némi homály a természeténél fogva rendkívül elvont tárgy kifejtése során.

ÖTÖDIK FEJEZET

AZ ÁRUK VALÓSÁGOS ÉS NÉVLEGES, VAGYIS MUNKÁBAN, ILLETVE PÉNZBEN KIFEJEZETT ÁRA

Az ember aszerint gazdag vagy szegény, hogy milyen mértékben engedheti meg magának szükségletei kielégítését, a kényelmet és az élet örömeit. De ezekkel az embert a saját munkája csak nagyon kis mértékben láthatja el akkor, amikor a munkamegosztás már teljesen kialakult. Túlnyomórészt mások munkájából kell származniok. Így tehát az ember valójában olyan mértékben gazdag vagy szegény, amilyen mennyiségben mások munkája felett rendelkezhetik vagy azt meg tudja vásárolni. Ebből következik, hogy birtokosának, aki azt nem akarja maga használni vagy elfogyasztani, hanem más áruért akarja elcserélni, minden áru annyit ér, amennyi munkát érte kaphat. Ennél fogva minden áru csereértékének az igazi mértéke a munka.

Minden dolog valóságos ára, vagyis amibe az annak kerül, aki meg akarja szerezni, a megszerzésével járó fáradság és erőfeszítés. Annak pedig, aki azt megszerezte, hogy eladja vagy valami más ellenében elcserélje, minden dolog valójában annyit ér, amennyi munkát és erőfeszítést vele megtakaríthat vagy másokra átháríthat. Amit pénzért vagy áruért veszünk, azt éppen úgy munka ellenében szerezzük, mint azt, amire saját testi erőfeszítésünkkel teszünk szert. A kiadott pénz vagy áru valójában csak felmentést ad a testi erőfeszítés alól; bizonyos értékű munkamennyiséget foglal magában, s voltaképpen ezt cseréljük olyasvalami ellenében, ami az adott időpontban nézünk szerint azonos értékű munkamennyiséget tartalmaz. A munka volt az első ár, az első pénz, amellyel mindenért fizettek.

A világon minden gazdagságot nem arannyal vagy ezüsttel, hanem elsősorban munkával szereztek meg; értéke annak a számára, aki megszerezte és más új javakért el akarja cserélni, pontosan annyi, mint az a munkamennyiség, amit érte kaphat.

Hobbes szerint a gazdagság hatalom. De aki nagy vagyont szerez vagy örököl, az nem szerez vagy örököl szükségképpen politikai hatalmat is, sem polgári, sem katonai vonatkozásban. Vagyona révén esetleg megszerezheti mind a kettőt, de a vagyon pusztá birtoklása egyikkel sem ruházza fel szükségszerűen. Amivel őt a birtoklás ténye nyomban és közvetlenül felruházza, az a hatalom arra, hogy bizonyos fokig megszerezze magának a rendelkezést az éppen piacon levő összes munka vagy munkatermék felett. Vagyona pontosan ennek a hatalomnak megfelelően lesz kisebb vagy nagyobb, vagyis aszerint, hogy miképpen aránylik vagyona a mások munkájának vagy — ami ugyanaz — munkája termékének ahhoz a mennyiségéhez, amit érte kaphat. Minden jószág csereértéke szükségszerűen pontosan akkora lesz, amekkora hatalommal tulajdonosát felruházza.

Noha minden áru csereértékének az igazi mértéke a munka, az áruk értékét általában mégsem ennek az alapján becsülik. Sokszor nagyon nehéz két különböző munka mennyiségének az egymásközi arányát megállapítani. A két különböző munkával eltöltött idő ismerete nem mindig elég ennek az arálynak a meghatározására. Számításba kell venni a kiállott fáradoalmak és a kifejtett szellemi erőfeszítés különböző voltát is. Súlyos fáradozással eltöltött egy órában esetleg több munka rejlik, mint két órai könnyű elfoglaltságban; ugyanúgy több munka lehet egy órányi elfoglaltságban olyan foglalkozás terén, amelynek a megtanulásához tíz év szükséges, mint egyhavi szorgos tevékenységben valamilyen egyszerű foglalkozási ágban. Csakhogy semmiképpen sem könnyű dolog valamilyen pontos mértéket találni akár a testi fáradozás, akár a szellemi erőfeszítés mérésére. A különböző fajta munkából származó különféle termékek egymásközi cseréjénél bizonyos fokig persze figyelembe veszik mind a kettőt. A szabályozás azonban nem történik valamilyen pontos mérték alkalmazásával, hanem a piacon végbemenő alkudozással és egyezkedéssel; az így elérhető megközelítő kiegyenlítődség nem pontos ugyan, de mégis elégséges a mindennapos élet ügyleteinek a lebonyolítására.

Mivel különben is gyakrabban cserélünk árut áru, mint árut munka ellenében, gyakrabban is mérjük össze az árukat egymással, mint munkával. Ezért azután természetesebbnek találjuk, hogy az áru cseréértékét a másik áru mennyisége, nem pedig a benne rejlő munka mennyisége alapján ítéljük meg. Emellett az emberek általában könnyebben fogják fel, hogy mit jelent egy bizonyos árumennyiség, mint azt, hogy mi értendő munkamennyiségen. Az egyik világos és kézzelfogható, a másik elvont fogalom és bár kellőképpen érthetővé lehet tenni, távolról sem olyan természetes és nyilvánvaló.

A cserekereskedelem megszűntével azonban, amikor már a pénz a kereskedelem általános eszköze, minden árut gyakrabban cserélünk pénz, mint bármely más áru ellenében. Ritka eset, hogy a mészáros marha- vagy ürühúst visz a pékhez vagy a serfőzőhöz, hogy kenyérre vagy sörré cserélje be; a piacra viszi a húst, ahol pénzre, majd pedig a pénzt kenyérre és sörré váltja át. A pénzmennyiség, amit kap érte, egyben meghatározza azt a kenyér- és sörmennyiséget is, amit majd megvásárolhat. Ennélfogva nyilvánvalóbbnak és kézenfekvőbbnek látja, hogy a húst a pénznek, vagyis az érte közvetlenül cserélhető árunak a mennyisége, nem pedig annak a kenyérnek és sörnek a mennyisége szerint értékeli, amelyre csak egy másik áru közbenjöttével tudja becserélni. Egyszerűbbnek találja, ha úgy fejezi ki magát, hogy a mészárszéki hús fontja három vagy négy pennyt ér, mint ha azt mondja, hogy értéke három vagy négy font kenyér, illetve három vagy négy icce könnyű sör. Innen van, hogy az áru cseréértékét sokkal inkább a pénz mennyisége, mint akár a munka, akár az érte cserélhető másik áru mennyisége szerint ítéljük meg.

Csak hogy mint minden más árué, úgy az arany és az ezüst értéke is változik, hol olcsóbb, hol drágább, néha könnyebb, máskor nehezebb a beszerzése. Az a munkamennyiség, illetve árumennyiség, amelyet bizonyos mennyiségű arany vagy ezüst ellenében kaphatunk, mindig attól függ, hogy mennyire termőképesek az adott időpontban ismert bányák. A gazdag amerikai bányák felfedezése az arany és az ezüst értékét korábbi értékének körülbelül a harmadára csökkentette. Az ottani fémek piacrahozatala kevesebb munkába került, ennek megfelelően csak kevesebb munkát lehetett értük kapni; a fémeknek ez a forradalmi értékváltozása talán a legnagyobb volt, amelyről a történelem beszámol, de semmi esetre sem az egyedüli. Nos, amiként

egy mennyiségi mérték, amely nagyságában maga is folyton változik, mint pl. a láb, az öl vagy a marok, sohasem lehet más dolgok pontos mennyiségmérője, ugyanúgy egy értékében folyton változó áru sem lehet soha más áruk pontos értékmérője. Állíthatjuk azonban, hogy azonos munkamennyiségek mindig és mindenütt azonos értéket képviselnek a munkás szempontjából. Átlagos egészségből, erejéből és értelmességéből, átlagos ügyesség és gyakorlottság mellett, mindig ugyanannyit kell áldoznia könnyebb élete, szabadsága és egyéni boldogsága rovására. Mindig ugyanazt az árat kell fizetnie, tekintet nélkül arra, hogy mekkora az az árumennyiség, amit viszonzásul kap. Ez az árumennyiség persze hol nagyobb, hol kisebb, de ami értékében változik, az ez az árumennyiség, és nem a munka, amellyel azt megszerzik. Mindig és mindenütt az a drága, amihez nehéz hozzájutni vagy amit sok munkába kerül megszerezni; olcsó pedig az, ami könnyen vagy csak nagyon kevés fáradsággal szerezhető meg. A saját értékében soha nem változó munka tehát az egyedüli, végső és igazi olyan mérték, amelynek a segítségével minden áru értéke bárhol és bármikor felbecsülhető és egymással összevethető. A munka az áruk valóságos ára, a pénz csak a névleges ár.

Noha azonos munkamennyiségek a munkás szempontjából mindig azonos értékűek, alkalmazója szempontjából értékük különbözhet, lehet több vagy kevesebb. Mivel a munkát egyszer kisebb, másszor nagyobb mennyiségű áruért vásárolja meg, a munka árát éppúgy változónak látja, mint minden más dologét. Az egyik esetben drágának, a másikban olcsónak találja, holott a valóságban az áru az, ami az egyik esetben drága, a másikban pedig olcsó.

Ebben a közkeletű értelmezésben a munkának tehát éppen úgy van valóságos és névleges ára, mint az áruknak. Úgy foghatjuk fel a dolgot, hogy a valóságos ár a létfenntartási cikkeknek és kényelmi eszközöknek az a mennyisége, a névleges ár pedig az a pénz mennyiség, amelyet a munkáért adnak. A munkás aszerint él jólétben vagy szegénységben, aszerint fizetik őt jól vagy rosszul, hogy mekkora a munkájának a valóságos, nem pedig a névleges ára.

Az áruk és a munka valóságos és névleges árának a megkülönböztetése nem tisztán elméleti kérdés, néha igen hasznos lehet a gyakorlatban is. Ugyanaz a valóságos ár mindig ugyanazt az értéket képviseli, de az arany és az ezüst értékében beálló

változások folytán ugyanaz a névleges ár időnként nagyon különböző lehet. Így ha egy földbirtokot örökjáradék ellenében adunk el s a cél az, hogy a kedvezményezett család mindig változatlan értékű járadékot kapjon, úgy fontos, hogy az ne meghatározott összegű pénz legyen. Pénzben kifejezve értéke két különböző változásnak lenne alávetve: először az abból folyó változásnak, hogy az azonos elnevezésű érmék különböző időpontokban különböző mennyiségű aranyat és ezüstöt tartalmaznak, másodsor az abból eredő változásnak, hogy ugyanannak az arany- vagy ezüstmennyiségnek más-más időpontban más-más az értéke.

Fejedelmek és független államok gyakran vélték pillanatnyi érdeküknek, hogy érméik tisztafém-tartalmát csökkentésék, de csak nagyon ritkán azt, hogy fokozzák. Úgy hiszem, minden nép érméinek a fémtartalma majdnem állandóan csak csökkent és jóformán sohasem emelkedett. Az ilyenfajta változások ennél fogva jóformán mindig a pénzbeni járadék értékének a csökkentése irányában hatnak.

Az amerikai bányák felfedezése csökkentette az arany és az ezüst értékét Európában. Az általános vélemény az, bár szerintem erre határozott bizonyíték nincs, hogy ez az értékcsökkenés még ma is tart, és hosszú ideig valószínűleg még tartani is fog. Ennek a felfogásnak az alapján tehát az ilyenfajta változások is inkább csökkentőleg, mint emelőleg hatnak a pénzbeni járadék értékére; még akkor is, ha a kikötés az, hogy nem egy bizonyos mennyiségű és névértékű vert pénzben (például ennyi, meg ennyi font sterlingben) fizetendő, hanem ennyi vagy annyi uncia színezüstben vagy meghatározott finomságú ezüstben.

A gabonában kikötött járadék értékállandóbbnak bizonyult, mint az amelyet pénzben állapítottak meg; még ott is, ahol az érmék névértékében nem történt változás. Erzsébet uralkodásának 18. évében törvénybe iktatták, hogy az egyetemek által bérbeadott földek utáni járadék egyharmadát gabonában kell kikötni s ez a rész vagy természetben, vagy pedig a legközelebbi nyilvános piac napi ára szerint fizetendő. Dr. Blackstone szerint ebből a gabonában megállapított részből, noha az az eredeti egész járadéknak csak a harmada, ma általában közel kétszer annyi pénz folyik be, mint a másik két harmadból. Ezek szerint az egyetemek annak idején pénzben kikötött járadékai egykori értéküknek majdnem a negyedére csökkentek, vagyis alig érnek valamivel többet, mint a negyedrészt annak a gaboná-

nak, amit annak idején értek. Mivel pedig az angol érmék Fülöp és Mária uralkodása óta névértékben nem, vagy csak nagyon keveset változtak, s ugyanannyi font, shilling és penny majdnem pontosan ugyanannyi színezüstöt tartalmaz, nyilvánvaló, hogy az egyetemek pénzbeni járadékainak ez az értékleomlása mindenesztől az ezüstár leromlásának a folyománya.

Amikor az ezüst értékleomlása párosul a változatlan névértékű érmék ezüsttartalmának a csökkenésével, a veszteség gyakran még nagyobb. Skótországbán, ahol a vert pénz névértékében sokkal nagyobb változtatások történtek, mint Angliában valaha is, és Franciaországban, ahol a változtatások még nagyobbak voltak, mint Skóciában bármikor, néhány régi eredetű és eredetileg jelentős értékű járadék ilyen módon közel semmivé zsugorodott.

Egymástól távoli időpontokban ugyanazt a munkamennyiséget több valószínűséggel vehetjük meg ugyanannyi gabonáért, a munkás létalapjáért, mint ugyanannyi aranyért vagy ezüstért, vagy esetleg bármely más áruért; így tehát egymástól távol eső időpontokban ugyanaz a gabonamennyiség inkább fogja ugyanazt a valóságos értéket képviselni és birtokosának lehetővé tenni, hogy mások munkájából ugyanolyan mennyiséget kapjon. Azért mondom, hogy ugyanannyi gabona ezt *inkább** teszi lehetővé, mint ugyanannyi bármilyen más áru, mert *teljesen** ez még ugyanannyi gabonával sem érhető el. Később igyekszem majd kimutatni, hogy a munkás létalapja,** vagyis a munka valóságos ára a körülményektől függően különböző: bőségesebb a jólét felé haladó, mint a veszteglő, és a veszteglő, mint a hanyatló társadalomban. Csakhogy minden más áruért minden időben aszerint vásárolható kisebb vagy nagyobb mennyiségű munka, hogy milyen mennyiségű létalapot** lehet érte az adott időpontban szerezni. Míg tehát a gabonában kikötött járadék csak annyira változó, amennyire az adott mennyiségű gabonáért vásárolható munka mennyisége változik, addig a bármilyen más áruban megállapított járadék nemcsak az adott gabonamennyiségért beszerezhető munkamennyiséggel, hanem azzal a gabonamennyiséggel arányban is változik, amely az illető áruért vásárolható.

* Fordító kiemelései.

** Az itt tárgyalt összefüggésben Smith létalapon elsősorban gabonát ért. Ford.

Jegyezzük azonban jól meg, hogy noha a gabonában megállapított járadék valóságos értéke évszázadok összehasonlításában kisebb mértékben változik, mint a pénzbeni járadéké, évenkénti változása jóval jelentősebb. A munka pénzbeni ára, s ezt később igyekszem bizonyítani, nem változik együtt évről évre a gabona pénzbeni árával, hanem függetlenül az időleges vagy alkalmi ártól ennek a létszükségleti cikknek nyilván a kialakult átlagos árához igazodik. A gabona kialakult átlagos árát viszont, s ezt a későbbiek folyamán majd szintén kimutatom, az ezüst értéke szabályozza, a piacot ellátó ezüstmennyiség többé vagy kevésbé gazdag volta, vagyis az a munkamennyiség, amelyet igénybe kell venni, következőképpen az a gabonamennyiség, amelyet el kell fogyasztani ahhoz, hogy egy bizonyos mennyiségű ezüst a bányából a piacra kerüljön. Csakhogy az ezüst értéke, noha olykor lényegesen megváltozik az egyik évszázadról a másikra, ritkán változik jelentősen az egyik évről a másikra; ellenkezőleg, gyakran ugyanaz vagy majdnem ugyanaz marad egy fél vagy egy egész évszázadon át. Ebből következik, hogy ugyanilyen hosszú időn át a gabona kialakult átlagos ára is ugyanaz vagy megközelítően ugyanaz maradhat, s vele párhuzamosan a munka pénzbeni ára is; ennek persze elemi feltétele, hogy egyéb vonatkozásaiban a társadalom erre az időre szintén változatlan vagy majdnem változatlan állapotban maradjon. Ez alatt az idő alatt az időleges és alkalmi gabonaár az egyik esztendőben gyakran a duplája lehet annak, ami a megelőző évben volt, vagy ingadozhatnak, mondjuk, 25 és 50 shilling között quarterenként. Csakhogy amikor 50 az ára, akkor a gabonában megállapított járadéknak nemcsak a névleges, hanem a valóságos értéke is kétszer annyi, mint amikor az ár 25 shilling, vagyis a járadék elvén kétszer annyi munka, illetve a legtöbb más áruból kétszer akkora mennyiség felett rendelkezhetünk, mialatt a munka és vele együtt a legtöbb más dolog pénzbeni ára az ingadozások tartama alatt is változatlan marad.

Ezek után nyilvánvalónak látszik, hogy a munka az egyetlen egyetemes, úgyszintén az egyetlen pontos mértéke az értéknek, az egyedüli mérőeszköz, amelynek a segítségével a különféle áruk értékeit bárhol és bármikor összehasonlíthatjuk. Láttuk, hogy a különféle áruk valóságos értékét évszázados viszonylatban nem lehet az értük adott ezüstmennyiség, éves viszonylatban pedig az értük adott gabonamennyiség alapján megállapítani;

de a munkamennyiségek alapján ez az érték a legnagyobb pontossággal megállapítható mind az egyik évszázadról a másikra, mind pedig évről évre. Évszázados összehasonlításban a gabona jobb értékmérő az ezüsthöz, mert azonos munkamennyiségek mind a két évszázadban nagyobb megközelítéssel szerezhetőek meg azonos gabona-, mint azonos ezüstmennyiségekkel. Ezzel szemben éves viszonylatban az ezüst jobb értékmérő a gabonánál, mert ugyanannyi ezüst ugyanannyi gabonánál jobb megközelítéssel szerez ugyanolyan mennyiségű munkát mind a két esztendőben.

Örökjádékok megállapításánál, sőt már nagyon hosszú lejáratú bérletek megkötésénél is előnyt jelenthet a valóságos és a névleges ár megkülönböztetése, de semmi előnyt sem jelent az eladásnál és a vételnél, az emberek megszokottabb mindennapos ügyleteinél.

Egyugyanazon időben és helyen minden áru valóságos ára szigorúan arányos a névleges árral. Amilyen arányban kapunk több vagy kevesebb pénzt egy áruért, mondjuk a londoni piacon, olyan arányban tudunk több vagy kevesebb munkát kapni ugyanazon a piacon ugyanabban az időpontban. Más szóval, ugyanazon időben és helyen a pénz a pontos mértéke minden áru valóságos csereértékének. Ez azonban csakis ugyanabban az időpontban és ugyanazon a helyen van így.

Egymástól távolosó helyek között ugyan nem alakul ki ilyen rendszeres arány a valóságos és pénzbeni árak viszonyában, de a kereskedőnek, aki egyik helyről a másikra árut szállít, mégsem kell mást számításba vennie, mint a pénzbeni árat, vagyis a különbséget a két ezüstmennyiség között, amelyért az árut megveszi, illetve előreláthatóan el tudja adni. Tegyük fel, hogy a kínai Kantonban egy fél uncia ezüstért nagyobb mennyiségű munka vagy létfenntartási cikk és kényelmi eszköz kapható, mint Londonban egy egész unciáért. Akkor az az áru, amelyet Kantonban fél uncia ezüstért adnak el, ott valójában drágább, és ottani tulajdonosa számára ténylegesen nagyobb fontosságú, mint a londoni tulajdonos számára a Londonban egy unciáért vásárolt áru. Ha azonban a londoni kereskedő Kantonban fél uncia ezüstért olyan árut vásárolhat, amelyet Londonban egy unciáért adhat el, száz százalékot nyer az ügyleten, vagyis éppen annyit, amennyit nyerne, ha az ezüst unciája pontosan annyit érne Londonban, mint Kantonban. Annak

nincs jelentősége az ő szempontjából, hogy egy fél uncia ezüst Kantonban több munka vagy több létfenntartási és kényelmi cikk felett rendelkezik, mint az egész uncia Londonban. Ezekből egy egész uncia Londonban mindig kétszer annyit állít a szolgálatába, mint egy fél uncia Kantonban, s ez pontosan az, amit el akar érn.

Minthogy ezek szerint az áruk névleges vagyis pénzbeni ára határozza meg végeredményben minden eladás és vétel előnyös vagy előnytelen voltát, s ezáltal szabályozza a mindennapi élet minden olyan tevékenységét, amelyben az ár is közrejátszik, nincs mit csodálkoznunk azon, hogy az emberek mindig is több figyelemmel voltak erre, mint a valóságos árra.

Egy olyan műben, mint ez, néha igen hasznos, ha valamilyen áru különböző időpontokban és helyeken fennállott valóságos értékeit összehasonlítjuk egymással; más szóval, ha megállapítjuk, hogy az egymástól különböző körülmények között mekkora volt az eltérés az illető áru birtoklásával járó azon képességben, hogy érte mások munkája felett rendelkezünk. Ilyenkor elsősorban nem a különböző ezüstmennyiségeket kell összehasonlítani, amelyért a szóban forgó árut általában eladták, hanem a különböző munkamennyiségeket, amelyeket a különböző ezüstmennyiségekért vásárolni lehetett. Sajnos, a munkának az egymástól távoli időpontokban és helyeken érvényes árait jóformán sohasem ismerjük akárcsak hozzávetőleges pontossággal is. Noha a gabonaárakat is csak kevés helyen jegyezték fel rendszeresen, általában mégis ezeket ismerjük jobban; a történetírók és egyéb szerzők is gyakrabban figyeltek fel rájuk. Így hát jórészt ezekkel kell megelégednünk, nem mintha szigorú arányban állnának a munka mindenkori árával, hanem mert ezek adják az általában elérhető legjobb megközelítést ennek az aránynak. A továbbiakban alkalmam lesz több ilyen összehasonlítást tenni.

Az ipar fejlődésével a kereskedő nemzetek általában azt találták célszerűnek, hogy többféle fémből verjenek pénzt: aranyból a nagyösszegű fizetések teljesítésére, ezüsből a mérsékelt értékű vásárlások, és rézből vagy más közönséges fémből a csekély beszerzések lebonyolítására. De egyet a fémek közül mindig úgy tekintettek, mint amelyik inkább értékmérő, mint a másik kettő. Rendszerint annak a fémnek adták meg ezt az elsőbbséget, amelyet történetesen legelőször használtak a kereskedelem eszkö-

zeként. Ha már egyszer elkezdtek az illető fémet értékmérőként használni, amikor más pénzük nyilván még nem volt, úgy általában még akkor is megmaradtak mellette, amikor már nem volt olyan szükségük rája.

A rómaiaknak az első pun háború előtti ötödik évig tudomásunk szerint csak rézpénzüik volt,¹ csak azután kezdtek ezüstérméket verni. Így a réz valószínűleg mindvégig meg is maradt értékmérőnek a köztársaságban. Úgy látszik, hogy Rómában *as*-ban és *sestertius*-ban vezettek minden számadást és számolták ki a földbirtokok értékét. Az *as* megjelölés mindig rézpénzre vonatkozott. A *sestertius* szó jelentése két és fél *as*. Noha a *sestertius* eredetileg ezüstérme volt, értékét így mégis rézzel mérték. Rómában arról, akinek sok volt az adóssága, azt mondták, hogy sok van nála a mások rezéből.

A Római Birodalom romjain berendezkedő északi népeknek már letelepedésüktől kezdve valószínűleg ezüstpénzüik volt; még több emberöltő múltán sem ismerték sem az arany- sem a rézérmét. Angliában már a szászok idejében voltak ezüstérmék, de aranypénzt csak nagyon keveset vertek III. Edward, rézpénzt pedig egyáltalán nem vertek Nagy-Britanniai I. Jakab uralkodása idejéig. Éppen ezért Angliában, s azt hiszem, hogy hasonló okoknál fogva Európa minden más modern országában is, általában ezüstben vezetnek minden számadást és számítják ki minden áru és földbirtok értékét; ha pedig számszerűen akarjuk kifejezni valakinek a vagyonát, úgy csak ritkán számolunk guinea-ben, rendszerint azt mondjuk meg, hogy véleményünk szerint hány font sterlinget adnának érte.

Nézetem szerint törvényes fizetés teljesítésére eredetileg minden országban csak az olyan fémből vert érmét lehetett felajánlani, amelyet elsősorban tekintettek értékmérőnek. Angliában az aranyat még jóval azután sem ismerték el törvényes fizetési eszköznek, hogy már pénzt vertek belőle. Az arany és az ezüstpénz értékviszonyát sem köztörvény, sem rendelet nem rögzítette; hagyták, hogy a piac állapítsa meg. Ha az adós aranyban ajánlotta fel a teljesítést, a hitelező az ajánlatot kereken visszautasíthatta, vagy elfogadhatta olyan aranyértékelés mellett, amelyben adósával éppen meg tudott egyezni. A réz jelenleg sem törvényes fizetési eszköz, kivéve mint kisebb ezüstérmék-

¹ Plinius, lib. XXXIII. cap. 3.

ből visszajáró váltópénz. A vázolt viszonyok között az érték-mérőül szolgáló és értékmérőül nem szolgáló fémek közötti megkülönböztetés több volt névleges megkülönböztetésnél.

Idők múltán, amint az emberek egyre inkább megbarátkoztak a különféle fémek használatával érmék alakjában, s következőképpen jobban megismerték a fémek egymásközi érték-arányát, célszerűnek találták, és pedig véleményem szerint a legtöbb országban, hogy az arányokat megszabják és köztörvénnyel kinyilvánítsák, hogy például egy guinea ilyen meg ilyen súly és finomság mellett huszonegy shillinggel egyenértékű, illetőleg ilyen összegű adósság fizetésére törvényes fizetési eszköz. Ilyen körülmények között és amíg akár csak egy ilyen megszabott arány is fennáll, az értékmérőül szolgáló fém és az értékmérőül nem szolgáló fém megkülönböztetése valóban alig több névleges megkülönböztetésnél.

Amennyiben a megszabott arányt bármiképpen is megváltoztatják, ez a megkülönböztetés megint több lesz mint névleges, vagy legalábbis többnek tűnik majd. Tegyük fel, hogy a guinea megszabott értékét húsz shillingre szállítják le, illetve huszonkét shillingre emelik fel; mivel minden számadást ezüstpénzben és majdnem minden adóskötelezettséget ezüstpénzben fejezünk ki, a legtöbb fizetést mind a két esetben továbbra is változatlan mennyiségű pénzzel teljesíthetnénk ezüstben. Arányban azonban a teljesítéshez már igen különböző pénzmennyiségekre lenne szükségünk: az első esetben nagyobb, az utóbbiban kisebb mennyiségre. Az ezüstöt értékállóbbnak találánk az aragnál. Úgy látnánk, hogy az ezüst méri az arany értékét, de az arany nem méri az ezüstét. Úgy tűnnék, hogy az arany értéke függ az érte cserélhető ezüstmennyiségtől, de az ezüst értéke független az érte kapható arany mennyiségtől. Ezt a sok különbséget azonban csak azért látnánk, mert szokásunk, hogy inkább ezüst- mint aranypénzben vezetjük összes számadásunkat és fejezünk ki minden összeget, akár kicsi, akár nagy. Viszont Mr. Drummond 25 vagy 50 guinea-ról szóló kötelezvénye az ilyesfajta változtatás után is* éppen úgy 25 vagy 50 guinea-vel lenne fizethető, mint azelőtt. Éppen olyan mennyiségű arannyal lenne fizethető a változtatás után, mint előtte, de ezüsből már nagyon

* T. i. a guinea megszabott értékében történő és az imént fel-tételezett változtatás után. Ford.

is eltérő mennyiségre lenne szükség. Az ilyen kötelezvény kifizetésénél az aranyat értékállóbbnak találnánk az ezüsthöz. Úgy látnánk, hogy az arany méri az ezüst értékét, de az ezüst nem méri az aranyét. Ha pedig általános szokássá válna, hogy aranyértékben vezetjük számadásainkat és állítjuk ki saját váltóinkat és egyéb pénzkötelezvényeinket, akkor az aranyat, és nem az ezüstöt, tekintenénk elsősorban az értékmérő fémnek.

A valóságban a helyzet az, hogy amíg valamilyen törvényt szabta arány áll fenn az érmékké vert különböző fémek értékében, addig mindig a legértékesebb fém szabja meg az összes érme értékét. Tizenkét rézpenny fél avoirdupois font súlyú, nem is legjobb tisztségű rezet tartalmaz; veretlen állapotban ritkán ér hét pennyt ezüstben; de mivel törvény szabja meg, hogy 12 ilyen penny egy shillingre váltandó be, a piac egy shilling értékűnek tekinti őket, s tényleg bármikor kapható is értük egy shilling. Egészen legutóbbi megreformálásáig Nagy-Britannia aranypénze, legalább is a Londonban és környékén forgalomban levő mennyiség, általában kevésbé volt súlyában lerontva, mint a legtöbb ezüstpénz, 21 megkopott és elnyűtt shillinget mégis egyenlő értékűnek vettek egy guinea-vel, amely talán szintén kopott volt és megviselt, de mégsem annyira, mint az ezüstpénz. Azóta a reform annyira közel hozta az aranyérmét standard súlyához, amennyire az forgalomban levő érménél egyáltalában lehetséges, az a rendelkezés pedig, hogy közhivatal aranypénzt csak súly szerint vehet át, azt is valószínűvé teszi, hogy az aranyérme meg is fogja őrizni ezt a súlyát. Az ezüstérmék viszont változatlanul kopott és silány állapotukban vannak forgalomban, ugyanúgy mint az aranypénzreform előtt. És lám, a forgalomban 21 ilyen leromlott ezüst shillingérmét mégis még mindig egyenlő értékűnek tekintenek egy ilyen kiváló arany guinea-vel.

Nyilvánvaló tehát, hogy az aranypénz reformja emelte az érte cserélhető ezüstérme értékét.

Az angol pénzverdében egy font súlyú aranyból 44 és fél guineat vernek, ami a guineat 21 shillinggel számítva £ 46, 14 s, 6 d-vel egyenlő. Egy uncia ilyen aranyérme tehát £ 3, 13 s, 10½ d-t ér ezüstben. Angliában nem fizetnek pénzverési díjat és nincs levonás; aki egy font vagy egy uncia súlyú szokásos finomságú rúdaranyat visz a pénzverdébe, egy font vagy egy uncia súlyú aranyérmét kap vissza minden levonás nélkül. Ezért mond-

ják, hogy Angliában unciánként £ 3, 17 s, 10½ d az arany pénzverdei ára, vagyis ennyi aranyérmét ad a pénzverde a szokásos finomságú rúdarany fejében.

Az aranypénz reformja előtt a szokásos finomságú rúdarany ára a piacon sok éven át £ 3, 18 s felett, olykor £ 3, 19 s volt unciánként, sőt igen gyakran elérte a £ 4-t, valószínűleg azért, mert az ilyen összegű aranypénz is csak ritkán tartalmazott többet egy unciányi szabványos finomságú aranyból. Az aranypénz reformja óta a szokásos finomságú rúdarany piaci ára csak ritkán haladja meg a £ 3, 17 s, 7 d-t unciánként. A reform előtt a piaci ár kisebb-nagyobb mértékben mindig a pénzverdei ár felett volt, a reform óta állandóan a pénzverdei ár alatt van. Abból a szempontból azonban, hogy arany- vagy ezüstérmékben fizetik-e, ez a piaci ár ugyanaz. Így tehát az aranypénz legutóbbi reformja nemcsak az aranyérme értékét, hanem ugyanúgy az ezüstérmének a rúdaranyhoz, sőt valószínűleg minden más áruhoz viszonyított értékét is emelte; persze mivel az egyéb áruk legnagyobb részének az árát igen sok más tényező is befolyásolja, az arany és az ezüst hozzájuk viszonyított értékének az emelkedése nem annyira szembeszökő és kevésbé érezhető.

Az angol pénzverdében egy font súlyú szokásos finomságú rúdezüstből 62 shillinget vernek; ennyi shilling tartalmaz egy font súlyú szokásos finomságú ezüstöt. Angliában tehát az ezüst pénzverdei ára unciánként öt shilling és két penny, vagyis ennyi ezüstérmét ad a pénzverde a szokásos finomságú rúdezüstért cserébe. Az aranypénz reformja előtt a szokásos finomságú rúdezüst piaci ára különböző időpontokban 5/4d, 5/5d, 5/6d, 5/7d és igen gyakran 5/8d volt unciánként, általában azonban 5/7d lehetett. Viszont az aranypénz reformja óta a szokásos finomságú rúdezüst unciájának a piaci ára időnként 5/3d, 5/4d, illetve 5/5d-re esett; az utóbbi árat alig is lépte túl. Látjuk tehát, hogy bár a rúdezüst piaci ára az aranypénz reformja óta jelentősen esett, a pénzverdei ár szintjéig nem csökkent.

Az angol érmefémék egymásközti értékaránya azt mutatja, hogy míg a rezes valószínűleg értékénél jóval többre, addig az ezüstöt annál valamivel kevesebbre becsülik. Az európai piacon a francia és a holland érmékben egy uncia színaranynak mintegy 14 uncia színezüst felel meg; az angol érmékben körülbelül 15 uncia, vagyis jóval több ezüst, mint amennyit az általános európai becslés szerint ér. De miként a tömbréz árát nem emeli,

még magában Angliában sem, az angol érmékben levő réz magas ára, akként a rúdezüst árát sem nyomja le az angol érmékben levő ezüst alacsony értékelése. Azonos okból kifolyólag a rúdezüst éppen úgy megőrzi sajátlagos arányát az aranyhoz, mint a tömbréz az ezüsthöz.

A rúdezüst ára még a III. Vilmos uralkodása idején végrehajtott ezüstpénzreform után is kissé a pénzverdei ár felett maradt. Locke a magas árat annak tulajdonította, hogy a rúdezüst kivitelét megengedték, az ezüstérmék kivitele viszont tilos volt. Szerinte a szabad kivétel okozta, hogy nagyobb volt a kereslet a rúdezüst, mint az ezüstérmék iránt. Csakhogy nyilván mindig jóval többen vannak azok, akiknek ezüstérme kell idehaza a mindennapos adásvételi ügyletek lebonyolítására, mint azok, akiknek kivitelre vagy más célból rúdezüstre van szükségük. Ma is szabad rúdaranyat kivinni és ma is tilos az aranyérmék kivitele, s a rúdarany ára mégis a pénzverdei ár alatt van. A helyzet az, hogy az angol érmékben az ezüstöt az aranyhoz való viszonyában már akkor éppen úgy aláértékelték, mint ma, és hogy az aranyérme (amelynek a reformjára még nem gondoltak) már akkor éppen úgy szabályozta valamennyi érme valóságos értékét, mint ma. Mint ahogyan az ezüstpénz reformja annak idején nem csökkentette a rúdezüst árát a pénzverdei ár szintjére, úgy ma sem valószínű, hogy hasonló reform erre a szintre szállítaná le.

Tegyük fel, hogy mint az aranyérmét, úgy most az ezüstérmét is újból egészen közel hozzuk standard súlyához; valószínű, hogy akkor a guinea a mai értékarány szerint több ezüstnek felelne meg érmékben, mint amennyit érte rúdezüstben vásárolni lehetne. Ebben az esetben hasznot jelentene a teljes szabványsúlyú ezüstérmék beolvasztása, az így nyert rúdezüst eladása aranyérmékért, majd az aranyérmék átváltása ezüstérmékre, hogy azokat a vázolt módon ismét beolvasszuk. Nyilván a jelenlegi értékarány bizonyos mértékű megváltoztatása az egyedüli módja az effajta visszasságok megelőzésének.

Talán kisebb sérelem érné a közt, ha az ezüstérmét ugyanannyival értékelnénk az aranyhoz való helyes aránya felett, amennyivel ma alatta értékeljük, feltéve, hogy ugyanakkor törvénybe iktatjuk, hogy az ezüstpénz csak egy guinea erejéig törvényes fizetési eszköz, mint ahogy a rézpénz is csak egy shilling erejéig az. A hitelezőt akkor éppen úgy nem lehetne az ezüst-

pénz magas értékelése révén csalárdul megkárosítani, mint ahogy ma sem lehet őt a rézpénz magas értékelése folytán megrövidíteni. Az ilyen szabályozás csak a bankárokat sújtaná. Ezek ha megrohanják őket, néha azzal igyekeznek időt nyerni, hogy csupa hatpennyssel fizetnek; az azonnali fizetési kötelezettség kijátszásának ezt a tisztességtelen módját ez a szabályozás lehetetlenné tenné. A bankárok ennél fogva kénytelenek lennének a mainál nagyobb összegű készpénzt a pénzszekrényeikben tartani, ami az ő szempontjukból kétségtelenül lényeges hátrányt, hitelezőik számára azonban fokozott biztonságot jelentene.

Három font, tizenhét shilling, tíz és fél penny (az arany pénzverdei ára) még a mi mostani kiváló aranyérméinkben sem tartalmaz semmivel sem többet egy uncia szabványfinomságú aranynál; az ember ennél fogva azt hinné, hogy ezért az összegért a szabványfinomságú rúdaranyból sem lehet ennél többet vásárolni. Csakhogy aranyat sokkal kényelmesebb dolog érmékben, mint rudakban tartani; egy másik szempont pedig az, hogy noha Angliában a pénzveretés díjmentes, a pénzverde csak ritkán tudja a kapott rúdaranynak megfelelő érméket a tulajdonosnak néhány hétnél rövidebb idő alatt kiszolgáltatni, sőt jelenlegi nagy elfoglaltsága mellett ezt csak néhány havi késedelemmel tudja megtenni. Ez a késedelem mérsékelt illetéknek felel meg, s az aranyat érmealakban valamivel értékesebbé teszi az ugyanolyan mennyiségű rúdaranynál. Ha az angol érmerendszerben az ezüstöt az aranyhoz viszonyítva helyesen értékelnénk, úgy a rúdezüst ára valószínűleg a pénzverdei ár alá esne, még az ezüstpénz valamilyen reformja melkül is, mert hiszen még a mostani kopott és lerontott ezüstpénz értékét is kiváló aranyérménk értéke szabályozza, amelyre beváltható.

Mérsékelt illeték vagy pénzverdei díj felszámítása valószínűleg további előnyhöz juttatná mind az arany-, mind az ezüstérméket az azonos mennyiségű rúdfémekkel szemben. Az érmévé vert fém értéke ennek a csekély illetéknek az arányában emelkedne éppen úgy, mint ahogyan a fazon a fazonmunka arányában emeli az ezüstáru értékét. Az érmék előnye a rúdfémekkel szemben elejét venné beolvasztásuknak s nem ösztönözne kivitelekre. Amennyiben exportjuk közérdekből mégis szükségessé válna, nagyobbrészt maguktól hamarosan visszakerülnének az országba. Külföldön csak fémsúlyuk értékén lehetne őket eladni. Idehaza ennél nagyobb értéket lehetne értük vásárolni. Haszon-

nal járna tehát, hogy újra hazahozzák őket. Franciaországban kb. 8% illeték terheli a pénzveretést, s azt mondják, hogy a kivitt francia érmék maguktól kerülnek újból haza.

Az arany- és ezüstrudak piaci árának alkalmi hullámzásait ugyanazok az okok idézik elő, mint minden egyéb áru hasonló árhullámzásait. A gyakori tengeri és szárazföldi balesetek alkalmával elvesző készletek, az aranyozással, ezüstözéssel, csipke- és paszomántkészítéssel történt felhasználások, végül az érmék és arany meg ezüst tárgyak kopása és természetes elhasználódása minden olyan országban, amelynek nincsenek saját bányái, szakadatlan behozatalt tesznek szükségessé az ilyenfajta kiesések és felhasználások pótlására. Az importáló kereskedők, minden más kereskedőhöz hasonlóan bizonyára azon vannak, hogy esetenkénti behozatalukat a megítélésük szerinti közvetlen mérvéhez szabják. A legnagyobb körütekintés mellett is előfordul azonban, hogy hol a kellenénél többet, hol pedig kevesebbet hoznak be. Ha több rúdfémet találnak behozni, mint amennyire éppen szükség van, egy részét olykor a rendes vagy átlagos áron alul hajlandók eladni, hogy ne kelljen vállalniok az újbóli kivittel járó kockázatot és gondot. Ha a keresletnél kevesebbet hoznak be, úgy viszont ennél az árnál valamivel magasabbat érnek el. Ha azonban a rúdarany vagy rúdezüst piaci ára az alkalmi hullámzásoktól eltekintve évek során át változatlanul többé-kevésbé a pénzverdei ár felett vagy többé-kevésbé az alatt van, úgy meg lehetünk győződve róla, hogy ez a változatlanul magasabb vagy alacsonyabb ár olyasvalaminek a következménye, ami magában az érmében rejlik és az adott időpontban egy bizonyos érmemennyiséget értékesebbé vagy kevésbé értékesé tesz annál a rúdmennyiségnél, amelyet tartalmaznia kellene. Az okozat állandó változatlanlansága feltételezi az ok ugyanolyan mérvű állandó változatlanlanságát.

Egy ország pénze bármely adott időben és helyen aszerint lesz többé vagy kevésbé pontos értékmérő, amint a forgalomban levő érmék több vagy kevesebb pontossággal megfelelnek a törvényes súlynak és finomságnak, és több vagy kevesebb pontossággal tartalmazzák azt a színarany- vagy színezüstmennyiséget, amelyet tartalmazniok kell. Így például ha Angliában negyvennégy és fél guinea pontosan egy font súlyú szokásos finomságú aranyat, vagyis tizenegy uncia színaranyat és egy uncia ötvözőanyagot tartalmazna, akkor az angol aranyérme bármely adott

időben és helyen annyira pontos mérőeszköze lenne az áruk tényleges értékének, amennyire az a dolog természeténél fogva egyáltalán lehetséges. Ha viszont forgalom közben súrlódás és kopás folytán a negyvennégy és fél guinea az egy font súlyú szokásos finomságú aranyból kevesebbet tartalmaz, a hiány pedig az egyik érmedarabnál nagyobb, a másiknál kisebb, úgy ez az értékmérő is ugyanúgy megbízhatatlanná válik, mint ahogyan minden más súly- és egyéb mérték is bizonytalansági tényezőnek van alávetve. Mivel ezek a súly- és egyéb mértékek csak nagy ritkán felelnek meg az előírt szabványoknak, a kereskedő nem is az előírtas, hanem — amennyire ez lehetséges — a gyakorlatban tényleg előforduló átlagos súly- és egyéb mértékekhez igazítja áruí árát. A vert pénz terén fennálló hasonló visszasságok miatt az áruk árát szintén nem az érmékre előírt színarany- vagy színezüstmennyiségekhez szabják, hanem azokhoz az átlagmennyiségekhez, amelyeket az érmék a tapasztalat szerint tényleg tartalmaznak.

Megjegyzem, hogy a javak pénzbeni árán mindig azt a színarany- vagy színezüstmennyiséget értem, amelyért azokat eladják, tekintet nélkül az érmék névértékére. Hat shilling és nyolc penny például I. Edward idejében ugyanakkora pénzbeni árnak tekintek, mint jelenleg egy font sterlinget, mert amennyire megíthetjük, ugyanolyan mennyiségű színezüstöt tartalmazott.

HATODIK FEJEZET

AZ ÁR ÖSSZETEVŐI

A társadalomnak abban a korai kezdetleges állapotában, amikor még nincsen sem tőkefelhalmozódás, sem földtulajdon, nyilván semmi sincs, ami valamiképpen alkalmas volna a különféle javak egymásközti cseréjének a szabályozására, csak az az arány, amely a megszerzésükre fordítandó munkamennyiségek között fennáll. Ha például valamely vadász nép körében rendszeren kétszer annyi munkába kerül egy hód megölése, mint egy szarvas elejtése, úgy egészen természetes, hogy egy hód két szarvas ellenében legyen cserélhető, illetve két szarvast érjen. Egészen természetes, hogy ami rendszeren két nap vagy két óra munkájának a terméke, a dupláját érje az egy napi vagy egy órai munka termékének.

Ha az egyik fajta munka fáradtságosabb a másikinál, a fokozott erőfeszítésért természetesen térítés jár; innen van, hogy az egyik fajta munka egy órai terméke sokszor a másik fajta két órai terméke ellenében cserélhető.

Némely fajtája a munkának különösen nagy ügyességet és értelmet igényel; az emberek ezeket a tulajdonságokat becsülik, s ennél fogva az ilyen munka termékét többre értékelik, mint amennyire a felhasznált idő alapján kellene. Az ilyen tulajdonságokra ritkán lehet másképpen, mint messzemenő odaadás árán szert tenni, s a velük létrehozott termék magasabb értéke gyakran méltányos kárpótlás azért az időért és munkáért, amelyet értük áldozni kell. A fejlett társadalomban az effajta térítés a fokozott erőfeszítésért és nagyobb ügyességért rendszerint a munkabérben jut kifejezésre; nyilván valahogy így

lehetett ez a társadalom legkoraibb, legkezdetlegesebb korszakában is.

A munka terméke ebben a korszakban még teljes egészében a munkásé, azt pedig, hogy milyen munkamennyiséget vehetünk, cserélhetünk vagy vonhatunk a magunk rendelkezési körébe valamely jószág ellenében, még kizárólag az szabja meg, hogy általában milyen munkamennyiséget fordítottunk az illető jószág megszerzésére vagy előállítására.

Mihelyt azonban kevesek kezén tőke halmozódik fel, egyesek nyomban arra használják, hogy szorgalmas embereket dolgoztassanak, akiket nyersanyagokkal és fogyasztási cikkekkel látnak el csak azért, hogy munkatermékük, illetve annak az eladása révén, amivel a munka a nyersanyagok értékét megnöveli, profitra tegyenek szert. Amikor a vállalkozó a kész terméket akár pénz, akár munka, akár pedig áru ellenében elcsereéli, akkor azon felül, amiből megtérül az anyagok ára és a munkások bére, még adódnia kell valaminek, ami az ő profitja lesz, amiért kockáztatja a tőkéjét. Az tehát, amivel a munkások az anyag értékét növelik, ebben az esetben két részre oszlik: az egyik fedezi a munkások bérét, a másik a munkáltató profitját az anyagban és bérben előlegezett egész tőke után. A munkáltatónak csak akkor érdeke, hogy munkásokat alkalmazzon, ha munkájuk eladásából többet várhat, mint amennyiből a tőkéje megtérül, és csak akkor érdeke inkább nagyobb, mint kisebb tőkét befektetni, ha a profit a tőke nagysága szerint alakul.

Felmerülhet esetleg a gondolat, hogy a tőkeprofit csak egy másik elnevezése annak a bérnek, amely egy különleges fajtájú munkáért, a felügyelet és irányítás munkájáért jár. Csakhogy a tőkeprofit valami egészen más, egészen más elvek is szabályozzák és semmiféle arány sem áll fenn közte és a feltételezett felügyeleti és irányító munkának akár a mennyisége, akár pedig a testi vagy szellemi erőfeszítést igénylő volta között. A tőkeprofitot minden szempontból az alkalmazott tőke értéke szabályozza és ennek a tőkének a nagysága arányában lesz nagyobb vagy kisebb. Tegyük fel, hogy valahol, ahol az iparban alkalmazott tőke szokásos évi profitja tíz százalék, két különböző gyár van, és hogy ezek mindegyike húsz munkást foglalkoztat évi tizenöt font bérért, vagyis gyáranként évi háromszáz font költséggel. Tegyük fel továbbá, hogy az egyikben az évente feldolgozott durvább anyagok csak hétszáz fontba kerülnek, míg a

másikban használatos finomabb anyagok hétezerbe. Az évente alkalmazott tőke az egyikben tehát ezer font, a másikban viszont hétezerháromszáz font lesz. Tíz százalékos profitráta mellett az egyik gyáros így csak mintegy száz fontnyi, míg a másik mintegy hétszázharminc fontnyi évi profitra fog számítani. A profitok közötti lényeges különbség ellenére a felügyeleti és irányító munka a két vállalatnál lehet ugyanaz vagy majdnem ugyanaz. Számos nagy üzemben ezt a fajta munkát szinte egészében egy vezető tisztviselőre bízzák. Voltaképpen ennek a bére fejezi ki helyesen a felügyeleti és irányító munka értékét. Megállapításánál a főtisztviselő munkáján és hozzáértésén kívül rendesen azt is tekintetbe veszik, hogy mennyire megbízható, de bére és az általa igazgatott tőke között mégsem áll fenn sohasem meghatározott arány; a tőke tulajdonosa ezzel szemben, noha csaknem minden munka alól mentesül, változatlanul elvárja, hogy profitja és tőkéje között határozott legyen az arány. Nyilvánvaló ezek után, hogy a tőkeprofit az áruk árának egy olyan összetevője, amely minden tekintetben különbözik a munkabértől és amelyet egészen más alapelvek szabályoznak.

Ilyen körülmények között a munka terméke már nem mindig egészében a munkásé; a legtöbb esetben meg kell osztzkodnia rajta az őt foglalkoztató tőke tulajdonosával. És azt, hogy milyen munkamennyiséget vehetünk, cserélhetünk vagy vonhatunk a magunk rendelkezési körébe valamely jószág ellenében, többé már nem az szabja meg kizárólag, hogy általában milyen munkamennyiséget fordítottunk az illető jószág megszerzésére vagy előállítására. Nyilvánvaló, hogy egy további munkamennyiség szükséges ahhoz, hogy fedezze annak a tőkének a profitját, amely előlegezte a béreket és biztosította a munkához szükséges anyagokat.

Amint valamely ország földje magántulajdonba kerül, a földesurak, mint mindenki más is, szívesen aratnak ott, ahol sohasem vetettek, s még azért is járadékot követelnek, amit a föld magától megtermel. Az erdő fáját, a rét fűvét és a föld minden vadon megtermő gyümölcsét, amely a földközösség idején a munkásnak csak az összegyűjtés okozta fáradságába került, most ártóbblet terheli s neki ezt is meg kell fizetnie. Fizetnie kell az összegyűjtési engedélyért, abból pedig, amit a munkájával összegyűjt vagy termel, egy részt át kell engednie a földesúrnak. Ez a rész, vagy ami ugyanaz, ennek a résznek az ára

képezi a földjáradékot, egyben pedig a legtöbb áru árában a harmadik összetevőt.

Jól megjegyzendő, hogy a különböző árosszetevők valóságos értékét az a munkamennyiség fejezi ki, amelyet értük — egyenként — megkaphatunk. Az árnak tehát nem csak azt a részét mérjük munkával, amely maga is munkát fedez, hanem azt is, amely a járadékot és azt is, amely a profitot biztosítja.

Végeredményben minden társadalomban minden áru ára az egyik vagy másik ilyen részre, vagy esetleg mind a három részre oszlik, és minden fejlett társadalomban a három rész mindegyike többé vagy kevésbé összetevőjévé válik a legtöbb áru árának.

Így például a gabona árának az egyik része fedezi a földesúr járadékát, a másik a munkabért vagy a természetben alkalmazott munkások és igásállatok eltartási költségét, a harmadik pedig a bérlő profitját. Nyilván ez a három rész teszi ki, közvetve vagy közvetlenül, a gabona végső árát. Valaki ugyan úgy vélhetné, hogy szükség van egy negyedik részre is, amelyből a bérlő tőkénének kell megtérülnie, illetve amely igásállatai és egyéb gazdasági felszerelése értékcsökkenését pótolja. Csakhogy itt nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy minden mezőgazdasági eszköznek az ára, így például az igavonó ló ára is ugyancsak ebből a három részből tevődik össze: annak a földnek a járadékából, amelyen a lovat felnevelték, abból a munkából, amellyel felnevelése és gondozása járt, és a bérlő profitjából, aki mind a földjáradékot, mind pedig a munka bérét előlegezte. Míg tehát a ló árát és eltartási költségét a gabonaár fedezi, a teljes ár, közvetve vagy közvetlenül, változatlanul e három részre, járadékra, munkára és profitra oszlik.

A finom és durva liszt árának a megállapításánál a gabona árához hozzá kell adni a molnár profitját és személyzetének a bérét; a kenyér árába pedig bele kell számítani a pék profitját és alkalmazottai bérét; végül mind a két termék árába be kell tudni a bérlőtől a molnárig, s onnan a pékig történő szállítómunka bérét mindazoknak a profitjával egyetemben, akik ezt a munkabért előlegezték.

A len ára ugyanarra a három tényezőre oszlik, mint a gabonáé. A vászon árában pedig a len árához hozzá kell adnunk a tiloló-, fonó-, szövő-, fehérítómunkások stb. bérét munkáltatóik profitjával együtt.

Minél több feldolgozási folyamaton megy át az áru, annál nagyobb lesz a munkabér- és a profitösszetevő a járadékösszetevőhöz képest. A feldolgozási folyamatok számával arányban nő a profitok száma is, de ezenfelül minden következő profit nagyobb is lesz az előzőnél, mert annak a tőkének is mindig nagyobbak kell lennie, amelyből ered. Így például nagyobb tőke kell a szövőknél, mint a fonók foglalkoztatásához, mert a későbbi folyamat tőkéjének nemcsak helyettesítenie kell a megelőző folyamat tőkéjét és profitját, de ezenkívül fedeznie kell a szövőknél bérét is; a profitnak pedig mindenkor arányban kell állnia a tőke nagyságával.

A legfejlettebb társadalmakban azonban mindig van kis számban áru, amelynek az ára csak két részre: munkabérre és tőkeprofitra oszlik, és még kisebb számban olyan is, amelynek az ára csupán egy részből: munkabérből áll. Így például a tengeri hal árának az egyik része a halász munkáját, a másik pedig a halgazdaságba fektetett tőke profitját fedezi. Járadék itt csak igen ritkán szerepel mint árösszetevő, bár — mint a későbbiekben majd kimutatom — ez is előfordul. Más a helyzet, legalábbis Európa nagyobbik részében, a folyami halgazdaságokban. A lazac-halászó vállalatok járadékot fizetnek és ez a járadék, bár nem igen lehet földjáradéknak nevezni, éppen úgy összetevője a lazac árának, mint a munkabér és a profit. Skócia egyes helyein a szegény emberek egy kis része azzal foglalkozik, hogy kis tarka köveket gyűjt a tengerparton; ezeket általában skót kavics néven ismerik. Az ár, amit a kőmetszőtől kapnak értük, mindenestől munkabér; sem járadékot, sem profitot nem foglal magában.

A helyzet azonban változatlanul az, hogy minden áru végső ára szükségképpen az egyik vagy a másik, vagy mind a három tényezőre oszlik, mert bármekkora is legyen az a rész, amely a földjáradék megfizetése és a természetével, feldolgozással és piacraszállítással kapcsolatos munka árának a kiegyenlítése után még fennmarad, az semmi más nem lehet, mint valakinek a profitja.

Külön-külön véve, minden egyes árunak az ára vagy csereértéke a három rész egyikére vagy másikára, vagy esetleg mind a háromra oszlik; ebből folyik, hogy az ország egész évi munkájának a termékét képező összes árunak az együttes ára vagy csereértéke is ugyanerre a három részre oszlik és ennek meg-

felelően kerül felosztásra az ország különböző rendű lakosai között vagy mint munkabér, vagy mint tőke utáni profit, vagy pedig mint földjára. Ősidőktől fogva így kerül felosztásra különböző tagjai között mindaz, amit a társadalom a maga munkájával évről évre összegyűjt vagy megtermel, illetve, ami ugyanazt jelenti, ennek az együttes ára. A munkabér, a profit és a jára az a három eredeti forrás, amelyből minden jövedelem és minden csereérték származik; minden jövedelem vég-eredményben ezek egyikéből ered.

Senkinek sem lehet más, a sajátját képező jövedelemforrása, mint az, amit a munkája, a tőkéje vagy a földje jelent. A munkából származó jövedelemnek munkabér a neve; a tőkéjét maga felhasználó vagy befektető személynek a tőkéből eredő jövedelmét profitnak nevezzük; annak a jövedelmét, aki tőkéjét nem maga fekteti be, hanem másnak adja kölcsön, kamatnak vagy a pénz használati díjának hívjuk. Ez az utóbbi a kölcsönvevő térítése a kölcsönadónak azért a profitért, amelyet a pénz használata révén neki van módjában megszerezni. Ennek a profitnak az egyik része természetesen a kölcsönvevőt illeti, aki a befektetés gondját és kockázatát vállalja, másik része pedig a kölcsönadót, aki lehetővé teszi neki, hogy ezt a profitot megszerezze. A pénz után fizetett kamat mindig származékos jövedelem, s ha azt nem a kölcsönvevő pénz felhasználása révén szerzett profitból fizetik, akkor valamilyen más jövedelemforrásból kell megfizetni; kivétel az, ha a kölcsönvevő valami tékozló, aki másik adósságot vesz magára, hogy az elsőnek a kamatait megfizethesse. A kizárólag földből eredő jövedelmet jára névvel nevezzük és az a földesúr. A bérlő jövedelme részben munkájából, részben tőkéjéből származik. Az ő szempontjából a föld csupán eszköz, mely lehetővé teszi, hogy munkájával bérre, tőkéje után pedig profitra tegyen szert. Minden adó és minden jövedelem, amelynek az adóbevétele képezi az alapját, mindenfajta fizetés, nyugdíj és évjáradék végső fokon e három eredeti jövedelemforrás valamelyikéből származik és közvetlenül vagy közvetve mindig munkabérből, tőkeprofitból vagy földjára névvel fizetik.

Amikor a három különböző fajta jövedelem különböző személyeké, megkülönböztetésük könnyű, de amikor ugyanazt a személyt illetik, akkor néha összetévesztik őket egymással, legalábbis a mindennapi nyelvhasználatban.

A földesurat, aki birtokának egy részén maga gazdálkodik és így viseli a termesztési költségeket is, egyaránt megilleti mind a földjáradék, mind pedig a bérlő profitja. Ő azonban hajlamos lesz arra, hogy egész nyereségét profitnak nevezze s így összekeverje, legalábbis a mindennapos beszédben, a járadékot a profittal. Így tesz észak-amerikai és nyugat-indiai ültetvényeseink nagyobbik része. Legtöbben közülük maguk gazdálkodnak birtokaikon, s ezért van az, hogy igen ritkán hallunk az ültetvények járadékáról, de annál gyakrabban azok profitjáról.

Az egyszerű bérlő nem igen alkalmaz felügyelőt az általános gazdasági munkálatok irányítására. Rendszerint maga is jócskán végez kétkezi munkát: szánt, boronál stb. Ennélfogva abból, ami neki a földjáradék megfizetése után a termésből megmarad, nemcsak a termesztésben felhasznált tőkéjének kell megtérülnie, hanem kell, hogy jusson arra a munkabérre is, ami őt egyrészt mint kétkezi munkást, másrészt mint felügyelőt megilleti. Csak-hogy bármije marad is a földjáradék megfizetése és a tőke visszanyerése után, azt ő profitnak nevezi. Pedig annak egy része nyilvánvalóan munkabér. Mivel megtakarítja, szükségképpen ő maga kapja ezt a munkabért. Ebben az esetben tehát a munkabért keverik össze a profittal.

Az önálló iparost, akinek elég a tőkéje anyagvásárlásra és az önmaga eltartására addig, amíg kész munkáját piacra viheti, megilleti egyrészt egy mester keze alatt dolgozó segéd bére, másrészt az a profit, amire egy mester a segédje munkájának az eladása révén szert tesz. Mégis az egész keresetét általában csak profitnak nevezik, vagyis ebben az esetben is munkabérrel keverik össze a profitot.

A saját kertjét sajátkezüleg művelő kertész egy személyben földesúr is, bérlő is és munkás is. Ennélfogva az, amit megtermesz, meg kell, hogy hozza neki az első minőségében a járadékot, a másodikban a profitot és a harmadikban a munkabért. Ennek ellenére az egész keresetét általában munkából származó keresetnek tekinti. Itt tehát mind profitot, mind járadékot tévesztenek össze munkabérrel.

Civilizált országban csak kevés áru csereértéke származik egyedül munkából; a legtöbb áru csereértékét lényegesen növeli a földjáradék és a profit. Ebből következik, hogy az ország egész évi munkájának a termékeiért kapható munkamennyiség mindig nagyobb lesz annál, mint amelyet e termékek előállítására, fel-

dolgozására és piacrahozatalára fordítottak. Ha a társadalom évről évre tényleg igénybe is venné azt az egész munkamennyiséget, amelyet meg tud vásárolni, akkor, mivel ez a munkamennyiség esztendőről esztendőre nagy arányban nőne, minden esztendő termelése értékben jelentősen meghaladná a megelőző év termelését. Csakhogy nincsen olyan ország, amely az évi termelést egészében a dolgozói foglalkoztatására fordítaná. Egy nagy részét mindenütt a henyélők fogyasztják el. Az évi termelés rendes vagy átlagos értéke évről évre törvényszerűen aszerint nő, csökken vagy marad változatlan, hogy milyen arányban oszlik meg a lakosság eme két rétege között.

HETEDIK FEJEZET

AZ ÁRUK TERMÉSZETES ÁRA ÉS PIACI ÁRA

Minden társadalomban, illetve minden vidéken, a munka és a tőke minden egyes alkalmazási területén, mind a profitnak, mind a munkabérnek van egy kialakult, illetve átlagos rátája. Ezt a rátát — mint később majd kimutatom — természetes úton-módon szabályozzák egyrészt a társadalom általános viszonyai, annak gazdagsága vagy szegénysége, fejlődő, stagnáló vagy hanyatló állapota, másrészt pedig az egyes alkalmazási területek sajátos természete.

Ugyanígy minden társadalomban, illetve minden vidéken a földjáraadéknak is van egy kialakult vagy átlagos rátája, amelyet — amint majd bizonyítom — részben szintén annak a társadalomnak vagy vidéknek az általános viszonyai szabályozzák, amelyen a föld fekszik, részben pedig a föld természetes vagy pedig kifejlesztett termőképessége határoz meg.

Adott időben és helyen ezeket az átlagos vagy szokásos rátákat a bérek, a profit és a járadék természetes rátáinak nevezhetjük.

Ha az árut azon az áron adták el, amely sem több, sem kevesebb annál, ami éppen fedezi a földjáraadékot, a munkabért, valamint az előállításához, feldolgozáshoz és piacrahozatalhoz felhasznált tőke profitját, és pedig mindegyiket a természetes rátája szerint, akkor az eladás a természetes árnak nevezhető áron történt.

Az árut ebben az esetben pontosan annyiért adták el, amennyit ér, illetve amennyibe piacrahozójának valóban került. Igaz, hogy az, amit a mindennapos nyelvhasználatban az áru beszerzési

költségének nevezünk, nem foglalja magában a viszonteladó profitját is, de ha a viszonteladó olyan áron ad el, amely nem biztosítja neki a vidékén kialakult profitrátát, akkor az ügyleten kétségtelenül veszít; hiszen ha a tőkét más módon használta volna fel, ezt a profitot megkaphatta volna. Emellett éppen a profit az, ami az ő jövedelme, létfenntartásának az alapja. Addig, amíg az áru elkészül és piacra jut, munkásainak előlegezi a bért, vagyis a létfenntartást, de ugyanúgy saját magának is előlegezi a megélhetést, s ezt általában ahhoz a profithoz szabja, amelyet az áru eladásából ésszerűen elvárhat. Ha ezt a profitot az áru nem hozza meg, akkor nem is térül meg mindaz, amibe az az eladónak, helyesen megítélve, valójában került.

A kereskedő áruját néha esetleg azon az áron alul is eladja, amelyik neki ezt a profitot meghozza, de amikor nem a kivételes, hanem az állandó jellegű rendszeres eladásról van szó, akkor ez az ár lesz számára a legalacsonyabb ár; legalábbis ott, ahol teljes szabadság uralkodik, illetve ahol üzletét annyiszor változtathatja, ahányszor akarja.

Azt a tényleges árat, amelyen az árut rendszeresen eladják, az áru piaci árának nevezik. Ez lehet a természetes ár felett, alatt, vagy vele egyenlő.

Az áru piaci árát az az arány szabályozza, amely a ténylegesen piacra hozott mennyiség és az olyan emberek részéről megnyilvánuló kereslet között áll fenn, akik készek megfizetni az áru természetes árát, vagyis azt az egész járadékot, munkabért és profitot, amelyre szükség volt az áru piacrahozatalához. Az ilyen emberek részéről megnyilvánuló keresletet ténylegesen ható keresletnek nevezhetjük, mert önmagában is elegendő indítók lehet arra, hogy az áru a piacra kerüljön. Különbözik tőle a minősítetlen kereslet. Bizonyos értelemben a nagyon szegény emberről is mondható, hogy keresi a hatlovas hintót, mert esetleg szeretné, ha neki is lenne; de ez a kereslet nem ténylegesen ható kereslet, mivel kielégítésére áru sohasem kerülhet a piacra.

Valahányszor a piacra hozott áru mennyisége kisebb a tényleges keresletnél, azoknak az igényét sem lehet maradéktalanul kielégíteni, akik készséggel megfizetnék a piacrahozatalhoz szükséges egész járadékot, munkabért és profitot. Néhányan ezek közül hajlandók lesznek többet adni csak azért, hogy ne maradjanak áru nélkül. Nyomban versenyre kelnek egymással; a piaci ár pedig aszerint emelkedik többé vagy kevésbé a termé-

szetes ár fölé, hogy az adott időpontban mennyire hat élénkítőleg a versenyre egyrészt a hiány nagysága, másrészt a versenyzők gazdagsága és féktelen fényűzése. Egyenlően gazdag és fényűző versengők között azonos mérvű áruhiány általában aszerint vált ki többé vagy kevésbé élénk versengést, hogy történetesen mekkora fontosságot tulajdonítanak az illető árunak. Ez a tény magyarázza meg a létfenntartási cikkek oly szertelenül magas árát egy város ostromzára vagy éhínség idején.

Valahányszor a piacra hozott áru mennyisége meghaladja a tényleges keresletet, lehetetlennek bizonyul az egész felhozatalt azoknak eladni, akik készek megfizetni a piacráhozatalhoz szükséges egész járadékot, profitot és munkabért. A felhozatal egy részét tehát olyanoknak kell eladni, akik csak kevesebbet hajlandók fizetni; az alacsonyabb ár, amit ezek még megadnak, szükségképpen csökkenti az egész felhozatal árát. A piaci ár ilyenkor olyan mértékben esik a természetes ár alá, amilyen mértékben a felhozatali többlet kiélesíti a versenyt az eladók között, illetve amilyen mértékben fontos nekik, hogy árujukon haladéktalanul túladjanak. Jóval élesebb versenyt fog előidézni ugyanolyan méretű felesleg romlandó importáruból, mint tartós javakból, élesebbet pl. importnarancsból, mint ócskavasból.

Valahányszor a piacra hozott mennyiség éppen fedezi a tényleges szükségletet, s annál semmiképpen sem több, a piaci ár persze vagy egészen pontosan, vagy a képzelhető legnagyobb megközelítésben egyezni fog a természetes árral. Az egész árukészletet ezen az áron lehet majd eladni, de semmivel sem drágábban. Egymásközi versenyük arra szorítja az eladókat, hogy ezt az árat elfogadják, de nem kényszeríti őket ennél alacsonyabb ár elfogadására.

A piaci felhozatal minden áru esetében mintegy magától értetődően a tényleges kereslethez alkalmazkodik. Akinek a földje, munkája vagy tőkéje a piac áruellátását szolgálja, annak az az érdeke, hogy a felhozatal sohase haladja meg a tényleges keresletet, mindenki másnak viszont az, hogy sohase maradjon alatta.

Ha a piacra hozott árumennyiség történetesen meghaladja a tényleges keresletet, ez csak azt jelentheti, hogy az árszettevők valamelyikére kevesebb jut, mint amennyi annak a természetes rátája. Ha ez az összetevő a járadék, úgy a földesurakat érdekeik nyomban arra fogják késztetni, hogy földjük

egy részét más módon hasznosítsák; ha pedig a munkabér vagy a profit, úgy az egyik esetben a munkások, a másokban a munkáltatók érdeke az lesz, hogy munkájuk, illetve tőkájük egy részét kivonják az érintett alkalmazási területről. Így azután a piacra hozott mennyiség hamarosan éppen csak a tényleges kereslet kielégítésére lesz elegendő. A különböző árösszetevők a természetes ráták szintjéig fognak emelkedni, az egész ár pedig eléri a természetes árat.

Ha viszont a piacra hozott mennyiség történetesen alatta marad a tényleges keresletnek, ez csak azt jelentheti, hogy az összetevők valamelyikére több jut, mint amennyi annak a természetes rátája. Ha ez az összetevő a járadék, úgy minden földesúrnak természetesen az lesz az érdeke, hogy több földet készítsen elő az éppen szóban forgó áru természetésére; ha pedig a munkabér vagy a profit, úgy kivétel nélkül minden munkás és üzletember érdeke csakhamar azt kívánja majd, hogy több munkát, illetve tőkét fektessen be az érintett áru elkészítésébe és piacrahozatalába. Így azután a piacra hozott mennyiség rövidesen elegendő lesz a tényleges kereslet kielégítésére. A különböző árösszetevők hamarosan a természetes ráták szintjére csökkennek, az egész ár pedig a természetes ár nivójára esik.

A természetes ár tehát mintegy a központi ár; minden áru ára állandóan feléje gravitál. Különböző véletlenek az árat néha jóval a központi ár felett tarthatják, máskor pedig még valamelyest ez alá is nyomhatják. De bármilyen akadályok gátolják is az árat abban, hogy a nyugalomnak és állandóságnak ebben az állapotában állapodjanak meg, azok mégis folyton feléje törek-szenek.

Az áruk piacrahozatala érdekében évről évre kifejtett össz-tevékenység így szinte természetes módon is alkalmazkodik a tényleges kereslethez. Természetes módon azon van, hogy mindig pontosan olyan mennyiségben hozza az árut a piacra, amely valószínűleg kielégíti, de nem múlja felül ezt a keresletet.

Vannak foglalkozási ágak, amelyekben ugyanakkora össz-tevékenységgel évről évre különböző árumennyiséget hoznak létre, míg másokban mindig ugyanannyit vagy közel ugyanannyit. Azonos számú munkás a mezőgazdaságban évről évre egymástól nagyon is eltérő mennyiségben természetesen gabonát, bort, növényi olajat, komlót stb. Ezzel szemben azonos számú fonó és takács minden évben ugyanannyi vagy közel ugyanannyi

vásznat vagy gyapjúszövetet termel. Az egyik fajta tevékenység területén csak az átlagos termelést lehet úgy ahogy arányba hozni a tényleges kereslettel; mivel azonban a tényleges termelés hol több, hol kevesebb az átlagos termelésnél, a piacra hozott áru mennyisége hol jóval meghaladja a tényleges keresletet, hol pedig lényegesen alatta marad annak. Így, még ha ez a kereslet változatlanul állandó maradna, a piaci ár akkor is tág határok között ingadozna és néha jóval a természetes ár alá esne, néha pedig jóval afölé emelkedne. A másik fajta tevékenység területén, ahol egyforma munkamennyiségek mindig egyforma vagy közel egyforma termelést eredményeznek, az utóbbi már nagyobb pontossággal tud alkalmazkodni a tényleges kereslethez. Amíg ez a kereslet nem változik, a piaci ár változása sem valószínű és vagy pontosan, vagy a képzeltetől legnagyobb megközelítésben azonos lesz a természetes árral. Általános tapasztalat, hogy a vászon és a gyapjúszövet nincs kitéve sem olyan gyakori, sem olyan lényeges árváltozásoknak, mint a gabona. Az egyik árufajta ára csak a keresletben jelentkező változásokkal változik; a másiké nemcsak ezekkel, hanem a kereslet kielégítésére piacra hozott árumennyiség sokkal gyakoribb és sokkal nagyobb változásaival is.

A piaci árban esetenként és átmenetileg jelentkező ingadozások az árösszetevők közül elsősorban a munkabért és a profitot érintik, a járadékot csak kevésbé befolyásolják. A pénzben rögzített járadékot a legcsekélyebb mértékben sem befolyásolják, sem rátájában, sem értékében. Az olyan járadékot, amelyet a termelt nyerstermék valamilyen százalékában vagy egy meghatározott mennyiségében állapították meg, kétségtelenül érinti az illető nyerstermék piaci árának minden esetenkénti és átmeneti ingadozása, de csupán évi értékében, évi rátájában csak ritkán. Amikor a bérleti szerződés feltételeire nézve a földesúr a bérlővel megállapodik, mind a kettő azon van, hogy az évi rátát legjobb megítélése szerint ne a nyerstermék valamilyen átmeneti esetenkénti, hanem átlagos kialakult árához szabja.

Az effajta ingadozások a munkabérnek vagy a profitnak mind az értékét, mind a rátáját befolyásolhatják, és pedig aszerint, hogy az adott időpontban a piac jól vagy rosszul van-e ellátva áruval, illetve munkáskezsekkel, vagyis már elvégzett, illetve még elvégzendő munkával. Országos gyász idején a fekete szövet ára felmegy (mert ebben ilyenkor majdnem mindig hiány van), s ez növeli a jelentősebb készletekkel rendelkező kereskedők

profitját. Viszont nincs befolyással a takácsok bérére, mert a piacon áruhiány van, nem pedig munkáshiány, vagyis hiány a már elvégzett, nem pedig a még elvégzendő munkában. Emelkedik azonban ilyenkor a szabólegények bére, mert a szabómunka tekintetében hiány van a piacon; a tényleges kereslet a munkásoké, vagyis a még elvégzendő munka iránt itt nagyobb, mint a kínálat. Ugyanakkor esik a színes selymek és szövetek ára, s ez csökkenti a jelentősebb készletekkel rendelkező kereskedők profitját. De esik az effajta áruk előállításával foglalkoztatott munkások bére is, a keresletnek hat vagy éppenséggel tizenkét havi szünetelése folytán. Ezen a téren tehát túl sok a piacon az áru is, a munkás is.

Annak ellenére, hogy a fentiek szerint minden áru piaci ára, hogy úgy mondjuk, a természetes ár felé gravitál, bizonyos sajátos körülmények, természetes okok, vagy különleges hatósági beavatkozások néha hosszú időn át is folyamatosan jóval a természetes ár szintje felett tarthatják sok árunak a piaci árát.

Előfordul, hogy a tényleges kereslet megnövekedése nyomán valamilyen áru piaci ára jóval a természetes ár fölé emelkedik; ilyenkor azok, akiknek a tőkéje éppen az illető áru piacrahozatalában van leköteve, rendszerint gondosan titkolják a bekövetkezett változást. Ha ez közismertté válna, a magas profit annyi új versenytársat csábítana hasonló tőkebefektetésre, hogy a tényleges kereslet teljes kielégülése folytán a piaci ár csakhamar a természetes ár szintjére csökkenne, sőt átmenetileg esetleg még az alá is esne. Ha a piacot nagy távolság választja el azoktól, akik a szóban forgó áruval ellátják, a titkot esetleg éveken át meg tudják őrizni s így a rendkívüli profitot új versenytársak nélkül lehet élvezni. Kétségtelen azonban, hogy általában az ilyen dolog nem sokáig maradhat titok, s a titokkal együtt a rendkívüli méretű profit is csakhamar megszűnik.

Ipari titkot könnyebb megőrizni, mint kereskedelmet. A kelme-festő, aki rájött arra, hogy miképpen lehet egy bizonyos szint az általában használt anyagoknál felével olcsóbb anyagokból kihozni, ügyes üzletvezetés mellett akár élete végéig is élvezheti felfedezésének az előnyeit; esetleg még utódaira is örökül hagyhatja őket. Rendkívüli nyereségének az alapját a magas ár képezi, amelyet éppen azért a munkáért fizetnek ki, amit csak ő tud elvégezni; az alap tehát voltaképpen ennek a munkának a

magas bére. De mivel a kelmesfestő tőkéjének minden része meghozza ezt a nyereséget, s mivel így az össznyereség az osztóke szerint változik, általában rendkívüli tőkeprofitnak vélik.

A piaci ár illetén emelkedése nyilván különleges körülmények következménye, de ezek néha éveken át egyfolytában fennállhatnak.

Vannak egészen kivételes talajt és talajfekvést igénylő termények; a természetűekre alkalmas földből még a nagy kiterjedésű országokban sincsen mindig elegendő ahhoz, hogy az irántuk megnyilvánuló természetes kereslet kielégíthető legyen. Ennélfogva bármennyit hoznak is belőlük piacra, azt mindig olyanoknak lehet eladni, akik többet is hajlandók értük megadni annál, amiből futja az azokat megtermelő föld járadéka, a természetben, illetve piacrahozatalban felhasznált munkabér és a befektetett tőke profitja, mindegyik a maga természetes rátája szerint. Az ilyen jellegű árukat esetleg egymást követő évszázadokon át ilyen magas áron lehet eladni. Ilyen esetekben az árösszetevők közül a földjáradék az, amelyre általában jóval több jut a természetes rátájánál. Az ilyen kivételes és nagyra értékelt természetes lehetővé tevő földek, mint például egyes különösen szerencsés talajú és fekvésű franciaországi szőlők járadéka semmiképpen sem áll arányban a környék más, bár hasonlóan termékeny és hasonlóan jól megművelt földjének járadékával. Ezzel szemben az ilyen áruk piacrahozatalára fordított munkabér és a befektetett tőke profitja csak ritkán tér el lényegesen a környék többi foglalkozási ágában szokásos munkabértől, illetve tőkeprofittól.

A piaci ár illetén emelkedése nyilván olyan természetadta okok folyománya, amelyek lehetetlenné teszik, hogy a tényleges kereslet valaha is kielégíthető legyen, s így esetleg örökké hatni fognak.

A magánszemély vagy kereskedelmi társaság számára biztosított monopólium kihatásában ugyanolyan, mint az ipari vagy kereskedelmi titok. Mivel állandó áruhiányt idéz elő azzal, hogy sohasem elégíti ki a tényleges keresletet, a monopolista áruját jóval a természetes ár felett adja el s így a jövedelmét, legyen az munkabér vagy profit, jelentősen a természetes ráta szerinti szint fölé emeli.

A monopolár mindig az elérhető legmagasabb ár. A természetes ár vagy a szabad versenyben kialakuló ár ezzel szemben

az a legalacsonyabb ár, amelynél kevesebbet néha talán igen, de hosszabb időn át rendszeresen nem lehet elfogadni. Az előbbi tehát a vevőből esetről esetre kiperéselhető legmagasabb, vagyis olyan ár, amelyet az feltehetőleg még hajlandó lesz megfizetni; a másik az a legalacsonyabb ár, amelyet az eladó még elfogadhat anélkül, hogy az üzletét meg kellene szüntetnie.

Nem ennyire erőteljesen, de ugyanilyen irányban hatnak a kizárólagos céhi előjogok, a tanonctartási szabályok és az olyan törvények, amelyek egyes foglalkozási ágakban kevesebb egyénre korlátozzák a versenyt, mint ahányan abban egyébként részt vennének. Amolyan bővített monopólium jellegük van, s gyakran emberöltőkön át egész sor foglalkozási ágban a természetes ár felett tartják egyes áruk piaci árát; ugyanakkor valamivel a természetes ráták felett tartják az ilyen árukra fordított munkabért és az azok kapcsán foglalkoztatott tőke profitját is.

A piaci árak addig maradhatnak ilyen magas szinten, amíg az azt előidéző rendszabályok érvényben vannak.

A piaci ár, bár hosszú időn keresztül lehet több, csak ritkán lehet huzamosabb időn át kevesebb, mint a természetes ár. Akármelyik árösszetevőre is jutna kevesebb a természetes rátánál, az érdekeltek nyomban megéreznék a veszteséget és azonnal annyi földet, munkát, illetve tőkét vonnának el az érintett foglalkozási ágtól, hogy a felhozatal hamarosan nem lenne több annál, mint ami a tényleges kereslet kielégítésére éppen elegendő. Ennélfogva a piaci ár csakhamar elérné a természetes ár szintjét, legalábbis ott, ahol teljes szabadság uralkodik.

Ugyanazok a tanonctartási szabályrendeletek és egyéb céhtörvények, amelyek valamely iparág virágzása idején lehetővé teszik, hogy a munkás bére a természetes ráta szerinti szint fölé emelkedjék, az iparág hanyatlása idején arra kényszerítik a munkást, hogy bérigényét az említett szint alá csökkentse; míg ugyanis az első esetben az ő foglalkozási területét zárják el sok más ember elől, addig a másodikban ő előle zárnak el sok más foglalkozási ágat. A munkabért csökkentő hatásuk azonban távolról sem érvényesül olyan hosszú időn át, mint a munkabért emelő hatásuk. Az utóbbi századokon át tarthat, de az előbbi csak addig, amíg ki nem halt egy része azoknak a munkásoknak, akiket még virágzása idején neveltek az illető iparra. Ennek a résznek a távoztával a szakmát újonnan tanulók száma már

magától alkalmazkodik a tényleges kereslethez. Ahhoz, hogy valamely foglalkozási ágban a munkabér vagy tőkeprofit több nemzedéken át egyfolytában a természetes ráta alatt maradjon, olyan erőszakos hatalmi politikára volna szükség, mint van Hindosztánban vagy volt a régi Egyiptomban (ahol minden embert vallási szabály kötelezett apja mesterségének a folytatására és a legszörnyűbb szentségtörésnek minősült, ha azt mással cserélte fel).

Egyelőre ez minden, amit a piaci árak a természetes ártól való, akár esetenkénti, akár állandó eltérése kapcsán szükségesnek vélek megjegyezni.

Maga a természetes ár az egyes árösszetevők, vagyis a munkabér, a profit és a járadék természetes rátáival együtt változik, ezek a ráták pedig minden társadalomban annak különleges körülményei, tehát gazdag vagy szegény volta, fejlődő, stagnáló vagy hanyatló állapota szerint alakulnak. Azon leszek, hogy a következő négy fejezetben tőlem telhetőleg részletesen és világosan kifejtsen ezeknek a változásoknak az okait.

Először : igyekszem feltárni azokat a körülményeket, amelyek a munkabér rátáját mintegy természetes módon meghatározzák, egyben pedig azt, hogy miképpen befolyásolja őket az adott társadalom gazdag vagy szegény volta, fejlődő, stagnáló vagy hanyatló állapota.

Másodszor : igyekszem feltárni a körülményeket, amelyek a profitrátát határozzák meg természetes módon s egyben ismét azt is, hogy miképpen befolyásolják ezeket a társadalom állapotának előbb említett változásai.

Bár a pénzbeni bérek és profitok a munka és a tőke különböző alkalmazási területein igen különbözőek, mégis úgy látszik, hogy általában meghatározott arány jön létre mind a munka összes különböző felhasználási területein kialakuló pénzbeni bérek, mind pedig az összes különböző tőkebefektetési területeken kialakuló pénzbeni profitok között. A továbbiakban kitérünk majd hogy ez az arány részben a különböző felhasználások természetétől, részben az illető társadalom különböző törvényeitől és gazdaságpolitikájától függ. Jóllehet ez az arány sok tekintetben függ a törvényektől és a gazdaságpolitikától, mégis úgy látszik, hogy a társadalom szegény vagy gazdag volta, fejlődő, fejlődésében megállt vagy hanyatló állapota csak kevésbé befolyásolja azt, úgyhogy mindeme különböző állapotokban is ugyanaz vagy

nagyon közel hasonló marad. Harmadsorban szándékomban van megmagyarázni mindazokat a különböző körülményeket, melyek ezt az arányt szabályozzák.

Végül, negyedszer, igyekszem feltárni azokat a körülményeket, amelyek egyrészt szabályozzák a földjáradékot, másrészt emelik vagy csökkentik a föld termékeinek a valószínű árát.

NYOLCADIK FEJEZET

A MUNKABÉR

A munka terméke képezi a munkáért nyújtott természetes térítést, a munkabért.

A föld tulajdonbavételét és a tőke felhalmozódását megelőző ősi állapotban a munkatermék egészében a munkásé. Nincsen földesúr és nincsen mester, akivel osztozkodnia kellene.

Ha ez az állapot mindvégig fennmaradt volna, úgy a munkabér egyre emelkedett volna, éspedig abban az arányban, amelyben a munkamegosztás nyomán a munka termelőereje fokozódott. Minden folyamatosan olcsóbbodott volna. A javakat egyre csökkenő mennyiségű munkával termelték volna, tehát kevesebb munka termékéért is vásárolták volna őket, mert hiszen ilyen társadalmi viszonyok között az egyforma munkával termelt javakat természetesen egymás ellen cserélték volna.

A valóságban minden olcsóbbodott volna, de látszatra mégis sok mindenféle áru drágult volna, vagyis csak növekvő mennyiségű más áru ellenében lett volna cserélhető. Tegyük fel, hogy a munka termelőereje a legtöbb foglalkozási ágban az eredetihez képest megtízszereződött és így a napi munka terméke az eredetinek a tízszeresére nőtt, de egy bizonyos foglalkozási ágban csupán megduplázódott. Ez azt jelentené, hogy az egy-napi munkatermékek egymás elleni cseréje alkalmával a legtöbb foglalkozási ág eredeti munkamennyiségének a tízszereséért ama egy bizonyos foglalkozási ág eredeti munkamennyiségének csak a duplája volna megszerezhető. Más szóval egy bizonyos, mondjuk egy font súlynyi mennyiség az utóbbiból látszatra ötször olyan drága lenne, mint volt, holott a valóságban a felébe kerülne.

Megszerzéséhez most ugyan ötször annyi más árura lenne szükség, de csak fele annyi munka kellene akár az előállításához, akár a megvásárlásához. Kétszerte könnyebben lehetne tehát szert tenni rá, mint azelőtt.

Az az őseredeti állapot, amelyben a munka termékét maradéktalanul a munkás élvezhette, persze csak addig tarthatott, amíg kezdetét nem vette a föld tulajdonbavétele és a tőke felhalmozása. Régen véget is ért, jóval mielőtt a munka termelőereje lényegesen kifejlődött volna, s így céltalan lenne tovább kutatni, milyen hatása lehetett volna a munkáért nyújtott térítésre, a munkabérré.

Mihelyt a föld magántulajdonná lesz, a földesúr részt követel mindenből, amit a munkás azon meg tud teremteni vagy össze tud gyűjteni. A földesúr járadéka az első levonás a földművesmunka termékéből.

Aki földet művel, annak ritkán van anyyija, hogy abból az aratásig eltartsa magát. Rendszerint egy munkaadónak, az őt alkalmazó bérlőnek a tőkéjéből fedezik a létfenntartását; ennek azonban csak akkor érdeke a munkás foglalkoztatása, ha részesedik a munka termékében, vagyis ha a tőkéje profittal tetézve térül meg. Ez a profit a második levonás a földművelésre fordított munka termékéből.

A profit jóformán minden más munka termékéből is levonásra kerül. A munkások túlnyomó része ugyanis minden mesterségben és iparágban rászorul egy munkaadóra, aki előlegezi a feldolgozandó anyagot és a bért, illetve létfenntartást arra az időre, amíg a munka elkészül. Ez a munkaadó azután részt követel magának a munka termékéből, vagyis abból, amivel a ráfordított munka az anyag értékét növelte; ez a rész lesz az ő profitja.

Néha az is előfordul, hogy egy-egy önálló munkásembernek elegendő tőkéje van ahhoz, hogy anyagot vásároljon és a munka elkészültéig eltartsa magát. Az ilyen ember mester és munkás egy személyben, és egészében egymaga élvezi munkája termékét, illetve azt a többletet, amivel munkája az anyag értékét növeli, s ami rendszerint két különálló ember két különálló jövedelme: a tőkeprofit és a munkabér.

Az ilyen eset azonban ritka; egy-egy önálló munkásemberre Európában mindenütt húsz olyan esik, aki mesternek dolgozik, munkabéren pedig mindenütt azt a bért értik, amelyet általában

akkor fizetnek, ha a munkás és az őt foglalkoztató tőke tulajdonosa két különböző személy.

A kialakult munkabér mindenütt annak a szerződésnek a függvénye, amelyet a semmiképpen sem azonos érdekű két fél egymással rendszerint köt. A munkások a lehető legtöbbet akarják kapni, a munkaadók a lehető legkevesebbet akarják adni. Amazok hajlandók összefogni, hogy emeljék, ezek pedig hogy lenyomják a munkabéreket.

Persze nem nehéz előre látni, hogy rendes körülmények között a két fél közül melyik kerekedik felül a vitában és kényszeríti a másikat a maga feltételeinek az elfogadására. Mivel kevesebben vannak, a munkaadók könnyebben szövetkeznek; emellett a törvény megengedi, vagy legalábbis nem tiltja a szövetkezésüket, míg a munkások összefogását igenis tiltja. Egyetlen törvényünk sincsen a munka árának a leszorítását célzó szövetkezés ellen, de sok van, amely tiltja az összefogást a munkabér emelése érdekében. Az ilyen természetű vitákban egyébként is a munkaadóknak van nagyobb kitartásuk. A földesúr, a bérlő, az ipari munkáltató, a kereskedő egy-két évig akkor is megél a tőkéjéből, ha egyetlen munkást sem foglalkoztat. Viszont sok munkás egy hétig sem él meg munka nélkül, csak nagyon kevés egy hónapig, és talán egy sem egy évig. Hosszabb időt tekintve a munkáltatónak éppen olyan nagy szüksége lehet a munkásra, mint annak ő rá, csak hogy az ő szempontjából ez a ráutaltság nem olyan nyomasztó.

Állítólag keveset hallunk a munkáltatók, de annál többet a munkások összefogásáról. Aki azonban ennek alapján azt képzelné, hogy a munkaadók csak kivételesen fognak össze, az éppúgy nem ismeri a világot, mint a szóban forgó kérdést. A munkaadók között mindig és mindenütt egy bizonyos, bár hallgatólagos, de állandó és egyöntetű megegyezés áll fenn arra nézve, hogy a munkabért nem emelik tényleges rátája fölé. Ennek a megegyezésnek a megsértése mindenütt igen népszerűtlen cselekedet, és szégyent hoz elkövetőjére a szomszédság többi munkáltatói között. Az ilyen megegyezésekről persze ritkán hallunk, mert napirenden vannak, szinte magától értetődnek, s ezért senki sem beszél róluk. A munkaadók néha olyan megegyezéseket kötnek, hogy a munkabéreket még e ráta alá is lenyomják. Ezeket mindig a legnagyobb csendben tárgyalják és végrehajtásuk pillanatáig titokban tartják, s a kívülrőlők bizony soha

tudomást sem szereznek róluk, ha a munkások, akiket pedig súlyosan érintenek, történetesen ellenállás nélkül engednek a nyomásnak. A munkások az effajta szövetkezéssel gyakran a maguk védekező összefogását szegeznek szembe, sőt néha minden ilyesféle kihívás nélkül maguktól is összeállanak, hogy béremelést érjenek el. Ezt hol az élelmiszerek magas árával, hol pedig azzal a magas profittal indokolják, melyre gazdáik az ő munkájuk révén tesznek szert. De legyen támadó vagy védekező jellegű, a munkások összefogásáról mindig bőven hallhatunk. Hogy ügyüket gyorsan döntésre vigyék, ők maguk mindig a legnagyobb lármához, néha pedig ijesztő erőszakhoz és szenvedélyes kitörésekhez folyamodnak. Kétségbeesettek, és a kétségbeesettek balgaságával és szertelenségével cselekszenek tudván, hogy vagy éhen vesznek, vagy megfélemlítéssel követeléseik azonnali elfogadására kényszerítik gazdáikat. Ugyanilyen zajos ilyen alkalmakkor a másik oldal; a munkaadók szünet nélkül lármásan követelik a polgári hatóságok segítségét és a szolgák, munkások és iparoslegények összefogása ellen annyi szigorral meghozott törvények erélyes érvényesítését. Így bizony a lármás összefogás és az erőszak ritkán hoz jó t a munkásoknak; rendszerint nem végződik mással, mint a vezetők megbüntetésével vagy tönkretűjtetésével, egyrészt a polgári hatóságok beavatkozása, másrészt a munkaadók nagyobb kitartása és végül a tény folytán, hogy a munkások többsége a pillanatnyi létfenntartás nyomására engedni kénytelen.

A munkásaikkal folytatott vitákban általában a munkaadóknak kell felülkerekedniök, van azonban egy bizonyos szint, amely alá nyilván még a legalacsonyabbrendű munka bérét sem lehet tartósan leszorítani.

A munkásembernek mindig is a munkájából kell megélnie, tehát legalább annyi bért kell kapnia, amennyiből fenn tudja magát tartani; sőt, a legtöbb esetben valamivel többet, mert különben képtelen lenne családot eltartani, s fajtája az első nemzedékkel kihalna. Cantillon feltevése ezen az alapon az, hogy a legalacsonyabbrendű munkásoknak mindenütt saját eltartásuknak legalább a dupláját kell megkeresni ahhoz, hogy átlagban két gyermeket tudjanak felnevelni; a feleség munkáját, mivel a gyermekeket neki kell gondoznia, Cantillon csak éppen annyinak tekinti, amennyiből a saját eltartása futja. Tudjuk azonban, hogy az élve született gyermekek fele meghal, mielőtt elérné a

felnőtt kort. A legszegényebb munkásnak ezek szerint átlagosan legalább négy gyermek felnevelését kell megkísérelnie, hogy kettőnek közülük esélye legyen a felnőtt kor elérésére. Csakhogy négy gyermek eltartása a feltevések szerint majdnem annyiba kerül, mint egy férfié. Ugyanezen szerző szerint kiszámították, hogy egy épkézláb rabszolga munkája kétszer annyit ér, mint amennyibe az eltartása kerül, s nézete szerint a legegyszerűbb munkás munkája sem érhet kevesebbet, mint egy épkézláb rabszolgaé. Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy egy család eltartásához a férj és feleség együttes munkájának még a legalacsonyabbrendű munka területén is valamivel többet kell hoznia, mint amennyi a kettőjük eltartására éppen elegendő; azt, hogy ez a többlet mennyi legyen, hogy a fentemlített vagy valamilyen más arány szerint alakuljon-e, magam nem merném eldönteni.

Bizonyos körülmények között a munkások néha előnyös helyzetbe kerülnek, lehetővé válik számukra, hogy bérüket lényegesen ama szint fölé emeljék, amely nyilvánvalóan az elemi emberiséggel még összegyeztethető legalacsonyabb bérszint.

Amikor az országban a bérből élő munkás, iparoslegény és mindenféle cseléd iránti kereslet egyre fokozódik, amikor minden elkövetkező évtöbb embernek juttat munkát, mint a megelőző, akkor a munkásoknak sem kell összefogniok, hogy béremelést érjenek el. A munkáshiány versengést vált ki a munkáltatók között, akik egymásra licitálnak, hogy munkáskezeket kapjanak és ezzel önként szegik meg a munkaadóknak azt a mindenkori hallgatólagos megállapodását, hogy nem emelik a béreket.

Nyilvánvaló, hogy a bérből élők iránti kereslet csak a bérfizetésre szánt alapok növekedése arányában emelkedhetik. Kétféle ilyen alap van: az egyik a létfenntartás fedezése után fennmaradó jövedelem, a másik pedig a tőkeszükségletet meghaladó tőketöbblet.

Ha a földesúr, a járadékos vagy a pénzember jövedelme nagyobb, mint amennyit elegendőnek tart családja eltartására, akkor a feleslegen, vagy annak egy részén, egy vagy több házcseledet fog tartani. A jövedelemtöbblet növekedésével szinte magától értetődően szaporítani fogja házcseledségét.

Ha az önálló munkásnak, mondjuk takácsnak vagy cipésznek, több a tőkéje, mint amennyire szüksége van anyagvásárláshoz és az önmaga eltartásához, míg termékét el nem adja, akkor a feleslegből egy vagy több segédet alkalmaz, hogy azok-

nak a munkája révén is profithoz jusson. A tőkefelesleg növekedésével szinte magától értetődően növelni fogja segédei számát.

A bérből élők iránti kereslet tehát természetesen egyútt növekszik az ország jövedelmének és tőkéjének a növekedésével és enélkül nem is növekedhetik. A jövedelem és a tőke növekedése az ország jólétének a növekedését jelenti. A bérből élők iránti kereslet tehát természetesen növekszik az ország jólétének a növekedésével és nélküle nem is növekedhetik.

A munkabér emelkedése nem az ország mindenkori tényleges jólétének, hanem a jólét szüntelen növekedésének a függvénye. Ennek megfelelően a munkabérek nem is a leggazdagabb, hanem az éppen virágzó, vagyis leggyorsabban gazdagodó országokban a legmagasabbak. Anglia ma bizonytal sokkal gazdagabb, mint Észak-Amerika bármely része. A munkabérek mégis jóval magasabbak Észak-Amerikában, mint Anglia bármely részén. New-York tartományban a tanulatlan munkás ottani pénzben három shilling hat pennyt keres naponta,¹ ami sterling valutában két shillingnek felel meg; a hajóács helyi pénzben tíz shilling hat pennyt és egy hat pennyt érő pint rumot keres, ami összesen hat shilling hat penny sterlingben; az épületács és a kőműves ottani pénzben nyolc shillinget, ami sterlingben négy shilling hat penny-vel egyenlő; a szabósegéd ottani pénzben öt shillinget, ami sterlingben kb. két shilling és tíz penny-vel egyenlő. Ezek a munkáért fizetett pénzbeni árak mind felette vannak a londoni áraknak, s a többi gyarmatokon a bérek állítólag éppen olyan magasak, mint New-Yorkban. Az élelmiszerárak Észak-Amerikában mindenütt sokkal alacsonyabbak, mint Angliában. A drágaságot ott nem ismerik. Még a legrosszabb időkben is mindig van elégük a maguk számára, ha kevesebb is jut kivételre. Ha tehát a munka pénzbeni ára ott magasabb, mint az anyaországban bárhol, akkor a valóságos ára még magasabb kell, hogy legyen, s a munkás munkájával még több közszükségleti cikk és kényelmi eszköz megszerzését biztosíthatja magának.

Észak-Amerika ugyan még nem olyan gazdag, mint Anglia, de sokkal nagyobb ütemben fejlődik és gazdagodik tovább. Valamely ország jólétének leghatározottabb jele a lakosság számának a növekedése. Angliában és a legtöbb európai országban a fel-

¹ Ez 1773-ban íródott, az újabban kitört zavargások kezdete előtt.

tevések szerint legalább ötszáz év kell megduplázódásához. Az észak-amerikai brit gyarmatokon azonban úgy találták, hogy a lakosság száma húsz vagy huszonöt év alatt emelkedik a duplájára. Emellett ez a növekedés ma nem is elsősorban a bevándorlásnak, hanem a faj nagymérvű természetes szaporodásának a következménye. Gyakran ötven, száz és néha még több egyenes leszármazott veszi állítólag körül azokat, akik ott magas kort érnek meg. A munkát olyan jól fizetik, hogy a sok gyermek nemhogy teher lenne, hanem inkább a bőség és jólét forrása a szülők számára. Száz fontra becsülik azt a tiszta hasznot, amit egy-egy gyermek munkája jelent, mielőtt elhagyná a szülői házat. A négy- vagy ötgyermekes fiatal özvegyet, akinek Európában a középső és alsó néprétegekben vajmi kevés esélye lenne egy második férjre, gyakran úgy körüludvarolják, mint valami vagyon birtokosát. A gyermekek értékes volta a legnagyobb ösztönzés a házasodásra. Nincs tehát miért csodálkozni azon, hogy Észak-Amerikában az emberek általában igen fiatalon házasodnak. A fiatalkori házasságok okozta nagy szaporulat ellenére mégis állandó a panasz a munkáskezek hiánya miatt. A munkások iránti kereslet és az eltartásukra szolgáló alapok nyilván gyorsabban nőnek, mint amilyen ütemben új munkáskezek biztosíthatók.

A leggazdagabb országban sem találunk nagyon magas munkabéreket, ha gazdagsága már hosszabb időn át stagnáló jellegű volt. A béreket szolgáltató alapok, a lakosok jövedelme és tőkéje lehetnek még oly nagyok, mégis ha már évszázadok óta azonos vagy majdnem azonos szinten mozogtak, akkor az egyik évben foglalkoztatott munkáskezek száma könnyen fedezi, sőt esetleg meg is haladja a következő esztendőben szükséges munkások számát. Nem igen állhat be munkáshiány, s a munkáltatók sem kényszerülhetnek arra, hogy versengjenek egymással a munkáskezekért. Ellenkezőleg, ilyen esetben a munkások természetes szaporodása meghaladja a meglévő munkaalkalmak számát. Állandósul a munkáhiány, s most már a munkások kényszerülnek egymásközti versenyre a munkaalkalmakért. Ha az ilyen országban a munkabérek bármikor is többet tesznek ki annál, amiből a munkás önmagát és családját el tudja tartani, úgy a munkások egymásközti versenye és a munkaadók érdeke csakhamar leszorítja azokat az elemi emberieséggel még összeegyeztethető legalacsonyabb szintre. Kína régóta egyike a vilá-

leggazdagabb, azaz legtermékenyebb, legjobban megművelt, legszorgalmasabb és legnépesebb országainak. Fejlődésében azonban nyilván már régen megtorpant. Marco Polo, aki több mint ötszáz évvel ezelőtt látogatta meg az országot, csaknem ugyanúgy írja le földművelését, iparát és népesedési viszonyait, mint a jelenkori utazók. Lehet, hogy Kína még jóval az ő kora előtt már elérte a meggazdagodásnak azt a legnagyobb fokát, amely törvényeinek és intézményeinek a sajátos természete mellett egyáltalában elérhető. Akármennyire eltérők is sok más vonatkozásban az utazók leírásai, abban valamennyien egyetértenek, hogy a munkabérek alacsonyak, és hogy Kínában a munkás csak nagyon nehezen tartja el a családját. Ha egy egész napi földmunkával megkereshet annyit, amennyiért este egy kevés rizst vásárolhat magának, már meg van elégedve. A kézművesek helyzete, ha lehetséges, még rosszabb. Nem várják közönyösen a vevők látogatását műhelyeikben, mint Európában, hanem szakmájuk szerszámaival állandóan az utcán rohangálnak, kínálgatják szolgálataikat és szinte munkaalkalomért koldulnak. Az alacsonyabb néposztályok szegénysége Kínában nagyobb, mint a legkoldusabb európai országokban. Kanton környékén sok száz, sőt általában azt mondják sok ezer családnak nincs is lakása a szárazföldön; egész életüket kis halászbárkákon töltik a folyókon és csatornákon. Létük oly nyomorúságos, hogy mohón halásszák ki még a legundorítóbb hulladékot is, amelyet európai hajókról a vízbe dobnak. Minden dögnek, döglött kutya vagy macska hullájának, még ha félig rothadt és bűdös is, olyan nagyon örülnek, mint más ország fiai a legegészségesebb eledelnek. Kínában nem a gyermekek hasznothajtó volta ad ösztönzést a házasságra, hanem az, hogy szabadon el lehet pusztítani őket. A nagyvárosokban éjjelente számos gyermeket tesznek ki az utcára, vagy pedig vízbe fojtják őket, mint a kutyakölyköket. Sőt, e szörnyűséges feladat elvégzése állítólag üzlet is, foglalkozás, s nem egy ember elvez keresi meg a kenyerét.

De ha Kína meg is torpant a fejlődésben, mégsem fejlődik vissza. Elhagyott városai nincsenek. Az egyszer már megművelt földet sehohsem hagyják parlagon. A végzett munka mennyisége tehát évről évre ugyanaz vagy közel ugyanaz kell, hogy legyen, amiből folyik, hogy a bért szolgáltató alapok sem csökkenhetnek érezhetően. Mindez azt jelenti, hogy a legalsó munkásosztály szűkös létfenntartási viszonyai ellenére valamiképpen

mégis csak szerét ejti, hogy fáját legalább számban változatlanul fenntartsa.

Más lenne a helyzet az olyan országban, ahol a bért szolgáltató alapok már érezhetően zsugorodnak. Ott a cselédek és munkások iránti kereslet minden foglalkozási ágban évről évre csökkenne. A magasabbrendű munkára nevelt rétegekből sokan nem találnának már foglalkoztatást a maguk szintjén, s boldogan vállalnák akár a legalacsonyabbrendű munkát is. A legalsó rétegben, mivel azt így a saját feleslegén kívül a többi réteg emberfelesége is nyomná, a munkaalkalomért folyó versengés oly élessé válna, hogy a béreket a munkás legnyomorúságosabb és legszűkösebb megélhetésére szorítaná le. Sokan még ilyen keserves feltételek mellett sem találnának munkalehetőséget és vagy éhen pusztulnának, vagy arra kényszerülnének, hogy koldulással, sőt esetleg a legvadabb túlkapásokkal biztosítsák fennmaradásukat. Csakhamar szükség, éhínség és növekvő halandóság lenne úrrá ezen a legalsó rétegen és terjedne át a magasabb rétegekre mindaddig, amíg az ország lakossága annyira meg nem csappanna, hogy a megmaradt jövedelem és tőke, amely megmenekült a többit elpusztító zsarnokságtól, illetve csapásoktól, már könnyen el tudná tartani. Megközelítően ilyen talán Bengália és néhány más kelet-indiai angol település mai helyzete. Amikor egy termékeny, sőt előzőleg elnéptelenedett országban, ahol tehát nem lehet túl nehéz a létfenntartás biztosítása, három-négyszázezer ember hal éhen egy esztendőben, akkor biztosak lehetünk benne, hogy a dolgozó szegénység eltartását szolgáltató alapok erősen zsugorodóban vannak. Az Észak-Amerikát megvédő és kormányzó brit alkotmány szelleme és a Kelet-Indiát elnyomó és uraló kereskedelmi társaság szelleme közötti különbséget talán nem is lehetne jobban szemléltetni, mint e két ország különböző helyzetével.

Ezek szerint a munka méltányos díjazása nemcsak szükség-szerű következménye, de egyben természetes jellegzetes tünete is az ország fokozódó jólétének. Ezzel szemben a dolgozó szegények szűkös létfenntartási viszonyai természetes jellegzetes tünetét képezik annak, hogy a fejlődés megtorpant, a dolgozók nagymérvű ínsége pedig annak, hogy gyors visszafejlődéssel állunk szemben.

Nagy-Britanniában a bérek ma nyilvánvalóan többet tesznek ki, mint amennyi éppen szükséges ahhoz, hogy a munkás családját eltartsa. Erről anélkül is meggyőződhetünk, hogy hosz-

szadalmas és kétesértékű számításokba bocsátkoznánk arra a legkisebb összegre vonatkozóan, amelyből ezt még megteheti. Számos világos jele van annak, hogy ebben az országban sehosem az a legalacsonyabb ráta szabályozza a munkabéreket, amely az elemi emberiséggel még éppen, hogy összeegyeztethető.

Először: Nagy-Britanniának csaknem minden részén még a legalacsonyabbrendű munkafajtáknál is különbség van a nyári és a téli munkabérek között. A nyári bérek mindig a legmagasabbak. Viszont a rendkívüli kiadásra való tekintettel, amit a tüzelőanyag jelent, a család eltartása télen a legköltésesebb. Így tehát a bérek akkor a legmagasabbak, amikor a kiadások a legalacsonyabbak, amiből nyilvánvalónak látszik, hogy a bérek nem a szükséges kiadások, hanem a munka mennyisége és vélt értéke szerint igazodnak. Úgy okoskodhatunk, hogy a helyes valóban az, ha a munkás nyári bérének egy részét megtakarítja a téli kiadások fedezésére, és hogy ez az egész év folyamán nem múlja felül azt, amennyire családjának az egész év folyamán való eltartásához szüksége van. Rabszolgával vagy olyan személlyel, akinek a létfenntartása napról napra teljesen tőlünk függ, nem így bánnánk. Eltartását naponta a napi szükségleteihez mérnénk.

Másodszor: Nagy-Britanniában a munkabérek nem követik az élelmiszerek árhullámzásait. Ezek az árak mindenütt évről évre, gyakran hónapról hónapra változnak, míg a munka pénzbeni ára sok helyütt még félévszázadon keresztül is változatlanul ugyanaz marad. Ha tehát ezeken a helyeken a dolgozó szegények el tudják tartani családjukat a drágaság éveiben, akkor középelesen jó években könnyebben, különös olcsóság mellett pedig nyilván jólétben élnek. A magas élelmiszerárakat az utolsó tíz évben a királyság sok részén nem kísérte a munka pénzbeni árának érezhető emelkedése. Néhol ugyan igen, valószínű azonban, hogy ez inkább a munka iránti kereslet, semmint az élelmiszerárak megnövekedésének tulajdonítható.

Harmadszor: míg az egyik évről a másikra az élelmiszerárak változnak lényegesebben, mint a munkabérek, addig az egyes helyek közötti viszonylatban a munkabérek változásai a számottevőbbek. A kenyér és a kimért hús ára az Egyesült Királyságban majdnem mindenütt ugyanaz vagy közel ugyanaz. Ezek az árak és a legtöbb áru, amit kicsinyben adnak el, mert a dolgozó szegények mindent csak kicsinyben vásárolnak, általában legalább olyan olcsók, ha nem még olcsóbbak a nagyvárosok-

ban, mint az ország távolabbi részein; az okokat később lesz alkalmam kifejteni. A bérek viszont éppen a nagyvárosban és annak a környékén magasabbak, mint néhány mérfölddel távolabb, nem egyszer egy negyed vagy ötöd résszel, húsz vagy huszonöt százalékkal. Londonban és környékén a munka kialakult ára napi tizennyolc pennyre tehető. Néhány mérföldnyi távolságra ez már csak tizennégy vagy tizenöt penny. Edinburghban és környékén tíz pennynek vehetjük a munka árát. Néhány mérfölddel odább nyolc pennyre esik, ami a Skócia sík vidékének nagyobbik részén kialakult ára az egyszerű munkának; egyébként a munka ára Skóciában sokkal kevésbé változó, mint Angliában. Ha ezek az árkülönbségek nem is mindig elég nagyok ahhoz, hogy hatásukra emberek mozduljanak akár csak az egyik községből a másikba, elkerülhetetlenül megindítják még a legterjedelmesebb áruk nagymérvű áramlását is, és pedig nemcsak az egyik községből a másikba, de még a királyság vagy ha úgy tetszik, a világ egyik végéből a másikba is, ami persze hamarosan közel azonos szintre csökkenti az árakat. Mindazok után, amit az ember természetes könnyelműségéről és állhatatlanságáról mondtunk, világos tapasztalati ténynek látszik, hogy mindenfajta podgyász közül az embert a legnehezebb az egyik helyről egy másikra elmozdítani. Nos, ha a dolgozó szegények el tudják tartani a családot ott, ahol a munka ára a királyságban a legalacsonyabb, akkor egyenesen bőségben kell élniük ott, ahol a legmagasabb.

Negyedszer: a munka árának és az élelmiszerek árának a változásai nemcsak hogy nem felelnek meg egymásnak sem földrajzilag, sem időbelileg, hanem gyakran egészen ellentétes irányúak.

A gabona, az egyszerű nép tápláléka, drágább Skóciában, mint Angliában, ahonnan Skócia csaknem minden évben nagy készleteket kap. Az angol gabonát persze drágábban kell eladni Skóciában, ahová beviszik, mint Angliában, ahonnan kiviszik; de Skóciában sem lehet drágábban eladni, ha nem jobb minőségű, mint a skót gabona, amellyel a piacon versenyeznie kell. A gabona minőségét főképpen a lisztkiőrlés foka határozza meg; ebből a szempontból az angol gabona annyira felette áll a skótnak, hogy bár látszatra, vagyis tömege szerint mérve sokszor drágább, a valóságban, vagyis minősége, sőt fajsúlya szerint is általában mégis olcsóbb. A munka viszont Angliában drágább, mint Skóciában. Amiből tehát a dolgozó szegények még el tudják tartani a családot az Egyesült Királyság egyik részén, abból már bőség-

ben kell élniök a másikon. Igaz, hogy Skóciában a zabliszt a köznép legfőbb és kedvelt tápláléka, és hogy tápláléka általában jóval kisebb értékű, mint a köznép a szomszédos Angliában. Ez az életmódbeli különbség azonban nem oka, hanem következménye a bérekben mutatkozó különbségnek, noha valami különös félreértés folytán sűrűn emlegetik mint okot. Nem azért gazdag az egyik és szegény a másik ember, mert kocsit tart, illetve gyalog jár, hanem azért tart kocsit vagy gyalogol, mert gazdag, illetve szegény.

Ha egybevetjük az egymásnak megfelelő éveket, azt találjuk, hogy a gabona az Egyesült Királyság mindkét részében drágább volt a múlt században, mint a mostaniban. Ez olyan tény, amelyhez ma semmiféle józan kétség nem fér, s ha ez egyáltalában lehetséges, úgy Skóciát illetően még döntőbb bizonyíték áll rendelkezésre, mint Angliára vonatkozólag. A tényt alátámasztják a törvényes gabonaárjegyzékek, amelyeket Skóciában évről évre a tényleges piaci helyzetnek megfelelően, eskü alatti becslések alapján adtak ki valamennyi grófság minden gabonafajtájáról. Amennyiben az ilyen közvetlen bizonyíték mellett egyáltalán szükség lehet még a tényt megerősítő bizonyosságra, megemlíthetem, hogy Franciaországban és valószínűleg Európa legnagyobb részén szintén ez volt a helyzet. Franciaországot illetően a bizonyíték vitathatatlan. Csakhogy amilyen bizonyos, hogy a gabona a múlt században az Egyesült Királyság mindkét részén drágább volt, mint ma, olyan bizonyos az is, hogy a munka viszont sokkal olcsóbb volt. Ebből az következik, hogy ha a dolgozó szegények el tudták tartani a családot akkor, úgy ma ez még sokkal könnyebb nekik. A múlt században az egyszerű munka legáltalánosabb napibére Skócia nagyobb részén nyáron hat penny, télen pedig öt penny volt. Majdnem ugyanennyit, heti három shillinget fizetnek még ma is a Felföld egyes részein és a nyugati szigeteken. A síkság nagyobb részén az egyszerű munka legáltalánosabb bére most napi nyolc penny; tíz pennyt, néha egy shillinget tesz ki Edinburgh környékén, az Angliával határos grófságokban — valószínűleg éppen e szomszédság miatt — és néhány más helyen, ahol az utóbbi időben a munka iránti kereslet jelentősen megnövekedett: ilyen Glasgow, Carron, Ayrshire stb. vidéke. Angliában a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem fejlődése sokkal előbb kezdődött, mint Skóciában. A munka iránti keresletnek és következésképpen

árának is szükségszerűen ezzel a fejlődéssel együtt kellett növekednie. Ennek megfelelően a munkabérek mind a múlt, mind pedig a mi századunkban magasabbak voltak Angliában, mint Skóciában. Azóta is lényegesen emelkedtek, de hogy mennyivel, azt a különböző helyeken mutatkozó nagy eltérések miatt már nehezebb megállapítani. 1614-ben egy gyalogos katona zsoldja ugyanannyi volt, mint ma : napi nyolc penny. Amikor ezt a zsoldot első ízben megállapították, nyilván az egyszerű munkás szokásos bérét vették alapul, mert a gyalogos katona rendszerint ebből a néposztályból kerül ki. Hales Lord-Főbíró, aki II. Károly idejében írt, egy hat személyből álló munkáscsalád — apa, anya, két, már dologra fogható és két munkára még nem alkalmas gyermek — szükséges kiadásait heti tíz shillingre, vagyis évi 26 fontra teszi. Amennyiben munkájukkal ennyit nem tudnak megkeresni, a hiányt szerinte csak koldulással vagy lopással pótolhatják. A kérdést úgy látszik igen gondosan tanulmányozta.¹ 1688-ban Gregory King, akinek a politikai számtanban való jártasságát dr. Davenant annyira dicséri, a munkások és külső cselédek rendes jövedelmét évi tizenöt fontra tette családonként, feltételezvé, hogy a család átlagban három és fél személyből áll. Számítása tehát, bár látszatra eltér, valójában nagyon is megegyezik Hales bíróéval, amennyiben mind a ketten körülbelül húsz pennyre teszik a családban az egy főre eső heti kiadást. Azóta a család pénzbeli jövedelmei és kiadásai az Egyesült Királyság nagyobb részén lényegesen növekedtek, egyes helyeken jelentősen, másokon kevésbé, de alig valahol annyira, amennyire azt a mai munkabérekre vonatkozó néhány túlzó számítás a közönséggel el akarja hitetni. Meg kell jegyezni, hogy a munka árát sehol sem lehet nagyon pontosan megállapítani, mivel gyakran ugyanazon a helyen ugyanolyan fajta munkáért más-más árat fizetnek, nemcsak a munkások különböző képességeinek megfelelően, hanem aszerint is, hogy mennyire merev, illetve engedékeny a munkáltató. Ahol a béreket nem törvény szabályozza, ott legfeljebb annak a megállapítására szorítkozhatunk, hogy mi az, amit leginkább szokás fizetni ; a tapasztalat pedig azt mutatja, hogy törvénnyel sohasem lehet a béreket helyesen szabályozni, bármily gyakran igyeksenek is ezt a látszatot kelteni.

¹ Lásd tervezetét a szegények eltartására Burns „A szegény-törvények története” című munkájában.

A munka valóságos ára, vagyis a létszükségleti cikkeknek és kényelmi eszközöknek az a mennyisége, amit a munkás tényleg kap érte, századunk folyamán talán még nagyobb mértékben emelkedett, mint a munka pénzbeni ára. Nemcsak a gabona lett valamivel olcsóbb, hanem lényegesen olcsóbbodott sok más olyan áru is, amely egészséges és kellemes változatosságú táplálékot jelent a dolgozó szegények számára. Így pl. a burgonya a királyság nagyobb részén ma feleannyiba sem kerül, mint harminc-negyven évvel ezelőtt. Ugyanezt mondhatjuk a fehér- és sárgaréparól, valamint a káposztáról; ezeket régebben csak ásóval művelték meg, ma pedig rendszerint eke használatával termesztik. Számos kerti termék is olcsóbb lett. Az Angliában elfogyasztott almának, sőt hagymának a nagyobb részét a múlt században még Flandriából hozták be. A durvább vászon és gyapjúszövet gyártásánál elért nagy fejlődés olcsóbb és jobb ruházatkodást, a durva fémáruk előállításánál mutatkozó fejlődés pedig olcsóbb és jobb szerszámokat, valamint számos kellemes és kényelmes háztartási felszerelést biztosít ma a munkásoknak. A só, a szappan, a gyertya, a bőr és az erjesztett italok persze jócskán megrágultak, főleg a rájuk kivetett adók következtében. De amit a dolgozó szegényeknek ezekből a cikkekből okvetlenül fogyasztani kell, az olyan kevés, hogy áremelkedésük nem semmisíti meg az annyi más árunál mutatkozó árcsökkenés hatását. Az az elterjedt panasz, hogy a fényűzés vágya már a legalacsonyabb néposztályokat is elfogja, és hogy a dolgozó szegények már nem elégszenek meg azzal a táplálékkal, ruházattal és lakással, amely őket azelőtt kielégítette, meggyőzhet bennünket arról, hogy a munkának nemcsak pénzbeni, hanem a tényleges ára is emelkedett.

Előnyt jelentenek-e vagy hátrányt az alacsonyabb néprétegek megjavult életkörülményei a társadalom egésze szempontjából? A válasz már első meggondolásra is nyilvánvaló. Különféle cselédek, tanulatlan és tanult munkások teszik ki minden nagy politikai társadalom túlnyomó részét. Márpedig ami a társadalom túlnyomó részének a körülményeit megjavítja, az sohasem lehet hátrányára a társadalomnak mint egésznek. Nincs virágzó, boldog társadalom ott, ahol az emberek többsége nyomorult szegény. Mindentől eltekintve csak méltányos, hogy akik az egész népet ellátják étellel, ruhával és lakással, munkájuk gyümölcséből legalább olyan részt kapjanak, hogy maguk

is tűrhetően táplálkozhatnak, ruházódhatnak és lakhasanak.

Bár kétségtelenül elriaszt tőle, a szegénység mégsem akadályozza meg mindig a házasságot. Sőt úgy látszik még kedvez is a szaporodásnak. Amíg a skót felföld nem egy kiéhezett asszonya hús gyermeknek is ad életet, addig a kényesen táplált finom úrhölgy gyakran egy gyermeket sem tud szülni, kettő-három pedig legtöbbször végleg kimeríti. Az előkelő hölgyek között oly gyakori meddség ritka jelenség az alsóbb néposztályok asszonyai között. A fényűzés talán lángalobbantja a szépnemben a szenvedélyes élvezetkeresést, de mindig gyengíti, gyakran pedig mindenestől tönkreteszi a termékenységet.

Csakhogy a szegénység, ha nem is gátolja a szaporodást, a legnagyobb mértékben megnehezíti a gyermekek felnevelését. Megvan a zsenge palánta, de a hideg talaj, a szigorú éghajlat csakhamar elsorvasztja, megöli. Sokszor hallom, mennyire gyakori a Skót Felföldön, hogy két élő gyermeke sem marad az anyának, aki hús gyermeket hozott a világra. Számos sokat tapasztalt katonatiszt bizonygatta előttem, hogy nem az ezredüket, de még a dobosaik és sipoaik létszámát sem tudták sohasem feltölteni az ezredhez tartozó katonacsaládok gyermekeiből. Pedig kevés helyen látni jól fejlett gyermekeket nagyobb számban, mint a kaszárnyák körül. Csakhogy ezek közül nagyon kevesen érik el a tizenhárom-tizennégy éves kort. A gyermekek fele néhol már négy, sok helyütt hét, és majdnem mindenütt kilenc vagy tíz éves kora előtt meghal. Ilyen magas halandóságot mindenütt főképpen a köznépnél találunk, amely gyermekeiről nem tud úgy gondoskodni, mint a jobb sorban levők. Noha a házasságok a köznép körében általában termékenyebbek, mint az előkelő körökben, a gyermekeknek csak kisebb része éri el a felnőtt kort. A lelenházakban és a községi jótékonykodásból nevelt gyermekek között a halandóság még nagyobb, mint az egyszerű nép gyermekei körében.

Minden állatfaj a dolgok természetéből kifolyólag létfenntartási lehetősége arányában szaporodik, s egyetlen faj sem szaporodhat azon túlmenően. De a civilizált társadalomban a létfenntartási lehetőség korlátozott volta csak az alsóbb néprétegekben tud határt szabni az emberi nem szaporodásának, és pedig csak úgy, hogy az amúgyis termékeny házasságokból eredő gyermekek nagy részét elpusztítja.

Ennek a határnak a kiterjesztése irányában hat minden-
esetre a méltányos munkabér, mert lehetővé teszi, hogy a mun-
kások jobban gondoskodjanak gyermekeikről, illetve több gyer-
meket neveljenek fel. Itt érdemes megemlíteni, hogy ez a hatás
szükségképpen és lehetőleg pontosan addig a mértékig érvényesül,
ameddig azt a munka iránti kereslet megkívánja. Amikor ez a
kereslet egyre növekszik, akkor a méltányos bér mindaddig
ösztönzőleg hat a munkások házasodására és szaporodására,
amíg az egyre növekvő keresletet az egyre növekvő népszaporulat
ki nem elégíti. Ha a bér bármikor is kevesebb annál, amivel ez
a cél elérhető, a munkáskezek hiánya csakhamar emeli, ha pedig
több, úgy a túlzott mértékű munkásszaporodás csakhamar le-
nyomja a bért a kereslet megkívánta szintre. A piacon az egyik
esetben oly nagy a munkaerőhiány, a másikban pedig a munka-
erőfőlesleg, hogy a munka árát csakhamar visszakényszeríti arra
a szintre, amelyet a társadalom éppen adott körülményei meg-
követelnek. Mint az áru iránti kereslet az árutermelést, úgy szabá-
lyozza az emberek iránti kereslet az embertermelést: gyorsítja,
ha túl lassú, és lassítja, ha túlságosan gyors. Ez az emberkereslet
szabályozza, illetve határozza meg a szaporodás ütemét min-
denütt a világon: Észak-Amerikában, Európában és Kínában;
ez teszi az elsőben egyre gyorsulóvá, a másodikban lassúvá és
fokozatossá, a harmadikban pedig változatlanul egyformává.

Az általános felfogás szerint a rabszolga munkaerejének az
elhasználódása a gazdát, a szabad cseléd munkaerejének elhasz-
nálódása viszont őt magát terheli. A valóság azonban az, hogy
a szabad cseléd elhasználódása éppen úgy a gazda terhe, mint
a rabszolga elhasználódása. Az iparossegédeknek és a különféle
cselédeknek olyan bért kell kapniok, amelyből biztosítani lehet
az iparossegédek és a cselédek fájának a fennmaradását abban
a mértékben, amelyben azt a társadalom növekvő, csökkenő vagy
változatlan kereslete éppen megköveteli. Noha a szabad cseléd
és a rabszolga munkaerőelhasználódása egyaránt a gazdát terheli,
az előbbi jóval kevesebbe kerül neki. Azt az állapot, amely — ha
szabad így kifejezni magamat — a rabszolga munkaereje elhasz-
nálódásának a kiegyenlítésére, illetve pótlására szolgál, rend-
szerint egy könnyelmű gazda vagy gondatlan felügyelő kezeli.
A szabad emberrel kapcsolatban az ugyanezt a célt szolgáló
eszközöket viszont maga a szabad ember kezeli. Az alap kezelését
az első esetben mintegy önmagától áthatja a gazdagok gazdál-

kodásában általában uralkodó rendetlenség, míg a második esetben ugyancsak önmagától inkább a szegények szigorú mértékletessége és óvatos takarékosága érvényesül. Ennyire különböző kezelés mellett a költségeknek is nagyon különbözniök kell, amelyekkel a célt megvalósítják. Úgy hiszem, hogy ennek megfelelően minden korszak és nép tapasztalata azt igazolja, hogy a szabad ember munkája végeredményben olesőbb, mint a rab-szolgamunka. Így van ez még Bostonban, New Yorkban és Philadelphiában is, ahol pedig olyan nagyon magas az egyszerű munka bére is.

A méltányos munkabér tehát nemcsak a fokozódó jólét következménye, hanem egyben a növekvő népesedés okozója is. Ezt felpanaszolni annyi lenne, mint a legáltalánosabb jólét természetes oka és okozata felett siránkozni.

Talán érdemes megjegyezni, hogy a dolgozó szegények, a nép nagy tömegei akkor élnek a legboldogabban és a legjobb módban, amikor a társadalom fejlődőben van, azaz inkább még csak a fokozódó jólét útján, mint már a kiteljesedett meggazdagodás állapotában. Helyzetük súlyos a fejlődésében megrekedt és nyomorúságos a hanyatló társadalomban. A társadalom minden rétege számára a fejlődés állapota az igazi öröm és boldogság, a megtorpant fejlődés nyomasztó, a hanyatlás pedig maga a bús-komorság.

Azonkívül, hogy ösztönzőleg hat a szaporodásra, a méltányos munkabér fokozza az egyszerű emberek szorgalmát. A munkabér serkenti a szorgalmat és ez, mint minden más emberi tulajdonság, a kapott serkentés arányában fokozódik. A jó táplálkozás erősíti a munkást, az a kellemes remény pedig, hogy javíthat a helyzetén és napjait esetleg gondtalan bőségben fejezheti be, erői végső megfeszítésére serkenti. Ezért van az, hogy ahol a bérek magasak, ott a munkás mindig tevékenyebb, szorgalmasabb és serényebb, mint ott, ahol alacsonyabbak; így pl. iparkodóbb Angliában, mint Skóciában, a nagyvárosok körül, mint a távoli vidéken. Van persze olyan munkás is, aki ha négy nap alatt annyit keres, amennyiből egész héten megél, három napot át-henyél. De a többség távolról sem ilyen. Ellenkezőleg, ha méltányos darabbérben fizetik, a munkás nagyon is hajlamos arra, hogy túldolgozza magát és néhány év alatt tönkretégye az egészségét és a szervezetét. Londonban és néhány más helyen egy ács állítólag csak nyolc évig van ereje teljében. Valahogyan így

fest a helyzet számos más iparban is, ahol darabbért fizetnek ; így általában a manufaktúrákban, sőt még a mezei munkában is ott, ahol a munkabérek a rendesnél magasabbak. Majdnem minden iparág munkását érheti valamilyen különleges betegség, ha túlerőlteti magát, miközben szakmája sajátos munkáját végzi. Ramuzzini kiváló olasz orvos külön könyvet írt az ilyen betegségekről. Katonáinkat nem tartjuk éppen a legszorgalmasabb embereknek, mégis valahányszor valamilyen különleges munkára katonákat alkalmaztak és méltányos darabbérben fizették őket, tisztjeik nem egyszer kénytelenek voltak kikötni, hogy a vállalkozó a megállapított darabbér mellett se engedje, hogy naponta egy bizonyos összegnél többet keressenek. Amíg ilyen kikötéssel nem éltek, a kölcsönös versengés és a nagyobb jövedelem utáni vágy gyakran arra készítette a katonákat, hogy túlerőltessék magukat és mértéktelen munkával veszélyeztessék az egészségüket. A heti három napos henyélnésnek, ami miatt oly sokat és oly hangosan panaszkodnak, sokszor éppen a négy napon át végzett túlfeszített munka az igazi oka. Több napon át tartó erős szellemi vagy testi munka után a legtöbb embernél élénk természetes vágy jelentkezik a pihenésre, amely hacsak erőszakkal vagy a kényszerítő szükség nyomására el nem fojtjuk, szinte ellenállhatatlan lesz. Ebben a vágyban a természet szól hozzánk : kíméletet kér, néha csak pihenést, de máskor üdülést, szórakozást is. Ha nem hallgatunk a szavára, a következmények gyakran veszélyesek, néha végzetesek, és előbb vagy utóbb a szakmai betegségbe torkollanak. Ha a munkáltatók a józan ész és az emberiség parancsaira hallgatnának, akkor sok munkásuk odaadását inkább mérsékelniök, mint serkenteniök kellene. Nézetem szerint minden szakmában rájönnek majd, hogy az a munkás őrzi meg legtovább az egészségét, sőt egész éves viszonylatban az teljesíti a legtöbbet, aki mértékkel dolgozik, hogy mindig dolgozhasson.

Azt állítják, hogy olcsóság idején a munkások általában többet henyélnék, a drágaság éveiben pedig a szokottnál szorgalmasabbak. Ebből arra következtetnek, hogy a bőséges ellátás elernyeszti, a szűkös viszont szorgalomra serkenti őket. Nemigen lehet kétségbevonni, hogy a szokásosnál valamivel nagyobb jólét némely munkást henyévé tesz, az azonban, hogy a többség ilyen, vagy hogy az emberek általában jobban dolgoznak, ha rosszul, mint ha jól táplálkoznak, ha rosszkedvűek, mint ha jó

hangulatban vannak, ha gyakran betegek, mint ha általában jó egészségnek örvendenek, az egyáltalán nem látszik valószínűnek. Meg kell jegyezni, hogy az alsó néposztály számára a drágaság évei rendszerint egyben a betegség és fokozott halandóság évei is, ami persze múlhatatlanul csökkenti szorgalmuk gyümölcsét is.

A bőség éveiben a cselédek gyakran otthagyják gazdáikat, mert bíznak benne, hogy szorgalmukkal majd eltartják magukat. Ugyanakkor az élelmiszerek olcsósága folytán megnövekednek a cselédbéért szolgáltató alapok, ami arra ösztönzi a munkáltatókat, különösen a bérlőket, hogy nagyobb számban alkalmazzanak cselédeket. A bérlők ilyenkor több profitot remélnek elérni a gabonából, ha vele néhány dolgozó cseléddel többet tartanak el, mint ha alacsony áron piacra viszik. Mivel a cselédek iránti kereslet nő, az ajánlkozók száma viszont csökken, a munka ára gyakran emelkedik az olcsóság éveiben.

Szűkös esztendőkből, amikor a megélhetés nehéz és bizonytalan, ezek az emberek mind azon vannak, hogy visszakerüljenek a szolgálatba. Csakhogy a magas élelmiszerek, mivel csökkentik a cselédbérek szolgáltató alapját, arra készítik a munkaadókat, hogy inkább leszállítsák, mintsem hogy növeljék cselédek számát. Emellett a drágaság éveiben a szegényebb önálló mesterek is felélik azt a kis tőkájukat, amelyből máskor anyagvásárlásaikat fedezik, és kénytelenek segédként dolgozni, hogy megéljenek. Többen keresnek tehát munkát mint ahányan nehézségek nélkül hozzájuthatnak, és sokan a rendesnél rosszabb feltételeket is vállalják; innen van, hogy drágaság idején gyakran mind az iparossegédek, mind a cselédek bére esik.

Ilyen körülmények között a különféle munkaadók magukra nézve előnyösebb megállapodásokat kötnek cselédjeikkel a drágaság éveiben, mint olcsóság idején, amikor azok rászorultabbak és alázatosabbak is. Így azután természetesen, hogy a munkáltatók a drágaság idejét mondják az ipar számára kedvezőbbnek. De itt vannak még a földesurak és a bérlők is — ez a két legnagyobb osztálya a munkaadóknak —, akiknek még más okuk is van, hogy örüljenek a drágaság időszakának. Az egyiknek a járadéka, a másiknak a profitja igen nagy mértékben éppen az élelmiszerek árától függ. Nincs képtelenebb feltevés annál, hogy az emberek általában kevesebbet dolgoznak, ha maguknak, mint ha másoknak dolgoznak. A tőkeszegény önálló munkás rendszerint szorgalmasabb még a darabbérben dolgozó segédnél

is, hiszen szorgalmának gyümölcsét egészében élvezi, míg a másik megosztja azt munkaadójával. Elkülönült, független helyzetében kevesebbet kísérti a rossz társaság, amely a nagy manufaktúrákban oly gyakran megrontja az erkölcsöket. Az önálló munkásember értékesebb volta még erősebben megmutatkozik a hónapszám fizetett vagy évre felfogadott cselédekkel szemben, akiknek a bére és ellátása változatlanul ugyanaz akár sokat, akár keveset dolgoznak. Olcsóság idején az önálló munkások száma a mindenfajta iparossegédek és cselédek számához képest inkább növekvő, a drágaság éveiben pedig inkább csökkenő irányzatot mutat.

Egy nagy tudású és nagy tehetségű francia író, Messance, aki adószedő a St. Etienne-i kerületben, úgy igyekszik kimutatni, hogy a szegények többet dolgoznak az olcsó, mint a drága éveekben, hogy három iparban összehasonlítja a két időszakban előállított áruk mennyiségét és értékét: az Elbeuf-i durva gyapjúiparban és az egész Rouen-i adókerület vászon-, valamint selyemiparában. A közhivatalok nyilvántartásaiból másolt adatai szerint a termelt áruk mennyisége és értéke mind a három iparban általában nagyobb volt az olcsóság, mint a drágaság éveiben, és mindig a legolcsóbb éveken volt a legnagyobb, s a legdrágább esztendőben a legkisebb. Úgy látszik, mind a három a fejlődésben megakadt ipar, illetve olyan, amely a termelés évről évre mutatózó csekély változásaitól eltekintve egészben véve sem nem haladó, sem nem hanyatló.

A vászonipar Skóciában és a durva gyapjúipar Yorkshire nyugati körzetében fejlődő iparágak: termelésük, kis ingadozásokkal, mind mennyiségben, mind értékben általában növekedőben van. Tanulmányoztam az évről évre hivatalosan közölt termelési adatokat, de nem találtam kifejezett összefüggést az azokban mutatkozó változások és a drágaság, illetve olcsóság időszakai között. Az 1740-es valóban szűk esztendőben mind a két iparág nyilván nagyon nagyot esett vissza, de 1756-ban, egy másik igen szűkös esztendőben, a skót ipar már a rendesnél nagyobb ütemű fejlődést mutatott. Igaz, a yorkshirei ipar termelése tovább hanyatlott és még az 1755. évi szintet is csak 1766-ban, az amerikai illetéktörvény visszavonása után érte el újból. Ebben és a következő évben viszont minden megelőző színvonalat erősen túlszárnyalt, s azóta is állandóan fejlődik.

A messze földön történő eladásra dolgozó nagy iparágak termelése nem annyira az otthon uralkodó drágaságtól, illetve olcsóságtól függ, mint inkább azoktól a körülményektől, amelyek a távoli fogyasztóknál mutatkozó keresletet befolyásolják: a háborútól és békétől, a velük versengő más iparágak virágzó vagy hanyatló állapotától, s a legfontosabb vevők jó vagy rossz hangulatától. De az olcsóság éveiben végzett különleges munkák jó része sem kerül bele az ipari termelésről vezetett hivatalos nyilvántartásba. Ilyen munkát végeznek a férficselédek, akik elhagyták gazdáikat, hogy önálló munkások legyenek; az asszonyok, akik visszatérnek a szüleikhez és rendszerint fonnak, hogy magukat és családjukat ruházzák; még az önálló iparosok sem dolgoznak mindig piaci eladásra, hanem szomszédságuk megbízásából a háztartás számára állítanak elő valamit. Ezeknek a termelési adatai gyakran egyáltalában nem szerepelnek a sokszor sok hűhóval közzétett nyilvános kimutatásokban, amelyekből bizony nem egyszer hiába igyekeznek kereskedőink és iparosaink arról tájékozódni, hogy vajjon virágzó-e vagy hanyatló akár a legnagyobb birodalmak helyzete is.

A munka árában mutatkozó változások ugyan nem mindig felelnek meg az élelmiszerárak változásainak, sőt azokkal gyakran éppen ellentétes irányúak, de azért nem szabad azt képzelnünk, hogy az élelmiszerek ára egyáltalán nem befolyásolja a munka árát. A munka pénzbeni árát mindenkor két körülmény szabályozza: a munkáskezek iránti kereslet, valamint a létfenntartási cikkek és kényelmi eszközök ára. Azt, hogy a munkásnak milyen mennyiségű létfenntartási cikket és kényelmi eszközt kell kapnia, a munkáskezek iránti kereslet határozza meg aszerint, amint éppen növekszik, változatlan vagy csökken, vagyis amint növekvő, változatlan vagy csökkenő népesedést kíván meg. A munka pénzbeni ára pedig az a pénzösszeg lesz, amely az ilyen mennyiségű létfenntartási cikk és kényelmi eszköz megvásárlásához szükséges. Noha így módon a munka ára néha olcsó élelmiszerárak mellett is magas, drága élelmiszerárak és a munkáskezek iránti változatlan kereslet mellett még magasabb lenne.

A munka pénzbeni ára néha azért emelkedik a váratlanul nagy jólét éveiben és azért csökken a váratlanul nagy ínség idején, mert ugyanakkor emelkedik, illetve csökken a munkáskezek iránti kereslet is.

A váratlanul nagy jólét évében sok munkaadónak annyi a tőkéje, hogy az előző évinél nagyobb számban alkalmazhatna dolgozó embereket, ámde ugyanakkor munkáskéz ily szokatlanul nagy számban nem mindig kapható. Így aztán a több munkáskezet kereső munkáltatók egymást túljajánlják és ezzel nem egyszer felverik a munkának mind a valóságos, mind pedig a pénzbeni árát.

Ennek éppen az ellenkezője történik a váratlanul nagy ínség évében. A munkabért szolgáltató alapok a megelőző év szintje alá csökkennek. Szép számmal tesznek ki embereket az utcára, s most ezek versengenek a munkaalkalomért, amivel néha maguk rontják le a munkának mind a valóságos, mind a pénzbeni árát. Az 1740-es rendkívül ínséges esztendőben sokan vállaltak munkát a pusztá megélhetésért. Az ezt követő bőséges években viszont már nehezebb volt munkást vagy cselédet kapni.

A drágaság idején jelentkező ínség, mivel csökkenti a munkaerő iránti keresletet, csökkentőleg hat a munka árára is, míg a magas élelmiszerárak ugyanakkor a munkabér emelése irányában hatnak. Ezzel szemben az olcsóság idején mutatkozó bőség, mivel növeli a munkások iránti keresletet, emelő hatással van a munka árára is, míg az olcsó élelmiszerek ugyanakkor csökkentése irányában hatnak. Az élelmiszerárak mindennapos árhullámzásainál ez a két ellentétes hatóerő nyilván egyensúlyban tartja egymást, s ez a valószínű részbeni magyarázata annak, hogy a munkabérek mindenütt sokkal állandóbbak és egyenletesebbek, mint az élelmiszerárak.

A munkabérek emelkedése szükségképpen emeli sok áru árát is, mert hiszen növeli benne a bérösszetevőt; ennyiben azután csökkenti is az ilyen áru fogyasztását bel- és külföldön egyaránt. Csakhogy ugyanaz az ok, nevezetesen a tőkeszaporodás, amely emeli a munkabéreket, egyben fokozólag hat a munka termelőrejére, vagyis abban az irányban hat, hogy kevesebb munkával nagyobb legyen a teljesítmény. A sok munkást foglalkoztató tőke tulajdonosa a maga jólfelfogott érdekében okvetlenül azon lesz, hogy munkásai között olyan legyen a munkamegosztás és a munka szétosztása, hogy azok a lehető legtöbbet tudják termelni. Ugyanezért arra is törekszik, hogy az elképzelhető legjobb gépekkel lássa el őket. Ami ilyen okoknál fogva egy műhely munkásai között történik, az történik ugyanilyen okokból kifolyólag egy nagy társadalom munkásai között is.

Minél nagyobb a számuk, annál több foglalkozási ágra és al-csoportra tagozódnak, annál többen törik a fejüket az egyes munkák elvégzésére legalkalmasabb gépeken, s annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy ezeket fel is találják. A tökéletesedő termelési folyamatok nyomán számos áru előállításához annyi-
val kevesebb munka kell a régihez képest, hogy a munka árának az emelkedését ez a mennyiségbeli csökkenés bőven ki-
egyenlíti.

KILENCEDIK FEJEZET

A TŐKEPROFIT

A tőkeprofitok emelkedését vagy esését ugyanaz az ok idézi elő, mint a munkabérek emelkedését vagy esését, nevezetesen a nép jólétének az emelkedő vagy hanyatló irányzata, de ez az ok egészen másképpen hat az egyikre, mint a másikra.

A tőkeszaporodás, amely a munkabéreket emeli, a profitra csökkentőleg hat. Ha számos gazdag kereskedő tőkége együgyen-azon üzletág felé fordul, egymásközi versenyük csökkenti az abban elérhető profitot; ugyanígy, ha hasonló tőkeszaporulat mutatkozik az ország minden üzletágában, akkor ugyanennél az oknál fogva ugyanez a hatás jelentkezik valamennyiben.

Láttuk már, mennyire nem könnyű dolog megállapítani, hogy mik a voltaképpeni átlagos munkabérek akárcsak egy bizonyos helyen egy bizonyos időpontban is. Legfeljebb, és csak egészen kivételesen, azt tudjuk meghatározni, hogy mik a legáltalánosabban kialakult szokványbérek. A tőkeprofit kapcsán azonban még ennyire sem jutunk, mert az annyira ingadozó, hogy aki az üzletágban dolgozik, maga sem tudja mindig megmondani, hogy mennyi az évi átlagprofitja. Ezt a profitot nemcsak a saját üzletágán belüli áruk árváltozásai, de még a versenytársainak és a fogyasztóinak a jó vagy rossz sora, és ezernyi más véletlen is befolyásolja, amelynek az áru szárazföldi vagy tengeri szállítás közben, sőt még a raktárban történő tárolás alatt is ki van téve. A profit tehát nemcsak évről évre, de napról napra, sőt jóformán óráról órára változik. Világos, hogy annak az átlagos profitnak a meghatározása, amely egy nagy királyság valamennyi üzletágából származik, még sokkal nehezebb, s azt meg-

ítélni, akár csak valamelyes pontossággal is, hogy mennyi lehetett a közelmúltban vagy távoli korszakokban, már teljességgel lehetetlen.

Ha nem is tudjuk még megközelítő pontossággal sem megállapítani, hogy mekkora most vagy mekkora volt régebbi időkben az átlagos tőkeprofit, azért valamelyes fogalmat alkothatunk magunknak róla, és pedig a kamat alapján. Alapelvnek fogadjhatjuk el, hogy ahol a pénz használata révén sokat lehet elérni, ott a pénz használatáért rendszerint sokat is kell adni; ahol pedig csak keveset lehet vele elérni, ott általában kevesebbet is adnak érte. Ezek szerint bizonyosak lehetünk abban, hogy a szokásos piaci kamatláb minden országban együtt változik a szokásos tőkeprofittal; vele együtt kell csökkennie és vele együtt kell emelkednie. A kamat alakulása tehát módot ad arra, hogy valami fogalmat alkossunk a profit alakulásáról.

VIII. Henrik uralkodásának 37. évében tíz százalék felett minden kamatot törvénytelennek nyilvánítottak. Megelőzőleg ennél néha nyilván többet is szedtek. VI. Edward uralkodása idején a vallásos buzgóság tiltott minden kamatot. Ez a tilalom azonban, mint minden más efféle tilalom, állítólag hatástalan maradt és valószínűleg inkább növelte mintsem csökkentette az uzsora okozta rosszat. VIII. Henrik törvényét az Erzsébet uralkodásának 13. évében hozott törvény nyolcadik fejezetében felújították és tíz százalék maradt a törvényes kamat I. Jakab uralkodásának 21. évéig, amikor nyolc százalékra korlátozták. Nem sokkal a restauráció után hat százalékra, Anna királynő uralkodásának 12. évében pedig öt százalékra csökkentették. Mindezeket a törvényes szabályozásokat nagyon helyesen hozták meg. Nyilván követték és nem megelőzték a piaci kamatlábat, vagyis azt a kamatlábat, amely mellett jóhitelű emberek általában kölcsönvettek. Anna királynő ideje óta öt százalék inkább felette, mint alatta volt a piaci kamatlábnak. Az utolsó háború előtt a kormány három százalékra vett kölcsönt, jóhitelű emberek a fővárosban és a királyság sok más részén pedig három és fél négy, valamint négy és fél százalékra.

VIII. Henrik ideje óta az ország jóléte és jövedelme állandóan növekszik, a fejlődés folyamán a növekedés üteme inkább fokozatosan gyorsuló, mint lassuló. A jólét és a jövedelem nemcsak növekszik, hanem mind gyorsabban és gyorsabban növekszik. A munkabérek is állandóan emelkednek azóta, a

profit pedig a kereskedelem és az ipar legtöbb ágában csökkenően van.

Minden foglalkozási ág általában több tőkét igényel a nagyvárosban, mint kis vidéki helyen. Az egyes üzletágakban dolgozó nagyobb tőke és a gazdag versenytársak nagy száma a nagyvárosi profitrátát a vidék profitrátája alá szorítja. A munkabérek ezzel szemben magasabbak a nagy városokban, mint a kis vidéki helyeken. Virágzó városokban gyakran nem mindenki kap elegendő munkást, akinek sok a befektetésre váró tőkéje. Az ilyen emberek ráígérnek egymásra, hogy minél nagyobb számban biztosítsanak maguknak munkáskezeket, ami azután emeli a munkabéreket és csökkenti a tőkeprofitot. Az ország távoli részein viszont sokszor kevés a tőke minden munkáskész foglalkoztatására, s így ott a munkások versengenek egymással a munkaalkalomért, ami által csökkentik a munkabéreket és emelik a tőkeprofitot.

Skóciában, ahol a törvényes kamatláb ugyanaz, mint Angliában, a piaci kamatláb meglehetősen magas. A legjobb hitelű emberek is ritkán kapnak kölcsönt öt százalék alatt. Még edinburghi magánbankárok is négy százalékot fizetnek olyan kötelezvényeikre, amelyek alapján a visszafizetés, részben vagy egészben, bármikor igényelhető. Londonban a magánbankárok nem fizetnek kamatot a náluk elhelyezett pénz után. Alig van foglalkozási ág, amelyet ne lehetne kisebb tőkével folytatni Skóciában, mint Angliában; a szokásos profitrátának tehát valamivel nagyobbak kell lennie. Már említettük, hogy a munkabérek Skóciában alacsonyabbak, mint Angliában. Az ország nemcsak sokkal szegényebb, hanem, noha fejlődése kétségtelen, előrehaladása a jobb jövő felé jóval lassúbb és vonatottabb.

Franciaországban a törvényes kamatlábat századunkban nem mindig a piaci kamatláb szabályozta.¹ 1720-ban a kamatot minden huszadikról minden ötvenedik pennyre, vagyis ötről két százalékra csökkentették. 1724-ben felemelték minden harmincadik pennyre, vagyis három és egy harmad százalékra. 1725-ben újból felemelték minden huszadik pennyre, vagyis öt százalékra. 1766-ban Laverdy alatt minden huszonötödik pennyre, vagyis négy százalékra szállították le. Terray abbé később a régi öt százalékra emelte fel. Sok ilyen erőszakolt kamatlábleszállításnak az volt az elképzelt célja, hogy majd előkészíti az

¹ Lásd Denisart „Article Taux des Intérêts”, III. k. 18. o.

államadósság kamatlábának a csökkentését, s ezt a célt nem egyszer el is érte. Franciaország ma talán nem olyan gazdag ország, mint Anglia, s noha a törvényes kamatláb Franciaországban gyakran alacsonyabb, mint Angliában, a piaci kamatláb általában mégis magasabb, mert ott is, mint más országokban, számos veszélytelen és egyszerű módja van a törvény megkerülésének. Brit kereskedők, akik mindkét országban tevékenykednek, biztosítottak engem afelől, hogy a profitok magasabbak Franciaországban, mint Angliában; bizonytalanságért van az, hogy sok brit alattvaló inkább foglalkoztatja a tőkét abban az országban, amelyben a kereskedelemnek nincs becsülete, mint abban, amelyben azt sokra becsülik. A munkabérek viszont Franciaországban alacsonyabbak, mint Angliában. Skóciából Angliába jövet elég az egyszerű nép öltözködését és magatartását megfigyelnünk, hogy meglássuk a két ország helyzetében fennálló különbségeket. Még élesebb az ellentét, ha Franciaországból térünk haza. Franciaország, bár kétségtelenül gazdagabb ország, mint Skócia, nyilván csak lassabban halad előre. Általános és közkeletű vélemény ott az, hogy az ország visszafejlődőben van. Olyan nézet ez, amely szerintem még Franciaországra vonatkoztatva is indokolatlan, Skóciát illetően pedig senki sem tarthatja fenn, aki látja az országot most és látta húsz vagy harminc évvel ezelőtt is.

Kiterjedése és lakosai számának arányában Hollandia viszont gazdagabb ország, mint Anglia. Ott a kormány két százalékra kap kölcsönt, jóhitelű magánemberek pedig három százalékra. A munkabérek állítólag magasabbak Hollandiában, mint Angliában, az pedig közismert, hogy a hollandok alacsonyabb profit mellett kereskednek, mint bármely más nép Európában. Vannak, akik azt állítják, hogy Hollandia kereskedelme hanyatlik és lehetséges, hogy egyes üzletágakban ez így is van. A tünetek mégis inkább azt mutatják, hogy a hanyatlás nem általános. Valahányszor a profit csökken, a kereskedők nagyon is hajlamosak panaszkodni, hogy az üzlet hanyatlik, holott a profit csökkenése éppen a kereskedelem virágzásának vagy annak a természetes következménye, hogy a réginél több tőkét foglalkoztatnak benne. A legutóbbi háború alatt a hollandok megszerezték Franciaország egész szállítványozási üzletét, s most is igen nagy részük van benne. Hatalmas francia és angol értékeik — az utóbbiakból vagy negyven milliónyi (ami azonban gyanúm

szerint erős túlzás) —, valamint azok a nagy összegek, amelyeket magánembereknek adnak kölcsön olyan országokban, ahol a kamatláb magasabb, mint náluk, kétségtelenül tőkefeleslegről, vagyis arról tanúskodnak, hogy a felgyülemlett tőkékük több, mint amennyit még tűrhető profit mellett a hazai üzletbe tudnak befektetni, de semmiesetre sem tanúskodnak amellett, hogy ez a hazai üzlet hanyatlóban van. Tudjuk, hogy a magánember tőkéje, amelyet egy bizonyos üzletben szerez, idővel túlnőhet azon, amit abba még be lehet fektetni, de azért az üzlet mégis továbbfejlődik; nos, ugyanígy túlnőhet egy nagy nap tőkéje is.

Észak-amerikai és nyugat-indiai gyarmatainkon nemcsak a munkabér, hanem a pénz után fizetett kamát, s következőképpen a tőkeprofit is magasabb, mint Angliában. Mind a törvényes, mind a piaci kamatláb gyarmatonként hat és nyolc százalék között mozog. Magas munkabérek és magas tőkeprofitok talán sehol sem férnek össze, csak az új gyarmatok sajátos körülményei között. Kiterjedéséhez képest eleinte minden új gyarmatnak kevesebb a tőkéje, tőkéjéhez képest pedig kevesebb a népessége, mint a legtöbb más országnak. Több a földje, mint a megműveléséhez szükséges tőke. Ezért meglévő tőkéjét csak a legtermékenyebb és legkedvezőbb fekvésű, tengerparthoz közeli és a hajózható folyók mentén elterülő földek megművelésére fordítja. De gyakran még ilyen földek is kevesebbet cserélnek gazdát, mint amit a termékek megérnek, amelyeket maguktól meghoznak. Természetes, hogy az ilyen földek megvásárlására és megjavítására fordított tőkék nagy profitot hoznak, s következőképpen igen magas kamat fizetését teszik lehetővé. A nagy hasznot hajtó befektetés nyomában jelentkező gyors tőkefelhalmozódás az ültetvényesnek több munkáskéz alkalmazását teszi lehetővé, mint amennyit az új gyarmaton találhat. Aki munkásra szert tud tenni, az azt éppen ezért igen méltányosan megfizeti. De a gyarmat fejlődésével a tőkeprofit fokozatosan csökken. Amikor a legtermékenyebb és legjobb fekvésű földeket már mind elfoglalták, akkor a talajban és fekvésben kevésbé értékes részek megművelése már csak kevesebb hasznot hajthat, s a beljük fektetett tőke után is csak kevesebb kamat fizethető. Ennek megfelelően legtöbb gyarmatunkon a század folyamán jelentősen esett mind a törvényes, mind pedig a piaci kamatláb. A gazdagodás, a földművelés fejlődése és a népszaporodás arányában egyre csökken a kamat. A munkabérek nem esnek együtt

a tőkeprofittal. A munkáskéz iránti kereslet a tőkefelhalmozódás arányában nő, tekintet nélkül arra, hogy a tőke milyen profitot hoz, s amikor a profit már alacsony, a tőke még mindig nőhet, sőt még gyorsabb ütemben is nőhet, mint azelőtt. A gazdagodás útján járó szorgalmas népek esete ugyanaz, mint a szorgalmas egyéneké. A nagy tőke még alacsony profit mellett is általában gyorsabban nő, mint a kis tőke magas profit mellett. A közmondás azt tartja, hogy pénz szüli a pénzt. Akinek már van belőle egy kevés, sokszor könnyen szerez hozzá. A nagy nehézség ennek a kevésnek a megszerzésében rejlik. A tőkeszaporulat és a munkakészség, vagyis a hasznos munkás iránti kereslet emelkedése közötti összefüggést részben már megmagyaráztam, de még alaposabban kifejtem majd később, a tőkefelhalmozódás tárgyalsánál.

Új földterületek vagy gazdasági ágak feltárása még a gyors iramban gazdagodó országban is felhajthatja a tőkeprofitokat, s ezzel a kamatot is. Mivel nem elegendő az összes ilyen újonnan feltárt üzleti lehetőségek kiaknázására, az ország tőkét azok, akik között megoszlik, csak a legmagasabb profitot biztosító üzletágakba fogják befektetni. Az egyebütt foglalkoztatott tőkék egy részét persze kivonják és a nagyobb hasznot hajtó új üzletágak felé terelik. Így aztán a régiekben kisebb lesz a verseny, a piac ellátottsága pedig sok mindenféle áru terén gyengül. Ezeknek az ára kisebb vagy nagyobb mértékben szükségképpen emelkedik; ez több hasznot jelent a velük foglalkozóknak, akik így magasabb kamatra is tudnak kölcsönt felvenni. Londonban a legutóbbi háború után nemcsak a leghitelekesebb magánosok, hanem még egyes igen nagy társaságok is öt százalék mellett vettek fel kölcsönöket, holott azelőtt négy, négy és fél százaléknál nem fizettek többet. Ennek kielégítő magyarázatát adják az észak-amerikai és nyugat-indiai szerzeményeink által teremtett új területi és gazdasági lehetőségek anélkül, hogy az ország tőkekészletének a csökkenésére kellene gondolnunk. Az az igyekezet, hogy a nagy új üzleti lehetőségeket a régi méretű tőkével aknazzák ki, elkerülhetetlenné tette a tőke elvonását számos üzletágból, amelyben ennek következtében a verseny kisebb, a profit tehát nyilván magasabb lett. Egyébként később szólni fogok azokról az okokról, amelyek alapján meggyőződésem, hogy Nagy-britannia tőkekészlete még a legutóbbi háború hatalmas kiadásai ellenére sem csökkent.

Csakhogy amint az ország tőkekészletének, illetve a munka folyamatosságát biztosító alapoknak a csökkenése csökkenti a munkabéreket, úgy emeli a tőkeprofitokat, következésképpen a pénz kamatát is. A munkabérek esése folytán a megmaradt tőkék tulajdonosai az előzőnél kisebb költséggel tudják áruikat a piacra hozni, viszont mivel most kevesebb tőke foglalkozik a piac ellátásával, a régi áraknál drágábban tudják azokat eladni. Kevesebbe jön tehát az árujuk, mégis többet kapnak érte. Két oldalról is megnövelt profitjukból persze könnyen fizetik a magasabb kamatot is. A Bengáliában és más kelet-indiai brit településeken oly hirtelen és könnyen szerzett nagy vagyonok elegendő bizonyosságát szolgáltatják annak, hogy mialatt a munkabérek nagyon alacsonyok ezekben a tönkretett országokban, a tőkeprofitok igen magasak. A pénz kamata ezeknek a viszonyoknak megfelelően alakul. Bengáliában a bérlőknek gyakran csak negyven, ötven, hatvan százalékra adnak kölcsön pénzt, de egyben zálogolják a legközelebbi termést is. Az ilyen kamatterhet lehetővé tevő profitok okvetlenül elnyelik jóformán az egész földjáradékot, az ilyen mérhetetlen uzsora viszont a profitok nagyobb részét emészti fel. A Római Köztársaság bukása előtt, a prokonzulok kártékony uralma idején hasonló uzsora lehetett mindennapos a tartományokban. Cicero leveleiből tudjuk, hogy az érdemes Brutus negyvennyolc százalékra helyezte ki a pénzt Ciprus szigetén.

Amikor az ország már elérte a meggazdagodásnak azt a legmagasabb fokát, amelyet talajviszonyai, éghajlata és más országokhoz való helyzete alapján egyáltalán elérhet, amikor tehát már nem fejlődhetik tovább, de nem is fejlődik vissza, akkor a munkabérek és a tőkeprofitok valószínűleg nagyon alacsonyok lesznek. Amikor az ország már elérte azt a legnagyobb fokú népesedést, amelynek a létfenntartását kiterjedésénél fogva, foglalkoztatását pedig tőkéjével még biztosítani tudja, akkor a munkaalkalmakért folyó verseny okvetlenül kiélesedik és a munkabéreket arra a szintre nyomja le, amelyen a munkások száma még éppen fenntartható, de semmiképpen sem növelhető, mert hiszen az ország már elérte a lehetséges népsűrűség határát. Amikor az országnak elegendő a tőkéje ahhoz, hogy vele minden lehetséges üzletét lebonyolítsa, akkor minden egyes üzletágban annyi tőke nyer elhelyezést, amennyit az üzletág természete és terjedelme csak megenged. Mindenütt éles verseny, s ennél fogva a lehető legalacsonyabb profit alakul ki.

De talán még sohasem érte el ország a gazdagságnak ezt a fokát. Kína nyilván már régóta megtorpant a fejlődésben, s valószínűleg már régen elérte a meggazdagodásnak azt a legmagasabb fokát, amelyet törvényei és intézményei sajátos jellege mellett egyáltalában elérhetett. Csakhogy ez a legmagasabb fok esetleg jóval alacsonyabb annál, ami az ország talajviszonyai, éghajlata és fekvése alapján lehetne, ha mások lennének a törvényei és intézményei. Persze, ha az ország semmibe sem veszi vagy éppen megveti a külkereskedelmet és csak egy-két kikötőjét nyitja meg idegen népek hajóinak, akkor nem lehet olyan üzleti forgalma, mint lehetne más törvények és intézmények mellett. És ha az országban a gazdagok, vagyis a nagy tőkék tulajdonosai meg lehetős biztonságnak örvendenek, míg a szegények, illetve a kis tőkék gazdái jóformán minden biztonság híján állandóan ki vannak téve annak, hogy hitvány mandarinok jogszolgáltatás ürügyén bármikor fosztogassák és megrabolják őket, akkor az ország valamennyi üzletágában elhelyezett tőke sohasem lehet annyi, amennyit az üzletágak természete és terjedelme valójában megengedne. A szegények elnyomása minden üzletágban létrehozza a gazdagok monopóliumát, ezek magukhoz ragadják az egész üzletet és igen nagy profitokra tesznek szert. Ezen az alapon Kínában állítólag tizenkét százalék a pénz szokásos kamata, a rendes tőkeprofitnak pedig elég nagynak kell lennie ahhoz, hogy fedezze ezt a magas kamatot is.

Előfordulhat, hogy a kamatláb a törvény valamilyen hiányossága folytán magasabb annál, amit az ország helyzete, gazdag vagy szegény volta indokolttá tesz. Ahol a törvény nem kényeszeríti ki a szerződések teljesítését, ott minden kölcsönvevő közel arra a szintre kerül, amelyen a jobban szervezett országokban a csődbejutottak és kéteshitelű elemek vannak. A bizonytalanság, hogy visszakapja-e a pénzét, arra készíti a kölcsönadót, hogy ugyanazt az uzsorakamatot erőszakolja ki a kölcsönvevőtől, amelyet általában csak csődbejutottaktól követelnek. A Római Birodalom nyugati tartományait előzőnlő barbár nemzetek körében a szerződések teljesítése számos emberöltőn át a szerződő felek becsületén múlt. A királyi igazságszolgáltatás ebbe ritkán avatkozott bele. Az akkoriban szokásos magas kamatláb részben talán éppen ennek volt a következménye.

A törvény megtilthatja kamat szedését, de megakadályozni nem tudja. Kölcsönre sok embernek van szüksége, viszont kölcsönt

senki sem nyújt, ha nem kap olyan ellenszolgáltatást, amely nem csak azt veszi tekintetbe, amit a pénz használatával a kölcsönadó maga is meg tudna keresni, hanem a törvény kijátszásával járó gondot és kockázatot is. Montesquieu szerint az összes mohamedán népeknél nemcsak azért magas a kamatláb, mert ezek a népek szegények, hanem részben azért is, mert nehéz a kölcsönadott pénzt visszakapni.

Tudjuk, hogy a legalacsonyabb profitrátának is valamivel többnek kell lennie annál, ami fedezi a tőke minden alkalmazási területén időnként előforduló veszteségeket is. Csak ez a többlet a netto vagy tiszta profit. Amit brutto profitnak nevezünk, az rendszerint nemcsak ezt a többletet foglalja magában, hanem a kárpótlást is az időnkénti rendkívüli veszteségekért. A kölcsönvevő csak tiszta profitja arányában fizethet kamatot.

Ugyanígy, a legalacsonyabb kialakult kamatlábnak is valamivel többnek kell lennie annál, ami fedezi a kölcsönzésnél időnként még a megfelelő óvatosság mellett is előforduló veszteségeket. Ha nem lenne több, úgy kizárólag jótékonyág vagy barátság készítené az embereket kölcsönök nyújtására.

Az olyan országban, amely már elérte gazdagsága tetőfokát, ahol tehát a gazdasági élet minden területén minden lehetséges tőkeszükségletet már kielégítettek, ott nagyon alacsony tiszta-profitráta alakul ki, s ennek megfelelően az ebből fizethető piaci kamatláb is oly alacsony lesz, hogy csak a leggazdagabb emberek élhetnek meg pénzüik kamataiból. A kis- és középvagyonú emberek kénytelenek maguk foglalkoztatni tőkéiket. Majdnem minden embernek üzletemberré kell lennie vagyis valamilyen üzletágban kell tevékenykednie. Hollandia már közel jár ehhez az állapothoz. Ott nem előkelő dolog, ha valaki nem üzletember. A szükség ott szokássá teszi, hogy jóformán mindenki az legyen; már pedig mindenütt a szokás határozza meg, hogy mi tartozik az előkelőséghez. Amiként nevetséges, ha másként öltözködünk, úgy bizonyos mértékig nevetséges az is, ha mással foglalkozunk, mint a többiek. A polgárember egyetlen hat a táborban vagy a helyőrség katonái között, sőt fenyegeti a veszély, hogy lenézik; nos, ugyanígy jár a tétlen ember a szorgos üzletemberek között.

Előfordul, hogy olyan legmagasabb profitráta alakul ki, amely a legtöbb áru árából a földjáraadéokra eső részt is felemészti és csak annyit hagy meg belőle, amennyi az árut megtermelő és piacra hozó munka megfizetésére elegendő, éspedig azon az

egyáltalán lehetséges legalacsonyabb bérszinten, amely még biztosítja a munkás pusztá létfenntartását. A munkást valahogyan mindig táplálni kell, amíg dolgozik, de a földesurat nem kell mindig megfizetni. Valószínű, hogy a Kelet-Indiai Társaság által Bengáliában folytatott üzlet profitja nincsen messze ettől a legmagasabb profitrátától.

Az az arány, amelynek a kialakult piaci kamatláb és a tiszta profit szokásos rátája között fenn kell állnia, szükségképpen változik a profit növekedésével, ill. csökkenésével. Angliában a kamat kétszereséről mondják a kereskedők, hogy ez jó, mérsékelt ésszerű profit, s véleményem szerint ez nem jelent többet, mint a kialakult, a szokásos profitot. Amely országban nyolc vagy tíz százalék a tiszta profit kialakult rátája, ott ésszerű lehet, hogy felét kamatra fizessék, amennyiben az üzletet kölcsönvett pénzzel folytatják. A felelősséget a tőkéért a kölcsönvevő viseli; szinte azt mondhatnánk, hogy ő a biztosítója a kölcsönadónak; négy vagy öt százaléknyi profit pedig a legtöbb üzletágban elegendő mind a biztosítási kockázat vállalásáért, mind a tőke foglalkoztatásával járó fáradságért. Amely országban jóval alacsonyabb vagy jóval magasabb profitráta alakult ki, ott a kamat és a tiszta profit közötti arány esetleg már nem ez lesz. Ha jóval alacsonyabb, akkor csak a felénél kevesebbet lehet kamatra fordítani; viszont többet lehet rá fordítani, ha jóval magasabb.

A gyors ütemben gazdagodó országokban az alacsony profitráta annyira ellensúlyozhatja a magas munkabéreket, hogy az illető országokban számos árut éppen olyan olcsó áron tudnak eladni, mint a lassúbb ütemben gazdagodó szomszédok, akiknél a munkabérek alacsonyabbak.

A valóságban a magas profitok a magas munkabéreknél nagyobb mértékben emelik a késztermék árát. Tegyük fel, hogy a lenáruiparban a különféle munkások, tehát a lentilolók, fonók, szövők és egyebek napibére két pennyvel emelkedett; ebben az esetben a vég lenvászon árát csak annyiszor két pennyvel kell emelni, ahány munkás a vég előállításán dolgozott, szorozva az ezen a munkán eltöltött napok számával. Tehát az áru árának a munkabérré eső része valamennyi gyártási folyamatban a bérek emelkedésével csak számtani arányban emelkedik. De ha azt tesszük fel, hogy a különféle munkások munkáltatóinak a profitja emelkedett öt százalékkal, akkor az áru árának a profitra

eső része az összes gyártási folyamaton át ennek a profitnak a növekedésével mértani arányban növekedik. A lentilolók munkáltatója a tilolt len eladásakor még az anyag és a munkásoknak előlegezett bér teljes értékének az öt százalékát is igényli. A fonók munkáltatója további öt százalékot kíván mind a tilolt len előlegezett ára, mind a fonók bére után. A szövők munkáltatója pedig ugyancsak öt százalékot számít mind a lenfonal előlegezett ára, mind a szövők bére után. A munkabérek emelkedésének olyan a hatása az áruk árára, mint az egyszerű kamaté az adósság felhalmozódására. A profit emelkedése viszont úgy hat, mint a kamatos kamat. Kereskedőink és nagyiparosaink sokat panaszkodnak a béreknek az árakat emelő, és ezáltal áruiknak mind hazai, mind külföldi eladását csökkentő káros hatásáról; mitsem szólnak azonban a magas profitok káros hatásáról. Saját nyereségeik pusztító következményeiről hallgatnak, csak a mások nyereségét fájlalják.

TIZEDIK FEJEZET

BÉR ÉS PROFIT A MUNKA ÉS A TŐKE KÜLÖNBÖZŐ FOGLALKOZTATÁSI TERÜLETEIN

Ugyanazon a vidéken a munka és a tőke foglalkoztatása minden egyes alkalmazási területen pontosan egyenlő, vagy legalább is állandóan az egyenlőség felé törő előnyökkel és hátrányokkal kell, hogy járjon. Ha ugyanazon a vidéken akadna a többinél nyilvánvalóan nagyobb előnyöket vagy komolyabb hátrányokat jelentő foglalkoztatási terület, úgy azt az előbbi esetben annyi ember árasztaná el, az utóbbiban pedig annyi hagyná el, hogy előnyei csakhamar újra a többi területtel egyenlő szintre kerüljenek. Ez történné legalább is az olyan társadalomban, amely engedi, hogy a dolgok a maguk természetes útját kövessék, ahol teljes a szabadság, s ahol minden ember teljesen szabadon választja a neki megfelelő foglalkozást és azt annyiszor változtatja, ahányszor jónak látja. Az ilyen társadalomban jól felfogott érdeke mindenkit arra késztet, hogy az előnyös foglalkoztatási területeket keresse, a hátrányosokat pedig kerülje.

A pénzben kifejezett bérek és profitok Európában bizony mindenütt rendkívül különböznek a munka és a tőke különböző foglalkoztatási területein. De az ilyen különbségek egyrészt a foglalkoztatási területek bizonyos sajátos körülményeiből folynak, amelyek — hol valóban, hol csak az emberek képzeletében — egyes területeken kárpótlást jelentenek azért, hogy csak kisebb a pénzbeni nyereség, másokon viszont ellensúlyozzák az azokon elérhető nagyobb nyereségben rejlő csábítást, másrészt pedig abból következnek, hogy Európában a gazdaságpolitika sehol sem engedi meg a dolgok teljesen szabad folyását.

Ezeknek a körülményeknek és ennek a gazdaságpolitikának a külön-külön történő vizsgálata ezt a fejezetet két részre osztja.

I. RÉSZ

A foglalkoztatási területek természetéből fakadó egyenlőtlenségek

Amennyire megfigyelhettem, a következő öt sajátos körülmény a legfontosabb azok között, amelyek egyes foglalkoztatási területeken kárpoztást jelentenek azért, hogy a pénzbeni nyereség csak kisebb, míg másokon ellensúlyozzák az azokon elérhető nagyobb nyereségben rejlő csábítást. Az első, kellemes-e vagy kellemetlen maga a terület; a második, könnyű-e és olcsó, vagy nehéz és költséges a megtanulása; a harmadik, állandó-e a foglalkoztatottság az illető területen vagy sem; a negyedik, csak kisebb vagy pedig nagyobb szerepet játszik-e a bizalmi elem a területen; és az ötödik, mekkora a siker valószínűsége.

Ami az első körülményt illeti, a munkabérek aszerint változnak, hogy a foglalkoztatási terület könnyű-e vagy nehéz, tiszta-e vagy piszkos, megbecsült-e vagy megvetett. Így a legtöbb helyen, s az egész évet tekintve, egy szabósegéd kevesebbet keres, mint egy szövősegéd. Munkája sokkal könnyebb. Egy szövősegéd kevesebbet keres, mint egy kovácslegény. Munkája nem mindig könnyebb, de sokkal tisztább. Egy kovácslegény, bár tanult kézműves, ritkán keres tizenkét óra alatt annyit, mint egy szénbányász nyolc óra alatt, holott ez csak tanulatlan munkás. Munkája nem annyira piszkos, kevésbé veszélyes és azt napfénynél, a föld felszínén végzi. A tisztelettel körülvett foglalkozásokban az élvezett tisztelet foglalja el jórészt a fizetség helyét. Pénzbeni jövedelem szempontjából ezek a foglalkozások mindent egybevéve igazán nincsenek kellőképpen értékelve, amint azt később majd igyekszem kimutatni. Éppen ellenkező hatása van a foglalkozás megvetett voltának. A mészároskodás durva, sőt gyűlöletes mesterség, általában mégis hasznothajtóbb, mint a legtöbb mindennapos foglalkozás. Minden foglalkozás legmegvetettebbjét, a hóhéré, a végzett munka mennyiségéhez viszonyítva jobban fizetik, mint a közönséges foglalkozások bármelyikét.

A vadászat és a halászat, az embernek ez a két legfontosabb foglalkozása a társadalom kezdetleges állapotában, a fejlődés állapotában a legkellemesebb szórakozásává lesz, s amit egykor szükségből csinált, azt ma kedvtelésből űzi. De éppen ezért a társadalom fejlettebb állapotában nagyon szegény emberek azok, akik mesterség gyanánt űzik, ami másoknak csak kedvtelés. Ilyen szegény emberek a halászok már Theokritos ideje óta.¹ Angliában mindenütt igen szegény ember a vadász. Az olyan országban pedig, ahol a törvény szigora nem tűri meg a vadászot, az engedélyes vadász sincsen sokkal jobb helyzetben. Természetes vonzalmuk több embert hajt ezekbe a foglalkozásokba, mint ahányan jól megélhetnének belőle; ezért munkájuk terméke munkájuk mennyiségéhez képest mindig túl olcsón kerül a piacra, s így a legszűkösebb megélhetésnél többet nem tud nyújtani.

A foglalkoztatási terület kellemetlen vagy megvetett volta ugyanolyan értelemben befolyásolja a tőkeprofitot is, mint a munkabéreket. A vendéglős vagy kocsmáros, aki sohasem ura a maga házának és minden részeg ember durvaságának ki van téve, nem folytat sem valami kellemes, sem pedig megbecsült mesterséget, mégis alig van mindennapos foglalkozás, melyben kis tőke olyan nagy profitot hozna.

Ami a második körülményt illeti, változik a munkabér aszerint is, hogy a mesterség megtanulása könnyű-e és olcsó, vagy pedig nehéz és költséges.

Költséges új gépet azért állítunk üzembe, mert azt várjuk, hogy különleges munkájával, amit teljes elavulásáig végez, nemcsak megtéríti nekünk a ráfordított tőkét, hanem ezen felül még meghozza legalábbis a szokásos profitot. Ilyen költséges géphez hasonlíthatjuk az olyan embert, aki sok munkát és időt áldoz, hogy kitanuljon valami különleges készséget és szaktudást igénylő mesterséget. Azt várjuk, hogy a munka, amit megtanult, az egyszerű munka bérén felül megtéríti a tanulásra fordított összes költséget, és ezen felül meghozza egy a költségösszeggel egyenlő nagyságú tőkének legalábbis a szokásos profitját. Teszi pedig mindezt megfelelő időn belül, tekintettel az emberi élet nagyon is bizonytalan tartamára, szemben a gépek sokkal biztosabban meghatározható élettartamával.

¹ Lásd XXI. idilljét.

Ezen az elven alapszik a szakképzett munka és a tanulatlan munka bére közötti különbség.

A gazdaságpolitika Európában minden műszerész, kézműves és manufaktúrista munkáját tanult munkának tekinti, az összes mezőgazdasági munkások munkáját pedig tanulatlan munkának. Úgy látszik az a felfogás, hogy az előbbieket munkája kényesebb és bonyolultabb, mint az utóbbiaké. Némely esetben ez talán így is van; általában azonban egész másképp áll a dolog, amint azt röviden igyekszem is kimutatni. Európában tehát a törvények és szokások a képeztést az elsőnek említett foglalkozások gyakorlására tanoncidőhöz kötik, bár ez a különböző helyeken különböző szigorúságú. Az utóbb említett foglalkozást szabadon nyitva hagyják mindenki számára. A tanoncidő folyamán a tanonc egész munkája a mesteré. Ez alatt az idő alatt a tanoncot sok esetben szülei vagy rokonai kell, hogy eltartsák és csaknem minden esetben ők kell, hogy ruházzák. Általában még pénz is adnak a mesternek, amiért tanítja a mesterségét. Aki nem tud pénzt adni, az az idejével fizet, vagyis a szokásosnál nagyobb számú évre köti le magát tanoncnak. Tekintve a tanoncok általában lusta voltát, ez a fajta ellenszolgáltatás nem mindig előnyös a mesternek, viszont mindig hátrányos a tanoncra nézve. Ezzel éppen ellentétben, a mezőgazdaságban a munkás a könnyebb munka elvégzése közben tanulja meg a nehezebbet, eltartását pedig a saját munkája biztosítja alkalmaztatásának minden szakaszában. Ilyen körülmények között indokolt, hogy Európában a műszerészek, kézművesek és manufaktúristák valamivel magasabb bért kapjanak, mint a tanulatlan munkások. Kapnak is, és magasabb jövedelmük miatt sok helyütt magasabb néposztályhoz tartozónak is tekintik őket. Ez a felsőbbségük azonban általában igen csekély mértékű; az egyszerűbb iparokban, mint amilyen a durva vászon- vagy posztóipar, a segédek keresete napi vagy heti átlagban a legtöbb helyen csak kevéssel több a tanulatlan munkások kereseténél. Igaz, hogy alkalmaztatásuk állandóbb és egyenletesebb, s így évi átlagban a keresetük is valamivel több. Ez a többlet azonban nyilvánvalóan éppen csak annyi, amennyiből kárpótolhatják magukat tanulási költségeikért.

Az alkotó művészetekre és szellemi foglalkozásokra való nevelés még hosszadalmasabb és még költségesebb. Ezért a festőket és szobrászokat, az ügyvédeket és orvosokat másoknál sokkal jobban kell megfizetni; jobban is fizetik őket.

A tőkeprofitot csak nagyon kevésbé érinti, hogy könnyű-e vagy nehéz megtanulni azt a mesterséget, amelybe a tőkét befektetik. Mintha a valóságban csaknem egyformán könnyű vagy nehéz lenne megtanulni a különböző módokat, amelyeken a tőkét a nagy városokban rendszerint foglalkoztatják. A külföldi vagy a hazai gazdasági élet egyik ága sem sokkal bonyolultabb a másiknál.

Ami a harmadik körülményt illeti, a munkabérek még aszerint is változnak a különböző foglalkozási ágakban, hogy azokban milyen mérvű a foglalkoztatottság.

Egyes gazdasági területeken ez sokkal állandóbb, mint másokon. A legtöbb iparágban az iparossegédek meglehetősen bizonyossággal számíthatnak rá, hogy az egész éven át lesz munkájuk, ha munkaképesek. A kőműves vagy téglafalazó ezzel szemben sem kemény fagyban, sem rossz időben nem tud dolgozni és foglalkoztatottsága az év többi részében is megbízóinak esetenkénti megrendeléseitől függ. Ennélfogva gyakran előfordulhat, hogy nincs munkája. Ezért annak, amit keres, amíg dolgozhat, nemcsak az a rendeltetése, hogy elartsa őt a kényszerű tétlenség idején, hanem az is, hogy valamiképpen kárpótolja őt az aggodalomért és szorongásért, amit bizonytalan helyzetének a tudata időnként feltétlenül ébreszt benne. Ezért van az, hogy ahol a manufaktúristák nagy részének a keresete egyre másra csaknem egy szinten van a tanulatlan munkások napibérével, ott a kőművesek és téglafalazók bére ennek általában másfél-kétszerese. Ahol a tanulatlan munkások hetenként négy meg öt shillinget keresnek, ott a kőművesek és téglafalazók megkeresnek hetet és nyolcat; ahol az előbbiek hatot keresnek, az utóbbiak gyakran kilencet meg tizet, és ahol, mint Londonban, az előbbiek kilenc meg tíz shillinget keresnek, ott az utóbbiak rendszerint tizenötöt és tizennyolcat. Pedig nincsen szakmunka, amelyet könnyebb megtanulni, mint a kőműves és a téglafalazó munkáját. Londonban a nyári idényben néha állítólag még gyaloghintóvivőket is alkalmaznak téglafalazásra. E munkások magas bére tehát nem annyira a szaktudásuk anyagi elismerése, mint inkább kárpótlás foglalkoztatásuk időszaki voltáért.

Az épületács munkája igényesebb és több szellemi készséget kíván, mint a kőművesé. Napibére, bár nem mindenütt, a legtöbb helyen mégis valamivel alacsonyabb, mert elfoglaltsága, noha nagymértékben, de mégsem egészen függ vevői megrende-

léseitől, s annak sincs kitéve, hogy az időjárás megakasztja munkáját.

Előfordul, hogy az általában állandó foglalkoztatást nyújtó szakmák valahol mégsem tudnak mindig munkát biztosítani; ilyenkor ott az illető szakmák munkásainak a bére a szokottnál jóval nagyobb arányban emelkedik a tanulatlan munkások bére fölé. Londonban az iparossegédek jóformán minden szakmában ugyanúgy egyik napról vagy hétről a másikra fogadják fel vagy bocsátják el a mesterek, mint másutt a napszámosokat. De éppen ezért ott még a legalsóbbrendű kézművesek, a szabóságok is félkoronát keresnek naponta, holott a tanulatlan munkások kialakult bére csak 18 penny. Kisvárosokban és faluhelyen a szabóságok bére gyakran alig annyi, mint a tanulatlan munkásoké, viszont Londonban sokszor hetekig vannak munka nélkül, különösen nyáron.

Ha a munka nem állandó és azonfelül még nehéz, kellemetlen és piszkos is, úgy előfordul, hogy elvégzéséért a legegyszerűbb tanulatlan munkásnak is többet kell kapnia, mint amennyi a legképzettebb szakmunkás munkabére. Úgy tudjuk, a darabérben dolgozó szénbányász Newcastle-ban általában kétszer annyit, Skócia egyes részein pedig körülbelül háromszor annyit keres, mint amennyi a tanulatlan munkás bére. Magas bére kizárólag munkája nehéz, kellemetlen és piszkos voltából származik. Foglalkoztatottsága legtöbbször annyira állandó, amennyire neki éppen tetszik. A londoni szénhordók mestersége majdnem olyan nehéz, kellemetlen és piszkos, mint a szénbányászoké és mivel a szénzállító hajók természetesen csak rendszertelenül érkezhetnek a kikötőbe, nagyobb részüknek az állandó foglalkoztatottsága szükségképpen még erősen bizonytalan is. Ezért ha a szénbányászok általában két-háromszor annyit keresnek, mint a tanulatlan munkások, nem látszik indokolatlannak, hogy a szénhordók néha négy és ötször annyit keressenek. Amikor néhány évvel ezelőtt kivizsgálták a helyzetüket, úgy találták, hogy akkori berrátájuk mellett hattól tíz shillingig kereshettek naponta. Hat shilling kb. négyszerese a tanulatlan munka bérének Londonban, s minden szakmában mindig a kialakult legalacsonyabb keresetet tekinthetjük a túlnyomó többség keresetének. Akármilyen rendkívülinek tartjuk is ezeket a kereseteket, még mindig éppen csak kárpótolják a munkást foglalkozása sok hátrányos tulajdonságáért; ha ennél többet jelenténe,...

úgy itt is csakhamar annyi lenne a versengő, mint más, kizárólagosság nélküli munkaterületen, ami a béreket rövidesen alacsonyabb szintre nyomná le.

A kialakult tőkeprofitot egyetlen területen sem befolyásolhatja a tőke foglalkoztatottságának állandó vagy nem állandó jellege. Nem az üzletágtól, hanem az üzletembertől függ a tőke állandó vagy nem állandó alkalmazása.

Ami a negyedik körülményt illeti, a munkabérek aszerint is változnak, hogy csak kisebb, vagy pedig nagyobb szerepet játszik-e a bizalmi elem az illető foglalkoztatási területen.

Tekintettel a rájuk bízott anyagok nagy értékére, az aranyművesek és ékszerészek bére mindenütt nagyobb, mint sok más, velük azonos, sőt náluk jóval magasabb képzettségű munkásé.

Egészségünket az orvosra, vagyonunkat, néha még életünket és becsületünket is az ügyvédre és az ügyészre bízuk. Ilyen nagyfokú bizalmat nyugodt lélekkel nem helyezhetnénk társadalmilag kedvezőtlen helyzetben levő, rossz körülmények között élő emberekre. Úgy kell tehát díjazni őket, hogy rangjuk a társadalomban megfeleljen a beléjük helyezett nagy bizalomnak. A tanulásra fordított hosszú idő és az azzal járó nagy költség, ezzel a körülménnyel párosulva, szükségképpen még inkább emeli munkájuk árát.

Ha valaki csak a saját tőkét használja, a bizalom kérdése nem merül fel; a hitel pedig, amit kaphat, nem üzletének a természetétől, hanem attól függ, hogy milyen a mások véleménye a vagyonáról, becsületességéről és óvatosságáról. Az egyes üzletágak profitrátáiban mutatkozó különbségek nem származhatnak tehát abból, hogy az üzletemberekbe helyezett bizalom mértéke különböző.

Ami az ötödik körülményt illeti, a munkabérek a különböző foglalkoztatási területeken annak megfelelően is változnak, hogy mekkora a siker valószínűsége.

Foglalkozásonként erősen változó a valószínűsége annak, hogy valaki valaha is meg fog-e felelni a szakmában, amelyet tanul. A legtöbb kézművesiparban a siker csaknem bizonyos, a szellemi foglalkozások terén viszont nagyon bizonytalan. Adjuk a fiút tanoncnak egy cipészhez, s kevés kétség fér hozzá, hogy megtanulja, hogyan kell egy pár cipőt elkészíteni; de küldjük jogot tanulni és az esélye legfeljebb egy a húszhoz, hogy annyit fog keresni, amennyiből majd meg tud élni. A valóban tisztos-

séges sorsjátékban a nyerőszámoknak jár mindaz, amit a vak számok húzóí elveszítenek. Az olyan területen, amelyen húszan elbuknak, míg egynek sikere lehet, ezt az egyet illeti meg mindaz, ami a sikertelen húsznak jutott volna. A jogi tanácsadónak, aki talán csak negyven éves kora felé kezd foglalkozása révén valamelyest vagyonosodni, nemcsak azt kell visszakapnia, amibe a saját hosszadalmas és költséges tanulmányai kerültek, hanem az is őt illetné, amibe a másik húsz emberé került, aki valószínűleg sohasem fog vele semmit sem keresni. Bármilyen túlzottnak találjuk is néha a jogi tanácsadók díjait, ezt a szintet mégsem érik el soha. Számítsuk ki, hogy adott helyen mennyi az, amit valamilyen egyszerű szakmának, pl. a cipész- vagy takácsszakmának valamennyi munkása egy év folyamán együttesen bevesz és kiad; azt fogjuk találni, hogy a bevételek általában meghaladják a kiadásokat. De végezzük csak el ugyanezt a számítást a gyakorló jogászok és jogot tanulók társaságainak valamennyi tagjára vonatkozóan, s azt fogjuk találni, hogy évi bevételeik csak igen kis hányadát teszik ki évi költségeiknek, még akkor is, ha az előbbieket a lehető legnagyobbra, az utóbbiakat pedig a lehető legalacsonyabbra becsüljük. A jogászok sorsjátéka így tehát nagyon távol áll attól, hogy valóban tisztességes sorsjáték legyen. A jog tehát, mint annyi más tiszteletet érdemlő szellemi foglalkozás, az anyagi ellenszolgáltatás tekintetében nyilvánvalóan nem részesül a kellő megbecsülésben.

Mégis ezek a pályák méltó módon tartják a helyüket a többi foglalkozás között, s a valóban előkelő és szabad szellemű emberek az elkedvetlenítő tények ellenére is minden módon azon vannak, hogy ezeken érvényesüljenek. Két különböző körülmény teszi kívánatosná ezeket az életpályákat. Az egyik a hírnév, amely mindenkit kísér, aki e hivatások valamelyikében valóban kiváló; a másik az emberek több-kevesebb természetes hite nemcsak a saját képességeikben, de a jószerencséjükben is.

Ha valaki olyan téren tűnik ki, amelyen a közepszerűséget is csak kevesen érik el, úgy az biztos jele annak, amit lángelmének vagy magasabbrendű tehetségnek szokás nevezni. Az a nyilvános csodálat, amely az ilyen kiváló képességek hordozóit kíséri, egyben mindig fizetségük egy részét is képezi; kisebb vagy nagyobb részét, aszerint, amint az elismerő csodálat kisebb vagy nagyobbfokú. Jelentékeny részt tesz ki az orvosi hivatásnál, talán még jelentékenyebbet a jogászoknál; a költészetben és a

filozófiában már csak ez teszi ki majdnem az egész fizetséget.

Van egynéhány végtelenül kellemes és szép tehetség; ezek bizonyos fajta csodálatot kényszerítenek ki belőlünk, de ha valaki nyereszkeskedés céljából él velük, akkor ezt, joggal vagy előítéletből, a nyilvános prostitúció egy nemének tekintjük. Ilyen körülmények között azoknak, akik mégis nyereszkeskedés céljából élnek velük, olyan pénzbani ellenszolgáltatást kell kapniok, amely nemcsak arra elég, hogy megfizesse a tehetség megszerzésére fordított időt, fáradságot és költséget, hanem arra is, hogy kárpótlást nyújtson a lebecsülésért, amely azokra vár, akik ezekkel a tehetségekkel kenyeret akarnak keresni. A színészek, operaénekesek, balettáncosok stb. szertelenül magas díjazása tehát két elven alapszik: a szóban forgó tehetségek ritka és szép voltán, valamint a lebecsülésen, amely mindenkit ér, aki pénzkeresésre használja azokat. Első pillantásra képtelen ellenmondásnak tűnik, hogy megvetjük a személyt és ugyanakkor a legbőkezűbben megfizetjük a tehetséget, amelynek a személy a hordozója. Csakhogy éppen mivel megtesszük az egyiket, szükségképpen meg kell tennünk a másikat is. Ha a közvélemény vagy az előítélet az ilyen foglalkozásokat illetően valaha megváltozna, a pénzbani ellenszolgáltatás csakhamar csökkenne. Több ember adná rájuk a fejét, s a verseny hamarosan lenyomná munkájuk árát. Az ilyen tehetségek, bár távolról sem mindennaposak, semmiestre sem annyira ritkák, mint általában képzelik. Sok olyan ember rendelkezik velük magas fokon, aki elfordul a gondolattól, hogy pénzt keressen velük, és még sokkal többen vannak, akik ki tudnák művelni azokat magukban, ha megbecsült módon lehetne velük valami előnyre szert tenni.

A legtöbb ember túlzott elképzelése a saját képességeiről olyan régi baj, melyet minden kor filozófusai és moralistái megállapítottak. Kevesebb figyelemben részesült az emberek vak elbizakodottsága a jószerencséjüket illetően. Pedig ez, ha lehetséges, még általánosabb. Nincsen élő ember, aki ha testben és lélekben valamennyire egészséges, bizonyos mértékben ne osztozna ebben. Többé vagy kevésbé minden ember túlbecsüli a nyeresé lehetőségét, a vesztes lehetőségét a legtöbben alábecsülik, s az ép testű és szellemű emberek között alig akad egy is, aki a vesztes esélyét nagyobbak tartja, mint amekkora.

Azt, hogy a nyeresé esélyét szinte magától értetődően túlbecsülik, megállapíthatjuk a sorsjátékok egyetemes sikeréből.

A világ sohasem látott és soha nem is fog látni teljesen tisztességes sorsjátékot, vagyis olyant, amelyben az összes nyereség egyenlő az összes veszteséggel, mert így a vállalkozó semmit sem nyerhetne. Az állami sorsjátékok sorsjegyei valójában nem érik meg az értük fizetett eredeti árat, a piacon mégis általában 20—30, sőt néha 40 százalék felárral cserélnek gazdát. Ezt a keresletet kizárólag a nagy nyereményekbe vetett hiú remény táplálja. A legjózanabb emberek sem tekintik mindig bolondságnak, hogy egy kis összeget fizessenek azért az esélyért, hogy tíz- vagy húsz-ezer fontot nyerhessenek, noha jól tudják, hogy még ez a kis összeg is talán 20 vagy 30 százalékkal több, mint amennyit az esély tényleg ér. Olyan játékon, amelyben nincs húsz fontnál nagyobb nyeremény, akkor sem lenne ekkora kereslet a sorsjegyek iránt, ha a játék minden más tekintetben sokkal inkább megközelítené a teljesen tisztességes sorsjátékot. Azért, hogy több esélyük legyen a nagyobb nyeremények valamelyikére, egyesek több sorsjegyet vásárolnak, mások pedig még több sorsjegyből egy-egy kis részesedést. Pedig nincs a matematikában bizonyosabb tétel, mint az, hogy minél több sorsjeggyel próbálkozik, annál valószínűbb, hogy veszíteni fogsz. Próbálkozz a sorsjátékban résztvevő összes sorsjegyekkel és biztos, hogy veszítesz, s minél több a sorsjegyed, annál jobban megközelítéd ezt a bizonyosságot.

Azt, hogy a vesztes esélyét gyakran alábecsülik és jóformán sohasem becsülik túl, a biztosítók nagyon szerény profitjaiból is megállapíthatjuk. Ahhoz, hogy akár a tűzkárok, akár a tengeri kockázatok elleni biztosítás egyáltalán üzlet lehessen, az kell, hogy a kialakult biztosítási díjak fedezzék az átlagosan előforduló károkat, az üzletviteli költségeket és meghozzák a profitot, amelyet bármely más rendes üzletágban foglalkoztatott egyenlő nagyságú tőke is meghozna. Aki csak ennyit fizet, az nyilván csak a valóságos kockázatot fizeti meg, vagyis azt a legalacsonyabb árat, amely mellett ésszerű elvárnia, hogy kockázatát biztosítják. Noha már sok ember jutott egy kis pénzhez biztosítások vállalása révén, csak nagyon kevesen szereztek vele nagy vagyont; már ennek az egy meggondolásnak az alapján is eléggé nyilvánvaló, hogy a nyereség és veszteség megszokott mérlege nem kedvezőbb ebben az üzletágban, mint más rendes üzletágokban, amelyekben pedig sok ember szerez vagyont. Annak ellenére, hogy a biztosítási díjak általában mérsékeltek, sokan

mégsem vállalják a megfizetését, mert túlságosan lebecsülik a kockázatot. Az egész királyság átlagában húszból tizenkilenc, vagy talán inkább száz közül kilencvenkilenc ház nincs tűz ellen biztosítva. A tengeri kockázattól az emberek általában jobban félnek, s a biztosított hajók száma a biztosítatlanokhoz képest nagy. Mégis sok hajó kel útra minden évszakban, sőt még háború idején is biztosítás nélkül. Ezt néha minden óvatosság mellett is vállalni lehet. Ha egy nagy társaságnak vagy akár egy kereskedőnek húsz-harminc hajója járja a tengereket, ez olyan, mintha egymást biztosítanák. A valamennyiükön megtakarított biztosítási díj több mint elegendő lehet azoknak a károknak a fedezésére, amelyek normális esélyek mellett valószínűen előfordulnak. De a tengeri kockázat biztosítását, s éppen úgy a házakét is, a legtöbb esetben nem ilyen kifinomult számítások alapján hanyagolják el, hanem meggondolatlan mulasztás és a kockázat vakmerő megvetéséből kifolyólag.

Az emberek életük folyamán sohasem vetik meg merészebben a kockázatot és bíznak vakmerőbben a sikerben, mint amikor fiatalon pályát választanak. Hogy ebben az életkorban a bal-szerencsétől való félelem mily kevésbé képes ellensúlyozni a jó-szerencsébe vetett reményt, az jóval nyilvánvalóbb az egyszerű emberek ama készségéből, hogy beálljanak katonának vagy tengerre menjenek, mint az előkelőbb körökhöz tartozóknak abból az igyekezetéből, hogy az úgynevezett szabad pályákra lépjenek.

Az egyszerű katona veszténivalója eléggé nyilvánvaló. És mégis a veszélyre való tekintet nélkül a fiatal önkéntesek sohasem jelentkeznek készségesebben, mint egy új háború kezdetén; az előléptetésre alig van esélyük, de fiatalos képzeletükben ezerféle olyan soha meg nem történő alkalmat képzelnek el, amellyel kitüntetést és megbecsülést szerezhetnek maguknak. Ezek a romantikus reménységek teszik ki az egész árat, amit vérükért kapnak. Zsoldjuk kevesebb, mint az egyszerű munkások bére, fáradalmaik pedig a tényleges szolgálat közben sokkal nagyobbak.

A tengerészet szerencsejátéka nem egészen olyan hátrányos, mint a hadseregé. A becsült kézműves vagy munkás fia gyakran apja beleegyezésével mehet a tengerre, de katonának mindig anélkül áll be. Az előbbi pályán mások is úgy látják, hogy viheti valamire; az utóbbin sajátmagán kívül senki sem gondolja, hogy elérhet valamit. A nagy admirális kevésbé tárgya a közönség csodálatának, mint a nagy tábornok, s a tengeri szolgálatban

elért siker, bármekkora legyen is, sohasem jelent olyan ragyogó jövőt és hírnevet, mint ugyanakkora siker a hadseregben. Ez a különbség végigvonul mindkét pálya valamennyi előléptetési fokozatán. A rangszabályok szerint a tengerészkapitány rangban egyenlő a hadsereg ezredesével, de a közönség megbecsülésében nem egyenlő rangú vele. Mivel a sorsjátékban kevés a nagyobb nyereség, a kisebb nyereségek száma nagyobb kell, hogy legyen. Ugyanígy: az egyszerű tengerészek gyakrabban szereznek valamicske vagyont és előléptetést, mint az egyszerű katonák, s főleg az ilyen lehetőségekbe vetett remények teszik kívánatosszá ezt a pályát. Sokkal ügyesebbek és tapasztaltabbak, mint a legtöbb kézműves, egész életük a megpróbáltatások és veszedelmek sorozata, s mégis minden ügyességükért és tapasztalatukért, az elszenvedett fáradalmakért és veszedelmekért, legalábbis míg egyszerű matrózlegények, a fizetségük alig áll másból, mint az örömből afelett, hogy képességeiket gyakorolhatják, a veszedelmekkel pedig megbirkózhatnak. Bérük nem magasabb a kikötőbeli tanulatlan munkások bérénel, s mindenütt ehhez is igazodik. Mivel szüntelenül kikötőről kikötőre járnak, a Nagy-Britannia valamennyi különböző kikötőjéből elhajózó tengerészek havi bére sokkal inkább mozog egy közös szinten, mint az ugyanott dolgozó bármilyen más szakmájú munkásoké. Ezenkívül a legnagyobb el- és behajózási kikötőnek, vagyis Londonnak a bérszintje szabályozza az összes többi kikötő bérszintjét is. Londonban a legtöbb munkáskategória bére hozzávetőlegesen a duplája annak, amit a megfelelő kategóriának Edinburghban fizetnek. A Londonból elhajózó matrózok havi keresete mégis csak ritkán haladja meg három vagy négy shillingnél többel a Leithből kihajózó tengerészlegények bérét, sőt a különbség gyakran még annyit sem tesz ki. Béke idején és kereskedelmi hajón a matrózmunka londoni ára egy guinea és körülbelül huszonzét shilling között mozog naptári hónaponként. Ugyanakkor a tanulatlan munkás Londonban, heti kilenc vagy tíz shillinges alapon, egy naptári hónap folyamán negyven-negyvenöt shillinget is megkereshet. A tengerész a zsoldon felül persze még ellátást is kap. Ez azonban nem minden esetben ér többet a saját bére és a tanulatlan munkás bére közötti különbségnél, és ha esetleg többet is ér, a többlet nem tiszta nyeresége a matróznak, mert nem oszthatja meg a feleségével és családjával, akiket otthon a béréből kell eltartania.

A veszedelmek és a kalandos „hajszál híján” megmenekülések egyáltalán nem riasztják el a fiatalokat egy-egy életpályától, sőt azt gyakran egyenesen vonzóvá teszik a számukra. Ez annyira így van, hogy különösen az alsóbb néposztályokban a féltő anya sokszor nem meri a fiát tengerparti város iskolájába küldeni, nehogy a hajók látása, a tengerészek elbeszélései és kalandjai esetleg a tengerre csábítsák. Az olyan távoli kockázat képe, amellyel hitünk szerint bátorsággal és a megfelelő magatartással megbirkózhatunk, nem hat ránk kellemetlenül, ezért semmilyen szakmában sincs emelő hatással a bérekre. Más a helyzet az olyan foglalkozások terén, amelyekben bátorság és magatartás nem segít. Nagyon egészségtelen szakmákban a munkabérek mindig rendkívül magasak. Az egészségre káros hatás a foglalkozás kellemetlen tulajdonságai közé tartozik, s a munkabérré gyakorolt befolyását ezen az alapon kell megítélnünk.

A tőke különböző foglalkoztatási területein kialakult profitráták többé vagy kevésbé aszerint változnak, hogy mennyire biztos vagy bizonytalan a nyereség. Ez általában kevésbé bizonytalan a belkereskedelemben, mint a külkereskedelemben, s az utóbbin belül az egyik ágazatban, mint a másokban, így pl. biztosabb az Észak-Amerikával, mint a Jamaikával folytatott kereskedelemben. A kialakult profitráta nagyjában mindig a kockázat növekedésével együtt emelkedik. De nem emelkedik azzal arányosan, vagyis annyira, hogy teljesen kiegyenlítene a kockázatot, hiszen éppen a legkockázatosabb üzletágakban a leggyakoribb a csőd. A legnagyobb kockázatot jelentő foglalkozás, a csempészkedés, a legbiztosabb út a csődbe, bár bizonyos, hogy ha a vállalkozást siker kíséri, úgy ez a leghasznosabb foglalkozás is. A sikerbe vetett indokolatlanul túlzó remény, mint mindenütt, úgy itt is hat és annyi vállalkozót csábít erre a kockázatos pályára, hogy versengésük a kockázat kiegyenlítéséhez szükséges szint alá nyomja a profitot. Pedig a kockázat teljes kiegyenlítéséhez az kell, hogy az elérhető nyereség a kialakult profitrátán felül ne csak az összes esetleges veszteséget fedezze, de még egy olyan természetű profittöbbletet is hozzon a vállalkozás, mint amilyen a biztosítóké. Ha a csempészben kialakult nyereségből mindez valóban futná, akkor a csőd ebben a foglalkozási ágban nem lenne gyakoribb, mint a többiben.

A munkabérben változásokat előidéző öt körülmény közül tehát csak kettő van kihatással a tőkeprofitra is, éspedig az üzlet

kellemes vagy kellemetlen volta, valamint a vele összefüggő kockázat, ill. biztonság mérve. A kellemes vagy kellemetlen szempontjából a különféle tőkebefektetési lehetőség legtöbbje között csak csekély vagy semmi a különbség, de annál nagyobb a munka különböző alkalmazási területei között; a rendes tőkeprofit pedig együtt nő ugyan a kockázattal, de nem mindig a kockázat arányában. Mindebből arra kell következtetni, hogy ugyanabban a társadalomban vagy ugyanazon a vidéken a különböző tőkebefektetési területeken kialakult átlagos és rendes profitráták inkább mozognak egységes szinten, mint a munka különböző fajtáiért fizetett pénzbeni bérek.

És ez valóban így is van. A különbség a tanulatlan munkás és a nagy elfoglaltságú jogász vagy orvos keresete között nyilván sokkal nagyobb, mint a különbség bármely két üzletág kialakult profitja között. Emellett a különböző üzletágak profitjai között mutatkozó látszólagos különbség általában önmegtévesztés, amely abból ered, hogy amit bérnek kellene tekintenünk, azt nem mindig különböztetjük meg attól, ami profitnak volna tekintendő.

A patikusok profitja már szállóigévé vált a módfelett túlzottnak a megjelölésére. Pedig amit nagy profitnak vélünk, az gyakran nem egyéb, mint méltányos munkabér. A patikus szakértelme sokkal igényesebb és kényesebb valami, mint bármely kézműves szaktudása, és sokkal nagyobb jelentősége van a beléje helyezett bizalomnak is. A szegényeknek ő az orvosa, s ha a baj vagy a veszedelem nem túl nagy, a gazdagok is hozzá fordulnak. Indokolt tehát, hogy a fizetsége megfeleljen a szakértelmének és a bizalomnak, amellyel azt igénybe veszik; fizetségének a forrása pedig általában az ár, amelyen gyógyszereit eladja. De a gyógyszer, amit egy nagy mezővárosban a tekintélyes forgalmat lebonyolító patikus az egész évben elad, együttvéve nem kerül neki többbe, mint talán harminc vagy negyven fontba. Ha ezt három vagy négyszáz fontért, vagyis ezer százalék profittal adja el, akkor is általában még mindig csak a munkájáért járó méltányos bért kapja meg, amelyet a számára egyedül lehetséges módon, az áru árában számít fel. A látszólagos profit nagyobb része tehát profitnak álcázott valóságos munkabér.

Egy kis kikötővárosban a jelentéktelen szatócs egyszáz fontnyi tőkájével esetleg negyven vagy ötven százalék haszonra tesz szert, míg a tekintélyes nagykereskedő ugyanott tízezer fontnyi tőkéje után alig keres meg nyolc vagy tíz százalékot. A szatócs-

üzletre a városka lakói szempontjából szükség van, de a piac korlátozott volta nagyobb tőke alkalmazását nem engedi meg. A szatócsnak azonban az üzletből kell megélnie, sőt annak a képzettségnek a színvonalán kell élnie, amelyet az üzlet vezetése megkíván tőle. Amellett, hogy van egy kis tőkéje, tudnia kell írni, olvasni és számolni, azonfelül meglehetősen jól kell ismernie talán ötven vagy hatvan különböző fajta árut, azok árait, minőségét és a legelőnyösebb beszerzési piacokat. Röviden, tudnia kell mindent, amit a nagykereskedőnek is szükséges tudnia és voltaképpen csak a megfelelő tőke hiánya akadályozza meg őt abban, hogy maga is nagykereskedővé legyen. Évi harminc vagy negyven fontot nem lehet túl nagy fizetségnek tekinteni az ilyen képzettségű egyén munkájáért. Vonjuk le ezt az összeget tőkénének látszatra nagy profitjából és talán csak kevéssel marad majd több a rendes tőkeprofitnál. Így tehát a látszólagos profit nagyobb része ebben az esetben is valóságos munkabér.

A kis- és nagykereskedelem látszólagos profitjai között mutatkozó különbség sokkal kisebb a fővárosban, mint a kisvárosokban és vidéken. Ahol tízezer fontot lehet foglalkoztatni a szatócsszakmában, ott a szatócs munkabére már csak nagyon jelentéktelen többletet jelent az ilyen nagy tőke valóságos profitjához képest. A fővárosban a gazdag kiskereskedő látszólagos profitja így közelebb van a nagykereskedő profitjának színvonalához. Ezért van az, hogy a kicsinyben eladott áru általában éppen olyan olcsó, sőt gyakran még olcsóbb a fővárosban, mint a kisvárosokban és vidéken. A szatócsárúk például általában olcsóbbak; a kenyér és a mészárosáru gyakran ugyanannyiba kerül, mint vidéken. Szatócsárut nem kerül többre a nagyvárosba vinni, mint vidékre, de jóval többre kerül gabonát és marhát odaszállítani, mert azt jórészt sokkal messzebről kell elhozni. Így tehát mivel beszerzési ára a két helyen ugyanaz, a szatócsáru ott lesz a legolcsóbb, ahol a legkisebb profit terheli. A kenyér és a mészárosáru beszerzési ára magasabb a nagyvárosban, mint a vidéken; ezért van az, hogy bár a nagyvárosban kisebb profit terheli, mégsem mindig olcsóbb, mint a vidéken, hanem rendszerint ugyanannyiba kerül. Olyan jellegű árucikkeknél, mint a kenyér és a mészárosnál árult hús, az ok, amely csökkenti a látszólagos profitot, növeli a beszerzési árat. A nagy kiterjedésű piac, mivel több tőkét foglalkoztat, csökkenti a látszólagos profi-

tot, de mivel nagyobb távolságon történő szállítást tesz szükségessé, növeli a beszerzési árat. Az egyiknek a csökkenése és a másiknak a növekedése a legtöbb esetben megközelítően kiegyenlíti egymást; valószínűleg ez az oka annak, hogy bár a gabona és a marha ára a királyság különböző részein rendszeren igen különböző, a kenyér és a mészárosnál árult hús ára az ország nagyobb részén általában majdnem ugyanaz.

A tőkeprofitok mind a kis-, mind a nagykereskedelemben kisebbek a fővárosban, mint a kisvárosokban és a vidéken, mégis a nagyvárosban gyakran keletkeznek szerény kezdetből nagy vagyonok, a vidéken pedig jóformán sohasem. A kisvárosokban és a vidéken a piac terjedelme korlátolt, ezért az üzletet nem lehet mindig úgy kiterjeszteni, ahogyan a tőke szaporodik. Ha tehát valaki még oly magas profitrátát élvez is, ezeken a helyeken összecszerű profitja és következésképpen évi tőkefelhalmozásának összege sohasem lehet nagyon nagy. Ezzel szemben a nagyvárosokban az üzletet a tőke növekedése arányában lehet kiterjeszteni, a takarékos és igyekvő ember hitele pedig még a tőkénél is sokkal gyorsabban növekszik. Az üzlet mind a kettővel arányosan bővül, az összecszerű profit az üzlet bővülése, az évi tőkefelhalmozás pedig az összecszerű profit arányában nő. Mégis még nagyvárosokban is csak ritkán fordul elő, hogy valaki nagy vagyont szerez valamilyen rendes, megbízható és közismert üzletágban, hacsak nem egy hosszú élet szorgalma, mértékletessége és odaadása révén. Hirtelen vagyonok persze keletkeznek néha az ilyen helyeken is, és pedig annak az útján, amit spekulációnak neveznek. A spekuláló kereskedő nem egy üzletet, nem valamilyen szabályos, megbízható és közismert üzletet folytat, hanem gabonakereskedő az idén, borkereskedő lesz jövőre, majd cukor-, dohány- vagy teakereskedő. Belegázol mindenféle üzletágba, ha úgy látja, hogy valószínűleg a rendesnél nagyobb hasznot fog hajtani, de nyomban elhagyja, mihelyt úgy látja, hogy a profit megint visszatér a többi üzletág profitjának a színvonalára. Így persze a profitjai és a veszteségei is egészen más arányúak lesznek, mint amilyenek azok valamilyen bevezetett és közismert üzletágban lenni szoktak. Előfordul, hogy egy merész kalandor jelentékeny vagyont szerez két vagy három sikeres spekuláción, de ugyanannyi valószínűséggel veszíthet is egy vagyont két vagy három elhibázott spekulációja révén. Üzletszerűen spekulálni a nagyvárosokon kívül sehol sem lehet. Az

ehhez szükséges eszesség csupán a legkiterjedtebb kereskedelemmel és forgalommal bíró helyeken található meg.

Míg tehát a fentiekben megtárgyalt öt körülmény lényeges különbségeket idéz elő a munkabérekben és a tőkeprofitokban, addig a maguk összességében változatlanul hagyja mindazokat a valóságos vagy vélt előnyöket és hátrányokat, amelyek az egyes foglalkoztatási területeket jellemzik. A szóban forgó körülmények ugyanis olyan természetűek, hogy némely területen kárpótlást nyújtanak azért, hogy a pénzbeni nyereség csak kisebb, míg másokon ellensúlyozzák a nagy pénzbeni nyereségben rejlő csábítást.

Az előnyök és hátrányok összessége terén megnyilvánuló egyenlőség azonban csak három feltétel teljesülése esetén érvényesülhet még ott is, ahol teljes a szabadság. Először, ha az illető foglalkoztatási területek a környéken már régen kialakultak és közismertek; másodszor, ha a körülmények ezeken a területeken normálisak, vagyis olyanok, hogy azokat a területek természetes körülményeinek mondhatnánk; és harmadszor, ha a területek az egyes érdekeltek egyedüli vagy fő foglalkoztatási területei.

Először: a szóban forgó egyenlőség csak a környéken régen kialakult és jólismert foglalkoztatási területeken jöhet létre.

Azonos egyéb körülmények között a bérek általában magasabbak az újonnan kialakuló, mint a már régebben kialakult gazdasági területeken. A vállalkozó, aki új területen igyekszik egy manufaktúrát létrehozni, eleinte más foglalkozásokból kénytelen munkásokat elcsalni, és pedig azzal, hogy magasabb bért fizet nekik annál, amit a saját foglalkozásukban megkereshetnek, illetve amit az új munka természete egyébként megkövetelne; csak jó idő múltán kockáztathatja meg, hogy a bért újra az általános színvonalra nyomja le. Az olyan iparickek terén, amelyekben a keresletet teljes mértékben a divat és az ízlés határozza meg, állandó a változás, s a kereslet ritkán tart elég sokáig ahhoz, hogy régen kialakult és közismert termelvényekké legyenek. Azok az iparickek viszont, amelyek iránt a kereslet az állandó használatból, illetve szükségletből fakad, sokkal kevésbé változnak; sőt, esetleg évszázadokon át keresik ugyanazt a formát vagy minőséget. A munkabérek ennél fogva általában magasabbak az előbbi, mint az utóbbi fajta cikkeket előállító iparokban.

Birminghamben főleg az előbbi fajta iparokat űzik, Sheffieldben az utóbbiakat, s a munkabérek a két helyen állítólag valóban a termelvények lényegbeli különbségének megfelelően alakulnak.

Aki új iparágat, új kereskedelmi ágazatot vagy új mezőgazdasági eljárást vezet be, mindig arra számít, hogy vállalkozása révén rendkívüli profitra fog szert tenni. Ez a profit néha valóban igen nagy, de néha, sőt talán gyakran, minden, csak nem nagy; általában semmiképpen sem áll arányban a környék régen kialakult üzletágainak a profitjaival. Ha a terv sikerül, a profit eleinte rendszerint igen magas, de mihelyt az üzletág vagy eljárás gyökeret ver és ismertté válik, a verseny azt a többi üzletág profitjának a színvonalára szorítja le.

Másodszor: a munka és a tőke különböző foglalkoztatási területein az előnyök és hátrányok, összességükben, csak akkor lehetnek egyenlők, ha a területeken normális, vagyis olyan körülmények uralkodnak, amelyeket természetes körülményeiknek nevezhetünk.

A kereslet csaknem minden fajta munka iránt néha nagyobb, néha kisebb a szokottnál. Amikor nagyobb, akkor a foglalkoztatási terület előnyei az általános színvonal fölé emelkednek, amikor pedig kisebb, akkor az alá esnek. A mezőgazdasági munka iránti kereslet kaszálás és aratás idején nagyobb, mint az év többi részében, a bérek pedig a kereslettel emelkednek. Háború idején, amikor negyven-ötvenezer kereskedelmi tengerészt kényszerítettek a király szolgálatába, a kereskedelmi tengerészek iránti kereslet szükségképpen számuk csökkenése arányában emelkedik; bérük ilyenkor havi egy guinearól vagy huszonhét shillingről rendszerint negyven shillingre, sőt három fontra emelkedik. Egy hanyatló iparágban viszont sok munkás, mintsem, hogy régi mesterségét elhagyja, inkább kevesebb bérrel is megelégszik, mint amennyi foglalkozása természeténél fogva egyébként megilletné.

A tőke profitja annak az árunak az árával változik, amelynek a termelésében felhasználták. Amikor az ár az áru addig kialakult átlagos ára fölé emelkedik, akkor az áru termelésében felhasznált tőkének, de legalább a tőke egy részének a profitja is a maga természetes szintje fölé emelkedik, amikor pedig az ár az addigi átlagár alá süllyed, a tőke profitja is a maga természetes szintje alá esik. Többé-kevésbé minden árunak változó

az ára, de bizonyos áruké sokkal inkább az, mint másoké. Azt, hogy évente mennyi munkát fektessünk az emberi munkával létrehozható egyes javak termelésébe, természetesen az évi kereslet nagysága szabályozza, és pedig úgy, hogy az évi átlagos termelés a lehető legnagyobb mértékben megközelítse az évi átlagos fogyasztást. Mint már említettük, egyes foglalkoztatási területeken bizonyos mennyiségű munka mindig ugyanolyan vagy közel ugyanolyan mennyiségű árut hoz létre. Így például a lenés gyapjúiparban bizonyos számú munkáskéz évről évre majdnem ugyanolyan mennyiségű lenvásznat, ill. gyapjúszövetet dolgoz fel. Természetes tehát, hogy ilyenfajta áruk esetében a piaci ár változásai csak a keresletben beállott valamilyen váratlan változástól származhatnak; így az általános gyász emeli a fekete szövetek árát. De mivel a kereslet a legtöbb mindennapos lenvászón- és gyapjúszövetfajta iránt nagyjából egyenletes, azért egyenletes az áruk is. Vannak olyan foglalkoztatási területek, amelyekben azonos mennyiségű munka nem mindig termel azonos mennyiségű árut. Így például ugyanaz a munkamennyiség esztendőről esztendőre nagyon is különböző mennyiségben hoz létre búzát, bort, komlót, cukrot, dohányt stb. Ezért az ilyen áruk ára nemcsak a keresletben beálló, hanem a termelt mennyiségek terén jelentkező, sokkal jelentékenyebb és gyakoribb változásoknak megfelelően is változik, vagyis módfelett hullámozó. Az érdekelt kereskedők profitja persze ezzel az árhullámmal együtt hullámozik. A spekuláns kereskedők főleg az ilyen jellegű árukkal foglalkoznak; igyekeznek felvásárolni őket, ha úgy látják, hogy áruk emelkedő, s túladni rajtuk, ha az árak előreláthatólag esni fognak.

Harmadszor: a munka és a tőke különböző foglalkoztatási területein az előnyök és hátrányok, összességükben, csak akkor lehetnek egyenlők, ha a területek az egyes érdekeltek egyedüli vagy fő foglalkoztatási területei.

Akit olyan foglalkozás tart el, amely nem veszi igénybe minden idejét, szabad idejében sokszor egy második foglalkozást is vállal, és pedig kevesebb bérért, mint amennyi őt a munka természeténél fogva rendes körülmények között megilletné.

Skóciában ma is sokfelé élnek még az úgynevezett cottar-ek vagy cottager-ek. Számuk néhány esztendővel ezelőtt még jóval nagyobb volt. Mintegy külső cselédei a földesuraknak és farme-

reknek. Gazdáiktól általában házat, kis konyhakertet, egy tehén tartására elegendő szénát és esetleg egy-két acre* rossz szántóföldet kapnak. Arra az időre, amelyben a gazda ténylegesen igénybe veszi a munkájukat, még heti két mérő zablisztet is kapnak, kb. 16 penny értékben. Munkájukra az év nagy részében a gazdának alig van, vagy egyáltalán nincsen szüksége, de kis földjük megművelése sem tölti ki minden ráérő idejüket. Amikor még sokkal többen voltak, mint ma, szabad idejükben az effajta zsellérek állítólag nagyon csekély ellenszolgáltatásért és készséggel álltak bárkinek a rendelkezésére, és kevesebb bérért végeztek napszámosmunkát, mint bárki más. Régen ezt a rendszert nyilván egész Európában általánosan ismerték. Rosszul megművelt földű, gyéren lakott országokban a földesurak és bérlők többsége rendszer nélkül képtelen lett volna a mezőgazdaságban évadonként szükséges nagyszámú munkáskézre szert tenni. Nyilvánvaló, hogy amit az ilyen zsellérek napi vagy heti fizetség gyanánt alkalmanként kaptak, nem jelentette munkájuk egész árát. Ennek az árnak a jelentékeny részét éppen a nekik átengedett birtokocskáképezte. Mégis, ezt az alkalmi napi vagy heti fizetséget tekintette a munka egész árának számos olyan régi író, aki a munka és az élelmiszerek árát feljegyezvén, örömét lelte abban, hogy mind a kettőt alacsonynak tüntesse fel.

Az ilyen munka terméke sokszor olcsóbban kerül a piacra annál, amit rendes körülmények között állítanak elő. Skótszországban sok helyütt olcsóbban termelnek harisnyát kézikötéssel, mint bárhol másutt szövőszéken. Az ilyen harisnyát háziesselédek és olyan munkások készítik, akiknek a létfenntartását elsősorban egy másik foglalkozási terület biztosítja. Évente több, mint ezer pár Shetland harisnyát visznek Leithbe páronként öt és hét penny közötti áron. Azt hallom, hogy Lerwickben, a Shetland szigetek kicsiny székhelyén, tíz penny a tanulatlan munka kialakult napi ára; ugyanezekben a szigeteken páronként egy guineat vagy még többet érő gyapjúharisnyákat kötnek.

* Területmérték: eredetileg annyi földet jelentett, amennyit egy pár ökörrel egy nap alatt fel lehetett szántani, ennél fogva vidékenként más és más volt. A törvényes angol acre 43 500 négyzetláb = 4047 m². A skót acre ennek kb. 1,26 szorosa, az ír acre 1,62-szerese. Ma is számos különböző acre szolgál még területmérésre. — Ford.

Skóciában a lenfonást is nagyjából ugyanolyan alapon végzik, mint a harisnyakötést, vagyis cselédekkel végeztetik, akiket elsősorban más munkákra fogadtak fel. Ezért van az, hogy aki ott e két mesterség valamelyikéből akar megélni, az csak a legszűkösebb létfenntartást tudja magának biztosítani. Skóciában majdnem mindenütt jó fonónőnek számít, aki heti 20 pennyt meg tud keresni.

Jómódú országokban, a piac nagy terjedelménél fogva, minden egyes ipar-, ill. üzletág teljes egészében tudja foglalkoztatni a benne érdekelt munkáját és tőkéjét. Inkább csak szegény országokban látunk példát arra, hogy valaki az egyik foglalkozásból él, de ugyanakkor egy másikból is szerez magának valamelyes előnyt. Az itt következő példát az ilyen esetre mégis éppen egy igen gazdag ország fővárosa nyújtja. Azt hiszem, nincs még egy nagyváros Európában, ahol a házbér magasabb, mint Londonban, és mégsem ismerek fővárost, ahol a bútorozott lakás bére alacsonyabb. A londoni lakás nemcsak az ugyanolyan mértékben jó párisi, hanem még az edinburghi lakásnál is sokkal olcsóbb, s ami rendkívülinek tűnhetik, az olcsó lakbérnek éppen a drága házbér az oka. Londonban a házbér nemcsak azért magas, amiért minden nagy fővárosban is az; nemcsak a munka és az összes, rendszerint messziről odaszállított építőanyagok drágasága miatt, de még csak nem is a magas földjára miatt — holott minden földesúr a monopólista szerepét játssza és gyakran egyetlen acre rossz városi földért több járadékot kényszerít ki, mint amennyi száz acre vidéki földért kapható —, hanem magas részben azért is, mert Londonban az emberek különös felfogása és szokása minden családfőt arra kényszerít, hogy egész házat béreljen, pincétől a padlásig. Angliában lakáson mindazt értik, ami egyazon tető alatt található. Franciaországban, Skóciában és Európa sok más részén ez a szó gyakran csak egyetlen emeletet jelent. A londoni üzletembernek egész házat kell bérelnie abban a városrészben, ahol a vevői laknak. Üzlethelyisége a földszinten van, családjával pedig a padlástérben alszik, s azon van, hogy a ház bérének egy részét úgy fedezze, hogy a közbenső két emeletet bére adja. Családját üzletéből, nem pedig a kapott lakbérből kívánja eltartani. Ezzel szemben Párisban és Edinburghban azoknak, akik lakókat tartanak, rendesen nincs más megélhetési forrásuk; a lakásért kapott bérnek tehát nemcsak a ház bérét kell fedeznie, hanem a család összes kiadásait is.

II. Rész

Az európai gazdaságpolitikából fakadó egyenlőtlenségek

Az előzőekben vázoltuk azokat az egyenlőtlenségeket, amelyek az előnyök és hátrányok összességében a munka és a tőke különböző foglalkoztatási területein okvetlenül bekövetkeznek, ha a fentebb említett három feltétel valamelyike nem teljesül, és bekövetkeznek még ott is, ahol a szabadság a legteljesebb. De az európai gazdaságpolitika nem nyújt teljes szabadságot s ezáltal más, jóval nagyobb jelentőségű egyenlőtlenségeket is előidéz.

Főképpen három módon idéz elő ilyen egyenlőtlenségeket. Először azzal, hogy egyes foglalkoztatási területeken szűkebb körre korlátozza a versenyt annál, amelyen belül az emberek egyébként még szívesen részt vennének benne. Másodszor azzal, hogy más területeken viszont a természetesnél tágabb körű versenyt teremt. Harmadszor azzal, hogy útját állja a munka és a tőke szabad áramlásának mind az egyes foglalkoztatási területek, mind pedig az egyes földrajzi helyek között.

Először. Az európai gazdaságpolitika az előnyök és hátrányok összessége szempontjából igen lényeges egyenlőtlenséget teremt a munka és a tőke különböző foglalkoztatási területein azáltal, hogy egyes területeken szűkebb körre korlátozza a versenyt annál, amelyen belül az emberek egyébként még szívesen részt vennének benne.

Ennek a célnak az elérésére eszköz gyanánt főképpen a területi kizárólagos előjogokat használja fel.

Valamely elismert céh kizárólagos előjogai a céh városában eleve a teljes jogú céhtagokra korlátozzák a versenyt. Ilyen céhtagságot az általában előírt feltételek szerint csak az érhet el, aki a városban éspedig arra jogosított mesternél töltötte le a tanoncidejét. Néha a céhszabályok írják elő, hogy egy-egy mester hány tanoncot tarthat, s majdnem mindig ezek szabályozzák a kötelező tanoncévek számát is. A szabályozás célja minden esetben az, hogy a versenyt szűkebb körre korlátozza annál, amelyen belül az emberek egyébként még szívesen részt vennének benne. A tanoncok számának a megszorítása közvetlen korlátozás. A tanoncidő megnyújtása csak közvetetten az, de nem kevésbé hatásos, mert a tanítási költségek növelését jelenti.

Sheffieldben a céhszabályzat értelmében késesmester egy időben egynél több tanoncot nem tarthat. Norfolkban és Norwichben a királynak fizetendő havi öt font büntetés terhe alatt egyetlen takácsmesternek sem lehet több, mint két tanonca. Kalaposmester Angliában és az angol gyarmatokon sehol sem tarthat kettőnél több tanoncot; aki a rendelkezés ellen vét havi öt font büntetéspénzt fizet; ennek fele a királyé, fele pedig azt illeti, aki a vétkezőt valamely bíróságnál írásban bevádolja. Ezeket a rendelkezéseket a királyság törvénye szentesíti ugyan, de nyilvánvaló, hogy ugyanaz a testületi szellem sugalmazta őket, amely a sheffieldi céhszabályzatot szülte. Londonban a selyemszövők testülete alig egy éve nyert elismerést, amikor máris olyan szabályt hozott, amely minden mesternek megtiltja, hogy egyszerre kettőnél több tanonca legyen. Külön parlamenti törvényre volt szükség ahhoz, hogy ezt a céhszabályt hatálytalanítani lehessen.

Nyilván már ősidők óta egész Európában a legtöbb elismert céhben hét esztendő a kialakult szokásos tanoncidő. Hajdanában az elismert céheket univerzitásoknak nevezték, ami valóban a helyes latin elnevezése mindenféle testületnek. A kovácsok univerzitása, a szabók univerzitása stb. olyan kifejezések, amelyekkel mindúntalan találkozunk ősi városok régi okleveleiben. Amikor az első olyan sajátos testületeket alapították, amelyeket ma egyedül illetünk az egyetem névvel, akkor a tudás mestere fokozat elnyeréséhez szükséges tanulmányi időt nyilván az ősbibb testületi szervezettel bíró közismert iparok tanoncidejének a mintájára állapították meg. Megfelelő képzettségű mester keze alatt eltöltött hét esztendő munkája kellett ahhoz, hogy valaki valamilyen mindennapos mesterségben maga is mesterré legyen és tanoncokat tarthasson. Ugyanígy megfelelő képzettségű mester keze alatt eltöltött hét évi tanulás kellett ahhoz, hogy valaki a tudományok terén maga is mesterré, tanítóvá, illetve doktorrá legyen (hajdan azonos értelmű szavak), és tanítványok és tanulók (eredetileg szintén szinonimák) most már tőle tanulhassanak.

Erzsébet uralkodásának ötödik évében az általában tanoncszabályzatnak nevezett törvényben kimondották, hogy az Angliában akkor ismert ipart, mesterséget vagy műhelytitkok ismeretét igénylő foglalkozást a jövőben csak az űzhet, aki megelőzőleg legalább hét évi tanoncidőt töltött le abban. Ezzel Angliában az, ami azelőtt céhenként külön meghozott szabály volt, minden

mesterségre érvényes általános köztörvény lett a mezővárosokban. Betűje szerint a törvény ugyan általános és érvénye nyilván a királyság egész területére kiterjed, de utólagos magyarázatokkal hatályát mégis a mezővárosokra korlátozták. Történt pedig ez annak a meggondolásnak az alapján, hogy faluhelyen akkor is meg kell engedni egy embernek több mesterség gyakorlását, ha nem töltött le mindegyikben hét évi tanoncidót, mert így kívánja ezt a lakosság érdeke, s mert sok helyen egyszerűen nincs elég ember ahhoz, hogy minden mesterséget külön személy gyakoroljon.

Megint csak szigorú szövegmagyarázatokkal a törvény hatályát azokra a szakmákra korlátozták, amelyek Angliában még Erzsébet uralkodásának ötödik éve előtt alakultak ki, és azóta sem terjesztették ki az időközben meghonosodott mesterségekre. Ez a korlátozás persze számos olyan megkülönböztetésre vezetett, amely mint gazdaságpolitikai rendszabály is az elképzelhető legostobább. Van pl. olyan döntés, hogy a kocsigyártómester nem készíthet kocsikereket, és erre segédet sem fogadhat; a kerekeket kerékgyártómestertől kell beszereznie, mert a kerékgyártómesterség Angliában már Erzsébet uralkodásának ötödik éve előtt kialakult. Ezzel szemben a kerékgyártó, bár sohasem szolgált tanoncként kocsigyártónál, maga is csinálhat kocsit és segédet is felfogadhat erre, mert a törvény hatálya a kocsigyártómesterségre nem terjed ki, mivel meghozatala idején ezt a mesterséget Angliában még nem gyakorolták. Ugyanezen az alapon számos manchesteri, birminghami és wolwerhamptoni ipar sem esik a törvény hatálya alá: Erzsébet uralkodásának ötödik éve előtt nem gyakorolták őket Angliában.

Franciaországban a tanoncidó tartama városenként és szakmánként más és más. Párizsban sok mesterségben öt évet kívánnak meg, de mesteri képesítést számos szakmában csak annak adnak, aki további öt évet segédként szolgált le. A segédek alatt az illetőt a mester „társának”, magát az időt pedig „társidőnek” nevezik.

Skóciában nincsen a tanoncidót egyetemesen szabályozó köztörvény. Tartama céhenként különbözik. Ahol hosszú, egy része csekély illeték lerovásával rendszerint megváltható. A legtöbb városban csekély díj lefizetése ellenében akármilyen céhtagság is megszerezhető. Az ország fő ipartermékeit előállító len- és kendertakácsok, valamint az őket kiszolgáló kézművesek, tehát

a rokka-, motollakészítők és mások bármely városban illeték-fizetés nélkül gyakorolhatják a mesterségüket. A városokban mindenki szabadon árusíthat húst a hétnek bármely erre a célra törvényben megszabott napján. A szokásos tanoncidő Skóciában három év, még a nagyon kényes szakmákban sem több. Nem is tudok Európában másik országot, amelyben a céhtörvények ennyire enyhék volnának.

Saját munkája olyan tulajdona az embernek, amely minden más tulajdonának a legfőbb forrása, s mint ilyen a legszentebb és legsérthetetlenebb. A szegény ember minden atyai öröksége a karja ereje és a keze ügyessége; akadályozni őt abban, hogy ezzel az erejével és ügyességével embertársai ártalma nélkül a legjobb belátása szerint éljen, egyenlő a legszentebb tulajdon nyilvánvaló megsértésével. Kifejezett beavatkozás ez mind a munkásnak, mind pedig azoknak a jogosan szabad elhatározásába, akik hajlandók volnának őt foglalkoztatni. A munkást gátolja abban, hogy olyan munkát végezzen, amilyent jónak lát, a többiek pedig abban, hogy azt foglalkoztassák, aki nekik tetszik. Annak a megítélését, hogy alkalmas-e a munkás a foglalkoztatásra, nyugodtan az abban nagyon is érdekelt munkáltatóra lehet bízni. A törvényhozónak az az álszent aggodalma, hogy a munkáltató esetleg érdemtelen talál foglalkoztatni, éppen olyan arcátlan, mint amilyen zsarnoki.

A hosszú tanoncidő nem védi meg intézményesen a piacot attól, hogy sok kontármunka kerüljön eladásra; a rossz munka általában inkább csalás, mint szakértelem hiányának a következménye, viszont csalás ellen a leghosszabb tanoncidő sem nyújthat védelmet. Egészen másfajta intézkedésekre van szükség az effajta visszaélések megelőzésére. A fémjelzés az arany- és ezüst-neműn, a hitelesítő jelzés a vásznon és gyapjúszöveten jóval nagyobb biztosíték a vevő szempontjából, mint akármiféle tanoncszabályzat. Ezekre ügyel, de az bizony sohasem érdekli, vajon leszolgálta-e a munkás a hét éves tanoncidőt.

A hosszú tanoncidőnek mint intézménynek nincsen a fiatal-ságot szorgalomra serkentő hatása. A darabbérért dolgozó segéd általában inkább lusta lesz, mert erőfeszítéséből előnye származik. A tanonc inkább lusta lesz, illetve majdnem mindig az is, mert nem közvetlen érdeke, hogy más legyen. A kevéssé becsült foglalkozásokban a munkával kapcsolatos egyedüli örömet a munkáért járó ellenszolgáltatás jelenti. Minél közelebb áll valaki ahhoz,

hogy része legyen ebben az örömben, annál hamarabb fog rájönni a munka ízére és annál korábban válik nála a szorgalom szokássá. A fiatal embernek persze ellenszenvessé válik a munka, ha hosszú időn át semmi előnye sincs belőle. Azok a fiúk, akiket a jótékonyági intézményekből rendszerint a szokásosnál hosszabb időre szerződtetnek el tanoncnak, általában nagyon lusták és haszontalanok lesznek.

A régiek semmit sem tudtak a tanoncintézményről. A modern törvénykönyvekben a mester és a tanonc kötelességei jelentős fejezetet tesznek ki. A római jog viszont mélységesen hallgat róluk. Nem ismerek olyan görög vagy latin szót (és azt hiszem, megkockáztathatom az állítást, hogy ilyen nincs is), amely mindazt kifejezné, amit mi ma fogalmilag a tanonc szóhoz kapcsolunk: tehát a szolgát, aki egy bizonyos szakmában bizonyos számú éven át a mester hasznára köteles dolgozni, az viszont köteles őt a szóbanforgó szakmára megtanítani.

A hosszú tanoncidő teljesen szükségtelen. Még a mindennapos iparoknál jóval magasabb rendű mesterségeknek, így pl. a különféle órák készítésének sincsenek olyan műhelytitkai, amelyek hosszú oktatási időt igényelnének. Kétségtelen, hogy az ilyen szellemes szerkezeteknek, sőt még az azok elkészítéséhez szükséges szerszámoknak a feltalálása is sok idő és elmélyült gondolkodás terméke és joggal sorolható az emberi szellem legeredményesebb erőfeszítései közé. De amikor már feltalálták, sőt jól meg is értik őket, akkor a szerszámok használatát és a szerkezetek összeállítását bármely fiatal embernek a legtökéletesebben meg lehet magyarázni néhány heti, de esetleg csak néhány napi oktatás folyamán. Az egyszerűbb mechanikai iparokban néhány napi oktatás bizonyul elegendő. Kézügyességet persze még az egyszerű szakmákban sem lehet sok gyakorlat és tapasztalat nélkül szerezni. Viszont minden fiatal ember sokkal nagyobb szorgalommal és figyelemmel gyakorolna, ha kezdettől fogva segédként dolgozhatna és kevés végzett munkája arányában fizetnék, a maga részéről pedig megtérítené az ügyetlenségből vagy tapasztalatlanságból néha elrontott anyagok árát. Kiképzése ily módon rendszerint sokkal eredményesebb lenne, s mégis mindig kevesebb időbe és költségbe kerülne. Igaz, hogy a mester ezzel veszítene. Veszítene, mert fizetnie kellene a tanonc bérét, amit ma hét teljes éven át megtakarít. Végeredményben talán még a tanonc maga is veszítene. A könnyen elsajátítható

szakmában több versenytársa lenne, s mire tökéletes munkássá válna, a bér sokkal keveseb lenne, mint amennyi ma. Az élelőbb verseny a mesterek profitját éppen úgy csökkentené, mint a munkások bérét. Az iparok, a mesterségek, a műhelytitkok tudói mind rosszul járnának. De jól járna a közönség, mivel minden kézművesmunka sokkal alacsonyabb áron kerülne piacra.

Nos, a céheket és céhtörvényeket jórészt éppen azért hívták életre, hogy az ilyen árcsökkenéseket és a nyomukban fellépő bér- és profitcsökkenéseket megakadályozzák, és pedig azért, hogy korlátok közé szorítják azt a szabad versenyt, amely okvetlenül előidézné ezeket a csökkenéseket. A céhalapításhoz Európában sok helyütt hajdan csak az érdekelt város tanácsának a hozzájárulására volt szükség. Igaz, Angliában királyi kiváltságlevél is kellett, de a koronának ezt az előjogát nyilván inkább csak azért tartották fenn, hogy pénzt csikarjanak ki az érdekeltekből, nem pedig azért, hogy megvédjék a közt az ilyen monopóliumok zsarnokoskodásától. Úgy látszik, ha a királynak lefizettek egy bizonyos díjat, a kiváltságlevelet általában készséggel megadták. Előfordult, hogy egy kézműves- vagy iparoscsoport úgy látta jónak, hogy kiváltságlevél nélkül működjenek mint céh. Azt ilyen céheket akkoriban álcéheknek nevezték, de nem mindig tették őket jogfosztottá, hanem arra kötelezték őket, hogy évente bizonyos összeget fizessenek a királynak bitorolt kiváltságaik további gyakorlásának az engedélyezéséért.¹ A közvetlen ellenőrzés joga a céhek és mindama szabályok felett, amelyeket a céhek önkormányzati célokra meghozni helyesnek véltek, azt a várost illette meg, amelyben alapították őket. Ami kevés fegyelmi jogot gyakoroltak felettük, azt rendszerint nem a király, hanem a közvetlenül fölérendelt testület gyakorolta, amelynek ők mint alárendelt testületek csak részei, illetve tagjai voltak.

A városok kormányzata mindenütt teljes egészében a kereskedők és iparosok kezében volt, s ezek minden csoportjának az volt a kifejezett érdeke, hogy megakadályozza — szokásos sajtát kifejezésével élve — a piac túltelítését a maga árufajtájával, ami a valóságban persze azt jelentette, hogy igyekezett állandósítani az áruszűkét a piacon. Minden egyes csoport ennek a célnak megfelelő rendszabályokra törekedett, s amennyiben a

¹ Lásd Madox, Firma Burgi, p. 26-től.

többi engedte, hogy ezeket meghozza, nem bánta, ha minden más csoport ugyanúgy járt el, mint ő. A meghozott rendszabályok eredménye természetesen az lett, hogy minden csoport mindazt, amire a városbeli összes többi csoporttól szüksége volt, most drágábban kényszerült megvásárolni, mint annakelőtte. Kárpótlást azonban abban, hogy ugyanannyival ő is drágábban adhatta a maga áruját, s így — ahogyan mondani szokás — amit elveszített a réven, azt megnyerte a vámon, s a városbeli csoportok egymásközi ügyletein a rendszabályokból kifolyólag végeredményben egyik sem veszített. Viszont valamennyien igen nagy nyereségre tettek szert a vidékkel lebonyolított ügyletekből; már pedig ezekből az ügyletekből tevődik össze az az üzleti forgalom, amelyből minden város él és gazdagodik.

A létfenntartásához szükséges termékeket és iparának minden nyersanyagát minden város egészében a vidékről szerzi be. Két módon fizet értük: először úgy, hogy a nyersanyagok egy részét készárúvá feldolgozva visszaküldi a vidéknek, miközben azok árát megnöveli a munkabérrel és a munkások gazdáinak vagy közvetlen foglalkoztatóinak a profitjával; másodszer úgy, hogy más országoknak vagy a saját ország távoli részeinek a városba behozott nyerstermékeiből vagy készárúiból küld a vidéknek, miközben azok eredeti árát szintén megnöveli, és pedig a szállítómunkások vagy tengerészek bérével s az azokat foglalkoztató kereskedők profitjával. Amit a város e kétfajta ügylet közül az elsőben nyer, az az iparából, amit pedig a másodikban keres, az a bel- és külkereskedelméből származó haszna. A munkások bére és valamennyi munkaadójuknak a profitjai teszik ki együttesen a kétfajta ügyletből eredő összes nyereséget. Ennél fogva mindazok a rendszabályok, amelyek elősegítik, hogy ezek a bérek és profitok egy olyan szint fölé emelkedjenek, amelyet egyébként nem érnének el, alapjában azt segítik elő, hogy a város kisebb mennyiségű saját munkájával nagyobb mennyiségű vidéki munka termékét szerezhesse meg magának. Előnyt biztosítanak tehát a városi kereskedőknek és iparosoknak a vidéki földesurakkal és bérlőkkel szemben, s ezzel véget vetnek annak a természetes egyenlőségnek, amellyel egymásközi kereskedelmüket eladdig lebonyolították. A társadalom munkájának minden gyümölcse évről évre a két csoport között oszlik meg, de a szóbanforgó rendszabályok alkalmazása folytán most nagyobb rész jut a város és csak kisebb a vidék lakosainak.

Évi élelmiszer- és nyersanyagbehozataláért a város a vidéknek valójában kivitt ipartermékei és egyéb áruik tömegével fizet. Minél drágábban adja el az utóbbiakat, annál kevesebbe kerülnek neki az előbbieik. A városi foglalkozások előnyei megnövekednek, a vidékieké csökkennek.

A városi foglalkozások Európában mindenütt előnyösebbek, mint a vidékiek; erről bonyolult számítások nélkül meggyőződhetünk igen egyszerű és szembeötlő megfigyelés révén. Európa minden országában legalább száz ember tudott szerény kezdetből nagy vagyont szerezni a kereskedelemben és iparban, tehát a főleg városi jellegű foglalkozásokban, amíg akadt egyetlen olyan ember, aki ugyanezt jellegzetesen vidéki foglalkozás mellett érte el azzal, hogy feltört és javított talajon mezőgazdasági nyersanyagokat termelt. Ebből egészen nyilvánvaló, hogy városban a szorgalom jutalma nagyobb, a munkabér és a tőkeprofit magasabb, mint vidéken. De mivel a tőke és a munka, természetéből kifolyólag, a legkedvezőbb foglalkoztatási lehetőség felé tör, érthető, ha mind a kettő minden erejével azon van, hogy a vidéket elhagyja és a városban telepedjék le.

Mivel helyben együtt vannak, a városi lakosoknak nem nehéz szövetkezni. Ez a magyarázata annak, hogy egyik-másik városban még a legjelentéktelenebb mesterségek is céhet alapítottak; de még ott is, ahol sohasem tömörültek céhekbe, uralkodó szerepe van közöttük a céhszellemnek, a féltékenységnek az idegenre, a viszolygásnak a tanoncokkal szemben, az idegenkedésnek attól, hogy műhelytitkaikat elárulják, s ez a szellem gyakran rávezeti őket arra is, hogy önkéntes társulásokkal és megegyezésekkel állják útját annak a szabad versenynek, amelynek az eltiltására céhszabályzattal nem rendelkeznek. A kevés számú munkáskezet igénylő mesterségek hajlanak a legkönnyebben az ilyen társulásokra. Talán féltucatnyi gyapjúkártoló elég ahhoz, hogy ezer szövő és fonó folyamatosan dolgozhasson. Ha ez a pár ember arra szövetkezik, hogy nem nevel tanoncot, akkor nemcsak magához ragadhat minden munkalehetőséget, de még az egész manufaktúrát is szolgálilag függő helyzetbe hozhatja, munkája árát pedig jóval afölé emelheti, amit jellegénél fogva ér.

A vidéki lakosok, mivel egymástól távol, szétszórtan élnek, nehezen szövetkeznek. Sohasem tömörültek céhekbe, s a céhszellem sohasem uralkodott közöttük. Sohasem merült fel a gondolat, hogy tanonckodásra volna szükség a vidék fő foglalkozása,

a földművelés terén. Pedig azon kívül, amit a szépművészeteknek nevezünk, valamint a szabad pályákon kívül, talán egy foglalkozás sincs, amelyben szélesebb körű ismeretekre és több tapasztalatra volna szükség. A számtalan könyvből, amely mindenféle nyelven tárgyalja a földművelést, megtanulhatjuk, hogy még a legbölcsebb és legtudósabb népek körében sem tekintették soha nagyon könnyen érthető tárgykörnek. És még e tengernyi kötetből is hiú kísérlet lenne a földművelés változatos és bonyolult műveleteiről annyi ismeretre szert tenni, amennyivel általában az egyszerű bérlő is rendelkezik; ez így van akkor is, ha még annyi megvetéssel szól is a bérlőről e kötetek egyikének vagy másikának a nagyon megvetésreméltó szerzője. Ezzel szemben alig van egyszerűbb mechanikus mesterség, amelynek ne lehetne valamennyi műveletét egy néhány oldalas füzetben annyira tökéletesen és világosan megmagyarázni, amennyire valami ábrákkal alátámasztott szöveg segítségével egyáltalán megmagyarázható. A mesterségek történetéről szóló műben, amelyet most ad ki a Francia Tudományos Akadémia, sokat valóban ezen a módon magyaráznak meg. Vegyük még figyelembe, hogy az olyan műveletek, amelyeket az időjárás minden változásától és sok más véletlen tényezőtől függően is folyton változtatni kell, sokkal több ítélőképességet és meggondoltságot igényelnek, mint azok, amelyek mindig vagy majdnem mindig változatlanok.

De nemcsak a bérlő mesterségében, tehát a mezőgazdasági műveletek irányítása terén, hanem a földművesmunka számos alsóbbrendű ágában is több ügyességre és tapasztalatra van szükség, mint a legtöbb mechanikus szakmában. A rezet vagy vasat megmunkáló ember mindig azonos vagy majdnem azonos jellegű szerszámokkal és anyagokkal dolgozik. Ezzel szemben a ló- vagy ökörfogattal földet szántó ember munkaeszközei egészség, erő, jelleg szempontjából esetről esetre nagyon is változóak. Eszközeihez hasonlóan változóak az anyagok is, amelyekkel dolgozik, s úgy ezek, mint azok megfontolt gondos kezelést igényelnek. Noha az ostobaság és tudatlanság mintaképének szokás őt tekinteni, az egyszerű szántóvetőből az ilyen megfontoltság és gondosság csak ritkán hiányzik. A társas érintkezés terén persze nem olyan jártas, mint a városi kézműves. Hanghordozása, nyelvezete darabos, akiknek ez szokatlan, azok nehezen értik meg. Az értelme azonban, mivel megszokta, hogy a figyelmét számos dologra terjessze ki, általában jóval fejlettebb amannak az értel-

ménél, aki végeredményben reggeltől estig rendszerint csak egy-két nagyon egyszerű művelet elvégzésének szenteli minden figyelmét. Hogy az alsóbb néprétegek valójában mennyivel különbek értelmileg a vidéken, mint a városban, azt jól tudja mindenki, aki mind a két helyen sokat érintkezik velük akár dolga szerint, akár kíváncsiságból. Kínában és Hindosztánban állítólag a vidéki munkásnak nagyobb is mind a becsülete, mind a bére, mint a legtöbb városi kézművesnek és manufaktúrában dolgozó munkásnak. Valószínűleg ez lenne a helyzet mindennütt, ha kialakulását nem akadályoznák a céhtörvények és a céhszellem.

A városi foglalkozásoknak Európában mindenütt megmutatózó elsőbbsége a vidéki foglalkozásokkal szemben nem kizárólag a céhszisztéma és a céhtörvények következménye. Sok egyéb intézkedés is támogatja azt. Az idegen származású ipartermékeket és az idegen kereskedők által behozott árukat sújtó magas vámok is mind ezt a célt szolgálják. A céhtörvények védelme alatt a városi lakók felemelhetik termékeik árát és nem kell tartaniuk attól, hogy szabad versenyben kialakuló alacsonyabb árakon honfitársaik esetleg kiszorítják őket a piacról. Az idegenek versenyével szemben pedig ugyanígy megvédik őket az említett egyéb intézkedések. Az áremelések terhét mind a két esetben végeredményben a földbirtokos, a földbérlő és a földművelő munkás viseli. Ezek ritkán szállnak szembe az effajta monopóliumokkal. Arra pedig, hogy maguk is szövetkezzenek, általában nem hajlandók, de nem is képesek. A kereskedők és a manufaktúrák tulajdonosai hangoskodásukkal és álokoskodásaikkal könnyen elhitetik velük, hogy ami a társadalom egy részének, éspedig nem is éppen kiváló részének a magánérdeke, az valójában éppen az egész társadalom általános érdeke.

Nagybritanniában a városi foglalkozások elsőbbsége a vidékkel szemben régebben még kifejezettebb lehetett, mint amilyen ma. Ma a mezőgazdasági munka bére közelebb áll a manufaktúra munka béréhez, a mezőgazdaságban alkalmazott tőke profitja pedig a kereskedelemben és a manufaktúrákban foglalkoztatott tőke profitjához, mint állítólag a múlt században bármikor, vagy akár még a jelen század elején is. Ez a változás valószínűleg a természetes, bár igen kései következménye azoknak a rendkívüli előnyöknek, melyeket a város élvezett. A városokban idővel annyi tőke halmozódik fel, amennyit a sajátlagos városi

foglalkozásokban már nem lehet a régi profit mellett felhasználni. Mint minden más foglalkozásnak, úgy ezeknek is korlátaik vannak. A tőkezesaporulat azonban fokozza a versenyt, s ezzel elkerülhetetlenül csökkenti a profitot. A városban elérhető profit csökkenése a tőke egy részét vidékre szorítja, ahol új keresletet támaszt mezőgazdasági munka iránt, s ezzel szükségképpen emeli annak a bérét. Képletesen szólva azt mondhatnánk, hogy elárasztja a földet; mivel pedig a mezőgazdaságban nyer elhelyezést, részben visszafolyik azokhoz, akiknek a rovására főképpen a városokban halmozódott fel. A legerőteljesebb fejlődés a vidéken, Európában mindenütt, elsősorban a városokban felhalmozott tőkék ilyen túláradásának köszönhető; ezt a későbbiekben igyekszem bizonyítani, valamint azt is, hogy bár néhány ország ezen az úton jelentékeny jólétre tett szert, az út maga mégis lassú, bizonytalan, számtalan véletlen zavarhatja vagy akaszthatja meg, és minden szempontból ellenkezik a természet rendjével és a józan ésszel. Azokat az érdekeket, előítéleteket, törvényeket és szokásokat, amelyek mégis létrehozták, a jelen vizsgálódások harmadik és negyedik könyvében törekszem majd tőlem telhetőleg részletesen és világosan feltárni.

Szakmabeli összejövetelek, még ha szórakozás és vigadozás volt is a céljuk, majd nem mindig azzal végződnek, hogy a résztvevők mintegy összeesküsznek a közönség érdekei ellen, valamilye áremeléseket gondolnak ki. Az ilyen összejöveteleket persze lehetetlen valamilyen törvénnyel megakadályozni, mert azt nem lehetne végrehajtani, de a szabadság- és igazságérzetünkkel sem lenne összeegyeztethető. De ha már nem tudja meggátolni, hogy az egy szakmához tartozók néhanapján összejöjjenek, legalább azt ne tenné meg a törvény, hogy megkönnyíti, sőt egyenesen szükségessé teszi összejöveteleiket.

Márpedig az olyan rendelkezés, amely arra kötelezi az azonos foglalkozású embereket a városban, hogy nevüket és lakhelyüket nyilvános jegyzékbe vétessék, a szakmabeli összejövetelek megkönnyítését jelenti. Olyan egyéneket hoz egymással kapcsolatba, akik máskülönben talán soha sem ismerkedtek volna meg, s a szakma minden tagját arra nézve is eligazítja, hogy hol találhatja meg az összes többi tagot.

Az olyan rendelkezés pedig, amely megengedi, hogy valamely szakma tagjai a szakma szegényei, betegei, özvegyei és árvái javára önmagukat megadóztassák, egyenesen szükségessé teszi

a szakmai összejöveteleket, mert azokon intézik az ilyen közérdekű ügyeket.

A működő céh már nemcsak szükségessé teszi az összejöveteleket, hanem az azokon meghozott többségi határozatok érvényét az egész tagságra kiterjeszti. Szabad szakmában hatékony összefogás csak minden egyes szakmabeli egyöntetű beleegyezésével jöhet létre és csak addig tarthat, amíg mindegyik változatlanul ugyanazon a véleményen van. A céhben ezzel szemben a többség olyan céhszabályzatot alkothat, amely megfelelő büntető intézkedésekkel hatékonyabban és tartósabban szorítja korlátok közé a versenyt, mint bármiféle önkéntes összefogás.

Az az állítás, hogy céhekre a szakmák erősebb kézbe tartása céljából van szükség, teljesen alaptalan. A kézművest igazán és hatékonyan nem a céhe, hanem a vevőköre szorítja fegyelmzettségre. Félt, hogy elveszítheti megbízóit és ez az, ami visszatartja a csalástól és a hanyag munkától. Ennek a fegyelemnek a hatóerejét a zárt számú céh egyenesen gyengíti. Ahol ilyen van, ott egy bizonyos számú kézművest foglalkoztatni kell, ha jó, ha rossz a munkája. Innen van az, hogy számos nagyobb városban még a legfontosabb iparágakban sem lehet megközelítően jó munkást találni. Aki túrhetően jó munkát akar kapni, az kénytelen azt az elővárosokban elvégeztetni, ahol a kézműveseknek nincsenek kizárólagosságot biztosító előjogaik, s így csak a jó hírnevükre támaszkodhatnak; a kész munkát azután ki-ki úgy csempészi be a városba, ahogyan tudja.

Ime ilyen módon teremt az európai gazdaságpolitika az előnyök és hátrányok összessége szempontjából igen lényeges egyenlőtlenséget a munka és a tőke különböző foglalkoztatási területein azáltal, hogy egyes területeken szűkebb körre korlátozza a versenyt annál, amelyen belül az emberek egyébként még szívesen részt vennének benne.

Másodszor. Az európai gazdaságpolitika az előnyök és hátrányok összessége szempontjából egy másik, éspedig ellentétes jellegű egyenlőtlenséget teremt a munka és a tőke különböző foglalkoztatási területein azáltal, hogy egyes területeken a természetnél tágabb körű versenyt teremt.

Bizonyos hivatásokkal kapcsolatban olyannyira fontosnak vélték megfelelő számú fiatalember kitaníttatását, hogy hol a köz terhére, hol pedig magánosok emberbarátságából alapítottak szép számmal járadékokat, ösztöndíjakat, ellátmányokat, tanul-

mányi segélyeket stb., amelyek azután jóval több embert vonzottak az illető pályákra, mint ahányan egyébként elhelyezkedést kerestek volna azokon. Úgy tudom, hogy minden keresztény országban így fedezik a legtöbb teológus neveltetési költségét. Csak nagyon kevés nevelődik teljesen a saját költségén, s ezeknek a hosszantartó, fáradalmas és költséges kiképzés bizony nem mindig biztosít megfelelő jövedelmet, mert az egyházat olyan emberek özönlik el, akik, hogy foglalkozáshoz jussanak, sokkal kisebb díjazást is elfogadnak, mint amilyen őket képzettségüknel fogva megilletné; ily módon a szegények részéről kifejtett verseny a gazdagokat is megfosztja jövedelmüktől. Kétségtelenül ildomtalan dolog a segédlelkészt vagy káplánt holmi egyszerű csaposlegényhez hasonlítani, de a segédlelkész vagy káplán fizetését mindenképpen indokolt az iparossegéd bérével azonos természetűnek tekinteni. Mindhármukat a szerződés szerint fizetik, amelyet feljebbvalójukkal kötnek. Több országos egyháztanácsi határozat rendelkezéseiből tudjuk, hogy Angliában a 14. század második feléig a segédlelkész és a javadalmas községi pap fizetése öt márká volt; ez körülbelül annyi ezüstöt tartalmazott, mint mai pénzben tíz font. Ugyanakkor a kőművesmester fizetségét napi négy pennyben, vagyis annyi ezüstben állapították meg, amennyit egy mai shilling tartalmaz, a kőművessegédét pedig napi három pennyben, ami mai kilenc pennynek felel meg.¹ Állandó elfoglaltságot feltételezve, a két munkás mindegyikének tehát jóval nagyobb volt a fizetése, mint a segédlelkészé. A kőművesmester jövedelme még akkor is éppen annyi volt, mint a segédlelkészé, ha az év egyharmadán át egyáltalán nem volt munkája. Az Anna királynő uralkodásának 12. évében hozott törvény 12. cikkelye a következőket mondja ki: „Mivel a segédlelkészek létfenntartási lehetősége nem megfelelő és segítő bátorítást sem kapnak, a lelkészi hivatalok több helyen nincsenek kellőképpen betöltve; ezért a püspök ezennel felhatalmazást kap, hogy aláírásával és pecsétjével megerősítve megfelelő rendszeres fizetést vagy illetményt határozzon meg a részükre, amely évente nem lehet több, mint ötven, sem pedig kevesebb, mint húsz font”. Évi negyven font még ma is igen jó segédlelkészi fizetésnek számít és az idézett parlamenti törvény ellenére még

¹ Lásd a Munkástörvényt III. Edward uralkodásának 25. évéből.

mindig sok a húsz fonton aluli javadalmazású segédlelkész. Ezzel szemben Londonban van cipészsegéd, aki évi negyven fontot keres, sőt abban a világvárosban alig akad munkás, aki ha szorgalmas, ne keresne húsz fontnál többet, bármi legyen is a szakmája. Pedig ez az összeg nem több annál, amit sok egyszerű vidéki munkás is megkeres. Eddig minden kísérlet, amely a munkabéreket törvény útján kívánta szabályozni, inkább azok csökkentésével, mint emelésével járt. Viszont sokszor megkísérelték, hogy törvénnyel biztosítsanak a segédlelkészeknek jobb fizetést, illetve hogy az egyház méltósága érdekében kötelezzék a vezető lelkészeket, hogy többet adjanak nekik annál a megélhetésnél, amit nyomorúságukban hajlandók elfogadni. De a törvény mind a két esetben nyilván hatástalannak bizonyult: a segédlelkészek jövedelmét sohasem tudta felemelni, a munkások bérét pedig sohasem tudta leszorítani a kívánt mértékben, mert amazokat sohasem tudta megakadályozni abban, hogy sanyarú helyzetükben és a nagy versenyben a törvényben biztosított illetményénél kevesebbet is elfogadjanak, emezeket pedig abban, hogy többet kapjanak azoknak az egymásközti versenye révén, akik az ő alkalmazásuktól profitot vagy egyéb előnyöket remélnek.

A nagy beneficiumok és egyéb stallumok annak ellenére is fenntartják az egyház tekintélyét, hogy alsóbbrendű tagjai részben szegényes körülmények között élnek. Az a tisztelet, amely a papi hivatást övezi, még azoknak is jelent valamelyes kárpótlást, akik csak mostohán részesülnek anyagiakban. Emellett Angliában és az összes római katolikus országban az egyháziak anyagi esélyei még mindig jobbak, mint amilyeneknek okvetlenül lenniök kell. A genfi, a skóciai és számos más protestáns egyház példája meggyőzhet bennünket arról, hogy az ennyire megbecsült pályán, amelyre a kiképzetés lehetőségét is oly könnyű megszerezni, még a jóval szerényebb javadalmazási kilátások is kellő számú tanult, becsületes és tiszteletre méltó embert készítenek az egyházi rend szentségének a felvételére.

Ha ilyen arányban képeznének ki embereket a köz költéségén, akkor még az olyan foglalkozásokban is, amelyekben nincsenek nagy stallumok, mint például a jogi és orvosi pályán, csakhamar oly élessé válna a verseny, hogy nagyon lényegesen leszorítaná az anyagi ellenszolgáltatás szintjét. Akkor igazán senki sem tartaná érdemesnek, hogy a saját költéségén ezekre a

pályákra taníttassa a fiát. Így azután ezeket a pályákat teljes egészükben átengednék a közjótékonyság terhére kiképzett embereknek, akik számuknál és szegénységüknél fogva igen nyomorúságos ellenszolgáltatással is kénytelenek volnának megelégedni, ami pedig a ma nagyon becsült jogi és orvosi pályák teljes lealacsonyításához vezetne.

Az a nyomorgó emberfajta, amelyet általában az írástudó ember néven ismerünk, körülbelül abban a helyzetben van, amelyben az ügyvédek és orvosok lennének az előbbi feltevésünk megvalósulása esetén. Legtöbbjüket Európában mindenütt az egyház számára nevelték, de különböző körülmények útját állták annak, hogy felvegyék őket az egyházi rendbe. Általában tehát a köz költségén nevelték őket, s mindenütt annyian vannak, hogy munkájuk árát ők maguk szorítják le nyomorúságos szintre.

A könyvnyomtatás feltalálása előtt az egyetlen terület, amelyen az írástudó ember a képességeivel valamit még kereshe-tett, a nyilvános vagy magántanítás volt, vagyis az, hogy mindazt az érdekes és hasznos tudást, amire maga szert tett, továbbadta másoknak; ez kétségtelenül még ma is tisztességesebb, a közre nézve hasznosabb, sőt még nagyobb jövedelmet is jelentő foglal-kozás, mint az a másik, amikor valaki egy könyvkereskedő megbízásából ír, amire a könyvnyomtatás ismerete adja meg a lehe-tőséget. Legalább annyi idő, tanulás, szellem, tudás és szorgalom kell ahhoz, hogy valaki a tudományok kiváló tanítójává legyen, mint ahhoz, hogy a legnagyobb gyakorló ügyvéddé vagy orvosá váljék. A kiváló tanító díjazása mégis aránytalanul kevesebb az ügyvéd vagy orvos díjazásánál, mert míg az előbbi foglalkozást közköltségen kitanított szegények tömege lepi el, addig a két utóbbit csak kevés olyan ember terheli, aki nem a saját költségén szerezte meg a képzettségét. Akármilyen kevésnek tűnjék is a nyilvános és magántanítók kialakult díjazása, kétségtelenül még kevesebb lenne, mint amennyi, ha nem álltak volna ki a ver-senyből azok a még szegényebb tanult emberek, akik a minden-napi kenyérért írnak. A könyvnyomtatás feltalálása előtt a diák és a koldus kifejezések majdnem egyértelműek lehettek. Az egye-temek fejei abban az időben, úgy tudjuk, sokszor koldulási enge-délyt is adtak a diákjaiknak.

Régen, amikor még nem voltak ilyen jóléti intézmények, amelyek szegényeket nevelnek a tanult pályákra, a kiváló tanítók díjazása nyilván sokkal jelentékenyebb volt. Isocrates a szofisták

elleni beszédében kora tanítóit következtetéssel vádolja : „A legnagyobb igéreteket teszik tanítványaiknak ; vállalják, hogy megtanítták őket, miként kell bölcsnek, boldognak és igazságosnak lenni, s az ilyen nagy horderejű szolgálatért mindössze négy-öt mina* szegényes díjazást kötnek ki”. Majd így folytatja : „Aki bölcsességet tanít, az bizonyára maga is bölcs kell, hogy legyen, de aki ilyen árura ilyen áron alkudna meg, az a legnyilvánvalóbb ostobaságról tenne tanúbizonyosságot”. Isocrates itt egészen biztosan nem túloz a díjazás mérvét illetően, és bizonyosak lehetünk benne, hogy az nem volt kevesebb, mint amennyit ő említ. Négy mina mai tizenhárom font, hat shilling és nyolc pennynek, öt mina pedig tizenhat font, tizenhárom shilling és négy pennynek felelt meg. Amit Athén legkitűnőbb tanítóinak abban az időben általában fizettek, az nem igen lehetett kevesebb ennél a nagyobbik összegnél. Isocrates maga tíz minát, vagyis harminchárom font, hat shilling és nyolc pennyt kért minden egyes tanítványától. Amikor Athénben tanított, állítólag száz tanítványa volt. Én ezt úgy értem, hogy ennyi embert tanított egyszerre, vagyis ennyien vettek részt azon, amit mi ma egy tanfolyamnak nevezünk. Ez a szám nem hat rendkívülinek, tekintve a nagy várost és a híres tanítómestert, aki emellett az akkor legdivatosabb tudományt, a szónoklást tanította. Minden egyes tanfolyamával tehát ezer minát, vagyis 3333 font, 6 shilling és 8 pennyt kellett keresnie. Ennek megfelelően mondja Plutarchos máshelyen azt, hogy didactronjának, vagyis tanításának szokásos ára ezer mina volt. Sok más kiváló tanítómester is nagy vagyont szerzhetett abban az időben. Gorgias a delphii templomot tömör aranyból készült saját szobrával ajándékozta meg. Azt hiszem nem szabad feltételeznünk, hogy ez életnagyságú szobor volt. Életmódját, csak úgy mint Hippiasét és Protagorasét, azon idők két másik jeles tanítómesteréét, Plató a kérkedésig menően ragyogónak mondja. Magáról Plátóról is azt mondják, hogy ugyancsak pompásan élt. Arisztotelész, aki mint Sándor nevelője, mind tőle, mind apjától, Fülöptől, elismerten bőkezű díjazásban részesült, mégis érdemesnek tartotta, hogy visszatérjen Athénbe és újra tanítson iskolájában. Abban az időben a tudományok tanítói valószínűleg még kevesebben voltak, mint egy-két korszakkal

* Ókori súly- és pénzegység ; Görögországban egy mina 100 drachmával volt egyenlő. — Ford.

később, amikor a verseny már bizonyosan valamennyire lecsökkentette mind a munkájuk árát, mind pedig a személyük iránti csodálatot. De a legkiválóbbak közülük nyilván még mindig sokkal nagyobb fokú megbecsülésben részesültek, mint a tudományok tanítói közül manapság bárki. Az athéniak Carneadest, az akadémikust, és Diogenest, a sztoikust, küldték ünnepélyes követségbe Rómába akkor, amikor városuk előző nagyságához képest ugyan már hanyatlott, de mégis még mindig független és jelentékeny köztársaság volt. Pedig Carneades születésére babilóniai volt, s mivel nem volt nép, amely az athéniaknál féltékenyebben vigyázott volna arra, hogy idegennek közhivatalt ne adjon, az iránta tanúsított megbecsülésnek igen nagyra kellett lennie.

A közre nézve ez az egyenlőtlenség egészében véve talán inkább előnyös, mint káros. Jelentheti ugyan a nyilvános tanítói foglalkozás valamelyes lebecsülését, de ez csak jelentéktelen visszasság ahhoz a nagy előnyhöz képest, amit a tudományos nevelés olcsósága kétségkívül jelent. Még több haszna is lehetne ebből a köznek, ha az ilyen képzettséget nyújtó iskolák és egyetemek működési szabályzata ésszerűbb volna, mint amilyen manapság Európa nagyobb részében.

Harmadszor. Az európai gazdaságpolitika az előnyök és hátrányok összessége szempontjából gyakran igen ésszerűtlen egyenlőtlenséget teremt a munka és a tőke különböző foglalkoztatási területein azáltal, hogy útját állja szabad áramlásuknak mind az egyes foglalkoztatási területek, mind pedig az egyes földrajzi helyek között.

A tanonctörvény a munka szabad áramlását az egyes foglalkoztatási területek között gátolja meg, még az egyes földrajzi helyeken belül is. A céhi kiváltsági jogok viszont az egyes földrajzi helyek között gátolják azt, még az egyes foglalkoztatási területeken belül is.

Gyakori jelenség, hogy míg az egyik manufaktúrában a munkások bére magas, addig a másikban a pusztán létfenntartásért kénytelenek dolgozni. Az egyik fejlődőben van és ezért állandóan szüksége van új munkáskezerekre, a másik hanyatlik és munkaerőfeleslege állandóan nagyobbodik. Előfordulhat, hogy a két manufaktúra ugyanabban a városban, esetleg ugyanabban a körzetben van, s mégsem nyújthatják egymásnak még csak a legcsekélyebb segítséget sem. Ennek az egyik manufaktúrában a

tanonc-törvény, a másikban ez a törvény és a céhi kiváltság áll az útjában. Pedig a műveletek számos manufaktúrában annyira hasonlóak, hogy a munkások könnyen akár szakmát is cserélhetnének, ha a lehetetlen törvények ebben nem gátolnák meg őket. Az egyszerű lenszövés és az egyszerű selyemszövés például két majdnem egyforma mesterség. Az egyszerű gyapjúszövés valamennyire más, de a különbség annyira jelentéktelen, hogy a szakmát néhány nap alatt mind a len-, mind a selyemszövő tűrhetően megtanulhatja. Ha tehát e három fő manufaktúra valamelyike hanyatlásnak indulna, munkásai a jól boldoguló másik kettőben megélhetést találhatnának; a bérek pedig nem emelkednének túlmagasra a jólmenő, és nem csökkennének túl alacsony szintre a hanyatló manufaktúrában. Igaz, a lenmanufaktúra Angliában külön törvény értelmében mindenki számára nyitva áll, de mivel az ország nagyobb részén nem igen folytatják, nem alkalmas arra, hogy megélhetést nyújtson általában minden hanyatló manufaktúra munkásainak; ahol a tanonc-törvény érvényben van, ott ezeknek nincs más választásuk, mint vagy az, hogy egyházközségi segélyből éljenek, vagy pedig hogy közönséges napszámosként dolgozzanak, amire azonban, mivel mást szoktak meg, sokkal kevésbé alkalmasak, mint bármilyen más szakmai munkára, amely csak valamennyire is hasonlít a saját szakmájukhoz. Ezért általában azt választják, hogy az egyházközségre bízzák magukat.

Minden, ami gátolja a munka szabad áramlását az egyes foglalkoztatási területek között, az gátolja a tőke áramlását is, mert a foglalkoztatható tőke mennyisége minden területen igen nagy mértékben az alkalmazható munka mennyiségétől függ. A céttörvények pedig kevesebb akadályt gördítenek a tőkének, mint a munkának az egyik helyről a másikra való szabad áramlása útjába. A mezővárosokban mindenütt sokkal könnyebben szerez a gazdag ember jogot arra, hogy kereskedjen, mint a szegény kézműves arra, hogy dolgozzon bennük.

Azokkal az akadályokkal, amelyeket a céttörvények gördítenek a munka szabad áramlása útjába, azt hiszem, Európában mindenütt találkozhatunk, viszont azok, amelyeket a szegényellátási törvények támasztanak, amennyire én tudom, Anglia sajátosságai. Az utóbbiak lényege az, hogy a szegény ember csak nehezen tud engedélyt szerezni arra, hogy letelepedjen, vagy akár csak arra is, hogy mesterségét folytassa más egyház-

községben, mint abban, amelyhez tartozik. Míg a céttörvények csupán a kézművesek és iparúzóik munkájának a szabad áramlását gátolják, addig a letelepedési engedély megszerzésének a nehézsége még az egyszerű munkáét is megakadályozza. Érdemes volna számotvetni e baj keletkezésével, fejlődésével és jelenlegi állapotával, mert ez talán a legnagyobb hiba Anglia gazdaságpolitikájában.

Amikor a kolostorok feloszlásával a szegényeket megfosztották e vallásos intézmények jótékony segítségétől, néhány megsegítésükre irányuló hatástalan kísérlet után az Erzsébet uralkodásának 43. évében hozott törvény második fejezetében elrendelték, hogy minden egyházközség köteles gondoskodni a maga szegényeiről, és hogy ebből a célból évente szegényügyi felügyelőket kell kijelölni, akik az egyházközségi előljárókkal együtt, egyházközségi becslés alapján, megfelelő összegeket szednek be.

Ez a törvény minden egyházközség feltétlen feladatává tette, hogy a saját szegényeiről gondoskodják. Ezzel meglehetősen fontos kérdéssé vált, hogy kiket is kell voltaképpen a község szegényeinek tekinteni. Ezt a kérdést bizonyos változások után végül is II. Károly uralkodásának 13. és 14. évében döntötték el, amikor törvénybe iktatták, hogy negyven napi zavartalan helybenlakás mindenkinek megadja a letelepedési jogot bármely egyházközségben; ezen az időn belül viszont törvényes az, hogy a szegényügyi felügyelő vagy az egyházi előljárók panasza alapján két békebíró az új lakost eltávolítsa utolsó törvényes letelepedési helyére, kivéve, ha az illető legalább évi tíz font bérért lakóhelyet bérel vagy olyan biztosítékot nyújt az egyházközségnek, amelyben élni kíván, — arra nézve, hogy nem lesz a terhére, — amilyent a bírák kielégítőnek ítélnék.

Ez a törvény állítólag néhány csalást szült. Egyházközségi hivatalnokok itt-ott megvesztegették saját szegényeiket, hogy menjenek titokban más egyházközségbe és ott negyven napi rejtőzködéssel szerezzenek letelepedési jogot, tehermentesítve ezzel az egyházközséget, amelyhez valójában tartoztak. Ezért I. Jakab uralkodásának 1. évében törvénybe iktatták, hogy a letelepedés elnyeréséhez szükséges negyven napi zavartalan helybenlakást csak attól az időponttól számítsák, amikor az illető írásban bejelenti lakóhelyét és családtagjai számát ama egyházközség egyik előljárójának vagy felügyelőjének, ahová lakni jött.

Az egyházközségi tisztviselők gyakran semmivel sem jártak el becsületesebben a saját, mint az idegen egyházközségekkel szemben, amennyiben amikor megkapták az írásos bejelentést, elmulasztották az intézkedést, s ezzel titkon elősegítették a betolakodást. Mivel az egyházközség minden tagjának feltehetőleg az volt az érdeke, hogy amennyire lehet megakadályozza a község megterhelését a betolakodókkal, III. Vilmos uralkodásának 3. évében azt is törvénybe iktatták, hogy a negyven napi helybenlakást csak attól kezdve számítsák, amikor az arra vonatkozó írásos bejelentést vasárnap, közvetlenül az istentisztelet után, kihirdették a templomban.

„Végeredményben — mondja Dr. Burn — a letelepedést az írásbeli bejelentés kihirdetésétől számított negyven napi tartózkodással csak nagyon ritkán kapja meg valaki, és a törvények célja nem is az elsősorban, hogy letelepedéseket biztosítson, hanem inkább az, hogy meggátolja a titkon beszivárgók letelepedését; hiszen az írásos bejelentés nem más, mint felszólítás arra, hogy az egyházközség távolítsa el a bejelentőt. Ha azonban valaki olyan helyzetben van, hogy kétséges, vajon tényleg eltávolítandó-e vagy sem, akkor a bejelentéssel arra kényszeríti az egyházközséget, hogy vagy ellenvetés nélkül engedélyezze neki a letelepedést azáltal, hogy eltűri a negyven nap letöltését, vagy pedig a törvény útján próbálja őt eltávolítani.

Ilyen módon a törvény csaknem lehetetlenné tette a szegény ember számára, hogy a régi módon, vagyis negyven napi helybenlakással nyerjen valahol jogot a letelepedésre. De hogy mégse tűnjék olybá, mintha egyenesen elzárná az egyik egyházközségbeli egyszerű embert attól, hogy valaha is biztonságosan meglepedjék a másokban, a törvény még négy másik módot is megjelölt, amelyek révén benyújtott vagy nyilvánosságra hozott bejelentés nélkül is lehet letelepedési jogot nyerni. Az első az volt, hogy az illető adót fizetett egyházközségi becslés alapján; a második az, hogy megválasztották valamely éves egyházközségi tisztségre és abban egy évet szolgált; a harmadik az, hogy tanoncidőt szolgált le az egyházközségben; a negyedik pedig az, hogy egy évre szolgálatba fogadták és ő az egész évet egy gazdánál le is tudta.

Az első két módon letelepedési engedélyhez kizárólag az juthatott, aki megkapta az egyházközség nyilvános és egyhangú hozzájárulását; csakhogy a község nagyon is tudatában volt

annak, hogy milyen következményekkel járhat, ha akár egyházközségi becslés alapján történő adóztatással, akár egyházközségi tisztségre való megválasztással olyan idegent fogad be, akinek nincsen egyebe, mint a munkája.

A második két módon viszont a nős ember nem juthatott letelepedéshez. A tanoncok, ritka kivételtől eltekintve, nőtlenek, a nős cselédekre nézve pedig kifejezetten kimondta a törvény, hogy letelepedési jogot akkor sem nyerhetnek, ha egy évre szolgálatba fogadták őket. A szolgálatvállalással elérhető letelepedés rendszerének a fő kihatása az volt, hogy jórészt megszüntette az éves szegődések hagyományát; ez Angliában annyira meggyökeresedett szokás volt, hogy kifejezett időre szóló megállapodás hiányában a törvény még ma is az egy évre elszegődöttnek vélelmezi a cselédet. De nem minden gazda akarta cselédjeinek a szegődtetés révén a letelepedést is biztosítani; viszont a cselédek sem akartak mindig ezen az alapon szegődni, mert féltek, hogy mivel minden új letelepedés érvényteleníti a régi illetőségeket, esetleg elveszíthetik eredeti illetőségüket a szülőföldjükön, szüleik és rokonaik lakóhelyén.

Nyilvánvaló azonban, hogy a nőtlen munkás vagy kézműves sem nagyon tudott új letelepedést szerezni sem tanonckodással, sem szegődéssel. Ha tehetségének új községben keresett teret, kitette magát annak, hogy akármelyik egyházközségi előljáró vagy felügyelő szeszélyéből, erejére és szorgalmára való tekintet nélkül, eltávolítják, kivéve ha évi tíz fontért bérelt lakást — amit persze nem tud megtenni az olyan ember, akinek a munkáján kívül semmije sincs, amiből megéljen — vagy ha olyan biztosítékot nyújtott arra nézve, hogy nem lesz az egyházközség terhére, amilyent két békebíró megfelelőnek ítélte. Persze teljesen tőlük függött, hogy milyen biztosítékot kértek, de harminc fontnál kevesebbet nem igen kérhettek, mert törvény mondta ki, hogy a harminc fontnál kisebb értékű birtok megvásárlása sem ad jogot a letelepedésre, mivel nem elég az egyházközség esetleges terhének a fedezésére. Ilyen biztosítékot alig adhat olyan ember, aki a munkájából él; pedig sűrűen követeltek ennél jóval nagyobb biztosítékot is.

Hogy valamelyest helyreálljon a munka szabad áramlása, amely a különféle törvények hatására már majdnem teljesen megszűnt, kiagyalták és bevezették a bizonylati rendszert. III. Vilmos uralkodásának 8. és 9. évében törvénybe iktatták, hogy

aki utolsó törvényes letelepedési helyéről az egyházközségi előjárók és a szegényügyi felügyelők aláírásával és két békebíró megerősítésével ellátott bizonylatot hoz magával, azt minden más egyházközség köteles befogadni, és pusztán azért, mert egyszer talán a község terhére eshetik, nem lehet eltávolítani, hanem csak ha esetleg tényleg terhére válik, amikor is a bizonylatot kibocsátó egyházközség köteles megtéríteni a felmerült eltartási és eltávolítási költségeket. A bizonylattal érkező embert befogadó egyházközség legteljesebb megnyugtatóra ugyanez a törvény még azt is kimondta, hogy az ilyen ember semmi más módon sem szerezhet illetőséget a községben, csak úgy, hogy évi tíz fontért bérel lakást vagy egy teljes évig ingyen lát el valamilyen egyházközségi hivatalt, tehát sem bejelentés, sem szolgálatvállalás, sem tanonckodás vagy egyházközségi adófizetés révén. Végül az Anna királynő uralkodásának 12. évében hozott I. törvény 12. cikkelye még leszögezi, hogy a bizonylattal bíró embernek a szolgálói és tanoncai sem nyerhetnek illetőséget abban az egyházközségben, amelyben ő maga is csak a bizonylata alapján telepedett meg. Hogy ez az intézkedés milyen mértékben állította helyre a munka szabad áramlását, amelyet a megelőző törvények csaknem teljesen megszüntettek, azt Dr. Burn következő igen bölcs megjegyzéséből állapíthatjuk meg : „Nyilvánvalóan számos nyomós oka van annak, hogy a letelepedni kívánóktól bizonylatot követelnek meg. Ilyen ok az, hogy a bizonylat alapján letelepedő személyek nem igényelhetnek illetőséget sem tanonckodás, sem szolgálat, sem bejelentés, sem az egyházi adó fizetése révén, továbbá az, hogy nem szerezhetnek illetőséget tanoncaiknak és szolgálóiknak sem, valamint az, hogy amennyiben egyházközségi teherré válnának, biztosan tudni lehet, hogy hová küldjék őket, időközi eltartásuk és eltávolításuk költségei pedig megtérülnek ; végül az, hogy ha megbetegszenek és ezért nem lehet őket eltávolítani, akkor a bizonylatot kiadó egyházközség köteles őket eltartani ; mindez pedig nem történhetik meg bizonylat nélkül. Ezek az okok azonban megfelelő nyomatékkal amellet is szólnak, hogy az egyházközségek általában ne adjanak ki bizonylatokat, mert inkább nagyobb, mint kisebb az esélye annak, hogy a bizonylattal ellátott személyek visszakerülnek, még pedig rosszabb állapotban”. A tanulság ebből nyilván az, hogy az az egyházközség, amelyben a szegény ember szeretne letelepedni, jól teszi, ha mindig megköveteli a bizonylatot, az viszont, amelyet szeretne

elhagyni, jól teszi, ha azt általában megtagadja. „Van ebben a bizonylati kérdésben valami ridegség” — mondja ugyanez az igen okos szerző „A szegénytörvények története” című munkájában — „hatalmat ad az egyházközségi hivatalnoknak arra, hogy valakit úgyszólván életfogytiglan bebörtönözzön oda, ahol balszerencséjére illetősége van, függetlenül attól, hogy ott esetleg módfelett rosszul érzi magát, valamint attól, hogy mi minden előnyt remél a másutt lakástól”.

A bizonylat ugyan nem foglal magában igazolást a kifogástalan magatartásról és nem tanúsít egyebet, mint azt, hogy birtokosa melyik egyházközségbe tartozik, az egyházközségi hivatalnok mégis tetszése szerint adja vagy tagadja meg az okmányt. Doktor Burn szerint egy alkalommal mandamust* is javasoltak arra nézve, hogy közelezzék az egyházközségi elöljárókat és felügyelőket a bizonylat kiadására, de a Királyi Főtörvényszék az indítványt mint igen különös próbálkozást elutasította.

Angliában még az egymáshoz közel eső helyeken is gyakran lényeges különbségeket találunk a munka árában; ezeket valószínűleg az okozza, hogy a letelepedési törvény lehetetlenné teszi a szegény embernek, hogy bizonylat nélkül az egyik egyházközségből a másikba költözködjék a szakmájával. A nőtlen embert, ha egészséges és szorgalmas, esetleg még tűrik bizonylat nélkül is, de aki feleséggel és családdal kísérel meg úgy a letelepedést, az a legtöbb községben biztos számíthat a kiutasításra; sőt, ha a nőtlen ember később megházasodik, akkor őt is eltávolítják. Ezért aztán az egyik egyházközségben mutatkozó munkáshiányon nem mindig lehet segíteni a másikban jelentkező felesleggel, mint ahogyan az Skóciában történik és, azt hiszem, minden más országban is, ahol nincsenek letelepedési nehézségek. A bérek néha ugyan itt is lehetnek valamivel magasabbak a nagy városok körzetében, illetve mindenütt, ahol rendkívüli a munka iránti kereslet, ezektől a helyektől távolodva pedig lehetnek fokozatosan alacsonyabbak is, hogy azután visszaessenek az ország általános bérszintjére, de sohasem fogunk a szomszédos helyek között olyan váratlanul és érthetetlenül nagy bérkülönbségekre bukkanni, mint néhol Angliában, ahol gyakran bizony nehezebb egy egyházközség mesterségesen megvont határát átlépni, mint egy tenger-

* Közvetlen leirat alsóbb szervhez, amelyben annak valamilyen ügyben kötelező magatartást írnak elő. — Ford.

szorost, magas hegygerincet vagy egyéb természetes határt, amelyek más országokban néha igen élesen választanak el egymástól különböző bérszinteket.

Ha valakit, aki semmi rosszat sem követett el, eltávolítanak az egyházközségből, amelyet lakhelyeül választott, úgy ez a természetes szabadság és az igazság nyilvánvaló megsértése. De Anglia egyszerű népe, amely olyan féltékenyen őrzi a szabadságát, viszont a legtöbb más ország egyszerű népéhez hasonlóan sohasem érti meg annak a lényegét, immáron több, mint száz esztendeje tűri tehetetlenül ezt az elnyomást. A gondolkodó emberek közsérelemnek vélik és elítélik a letelepedési törvényt, de olyan általános felzúdulás mégsem nyilvánult még meg ellene, mint az általános elfogatóparancsok rendszere ellen; ez a rendszer kétségtelenül visszaélést jelent, de nem olyant, amely általános elnyomást okozna. Merem állítani, nincs ma Angliában negyven éves ember, aki életének valamelyik szakában ne érezte volna, hogy ez a szerencsétlenül elgondolt letelepedési törvény őt elnyomja.

Azzal a megállapítással fejezem be ezt a hosszú fejezetet, hogy noha régen általában szabályozták a béreket, éspedig eleinte az egész királyságra kiterjedő köztörvényekkel, később pedig grófságokként a békebírák külön rendeleteivel, ma már mind a két eljárás igazán idejét múlta. „Több, mint négyszáz év tapasztalata alapján — mondja Dr. Burn — nyilván itt az ideje, hogy felhagyjunk minden olyan törekvéssel, amely szigorú szabályoknak akarja alávetni azt, ami természeténél fogva nem alkalmas a részletes szabályozásra. Ha ugyanis az egyfajta munkát végző emberek mind egyenlő bért kapnának, akkor nem volna versengés és nem érvényesülhetne a szorgalom és a találmányosság”.

Néha azonban mégis megkísérlik manapság is, hogy egy-egy meghatározott szakmában és helyen külön parlamenti törvénnyel szabályozzák a béreket. Így a III. György uralkodásának 8. évében hozott törvény Londonban és öt mérföldnyi körzetében súlyos büntetés terhe alatt megtiltja a szabómestereknek, hogy munkásaiknak, az általános gyász idejét kivéve napi két shilling és hét és fél pennynél többet fizessenek, a munkásoknak pedig azt, hogy ennél többet elfogadjanak. Valahányszor megkísérlik, hogy a munkaadók és munkások közötti ellentéteket törvényhozás útján szabályozzák, a törvényhozás tanácsadói mindig csak a munkaadók. Ebből következik, hogy ha a döntés mégis

a munkások javára szól, akkor biztosan mindig igazságos és méltányos, de nem mindig az, ha a munkáltatók előnyét szolgálja. Így az a törvény, amely több szakmában arra kötelezi a munkáltatókat, hogy munkásaikat pénzben és ne természetben fizessék, teljesen igazságos és méltányos. Nem ró igazságtalan terhet a munkáltatókra, csupán arra kötelezi őket, hogy pénzben fizessék meg azt az értéket, amelyről azt állították, hogy áruban megfizették, holott a valóságban nem mindig fizették meg. Ez a törvény tehát tényleg a munkások javát szolgálja, de a III. György uralkodásának 8. évében hozott törvény a munkáltatóknak biztosít előnyt. A munkabérek leszorítására szövetkező munkaadók rendszerint kötelezettséget vállalnak egymással szemben arra, hogy meghatározott bérnél magasabbat bírság terhe alatt nem fizetnek. Ha munkások lépnének egymással egy ezzel szembenálló, ugyanilyen jellegű szövetségre, hogy bírság terhe alatt senki se fogadhasson el közülük meghatározott bérnél kevesebbet, úgy a törvény őket ezért igen szigorúan megbüntetné; ha a törvény pártatlan lenne, ugyanígy kellene elbánnia a munkáltatókkal is. De III. György uralkodásának 8. évében éppen azt a szabályozást emelték törvényerőre, amelyet a munkáltatók az ilyen szövetkezésekkel igyekeznek néha elérni. A munkások panasza, hogy ez a törvény a legügyesebbeket és legszorgalmasabbakat is egy sorba helyezi a közönséges munkásokkal, mindenképpen indokoltnak látszik.

A régi időkben azt is sűrűn megkísérelték, hogy a kereskedők és különféle árusok profitjait szabályozzák, és pedig az élelmiszerek és egyéb áruk árának a szabályozása révén. Amennyire én tudom, ma a kenyér hivatalos ármegállapítása az egyetlen maradványa ennek az egykori eljárásnak. Ahol kizárólagos jogú céhek vannak, ott helyes lehet az elsőrendű létfenntartási cikkek árának a szabályozása, de ahol ilyenek nincsenek, ott a verseny minden hivatalos ármegállapításnál hatékonyabb árszabályozónak fog bizonyulni. A kenyérár szabályozásának a módját, amelyet még a II. György uralkodásának 31. évében hozott törvény állapított meg, a törvény egyik hiányossága miatt Skóciában nem lehetett a gyakorlatban megvalósítani; végrehajtása tudniillik a piacfelügyelőre, vagyis egy Skóciában ismeretlen hivatalra tartozott. Ezt a visszás helyzetet nem orvosolták egészen a III. György uralkodásának 3. évében hozott törvényig. Az ármegállapítás hiánya azonban nem okozott semmiféle érezhető bajt és azon a néhány helyen,

ahol mégis megvalósult, érezhető előnyt sem jelentett. Ezzel szemben Skócia legtöbb városában a kizárólagosságra igényt tartó pékcéhek működnek, de szabályaikat nem tartják be különösebb szigorral.

Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy amint azt fentebb már említettük, a társadalom jóléte vagy szegénysége, fejlődő, változatlan vagy hanyatló iránya csak kis mértékben hat arra az arányra, amely az egyes foglalkoztatási területek között mind a bérszint, mind a profitszint szempontjából fennáll. A közjólét terén jelentkező ilyen fordulatok befolyásolják ugyan mind a béreket, mind pedig a profitokat, de végeredményben csak egyformán hathatnak rájuk a különböző foglalkoztatási területeken. Ennélfogva az ezek között fennálló arány is változatlan marad, sőt azt az ilyen fordulatok nem is képesek megváltoztatni, legálább is hosszú időre nem.

TIZENEGYEDIK FEJEZET

A FÖLDJÁRADÉK

A földjáradék, mint a földbirtok használatáért fizetett ár, a dolog természeténél fogva mindig az a legmagasabb ár, amelyet a bérlő a föld adottságainak a figyelembevételével még meg tud fizetni.

Amikor a bérleti szerződés feltételeit tárgyalják, a földesúr mindig azon van, hogy a bérlőnek éppen csak annyit hagyjon meg a termés hozamából, amennyiből újra beszerezheti a vetőmagot, fizetheti a munkabért, megvásárolhatja és fenntarthatja az állatait és egyéb gazdasági eszközeit, ezenfelül pedig még csak annyit, amennyi a mezőgazdasági tőkének a környéken kialakult profitját fedezi. Nyilvánvaló, hogy ez az a legkisebb részesedés a termésből, amellyel a bérlő még beérheti veszteség nélkül, mégis ritka eset, hogy földesura ennél többet lenne hajlandó meghagyni neki. Amivel a termés vagy, ami ugyanaz, a termés ára ezt a bérlői részesedést meghaladja, azt a földesúr természetesen magának akarja megtartani mint olyan földjáradékot, amelynél magasabbat a föld adottságainak a tekintetbevételével a bérlő nyilván már nem tudna megfizetni. Néha méltányosságból, de gyakrabban inkább csak tájékozatlanságból a földesúr esetleg ennél kevesebbel is beéri; ugyanígy előfordul, bár ritkábban, hogy tájékozatlanságból a bérlő ennél valamivel többet vállal, illetve a környéken kialakult mezőgazdasági profitnál valamelyest kevesebbel is megelégszik. Még akkor is ezt a földesúri részesedést tekinthetjük a föld természetes járadékának, vagyis annak a járadéknak, amelyről természetesnek találjuk, hogy földbirtok használatáért általában megfizessék.

Felmerülhet a gondolat, hogy a földjáradék gyakran nem más, mint méltányos profitja vagy kamatja a tőkének, amit a földesúr a birtok feljavítására fordított. Néha ez részben tényleg így is van, de jóformán mindig csak részben lehet így. A földesúr ugyanis járadékot követel az olyan földért is, amelyet nem javított fel, azzal pedig, amit a birtokfeljavításra fordított kiadások kamatjának vagy profitjának vélhetnénk, általában még külön megnöveli az eredeti járadékot. Emellett a birtokot nem is mindig a földesúr, hanem néha a bérlő tőkéjével fejlesztik, de azért a bérlet megújításánál a földesúr csakúgy követel magasabb járadékot, mintha minden az ő tőkéjének az igénybevételével történt volna.

A földesúr néha olyasmieért is követel járadékot, aminek a fejlődésére embernek befolyása nem lehet. A kelp* egy bizonyos tengeri moszatfajta; ha elégetik, üveg- és szappankészítésre és egyéb célokra felhasználható alkali sót ad. Sokfelé nő Nagybritanniában, különösen Skóciában, de kizárólag a dagályszint alatt fekvő sziklapartokon. Ezeket a tenger napjában kétszer elborítja, szó sem lehet tehát arról, hogy fejlődésüket az ember valaha is előmozdította volna. A földesúr, akinek a birtokát ilyen kelpes part határolja, ezért a partért mégis éppen úgy követel járadékot, mint a gabonaföldjeiért.

A Shetland szigetek körül a tenger szokatlanul gazdag halban; ennek a szigetlakók megélhetése szempontjából nagy jelentősége van. De hogy hozzájussanak ahhoz, amit a víz ad, a vele határos földeken kell lakniok. Nos, a földesúr megkövetelte járadék itt nem aszerint alakul, hogy mit hoz a bérlőnek a föld, hanem aszerint, hogy mit hozhat neki a föld és a víz együttvéve. A járadékot részben tengeri halban is fizetik. Itt fordul elő az az egyébként nagyon ritka eset, hogy a tengeri hal árának az egyik összetevője földjáradék.

Ezek szerint a földjáradék mint a föld használatáért fizetett ár magától értetődően monopolár. Egyáltalán nem aszerint alakul, hogy a földesúr mennyit fordított esetleg a birtok feljavítására, aszerint sem, hogy milyen kevéssel volna módjában beérni, hanem aszerint, hogy mennyit tud a bérlő végeredményben fizetni.

Általában csak olyan mezőgazdasági terméket lehet piacra vinni, amelynek a kialakult árából egyrészt megtérül a tőke, amit

* A Laminariaceae és Fucaceae-családok nagy barna tengeri algái közé tartozik. Ford.

piacrahozataláig a termék felemésztett, másrészt futja a normális profit. Ha ennél magasabb ár alakul ki, úgy a többlet természetesen földjáraadék lesz. Ha nem, akkor az árut ugyan még mindig piacra lehet hozni, de a földesúr járadékát már nem fogja meghozni. Hogy az ár végeredményben milyen lesz, az persze a kereslettől függ.

Vannak mezőgazdasági termékek, amelyek iránt a kereslet szükségképpen mindig olyan nagy, hogy a piacrahozatalukhoz szükséges áraknál magasabb árakat eredményez; vannak azután olyanok, amelyek iránt a kereslet hol kialakítja ezt a magasabb árat, hol pedig nem. Az előbbieket mindig meghozzák a földesúr járadékát, az utóbbiak, különböző körülményektől függően, hol igen, hol nem.

A földjáraadék, s ezt jól jegyezzük meg magunknak, más módon épül be az áruk árába, mint a munkabér vagy a profit. A magas, illetve alacsony bér és profit az oka, a magas, illetve alacsony járadék viszont a következménye a magas, illetve alacsony árának. Az ár azért magas, illetve alacsony, mert az árut piacrahozataláig magas, illetve alacsony munkabérek és profitok terhelik. Ezzel szemben a járadék azért magas vagy alacsony, illetve azért nincs esetleg járadék, mert az ár magas, illetve alacsony, vagyis mert sokkal több, csak kevéssel több, vagy esetleg nem is több annál, ami a bérek és profitok fedezésére kell.

Ebben a fejezetben három részben külön-külön tárgyaljuk először a földjáraadékot mindig hozó, másodszer a földjáraadékot hol hozó, hol nem hozó mezőgazdasági termékeket, harmadszor azokat a változásokat, amelyek e kétféle mezőgazdasági termék viszonylagos értékében a termelési módszerek fejlődésének különböző szakaszaiban szükségképpen jelentkeznek mind akkor, ha egymással, mind pedig ha ipartermékekkel hasonlítjuk őket össze.

I. Rész

Földjáraadékot mindig hozó mezőgazdasági termékek

Mivel az ember, a többi állathoz hasonlóan, elérhető tápláléka arányában szaporodik, élelem iránt többé-kevésbé mindig van kereslet. Élelemért mindig lehet kisebb vagy nagyobb mennyiségű munkát vásárolni, s mindig akad valaki, aki élelemért hajlandó dolgozni. Mivel a munkások bére helyel-közzel magas,

azért persze nem mindig lehet pontosan annyi munkát kapni az élelemért, amennyi munkát ez az élelem a leggazdaságosabb felhasználás mellett el tud tartani. Annyi munkát viszont mindig lehet érte vásárolni, amennyit el tud tartani azon a szinten, amelyen az illető fajtájú munkát az illető vidéken általában eltartják.

A föld azonban majdnem mindenütt több élelmet ad, mint amennyi a piacrahozataláig szükséges munkának akár a legbőségesebb eltartásához is kell. De még ami fennmarad, az is több, mint elegendő arra, hogy megtérüljön belőle a munkát foglalkoztató tőke és annak a profitja. Valami tehát mindig marad a földesúrnak mint járadék.

Még Norvégia és Skócia legkietlenebb lápföldjein is megterem valamiféle takarmány; a szarvasmarha teje és természetes szaporulata mindig több, mint elegendő nemcsak az állattenyésztő munka eltartására és a bérlő, illetve a csorda-, vagy nyájtulajdonos rendes profitjának a fedezésére, hanem arra is, hogy valami kevés járadék a földesúrnak is jusson. A földjáradék úgy emelkedik, ahogyan a legelők minősége javul. Idővel egy bizonyos nagyságú terület nagyobb számú állatot tart el, és mivel az állattartáshoz szükséges területek ennél fogva csökkenthetők, az állatápolás és az állati termékek összegyűjtése is kevesebb munkát vesz igénybe. A földesúr mind a két irányban jól jár: a termékmennyiség növekedésével csakúgy, mint az abból eltartandó munka csökkenése révén.

A járadék nemcsak aszerint változik, hogy milyen a föld termőképessége, akármit termeszzenek is rajta, hanem aszerint is, hogy hol fekszik, akármilyen legyen is a termőképessége. A városokhoz közel fekvő földek járadéka magasabb, mint az ugyanolyan termékeny, de távolabb fekvőké. Az egyik megművelése esetleg semmivel sem kerül több munkába, mint a másiké, de a távol eső föld termékének a piacrahozatala mindig többre kell, hogy kerüljön. A távoli föld termékéből ennek megfelelően több munkát kell eltartani, s így csökkennie kell annak a többletnek, amely mind a bérlő profitját, mind pedig a földesúr járadékát van hivatva szolgáltatni. De mivel, miként már láttuk, a profitoráta az ország távolabbi vidékein általában magasabb, mint a nagy városok szomszédságában, ennek a csökkent többletnek is csak egy kisebb része lehet a földesúr.

A jó utak, csatornák és hajózható folyók a szállítási költségek csökkentése révén színvonalban közelebb hozzák az ország

távol eső részeit a városok szomszédságához. Ezen az alapon a fejlődés legjelentősebb tényezői. Előmozdítják az ország távoli, tehát szükségképpen mindig legnagyobb kiterjedésű körzeteinek a művelés alá vonását. Előnyösek a város számára is, mert megszüntetik a városkörnyéki mezőgazdaság monopóliumait, javára vannak tehát az egész érintett országrésznek. Versenyt támasztanak ugyan a piacon néhány régi cikknek, de számos terméknek új piacokat nyitnak meg. A monopólium különben is nagy ellensége a jó gazdálkodásnak, amely sohasem válhat általánossá másként, mint éppen csak azáltal, hogy az egyetemes szabad verseny, már csak önérdékből is, erre mindenkit rákényszerít. Alig ötven évvel ezelőtt néhány London-környéki grófság még azzal a kérelemmel fordult a parlamenthez, hogy az állami országutakat ne építsék ki a távolabbi grófságok felé. Azzal érveltek, hogy olcsóbb munkabéreik révén a távolabb eső grófságok olcsóbban adják majd a szénát és a gabonát a londoni piacon, mint ők maguk, ami náluk csökkentené a földjáradékot és tönkretenné a földművelést. Azóta a földjáradék persze emelkedett náluk, a földművelés pedig fejlődött.

A közepes termőképességű gabonaföldön jóval nagyobb mennyiségű emberi táplálék állítható elő, mint az ugyanolyan kiterjedésű takarmánytermő földön. Megművelése ugyan sokkal több munkát kíván, viszont a vetőmag pótlása és a munka eltartása után fennmaradó többlet szintén jóval nagyobb, mint a legelő vagy kaszáló esetében. Ha abból indulnánk ki, hogy egy font hús sohasem érhet többet egy font kenyérnél, akkor ez a nagyobb többlet mindenütt nagyobb értéket is képviselne és ezzel gazdagabb alapot szolgáltatna mind a bérlő profitja, mind pedig a földesúr járadéka számára. A kezdetleges mezőgazdálkodás korában általában ez is lehetett a helyzet.

A két élelmiszernak, a húsnak és a kenyérnek a viszonylagos értéke azonban már nagyon is különböző a mezőgazdaság különböző fejlődési korszakaiban. A kezdetleges mezőgazdaság korában az ország túlnyomó része még műveletlen vadon s azt kizárólag szarvasmarhatenyésztésre használják. Több a hús, mint a kenyér; az éles verseny a kenyérért folyik, s ezért annak van a legmagasabb ára. Ulloa szerint Buenos Airesben még negyvenötven évvel ezelőtt is négy reál, vagyis húsznegy és fél penny volt a két- vagy háromszáz főnyi csordából kiválasztott ökör darabjának a mindennapos ára. A kenyér áráról nem szól semmit,

nyilván mert nem találta említésre méltónak. Azt mondja, hogy az ökör ott alig került többbe, mint a munka, amivel elfogták. Gabonát viszont sehol sem lehetett nagymennyiségű munka nélkül termelni; már pedig a Plata folyó, vagyis az Európát a Potosi ezüstműveléssel összekötő közvetlen út mentén elterülő országban a munka pénzbeni ára nem lehetett nagyon olcsó. Más persze a helyzet, amikor a földet már az ország nagyobb részén megművelik. Akkor már több a kenyér, mint a hús. A versengés ellenkező irányú, s most már a hús ára a magasabb.

Sőt, a művelés alá vont terület növekedésével a műveletlen vadon fokozatosan kevés lesz ahhoz, hogy kielégítse a hús iránti keresletet. Most már a művelt földek tekintélyes részét kell felhasználni szarvasmarhatenyésztésre és hizlalásra; a szarvasmarha árának tehát olyannak kell lennie, hogy az állattenyésztői munkán kívül meg lehessen belőle fizetni még azt a járadékot és profitot is, amit a föld a földesúrnak és a bérlőnek hoz, ha szántóföldként művelik. Az érintetlen lápföldeken tenyésztett marha, súlya és minősége szerint, ugyanolyan áron kel el a piacon, mint a másik, amelyet a leggondosabban megművelt talajon neveltek. A lápföldek tulajdonosai ebből hasznot húznak, amennyiben a földjáradékot a marhaárnak megfelelően felemelik. Alig egy évszázaddal ezelőtt a hús a Skót Felföldön sok helyütt csak annyiba került, sőt még olcsóbb is volt, mint akár a zablisztból süttött kenyér. Az Unio* révén Anglia piaca megnyílt a felföldi szarvasmarha számára. Kialakult ára ma körülbelül háromszorosa a századeleji árának, és azóta számos felföldi birtok földjáradéka is megháromszorozódott, sőt megnégyszereződött. Jelenleg egy fontnyi legjobb minőségű hús Nagybritanniában majdnem mindenütt többet ér, mint két font legjobb minőségű fehér kenyér, de bőven termő esztendőben esetleg három-négy fontnyit is megér.

A helyzet tehát az, hogy a mezőgazdasági fejlődés folyamán a töretlen legelők járadékát és profitját bizonyos mértékig a már javított talajoké, ezekét pedig a gabonaföldek járadéka és profitja szabályozza. A gabona évről évre megterem, a hús-termeléshez négy-öt esztendő kell. Mivel ilyen körülmények között egy acre föld csak sokkal kisebb mennyiségben termi meg az egyik fajta ételmezt, mint a másikat, a mennyiségbeli hátrányért

* Anglia és Skócia végleges egyesülése 1707-ben. Ford.

árbeli előnynek kell kárpótlást nyújtania. Ahol az árelőny többet nyújt, mint kárpótlást, ott gabonaföldeket legelővé, ahol pedig kevesebbet, ott legelőket gabonaföldekké alakítanak át.

Tisztában kell azonban lennünk azzal, hogy ez a kiegyenlítődség a takarmányt, vagyis közvetlen állati táplálékot adó földek járadéka és profitja, valamint a gabonát, vagyis közvetlen emberi élelmet adó földek járadéka és profitja között nem mindenütt, hanem csak egy nagy kiterjedésű vidék megművelt földjeinek a nagyobb részén megy végbe. Sajátos helyi viszonyok között egészen más helyzet alakul ki, amennyiben a takarmányföldeken sokkal nagyobb járadék és profit érhető el, mint a gabonaföldeken.

Így a nagy városok közelében gyakori jelenség, hogy a tej és a lótakarmány iránti kereslet, a magas húsarakkal párosulva, a takarmány értékét a gabonaértékhez viszonyított természetes szint fölé emeli. Nyilvánvaló, hogy ez helyi előny és nem terjeszthető ki távolabbi földekre.

Előfordul, hogy sajátos körülmények következtében egyes országok időnként annyira benépesednek, hogy területükön, miként a nagyvárosok körüli földeken, a takarmányt és a gabonát már nem tudják a lakosság létfenntartásához szükséges mennyiségben megtermelni. Ezek a földeiket elsősorban takarmánytermesztésre használják, mert ez a terjedelmesebb, tehát messziről nehezebben szállítható áru, a gabonát, a nagy tömegek táplálékát viszont külföldről hozzák be. Ez ma a helyzet Hollandiában, és ez lehetett a helyzet Róma virágkorában az ókori Itália jelentős részében is. Cicerótól tudjuk, hogy az idősebb Cato szerint a földbirtokos első és legtöbb hasznot hajtó kötelessége az, hogy jól, a második az, hogy tűrhetően, a harmadik az, hogy esetleg rosszul hízlalja fel az állatait. A gabonatermesztést a profit és egyéb előnyök szempontjából csak a negyedik helyre sorolta. Az ókori Itália Róma körüli részein nagyrészt az ingyenes vagy nagyon olcsó áron történő gyakori gabonaosztás riaszthatta el az embereket a gabonatermesztéstől. A kiosztásra kerülő gabonát a meghódított tartományokból hozták; számos ilyen tartomány adó helyett termése egy tizedét volt köteles a köztársaságnak átengedni megállapított áron: egy pecket* körülbelül

* A peck régi skót búzaürmérték és kb. 9,1 liternek felel meg. Ford.

hat pennyért. A népnek olcsón osztott gabona természetesen lenyomta Róma város piacán a Latiumból, vagyis az ősi Róma területéről behozott gabonának az árát; ez ott nyilván arra készítette az embereket, hogy tartózkodjanak a gabonatermesztéstől.

Helyi előny még az is, amikor főleg gabonát termő sík vidéken egy-egy gondosan elkerített legelő nagyobb földjáradékot hoz, mint akármelyik szomszédos gabonaföld. A legelő a szántóföldeken használt állatok eltartásához kell, s érte a magas járadékot voltaképpen nem is annak az értékéből fizetik, amit megterem, hanem inkább annak a gabonának az értékéből, amelynek a megtermesztésében részt vesz. A járadéknak esnie kell, ha a körülötte fekvő földeket is bekerítik. Skóciában ma nyilván azért magas a körülkerített földek járadéka, mert kevés van belőlük, s valószínűleg csak addig lesz magas, amíg nem lesz belőlük több. Előnyösebb a legelőnek, mint a gabonaföldnek a bekerítése. Megtakarítjuk vele az őrzéssel járó munkát, s a marha is jobban hízik, ha nem zaklatja pásztor és kutya.

Ahol ilyen helyi előnyök nincsenek, ott persze mindig a gabonának, illetve a lakosság más fő növényi táplálékának a járadéka és profitja szabályozza a takarmányföldek járadékát, feltéve, hogy ezek alkalmasak a gabona, illetve a helyét elfoglaló fő növény termesztésére is.

Az ember azért, hogy adott nagyságú földdarabon nagyobb számú marhát tudjon tartani, természetes takarmány helyett marharépat, répát, káposztát és más megfelelő takarmánypótlékot is kezdett termesztetni. Valószínű volt, hogy ez a körülmény valamelyest csökkenti majd a húsnak azt az árfölényét a kenyérrel szemben, amely minden fejlett országban kialakult. Nos, ez nyilván be is következett; okunk van hinni, hogy — legalább is a londoni piacon — a hús ára a kenyér árához képest manapság jóval alacsonyabb, mint volt a múlt század elején.

A Henrik herceg életét tárgyaló munkája függelékében Dr. Birch számot ad nekünk a húsarokról, amelyeket a herceg általában fizetett. Elmondja, hogy egy ökör négy negyede, összesen hatszáz font súlyban, rendszerint kilenc font és tíz shilling-jébe került, vagyis száz súlyfontonként harmincegy shilling és nyolc pennybe. Henrik herceg 1612 november 6-án halt meg tizenkilenc éves korában.

1764 márciusában parlamenti vizsgálatot tartottak, hogy kikutassák az akkori magas élelmiszerárak okait. A vizsgálati anyag egyebek közt felöleli egy virginiai kereskedő vallomását: amikor 1763 márciusában hajói élelmiszert vettek fel, egy hundred-weight* marhahúsert huszonnégy-huszonöt shillinget fizetett és ezt rendes árnak tartotta; a drágaságnak ebben az évében viszont ugyanolyan minőségű húsert huszonhét shillinget kellett fizetnie. Nos, ez az 1764. évi magas ár valójában négy shilling és nyolc pennyvel volt alacsonyabb, mint a Henrik herceg fizette ár; arról sem szabad megfeledkezni, hogy csak a legjobb marhahús alkalmas arra, hogy az ilyen hosszú tengeri útra be-
sózzák.

Az ár, amit Henrik herceg fizetett, három és háromnegyed pennyt tett ki a hasított marha fontjáért, a gyengébb árut és a színhúst együttvéve; ezen az alapon a színhús kicsinybeni ára nem lehetett kevesebb, mint négy és fél vagy öt penny fontonként.

Az 1764. évi parlamenti vizsgálat tanúvallomásai szerint a fogyasztó a legjobb minőségű marha színhúsáért fontonként négy, négy és fél pennyt, a gyengébb darabokért pedig általában hét farthingtól két és fél, esetleg két és háromnegyed pennyig terjedő árat fizetett. A tanúk szerint ez általában fél pennyvel volt drágább, mint amennyiért ugyanezt a minőséget ugyanazon év márciusában adták. Íme még ez a magas ár is jóval alacsonyabb volt annál, amely jogos feltevésünk szerint Henrik herceg idejében a kicsinybeni ár lehetett.

A múlt század első tizenkét éve folyamán a legjobb búza átlagos ára a windsori piacon kilenc winchesteri bushelből** álló quarterenként 1 font 18 shilling $3\frac{1}{6}$ penny volt.

Viszont az 1764-et megelőző tizenkét évben, beleértve ezt az évet is, ugyanilyen mennyiségű legjobb búza átlagos ára ugyanazon a piacon 2 font, 1 shilling, 9 $\frac{1}{2}$ penny volt.

Ezek szerint a múlt század első 12 évében a búza jóval olcsóbb, a hús pedig jóval drágább volt, mint az 1764-et megelőző tizenkét évben, ezt az évet is beleértve.

* Megfelel 112 fontnak, azaz 50,80 kg-nak. Ford.

** Winchesteri bushel = 35,238 cm³, tehát valamivel kevesebb a British bushelnél, amelyből 8 tesz ki 1 quartert, vagyis 290,9 litert. Ford.

Minden nagy kiterjedésű országban a megművelt föld legnagyobb részén emberi vagy állati élelmet termelnek. Ezeknek a földeknek a járadéka és profitja szabályozza azután az összes más célra megművelt föld járadékát és profitját. Ha akad termék, amelyik kevesebbet hoz, úgy a földet, amelyen termelik, hamarosan gabonafölddé vagy legelővé változtatják; ha pedig akad, amelyik többet hoz, akkor csakhamar azt termelnek majd az addigi gabonaföldek és legelők egy részén is.

Bizonyos természeti ágakra a földet alkalmassá kell tenni; ez vagy nagyobb kezdeti befektetést igényel, vagy magasabb évi folyó kiadásokat jelent; ezért ezek az ágak az első esetben általában nagyobb járadékot, a másodikban nagyobb profitot szolgáltatnak, mint a gabona vagy a takarmánytermesztés. Ritkán fordul azonban elő, hogy a különbség több lenne, mint méltányos kárpótlás vagy kamat a nagyobb kiadásokért.

A komlókert, a gyümölcsös, a konyhakertészeti rendszerint magasabb járadékot hoz a földesúrnak és nagyobb profitot a bérlőnek, mint a gabona- vagy takarmányföld. Mivel a talajátalakítás nagyobb költséget jelent, jogos is a földesúr nagyobb járadéka. És mivel a gazdálkodás ezekben az ágakban több figyelmet és nagyobb szakértelmet igényel, a bérlőt is magasabb profit illeti meg. Emellett a termés is bizonytalanabb, legalább is a komló- és gyümölcskertészeti területen. A termés árának tehát nemcsak az esetleges károkat kell fedeznie, de még azt is, ami körülbelül a biztosító profitjának felel meg. A kertészek általában rossz, de legfeljebb mérsékelt jó életkörülményei bizonyítják, hogy komoly képességeik rendszerint igazán nincsenek túlfizetve. Örömet nyújtó mesterségüket annyi gazdag ember úzi kedvtelésből, hogy már csak kevés hasznot húzhatnak belőle azok, akik hivatásszerűen folytatják; éppen azok látják el önmagukat még a legigényesebb termékekkel is, akiknek a dolgok rendje szerint a kertészek legjobb vevőinek kellene lenni.

Az így kifejlesztett természeti ágak a földesúrnak nyilván sohasem hoztak több hasznot annál, ami éppen csak kárpótolta őt az ilyen ágakat egyáltalán lehetővé tevő kezdeti befektetésért. Az egykori gazdálkodásban a szőlő után nyilván a konyhakertet tekintették a gazdaság ama részének, amely a legértékesebb terméket szolgáltatja. De azért Democritus, aki mintegy kétezer évvel ezelőtt írt a gazdálkodásról és akit a régiek a mezőgazdaság nagyjai közé soroltak, mégis úgy vélekedett, hogy nem bölcs

dolog konyhakerteket körülkeríteni. Szerinte a várható előny nem ér fel egy kőfal költségeivel; a téglát (úgy vélem, napon szárított téglára gondolt) az eső és a téli szelek mállasztják, a kerítés állandó javításra szorul. Columella, Democritus eme véleményének a tolmácsolója, a nézetnek nem mond ellent, de mint szerényen egyszerű körülkerítési módot a szeder- és galagonyabokrokból képzett sövényt ajánlja; ez saját tapasztalata szerint tartós és áthatolhatatlan kerítés; Democritus idejében valószínűleg nem igen ismerték. Palladius osztja Columella nézetét, amelyet előtte Varro is vallott. A gazdálkodás eme ókori fejlesztőinek a megítélése szerint a konyhakertészeti termékek csak éppen hogy fedezik a rendkívüli művelési mód és az öntözés költségeit; akkoriban ugyanis, csakúgy, mint ma, az annyira déli fekvésű országokban úgy vélték, hogy kell valami folyóvíz, amit a kert minden ágyásához el lehet vezetni. Európa nagyobb részén ma is úgy tartják, hogy a konyhakert nem érdemel jobb kerítést annál, amit Columella ajánlott. Nagybritanniában és még néhány északi országban finomabb fajta gyümölcsöt eredményesen csak kőfallyal körülvevett helyen lehet tenyészteni. Ezekben az országokban a gyümölcsárnak ennél fogva olyan magasnak kell lennie, hogy megtérüljön belőle a termés szempontjából nélkülözhetetlen falnak az építési és fenntartási költsége. Sok helyütt a gyümölcsös fala a konyhakertet is magába zárja; az utóbbi ezzel olyan előnyhöz jut, amelyért a saját termékei csak ritkán tudnak megfizetni.

Azt, hogy a helyesen telepített és már teljesen kifejlett szőlő a gazdaság legértékesebb része, a régiek mezőgazdasága éppen úgy vitathatatlan tételnek ismerte el, mint ahogyan annak ismeri el a modern gazdálkodás is minden bortermő vidéken. Azt a kérdést azonban, hogy előnyös dolog-e új szőlőt telepíteni, az ókori Itália mezőgazdászai már sokat vitatták; ezt Columellától tudjuk. Ő maga mint a nem mindennapi termesztési ágak lelkes híve, az új telepítés mellett foglal állást, és a bevételek és kiadások összehasonlításával igyekszik kimutatni, hogy az nagyon is előnyös vállalkozás. Csakhogy a bevételek és kiadások ilyen egybevetése új tervek kapcsán rendszerint nagyon megtévesztő és sehol sem annyira, mint éppen a mezőgazdaságban. Ha az új telepítésekkel elért nyereségek általában tényleg olyan nagyok lettek volna, amilyenek ő képzelte, akkor nem támadt volna vita róluk. A kérdés ma is gyakori vita tárgya a bortermő vidé-

keken. Az ilyen vidékek mezőgazdasági írói és mindazok, akik szeretik és támogatják a magas színvonalú gazdálkodás gondolatát, általában arra hajlanak, hogy Columellával az új telepítés mellett szálljanak síkra. Franciaországban éppen az a körülmény szól a nézeteik mellett, hogy a régi szőlők tulajdonosai riadtan igyekeznek megátolni újak ültetését, ami azt mutatja, tapasztalatból tudjuk, hogy a szőlőgazdálkodás ma náluk nagyobb hasznot hajt minden más mezőgazdasági ágánál. Mutatja azonban még egy nézet helyességét, nevezetesen azért, hogy a nagy haszon csak addig tarthat, amíg érvényesek a törvények, amelyek ma még útját állják a szabad szőlőművelésnek. A szőlőbirtokosok ugyanis 1731-ben országtanácsi rendeletet eszközöltek ki, amely új szőlők ültetését és a legalább két esztendeje műveletlen szőlők felújítását megtiltja, illetve külön királyi engedélyhez köti; ez azonban csak akkor adható meg, ha a tartományi felügyelő igazolja, hogy a birtokot megvizsgálta és úgy találta, hogy földje más célra nem alkalmas. A rendeletet annak az ürügyén hozták, hogy az országnak kevés a gabonája és a takarmánya, viszont túlbőven van bora. De ha tényleg lett volna borfelesleg, úgy az mindenféle országtanácsi rendelet nélkül magától is hathatósan megakadályozta volna új szőlők ültetését, és pedig azért, hogy leszorítja a szőlőművelés profitját a gabona- és takarmánytermesztés profitjához viszonyított természetes szintje alá. Ami pedig a szőlőskertek elszaporodása folytán bekövetkezett állítólagos gabonaszűkítéleti, elég megemlíteni, hogy Franciaországban sehol sem termelnek nagyobb gonddal gabonát, mint éppen a bortermő vidékek arra alkalmas földjein, így Burgundiában, Guenneben és Felső Languedocban. Ez érthető is, hiszen az a sok ember, akit az egyik gazdálkodási ág foglalkoztat, kész piacot jelent a másik számára, s ezzel serkenti azt a termelésre. Viszont nem sok sikerrel kecsegtet az olyan eljárás, amely a fizetőképes fogyasztók számának a csökkentésével akarja serkenteni a gabona-termesztést. Olyan ez, mint az a gazdaságpolitika, amelyik a manufaktúrák elriasztásával akarná valahol előmozdítani a mezőgazdaságot.

Az előzőek szerint vannak termesztési ágak, amelyek számára a földet vagy nagyobb kezdeti befektetéssel, vagy magasabb évi folyó kiadásokkal alkalmassá kell tenni; ezeknek a járadéka és profitja sokszor jóval nagyobb lehet, mint a gabona- és takarmányföldeké, de amikor a különbség több, mint amennyi a külön

kiadásokért kárpótol, akkor a valóságban mégis a mindennapos termékeknek a járadéka és profitja szabályozza amazokét is.

Előfordul, hogy kevés az átművelhető föld egy olyan különleges termék előállítására, amely iránt nagy a tényleges kereslet. Ilyenkor az egész termésre akadnak vevők, akik hajlandók többet fizetni annál, amiből futja a termelés és piacrahozatal kapcsán felmerült minden járadék, profit és munkabér a természetes ráták, vagyis ama ráták szerint, amelyek a más megművelés alatt álló földek nagyobb részén kialakultak. Az ilyen esetben, de csakis az ilyen esetben, az a többlet, amely az árból a talajátalakítással és a folyó természetessel kapcsolatos költségek fedezése után fennmarad, nem alakul a gabona- vagy takarmánytermesztésnél jelentkező hasonló jellegű többlet szerint, hanem akár a legnagyobb mértékben is meghaladja azt; oroszlánrésze persze a földesúri járadékot növeli.

Tudnunk kell, hogy rendes természetes arány például a szőlőskertek járadéka és profitja, valamint a gabona- vagy takarmányföldek járadéka és profitja között csak olyan szőlők kapcsán alakul ki, amelyek csupán közönséges jó bort adnak, olyant, amelyik jóformán akárhol megterem, bármely könnyű kavicsos vagy homokos talajon, és semmivel sem tűnik ki azon kívül, hogy ereje van és egészséget ad. Egy-egy vidék átlagos talaja csak az effajta szőlők talajával bírja ki a versenyt; nyilvánvaló, hogy a különleges minőségű szőlőföldekkel nem versenyezhet.

A szőlőt minden más gyümölcsnél erősebben befolyásolják a talajkülönbségek. Egyes talajoktól olyan zamatot kap, amilyent más talajon semmiféle műveléssel vagy kezeléssel sem tudunk neki megadni. Ez a zamot, akár valóságos, akár képzelt, hol csak néhány szőlőskert termésének a sajátossága, hol egy kisebb kerület nagyobb hányadára, hol pedig egy egész tartomány jelentékeny részére terjed ki. Az a mennyiség, ami az ilyen borokból piacra kerül, nem elég a hatékony kereslet kielégítésére, vagyis nem fedezi a keresletet azok részéről, akik szívesen megfizetnék a termelés és a piacrahozatal kapcsán felmerült összes járadékot, profitot és munkabért a természetes ráták, vagyis ama ráták szerint, amelyek a közönséges szőlőskerteken kialakultak. Ennélfogva az egész mennyiséget el lehet adni olyan vevőknek, akik ennél többet hajlandók fizetni, s ez a körülmény az árat szükségképpen a közönséges bor ára fölé emeli. Az árkülönbség aszerint lesz kisebb vagy nagyobb, hogy a szóbanforgó bor

mennyire van éppen divatban, mennyire ritka, és ennél fogva milyen mértékben versengenek érte a vevők. De akármekkora is végeredményben, nagyobbik része a földesúr járadékát növeli. Mert bár igaz, hogy az ilyen szőlőskerteket a legtöbb más szőlőnél gondosabban művelik, azért a magas ár nyilván mégsem a következménye, hanem inkább az oka ennek a gondos megművelésnek. Ilyen értékes terménynél a legkisebb gondatlanság okozta kár is olyan jelentékeny, hogy még a leghanyagabbakat is gondosságra készíteti. Így azután a magas árnak már kis része is elegendő az ilyen szőlők megművelésére fordított rendkívüli munka bérének és az ilyen munkát mozgásba hozó rendkívüli tőke profitjának a megfizetésére.

Ezeket a kincsetérő szőlőskerteket leginkább az európai nemzetek nyugat-indiai cukortermelő gyarmataihoz hasonlíthatnánk. Összes cukortermésük kevés az európai hatékony kereslet kielégítésére, minél fogva az egészében olyan vevőknek adható el, akik többet is hajlandók fizetni, mint a termelés és piacrahozatal kapcsán felmerült összes járadékot, profitot és munkabért ama ráták szerint, amelyek más mezőgazdasági termékek kapcsán kialakultak. Kokinkínában a legfinomabb fehérített cukor eladási ára quintálonként általában három piaszter, a mi pénzünkben mintegy tizenhárom shilling és hat penny; ezt Mr. Poivre,¹ az ország mezőgazdaságának gondos megfigyelője közli. Amit ott quintálnak neveznek, az százötven-kétszáz párizsi fontot nyom, tehát átlagban százhetvenöt párisi font súlyt jelent. Ezen az alapon egy angol hundredweight cukor nyolc shillingbe kerül, vagyis negyedannyiba sem, mint amit a gyarmatainkról behozott barna vagy muscovada* cukrokért, és hatodannyiba sem, mint amit a legfinomabb fehérített cukorért általában fizetünk. Kokinkínában a megművelt föld legnagyobb részén gabonát és rizst termesztenek, ami ott a tömegek tápláléka. A gabona-, a rizs- és a cukorárak között ott valószínűleg természetes az arány, vagyis megfelel annak, amelyik a megművelt föld nagyobb részének különféle termékei között mintegy önmagától kialakul, s amely mellett megtérülnek a földesúrnak és a bérlőnek a talajműveléssel összefüggő kezdeti, és a földműveléssel kapcsolatos évi folyó kiadásai, amennyire azokat ki lehet számítani. Ezzel

¹ Voyages d'un philosophe.

* Finomítatlan, vagyis nyers nádcukor. Ford.

szemben a mi cukortermelő gyarmatainkon a cukor ára nincs összefüggésben sem az európai, sem az amerikai rizs- vagy gabona-földek termékeivel. Azt szokták mondani, a cukorültetvényes elvárja, hogy az összes termesztési költséget a rum és a melasz fedezze, a cukor pedig mind tiszta nyereség legyen. Ha ez igaz — amit nem tudnék megerősíteni —, akkor ez ugyanaz, mint ha a gabonatermelő bérlő elvárná, hogy az összes termesztési költséget a pelyva és a szalma fedezze, a gabona pedig mind tiszta nyereség legyen. Gyakori dolog, hogy Londonban és más kereskedővárosokban székelő kereskedelmi társaságok cukortermelő gyarmatainkon vadonnak maradt földeket vásárolnak azzal, hogy majd feljavítják a talajt és faktorok* és ügynökök útján haszonnal fognak gazdálkodni, függetlenül a nagy távolságtól és attól, hogy a jövedelmek bizonytalanok, mert az igazságszolgáltatás a távoli országokban még nem megbízható. Senkisem kísérli meg ugyanilyen módon feljavítani és megművelni Skócia és Írország legtermékenyebb földjeit vagy Észak-Amerika gabonatermő vidékeit, holott ezekben az országokban az igazságszolgáltatás megbízhatóbb s így azokkal rendszeresebb jövedelemre lehetne számítani.

Virginiában és Marylandben inkább dohányt termesztenek, mint gabonát, mert jövedelmezőbb. Dohányt Európa legtöbb részén is előnyösen lehetne termelni, csak hogy Európában már majdnem mindenütt fő adóforrássá lett, a felfogás pedig az, hogy nehezebb dolog lenne az adót a történetesen dohánytermesztéssel is foglalkozó gazdaságoktól külön-külön is beszédni, mint a behozatal alkalmával a vámházban behajtani. Ezen az alapon Európa nagyobb részén a legképtelenebb módon megtiltották a dohánytermesztést, ami persze monopóliumszerű helyzetet biztosít azoknak az országoknak, ahol meg van engedve. Mivel ott termelik a legtöbb dohányt, a monopólium előnyeit elsősorban, bár néhány versenytárral megosztva, Virginia és Maryland élvezi. A dohánytermesztés mindazonáltal még mindig nem jövedelmez annyit, mint a cukortermelés. Még csak nem is hallottam olyan dohányültetvényről, amelyet Nagybritanniában lakó kereskedők tőkájével telepítettek és műveltek volna; ültetvényeseink pedig nem igen kerülnek haza olyan nagyon gazdagon a dohánytermesztő gyarmatokról, mint a cukortermelő

* Tengerentúl székelő kereskedelmi megbízott. Ford.

szigeteinkről. Az a körülmény, hogy az említett gyarmatok inkább természetnek dohányt, mint gabonát, azt a látszatot kelti, hogy Európában a dohány iránti hatékony kereslet nincs teljesen kielégítve; a tényleges helyzet valószínűleg az, hogy nagyobb mértékben elégítik ki, mint a cukor iránti keresletet. A mai dohányárak valószínűleg bőven fedezik a dohány termesztésével és piacrahozatalával kapcsolatos összes járadékot, munkabért és profitot, ama rátákon, amelyek a gabonaföldek kapcsán alakultak ki, de nyilván nem fedezik azt olyannyira bőven, mint a mai cukorárak. Dohányültetvényeseink ugyanúgy félnek a dohányfeleslegektől, mint Franciaországban a régi szőlősgazdák a borfeleslegektől. A törvényhozás útján korlátozták a termesztést: a tizenhat és hatvan év közötti négerek fejéenként legfeljebb hatezer tövet gondolhatnak, amelyből ezer font termés várható. Számításaik szerint egy-egy néger ezen a dohánymennyiségen felül még négy acre kukoricaföldet is el tud látni. Dr. Douglas¹ szerint (akit, azt hiszem, tévesen tájékoztattak) a piac túltelítésének a megelőzésére bőven termő esztendőben néha azt is megtették, hogy négerenként egy bizonyos mennyiségű dohányt eltűzeltek, mint ahogyan a hollandok állítólag fűszereket tűzeltek el. Ha a jelenlegi dohányárakat valóban csak ilyen erőszakos módszerekkel lehet fenntartani, akkor a dohánytermesztés nagy előnye a gabonatermesztéssel szemben, ha ugyan egyáltalában nagy még, aligha lesz hosszú életű.

Ilyen módon szabályozza tehát az emberi táplálék termesztésére fogott föld járadéka a legtöbb más célra megművelt föld járadékát. Kevesebb járadékot semmiféle termék sem szolgáltat huzamosan, mert csökkenése után nyomban más célra veszik igénybe a földet. Ha pedig valamilyen különleges termék több járadékot szolgáltat huzamos időn keresztül, úgy az azért van, mert a termesztésére alkalmas földből nincsen annyi, hogy a termék iránti hatékony keresletet ki lehetne elégíteni.

Európában a föld közvetlenül emberi táplálékul szolgáló termelvényei közül a gabona a legfontosabb. Ezért ott — különleges helyzetektől eltekintve — a gabonaföldek járadéka szabályozza minden más megművelt föld járadékát. Britannianak nem kell irigyelnie sem Franciaországot szőlőskertjeiért, sem Olaszországot olajfaültetvényeiért, mert értéküket, a különleges

¹ Douglas's Summary vol. II. p. 372, 373.

helyzetektől eltekintve, a gabona értéke szabályozza, s a gabonát illetően Britannia termőképessége nem sokkal marad el e két ország bármelyike mögött.

Tegyük fel, hogy egy vidék kedvelt tömegeledelét egy olyan növény szolgáltatja, amelyből ugyanannyi vagy közel ugyanannyi földművesmunkával a legközségesebb föld is többet terem, mint gabonából a legtermékenyebb talaj. Ebben az esetben a földesúr járadéka, vagyis az az élelemtöbblet, amely neki a munkabérek kifizetése, a bérlő tőkájének a helyreállítása és normális profitjának a fedezése után megmarad, okvetlenül jóval nagyobb lesz. Akármilyen magas szinten is tartották el addig a munkát azon a vidéken, feltételezett esetünkben a nagyobb élelemtöbblet mindig nagyobb mennyiséget fog eltartani belőle, következésképpen a földesúr is több munkát fog kapni érte. Okvetlenül nagyobb lesz tehát a földesúr járadékának az értéke, a földesúr tényleges hatalma, tekintélye és az a lehetősége, hogy mások munkájával létrehozott szükségleti cikkek és kényelmi eszközöket szerezzen meg magának.

A rizsföldön több táplálék terem, mint a legtermékenyebb gabonaföldön. A rizs évente általában két termést ad, s egy acre hozama aratásonként állítólag harminc és hatvan bushel között van. Művelése így persze több munkát igényel, viszont jóval nagyobb az a többlet is, amely az összes munka eltartása után fennmarad. Így azokban a rizstermelő országokban, ahol a rizs egyben a tömegek kedvelt növényi tápláléka és ahol megművelőit is főleg rizsen tartják el, a nagyobb többletből nagyobb rész kell, hogy jusson a földesúrnak, mint a gabonatermelő országokban. Carolinában, ahol az ültetvényesek, miként más brit gyarmatokon is, általában bérlők és földesurak egy személyben, s ahol ennek következtében a járadékot összetévesztik a profittal, a rizstermesztés jövedelmezőbbnek bizonyult a gabonatermesztésnél, pedig ott a rizsföldek évente csak egy termést adnak és, mivel még az európai életmód van túlsúlyban, a rizs nem is kedvelt tápláléka a népnek.

A jó rizsföld egész éven át mocsár, egy évszakban pedig vízborította mocsár; nem alkalmas sem gabonatermesztésre, sem legelőnek, sem szőlőskertnek, sem pedig valamilyen más, az ember számára különösebben hasznos növény termelésére. Amelyik föld pedig jó ezekre a célokra, az viszont alkalmatlan a rizstermesztésre. Éppen ezért a rizsföldek járadéka még a rizs-

termő országokban sem lehet a többi megművelt föld járadékának a szabályozója, mert hiszen a többi földet rizstermesztésre átállítani nem lehet.

A rajta megtermelhető élelem mennyisége szempontjából a burgonyaföld nem marad a rizsföld mögött, a búzaföldet pedig erősen túlszárnyalja. Egy acre földről tizenkétezer font burgonya nem nagyobb termés, mint kétezer font búza. A két növény mindegyikéből nyerhető szilárd táplálék azonban egyáltalán nem a termések súlya arányában alakul, tekintve a burgonya víztartalmát. Ha meg is engedjük, hogy a gumók fele víz, ami nagyon nagy engedmény, egy acre burgonyaföld még akkor is hatezer font szilárd táplálékot ad, vagyis háromszor annyit, mint egy acre búzaföld. Egy acre burgonyaföld megművelése kevesebb költséget igényel, mint egy acre búzaföldé, mivel a burgonya kapálási és egyéb rendkívüli ápolási költségei bőségesen megtérülnek azon a réven, hogy a búzát rendszerint ugar előzi meg. Ha valahol Európában ez a gumó valamikor is a tömegek olyan kedvelt növényi táplálékává válna, mint amilyen ma a rizs a rizstermő országokban, és ha ezért a termesztése az összes művelés alatt álló földből annyit venne igénybe, mint ma a búza és a többi emberi táplálkozásra szolgáló szemes termények, akkor ugyanaz a darab megművelt föld sokkal több embert tartana el, mint jelenleg; mivel pedig a munkások főképpen burgonyával táplálkoznának, a megművelésre fordított összes tőke pótlása és összes munka eltartása után nagyobb többlet jelentkezne. A többlet nagyobbik része megint csak a földesúrnak jutna. A népesség számbelileg megnövekedne, de a járadékok a jelenlegi szintnél sokkal magasabbra emelkednének.

A burgonyatermesztésre alkalmas föld csaknem minden más hasznos növény termesztésére is alkalmas. Ha a burgonya ugyanolyan nagy részt foglalna el az összes megművelt földből, mint jelenleg a gabona, akkor a gabonaföldek módjára a burgonyaföldek szabályoznák a többi megművelt föld nagyobb részének a járadékát.

Lancashire egyes részein, úgy hallom, azt tartják, hogy a dolgozó nép számára kiadósabb táplálék a zablisztból készült kenyér, mint a búzakenyér; számosan vallják ezt Skóciában is. A magam részéről kissé kétlem az elv helyességét. Skóciában a zabliszton élő köznép általában nem olyan erőteljes és kellemes külsejű, mint a búzakenyérrel táplálkozó köznép Angliában. Az emberek Skóciában nem dolgoznak olyan kitartóan és nem

látszanak olyan egészségesnek. A két ország módos lakosai között nincs meg ugyanez a különbség; ez a tapasztalat nyilván azt mutatja, hogy az egyszerű nép tápláléka Skóciában kevésbé felel meg az emberi szervezetnek, mint Angliában. Mintha más lenne a helyzet a burgonyával. A londoni gyaloghintóvivők, teherhordók, szénrakodók és azok a szerencsétlen nők, akik prostitúcióból élnek, s akik talán a legerősebb férfiak és a legszebb nők a Brit Birodalomban, állítólag jórészt Írország legalsóbb néposztályából valók, amely pedig főleg ezzel a gumóval táplálkozik. Nincs eledel, amely ennél döntőbb bizonyítékát tudná szolgáltatni tápértékének, vagyis annak, hogy különösen hasznos az egészségre illetve az emberi szervezetre.

A burgonyát nehéz egy évig tartani és lehetetlen két-három évig tárolni, mint a gabonát. Nagyobb arányú termesztését hátráltatja a félelem, hogy megrothad, mielőtt el tudják adni; ez talán a legfőbb akadálya annak, hogy nagy kiterjedésű országban a kenyérhez hasonlóan a lakosság valamennyi rétegének a legfontosabb növényi tápláléka legyen.

II. RÉSZ

Földjáraadékat hol hozó, hol nem hozó mezőgazdasági termékek

Az emberi táplálék nyilván az egyedüli mezőgazdasági termék, amely okvetlenül mindig szolgáltat legalább valamelyes járadékot a földesúrnak. A többi termék különböző körülményektől függően néha eredményez járadékot, néha nem.

A táplálék után a ruházkodás és a lakás az emberiség két fő szükséglete.

A föld a maga ősi megműveletlen állapotában sokkal több embert tud a ruházkodáshoz és lakáshoz szükséges anyagokkal ellátni, mint amennyit táplálni tud. A megművelt föld viszont néha több embert tud táplálni, mint ezekkel az anyagokkal azon a szinten ellátni, amelyen az emberek azt éppen megkívánnák és amelyért meg is fizetnének. Az első esetben persze mindig nagy a bőség az ilyen anyagokban, s ezért általában csekély az értékük vagy éppenséggel semmi. A másik esetben rendszerint kevés van belőlük, ami szükségképpen emeli az értéküket. Az első esetben nagyon sok ilyen anyagot minősítenek hasznavethet-

lennek, amit pedig mégis felhasználnak, az csak annyit ér, mint a munka és a költség, amellyel használatra alkalmassá teszik; a földesúr járadékára így nem jut semmi. A másik esetben minden ilyen anyagot felhasználnak, s a kereslet rendszerint meghaladja a kínálatot. Mindig akadnak, akik az egész kínálatért többet is hajlandók adni, mint amennyiből a költségek a piacra hozatalig fedezhetőek. Az ár tehát mindig szolgáltat valamelyes járadékot a földesúrnak.

Az ember először a nagyobb állatok bőréből csinált magának ruhát. A főleg ilyen állatok húsán élő vadász- és pásztornépeknél az, aki húst szerez, egyben ruházkodási anyagra is szert tesz, és pedig többre, mint amennyit el tud hordani. Ha az ilyen népek nem kereskednének más népekkel, akkor ezt az anyagot mint értéktelen valamit nagyobb részben eldobálnák. Valószínűleg így tettek Észak-Amerika vadásznépei, mielőtt országukat az európaiak felfedezték. Ma a felesleges szőrmét az európaiaknak adják cserébe takarókért, tűzfegyverekért és szeszért, s a szőrme így valamelyes értéket kap. Valami ilyesféle kereskedelmi forgalma a mai ismert világon, azt hiszem, még a legbarbárabb népeknek is van, amelyeknél már kialakult a földtulajdon. Megtermelt ruházkodási anyaguk iránt, amelyet otthon már sem feldolgozni, sem felhasználni nem tudnak, a gazdagabb szomszéd népek körében jelentkezik a kereslet. Ez a kereslet a szállítási költséget meghaladó árat alakít ki, amely már földjáradékot is szolgáltat. Amikor a Felföldön* tenyésztett szarvasmarhát legnagyobb részben még a hazai hegyek között fogyasztották el, a marhabőr volt az ország legjelentősebb kiviteli cikke, s amit cserébe kaptak érte, abból valami jutott a Felföld birtokainak a járadékára is. Hajdan az angol gyapjúnak az a része, amelyet otthon már nem tudtak sem felhasználni, sem feldolgozni, az akkoriban gazdagabb és iparosodottabb Flandriában talált piacra, s az árából futotta némi hozzájárulásra annak a földnek a járadékához, amelyen megtermelték. Mindebből nyilvánvaló, hogy ha van ország, amelyben a földművelés színvonala nem magasabb, mint a hajdani Angliáé vagy a mai Skót Felföldé, külkereskedelme pedig nincs, úgy abban annyi a felesleges ruházati anyag, hogy jórészt mint értéktelent eldobálják, s a földesúr számára járadékot egyáltalán nem szolgáltat.

* Értsd a Skót Felföldön. Ford.

Az építőanyag nem mindig szállítható olyan távolságokra, mint a ruházati anyag; nem is válik egykönnyen külkereskedelmi cikké. Ha nagyon sok van belőle a termelő országban, úgy még a mai világkereskedelmi viszonyok között is gyakran előfordul, hogy a földesúr szempontjából értéktelen. Egy kiadás kőbánya London közelében jelentékeny járadékot hozna; Skóciában és Walesben sok helyütt semmit. Az építkezésre alkalmas nyers fa nagy érték a sűrűn lakott, belterjes gazdálkodású vidékeken, s a föld, amelyen megterem, tetemes járadékot ad. Észak-Amerikában viszont sok helyütt a földesúr szépen megköszöni, ha valaki hajlandó nagy fáiból minél többet kivágni és elvinni. A Skót Felföld egyes részein utak és víziutak hiányában csak a fa kergét tudják piacra vinni, a fa maga a helyszínen rothad el. Ahol ilyen nagy a felesleg valamilyen építőanyagban, ott az a mennyiség, amit felhasználnak belőle, csak annyit ér, mint a munka és a költség, amivel felhasználható állapotba hozzák. Járadékot nem hoz, s a földesúr bárkinek megengedi a felhasználását, aki érdemesnek tartja, hogy kérjen belőle. Előfordulhat azonban, hogy valami gazdagabb nép részéről jelentkezik kereslet az ilyen anyag iránt, s akkor a földesúr mégis járadékhoz jut. London utcáinak a kikövezése révén néhány skóciai tengerparti puszta szikla tulajdonosai jutottak járadékhoz olyas valamiből, ami azelőtt járadékot sohasem hozott. Norvégiának és a Balti-tenger partjainak az otthon eladhatatlan fája Nagybritanniában talál sok helyütt piacra, s az erdőtulajdonosok így jutnak valamelyes járadékhoz.

A népsűrűség nem aszerint alakul, hogy az ország földje hány embernek tud ruházatot és lakást biztosítani, hanem aszerint, hogy hányat tud élelmezni. Ha az élelem már megvan, a szükséges lakást és ruházatot könnyű megszerezni. Viszont ha van is ruházat és lakás, az élelem megszerzése még mindig nehéz lehet. Azt, amit a brit birtokok egyes részein háznak neveznek, egy ember egy napi munkával könnyen felépítheti. Valamivel több munkát igényel a legegyszerűbb ruhafajta, az állatbőr kikészítése és összeállítás, de még mindig nem sokat. A vad, illetve barbár népek évi összes munkájának egyetlen egy század vagy alig valamivel nagyobb része már elegendő arra, hogy biztosítsa a legtöbbjük igényének megfelelő ruházatot és lakást. A többi kilencvenkilenc századrész viszont rendszerint csak éppen hogy megtermeli a szükséges élelmet.

Amikor a talajjavítás és földművelés fejlődésével egy család munkája már kettő számára tud élelmet termelni, akkor már a társadalom egyik felének a munkája is elegendő arra, hogy az egész társadalmat élelmezze. Másik felének a munkája vagy legalább is annak a nagyobbik része ennél fogva felszabadul más javak termelésére, illetve az emberek más jellegű szükségleteinek és kedvteléseinek a kielégítésére. Ezeknek a szükségleteknek és kedvteléseknek a tárgyát elsősorban és nagyrészt a ruha, a lakás, a lakberendezés és az képezi, amit általában kellékeknek nevezünk. A gazdag ember nem eszik többet, mint szegény szomszédja. Minőségileg esetleg különb a tápláléka, összeválogatása és elkészítése több munkát igényelhet, de mennyiségileg majdnem ugyanaz. De hasonlítsuk csak össze az egyiknek a tágas palotáját és nagy ruhatárát a másiknak a kunyhójával és néhány rongyával; nyomban belátjuk, hogy ruházatban, lakásban, bútortartásban a különbség már mennyiségileg is majdnem akkora, mint minőségileg. Az ember vágyát arra, hogy egyék, korlátozza gyomrának a befogadóképessége, viszont házának, ruhájának, berendezésének és egyéb kellékeinek a díszes és kényelmes jellege szempontjából vágyai nyilván nem ismernek korlátokat vagy határt. Ennél fogva az, aki több étellel rendelkezik, mint amennyit maga el tud fogyasztani, mindig hajlandó lesz a többletet vagy ami ugyanaz, a többlet árát ilyen különleges igények kielégítéséért cserébe átengedni. Ami tehát a korlátozott vágyak kielégítése után fennmarad, azt az emberek a kielégíthetetlen és nyilván vég nélküli vágyak csillapítására fordítják. A szegények, hogy megéljenek, igyekeznek a gazdagok eme vágyait szolgálni és hogy biztosabban megéljenek, még versengenek is egymással abban, hogy ki dolgozik olcsóbban és tökéletesebben. Az élelem szaporodásával, vagyis a talajjavítás és földművelés fejlődésével szaporodik a munkások száma is, de mivel munkájuk természete a legmesszebbmenő munkamegosztást teszi lehetővé, még a számuknál is sokkal nagyobb mértékben növekszik az olyan anyagok mennyisége, amelyeket fel tudnak dolgozni. Innen ered a kereslet a sok mindenféle anyag iránt, amit az emberi találékonyság, hasznosan vagy csak díszítő céllal, valamiképpen fel tud használni az építkezésben, ruházzkodásban, a háztartás berendezésénél, az egyéb kellékek előállításánál; innen a kereslet a föld méhében rejlő kövek és ásványok, a nemesfémek, a drágakövek iránt.

Ezek szerint az élelem nemcsak a legfőbb forrása a járadéknak, hanem a föld minden más terméke is, amely idővel járadékszolgáltatóvá válik, ezt a képességét abból meríti, hogy a talajjavítás és földművelés fejlődésével fejlődik az élelemtermelésre fordított munka is.

De a föld ama más termékei, amelyek idővel válnak járadékszolgáltatóvá, nem állandóan szolgáltatják a járadékot. Még a magas színvonalon gazdálkodó fejlett országokban sem mindig olyan élénk irántuk a kereslet, hogy magasabb árat eredményezne annál, amely még fedezi a munkabéreket és pótolja a piacrahozatalig felhasznált tőkét a rendes profitjával együtt. Az, hogy kialakul-e ilyen magasabb ár vagy sem, különböző körülményektől függ.

Így például a szénbányák járadékszolgáltató képessége részben a szénhozam többé vagy kevésbé kiadós voltától, részben pedig a bánya fekvésétől függ.

Mindenféle bánya hozama aszerint kiadós vagy szerény, hogy az az ásvány mennyiség, amelyet belőle adott munkamennyiséggel felszínre lehet hozni, több-e vagy kevesebb annál, amelyet ugyanazzal a munkamennyiséggel a legtöbb hasonló jellegű bányából ki lehet termelni.

Vannak előnyös fekvésű szénbányák, amelyek szénhozamuk szerény volta miatt nem művelhetők. Hozamuk nem fedezné a költségeket. Ezek nem hoznak sem profitot, sem járadékot.

Más bányák hozama éppen csak arra elegendő, hogy fedezze a munkabéreket és pótolja a művelésük folyamán felhasznált tőkét a rendes profittal. Ezek már hoznak valamelyes profitot a vállalkozónak, de nem hoznak járadékot a földesúrnak. Előnyösen csak maga a földesúr aknázhatja ki őket, mert ha személyében vállalkozó is, a befektetett tőke rendes profitja is az övé. Skóciában sok szénbányát művelnek ilyen alapon, mert más alapon nem is lehetne; a földesúr csak járadék ellenében engedné át a bányát művelésre, viszont járadékot senki sem tudna fizetni érte.

Némely skóciai bánya szénhozama elég kiadós lenne, de mégsem lehet kiaknázni, mert előnytelen a fekvése. Átlagos vagy esetleg annál még kevesebb munkával elegendő szén lehetne belőlük felszínre hozni ahhoz, hogy fedezze a művelési költségeket, de az ország gyéren lakott belsejében és jó utak vagy vízi utak nélkül ezt a szénmennyiséget sem lehetne eladni.

A szén nem olyan kellemes tüzelőanyag, mint a fa; mondják, hogy nem is egészséges. Ahol mégis használják tüzelésre, ott ezért olcsóbbnak kell lennie a fánál.

A fa ára viszont ugyanúgy változik a mezőgazdaság fejlődésével, mint a vágómarháé, sőt pontosan ugyanabból az okból. A mezőgazdaság ősi kezdeti korszakában az ország nagyobb részét erdők borítják, de fájuk értéktelen, csak teher a földesúrnak, szívesen oda is adja bárkinek, aki hajlandó kivágni. A mezőgazdaság fokozatos kialakulásával az erdőket részben kiirtják, hogy szaporítsák a szántóföldet, részben pedig attól pusztulnak, hogy sok kárt tesz bennük az egyre növekvő vágómarhaállomány. A marha ugyan nem szaporodik olyan gyorsan, mint a gabona, amely minden szempontból az emberi iparkodás gyümölcse, de az emberek védő gondoskodása alatt a száma mégis csak megsokszorozódik, mert az emberek a bőség idején élelmet tartalékolnak és a szükség idején abból tartják el az állatot, továbbá mert az év folyamán több élelmet juttatnak neki, mint amennyit a töretlen föld tud adni, és mert pusztítják és irtják az ellenségeit, hogy békén élvezhesse, amit a természet nyújt neki. Az erdőkre kihajtott hatalmas csordák nem pusztítják ugyan el az öreg fákat, de megakadályozzák újak sarjadását, s így egy-két évszázad alatt egész erdők mennek tönkre. A fa kevés lesz, az ára pedig emelkedik. Az erdő magas járadékot szolgáltat; a földesúr néha úgy találja, a legjobb földjét is akkor használja a legelőnyösebben, ha szerfának alkalmas fát termel rajta; a profit nagysága kárpótlást nyújt azért is, hogy a jövedelem csak későn jelentkezik. Nagyjából ez a helyzet ma Nagy-Britanniában, ahol az erdőtelepítés sok helyütt hoz akkora profitot, mint a gabona- vagy takarmánytermesztés. A földesúrnak viszont sehol sem származhatik az erdőből olyan előnye, amely — legalább is hosszabb időn át — meghaladná a gabona- vagy takarmánytermesztésből eredő járadékot, bár a sűrűn megművelt belső országrészekben általában sokkal kevesebb sem lesz.

Előfordulhat persze, hogy valamely fejlett gazdálkodású vidék tengerpartján, ha fűtési célokra még szén is könnyen szerezhető, olcsóbb az épületfát kevésbé fejlett gazdálkodású idegen országból behozni, mint otthon megtermelni. Edinburgh néhány évvel ezelőtt kiépült új városrészében talán egyetlen szál skót eredetű épületfa sincsen beépítve.

Bármilyen legyen is a fa ára, egészen biztos, hogy ahol a szénfűtés nagyjából ugyanannyiba kerül, mint a fafűtés, ott az adott körülmények között a szén ára a lehető legmagasabb. Így van ez Anglia nehány, a tengerparttól távol eső vidékén, különösen Oxfordshireben, ahol még a köznép is vegyesen, szénrel és fával tüzel; ott tehát a kétféle tüzelőanyag költségében lényeges eltérés nem lehet.

A szénvidékeken a szénárak jóval alatta vannak ennek a legmagasabb árnak. Ha nem így volna, szénük nem bírná el a szárazföldi vagy vízi szállítás költségeit nagyobb távolságokra; csak kis mennyiséget lehetne eladni, holott a bányatulajdonosok és vállalkozók érdeke azt parancsolja, hogy inkább nagy mennyiséget adjanak el valamivel a legalacsonyabb ár felett, mint kis mennyiséget a legmagasabb áron. Azt is figyelembe kell venni, hogy a környék összes többi bányájából kitermelt szénnek az árát a legkiadósabb bánya szénára szabályozza, s így az utóbbinak mind a tulajdonosa, mind pedig a vállalkozója azon lesz, hogy valamennyi szomszédjánál olcsóbban adjon el, mert így juthat nagyobb jövedelemhez, illetve magasabb profithoz. A szomszédok csakhamar arra kényszerülnek, hogy ők is az olcsóbb áron adjanak el, de a versenyt nem igen bírják, járadékuk és profitjuk csökken, esetleg meg is szűnik. Egyes bányákban végleg felhagynak a termeléssel, mások nem képesek járadékot szolgáltatni, s ezért csak a tulajdonosuk vállalkozhatik a művelésükre.

A legalacsonyabb ár, amelyen szenet, csakúgy mint bármilyen más árut, huzamosabb időn keresztül is még el lehet adni, az az ár, amely még éppen elég a piacrahozatalig felhasznált tőke pótlására és a rendes profit fedezésére. Körülbelül ez lehet az olyan bánya szénének az ára, amely már nem képes járadékot szolgáltatni, s amelyet ezért maga a földesúr tart üzemben, vagy végleg le kell zárni.

A szén járadéka, már ahol a szén egyáltalán hoz járadékot, általában kisebb hányadát teszi ki a szénárnak, mint a mezőgazdasági termékek járadéka az értük elérhető áraknak. A felszíni földbirtok járadéka rendszerint a vélelmezett brutto termés egy harmada; ez általában biztos és a termések alakulásától független járadék. Szénbányák kapcsán a bruttó kitermelés egy ötöde nagyon nagy, egy tizede pedig az általában szokásos járadéknak számít, és ritkán biztos; ellenkezőleg, függvénye a kitermelésben időről időre beálló változásoknak. Pedig ezek a vál-

tozások annyira lényegesek, hogy amely vidéken a földbirtok harminc évi hozama még mérsékelt vételárnak számít, ott a szénbányaért a tíz esztendei hozamot már jó árnak tekintik.

Tulajdonosa szempontjából egy szénbánya értéke éppen annyira függ a fekvésétől, mint a gazdagságától. Egy ércbánya értéke viszont inkább gazdagságának, mint fekvésének a függvénye. Az ércből kiolvasztott közönséges fémek, de még inkább a nemesfémek oly nagy értékűek, hogy általában elbírják egy igen hosszú szárazföldi és a legtávolabbi tengeri szállítás költségeit is. Piacuk nem korlátozódik a bánya körüli vidékre, hanem kiterjed az egész világra. A japán réz Európában is kereskedelmi cikk, a spanyolországi vas pedig Chilében és Peruban is keresett. Peru ezüstje eljut Európába, sőt Európából Kínába.

A westmorlandi vagy shropshirei szénár csak kis mértékben befolyásolhatja a Newcastlean kialakult árat, a Lyon környéki pedig sehogyan sem. Az egymástól ennyire távoli szénbányák sohasem lehetnek versenytársak, de a legtávolabbi ércbányák termékei is versenyezhetnek, sőt rendszerint versenyeznek is egymással.

Éppen ezért a földkerekség minden bányájában többé vagy kevésbé okvetlenül befolyásolják a közönséges, de még inkább a nemes fémek árait a föld legdúsabb bányáiban kialakult árak. A réz ára Japánban feltétlenül hatással van az európai rézbányáknál kialakuló árakra. Az ezüst ára Peruban, vagyis az a munka- vagy egyéb jószágmennyiség, amit érte ott kapni lehet, nemcsak az európai, de még a kínai ezüstbányákban kialakuló árakra is hatással kell, hogy legyen. A perui bányák feltárása után a legtöbb európai ezüstbánya beszüntette az üzemét. Az ezüst ára ugyanis annyira leesett, hogy a hozamból már nem lehetett a művelés költségeit fedezni, vagyis a termelés folyamán elhasznált élelmet, ruházatot, lakást és egyéb szükségletet, valamelyes profittal együtt, pótolni. Ugyanez volt a helyzet Kuba és San Domingo bányáiban, sőt a Potosi bányák felfedezése után még néhány ősrégi perui bányában is.

Mivel ezek szerint minden fém ára minden bányánál bizonyos mértékig a világon a legdúsabb, üzemben levő bánya ára szerint alakul, ez az ár a legtöbb bányánál nem sokkal haladhatja meg a művelési költségeket és csak kivételes esetben hozhat valóban nagy járadékot a tulajdonosnak. Így tehát a járadék a

bányák nagyobb részénél csak kis részét alkotja a közönséges, és még kisebb részét a nemesfémek árának. Az ár nagyobbik részét mind a kettőnél a munkabér és a profit teszi ki.

Mr. Borlace, az ónbányák helyettes felügyelője szerint a cornwalli, vagyis a világon ismert ónbányák közül a legdúsabbak átlagos járadéka a nyersjövedelem egyhatod része; egyesek többet, mások kevesebbet szolgáltatnak. Ugyancsak a nyersjövedelem egyhatoda a járadéka több igen gazdag skóciai ólombányának.

Freziertől és Ulloától tudjuk, hogy Peruban sok ezüstbánya tulajdonosa csak arra kötelezi a vállalkozót, hogy az ércet az ő zúzdájában zúzhassa, s ezért neki a szokásos órlési díjat megfizesse. 1736-ig még a kitermelt standardezüst egyötödét kellett a spanyol király javára megfizetni; az említett időpontig voltaképpen ezt tekinthetjük a legtöbb perui ezüstbánya, vagyis az ismert legdúsabb ezüstbányák által szolgáltatott járadéknak. Ha ez az adó nem lett volna, az ötöd természetesen a tulajdonost illette volna meg, és akkor sok olyan bányát is műveltek volna, amely így kiaknázatlan maradt, mert nem bírta el az adót. A cornwalli hercegnek fizetendő ónadót több, mint öt százalékra, vagyis az ón értékének egyhuszadára becsülik, de bármennyi legyen is, ha az ón adómentes lenne, az adó összege természetesen a bánya tulajdonosának jutna. Ha mármost ezt az egy huszadot hozzáadjuk az egy hatodhoz, akkor azt találjuk, hogy a cornwalli ónbányák átlagos összes járadéka úgy aránylott a perui ezüstbányák átlagos összes járadékához, mint tizenkettő a tizenháromhoz. De a perui ezüstbányák ezt az alacsony járadékot nem képesek meghozni, ezért az ezüstadót 1736-ban egy ötödről egy tizedre csökkentették. Csakhogy még ez az ezüstadó is több kísértést jelent a csempészésre, mint az egy huszadnyi adó az ón után, mert csempészni nyilván könnyebb a nagyobb értékű, mint a nagyobb terjedelmű árut. Azt mondják, hogy ennek megfelelően a spanyol király adója nagyon vontatottan folyik be, a cornwalli hercegé viszont kifogástalanul. Ezek után valószínű, hogy a világ legdúsabb ónbányájában kialakult ónárból nagyobb rész jut járadékra, mint a világ legdúsabb ezüstbányájában kialakult ezüstárból. Az a többlet, amely a kétféle bányaművelésnél felhasznált tőke pótlása és a profit fedezése után a tulajdonos javára fennmarad, nyilván nagyobb a közönséges, mint a nemesfém esetében.

De Peruban általában az ezüsbányavállalkozók profitjai sem nagyok. Az említett tiszteletreméltó és jól tájékozott szerzők közlik, hogy ha valaki Peruban új bánya feltárására vállalkozik, azt úgy tekintik, mint akinek biztos csőd és tönkremenés a sorsa, s ezért messziről elkerülik. Mintha a bányászatot ott is, mint idehaza, olyan sorsjátéknak vélnék, amelyben a nyeremények értéke nem egyenlő a vesztes sorsjegyek értékével, egyes nagy nyerési lehetőségek viszont mégis sok kalandort csábíthatnak arra, hogy vagyont ilyen életképtelen elgondolásokba ölje.

Mivel azonban az uralkodó jövedelmének jelentős része az ezüsbányák termeléséből származik, Peruban a törvény minden elképzelhető kedvezményt megad azoknak, akik új bányát tárnak fel és üzemeltetnek. Aki új bányát fedez fel, annak joga van abban az irányban, amelyben véleménye szerint az ér húzódik, egy kétszáznegyvenhat láb hosszú és fele olyan széles darab földet kimérni. Ezzel a bánya eme részének a tulajdonosává válik és azt művelheti anélkül, hogy a földesúrnak bármit is fizetne. A cornwalli herceg érdeke egy ehhez meglehetősen hasonló szabályozást hívott életre az ősi hercegség területén. Bárki, aki műveletlen és bekerítetlen földön ónbányát fedez fel, bizonyos megszorításokkal kijelölheti annak a határait; ezt bányaelhatárolásnak nevezik. Az elhatároló személy lesz a bánya valóságos tulajdonosa, azt vagy maga aknázza ki, vagy bérbbe adja másnak, amihez nincs szüksége a föld tulajdonosának a beleegyezésére, de a bánya kiaknázása esetén mégis köteles neki valamelyes térítést adni. A két szabályozás egyaránt a magántulajdon szentségének az elvét áldozza fel az állam állítólagos pénzügyi érdekeinek.

Ugyanilyen kedvezményeket biztosítanak Peruban azoknak is, akik új aranybányákat tárnak fel és üzemeltetnek, a királynak fizetendő aranyadó pedig csupán egy huszada a kitermelt standardaranyinak. Eredetileg ez is egy ötöd volt, majd egy tized lett, úgy mint az ezüstnél. Kiderült azonban, hogy a termelés még az egy tizedet sem bírja el. Szerzőink, Frezier és Ulloa szerint, akármilyen ritka eset legyen, hogy valaki ezüsbányászásból meggazdagszik, még sokkal ritkább, hogy aranybányából szerez vagyont. Nyilván ez a huszad minden, amit Chile és Peru aranybányáinak a többsége a járadék gyanánt szolgáltatni képes. Emellett az arany még az ezüstnél is jobban csábít a csempészsésre, nemcsak a terjedelméhez viszonyított sokkal nagyobb

értéke, hanem az alak miatt is, amelyben a természetben előfordul. Az ezüst ritkán fordul elő tisztán, hanem mint a fémek általában, csak más anyaggal ércé ásványosodva. Ettől az anyagtól csak úgy lehet kifizetődő módon elválasztani, ha a tisztítás nagy mennyiségekben történik, munkaigényes és hosszadalmas műveletekkel, ami persze csak külön erre a célra épült műhelyekben lehetséges; ezeket pedig a királyi hivatalnokok könnyen ellenőrizhetik. Ezzel szemben az arany csaknem mindig tisztán fordul elő; néha elég nagy rögökben. De még ha szennyeződött is apró, majdnem észrevehetetlen szemcsékkal, porszemekkel, földdel vagy egyéb idegen anyaggal, elkülönítése igen rövid és egyszerű művelet, amelyet bárki otthon is el tud végezni, ha van egy kis higánya. A király adója állítólag nehezen folyik be az ezüst után, nyilván még sokkal vontatottabban fizetik az arany után; az aranyárból tehát sokkal kisebb rész lesz járadékká, mint az ezüstárból.

A nemesfémek tartós alsó árhatárát, vagyis más javakból azt a legkisebb mennyiséget, amelyért cserébe huzamosabb időn át még odaadhatók, ugyanazok az elvek szabályozzák, amelyek minden más áru alsó árhatárát is kialakítják. Tartós alsó árhatárukat az határozza tehát meg, hogy általában mennyi tőkét kell felhasználni, vagyis mennyi élelmet, ruhát, lakást kell elfogyasztani, amíg kitermelik és piacra hozzák. Az alsó határnak legalább ezt a tőkét és annak a rendes profitját kell fedeznie.

A nemesfémek felső árhatárának a kialakulására ezzel szemben semmi sincsen döntő befolyással, csak az, hogy sok van-e belőlük vagy kevés. A legmagasabb árat tehát nem valami más áru ára határozza meg, mint a szén árát a fáié; a szénárak a legnagyobb szénhiányban sem emelkedhetnek a faárak fölé. Teremtsünk csak egy bizonyos fokú aranyhiányt, s legparányibb darabkája is drágább lesz a gyémántnál és nagyobb mennyiségű más árut kapunk érte cserébe.

A nemesfémek iránti kereslet részben abból ered, hogy hasznosak, részben abból, hogy szépek. A vasat kivéve, talán minden más fémnél hasznosabbak. Mivel nem egykönnyen rozsdásodnak és szennyeződnek, a tisztántartásuk is könnyebb, ezért a belőlük készült asztalnemű vagy konyhaeszköz általában nagyobb öröm a szemnek. Tisztántarthatóság szempontjából előny, ha a forralóedény ólom, réz vagy ón helyett ezüsből, s

még inkább az, ha aranyból van. De a nemesfémek fő érdeme az, hogy szépek; ez teszi őket különösen alkalmassá ruhák díszítésére és általában ékesítésre. Nincs festék vagy máz, amely pompásabban színezne, mint az aranyozás. A szépségükből fakadó érdemüket erősen fokozza ritka voltuk. A legtöbb gazdag ember főképpen azért örül a gazdagságának, mert fitogtathatja; akkor tökéletes az öröme, ha olyan határozott külső jelét adhatja gazdagságának, mint más senki. Szemében a hasznos vagy szép jószág értéke nagy mértékben megnő, ha az egyben ritka is, vagyis ha sok munka kell ahhoz, hogy sok gyűljék össze belőle, olyan sok munka, amennyit csak ő tud megfizetni és senki más. Csak azért, mert kevésbé mindennapi, az ilyesmiért nagyobb árat hajlandó fizetni, mint más, sokkal szebb és hasznosabb dologért. A nemesfémek magas árának, vagyis annak, hogy mindenütt nagy mennyiségben lehet értük más javakat cserébe kapni, elsősorban az képezi tehát az alapját, hogy hasznosak, szépek és ritkák. Ez az értékük már megvolt, mikor még nem használták őket érmeként, tehát független volt ettől a körülménytől; sőt, éppen ez tette őket alkalmassá a célra. Lehetséges azonban, hogy érmeként való felhasználásuk még fokozta is irántuk a keresletet, csökkentette a más célokra felhasználható mennyiségüket, és ezzel hozzájárult értékük fenntartásához, illetve növeléséhez.

A drágakövek iránti keresletet kizárólag az okozza, hogy szépek. Semmire sem használhatók, csak díszül szolgálnak. Szépségükön kívül nagy érdemük az, hogy ritkák, vagyis hogy nehéz és költséges a bányászásuk. Magas áruk ennek megfelelően legtöbbször majdnem csak munkabérből és profitból tevődik össze. Az árnak csak nagyon kis, vagy gyakran éppen semmilyen része sem képez járadékot; csak a leggazdagabb bányák szolgáltatnak érdemleges járadékot. Tavernier ékszerész, aki Golcondában és Visiapourban meglátogatta az ottani fejedelem számlájára üzemben tartott gyémántbányákat, a helyszínen hallotta, hogy éppen a fejedelem parancsára a legnagyobb és legszebb köveket adó bányák kivételével az összes többiben felhagytak a kitermeléssel. Tulajdonosuk nyilván úgy találta, hogy nem érik meg a művelés költségeit.

Mivel mind a nemesfémek, mind a drágakövek árát a világon mindenütt a földkerekség leggazdagabb bányáiban kialakult árak szabályozzák, azért a bányák szolgáltatta járadékok sem

abszolút gazdagságuk, hanem úgynevezett relatív gazdagságuk szerint alakulnak, vagyis aszerint, hogy mennyivel gazdagabbak más ugyanolyan jellegű bányáknál. Ha új bányákat fedeznének fel, amelyek Potosi bányáinál annyival gazdagabbak, mint ezek az európaiaknál, akkor az ezüst ára esetleg olyan mélyre esne, hogy a potosi bányákat sem lenne érdemes üzemben tartani. Lehet, hogy Spanyol Nyugat-India felfedezése előtt a legkiadósabb európai bányák olyan magas járadékokat szolgáltatottak, mint ma a leggazdagabb perui bányák. Lehet, hogy noha sokkal kevesebb volt az ezüst, mégis ugyanannyi más árut adtak érte cserébe, mint ma, s így a tulajdonos a maga részéért szintén ugyanannyi munkát vagy árut kaphatott, mint ma. Lehet, hogy mind a termék, mind a járadék annyit ért, vagyis annyi jövedelmet hozott mind a tulajdonosnak, mind pedig az államnak, mint ma.

A legkiadósabb nemesérc- vagy drágakőbányák is csak kevéssel gazdagíthatják a világot. A termék, amelynek az értéke főképpen ritkaságában rejlik, okvetlenül veszít az értékéből, ha sok van belőle. Ilyenkor az arany-ezüst asztalnemű, a mindenféle hivalkodó ruhadisz és egyéb ékesség kevesebb munkáért vagy kisebb mennyiségű más áruért kapható; más előnye nem is származna a világnak abból, ha bővében lenne az ilyen termékeknek.

Más a helyzet a felszíni birtokokat illetően. Mind termékük, mind járadékuk értéke az abszolút és nem a relatív termőképesség szerint alakul. A föld, amelyből bizonyos mennyiségű élelmet, ruházati és építési anyagot még ki lehet hozni, bizonyos számú embert mindig tud táplálni, ruházni és fedél alá juttatni; akármekkora legyen tehát a földesúr részesedése, a részesedés arányában mindig rendelkezhetik egy bizonyos számú ember munkájával, illetve a munkájukkal előállítható áruval. A legsilányabb föld értékét sem csökkenti, ha a legtermőképesebb földek szomszédságában fekszik. Ellenkezőleg, ez a körülmény inkább növeli az értékét, mert a sok ember, akit a termékeny földek eltartanak, piacot jelent a silány föld olyan termékei számára is, amelyek már sehogyan sem lelhetek volna piacra a saját eltartottjai körében.

Minden, ami növeli a föld képességét, hogy élelmet teremjen, nemcsak a ténylegesen feljavított birtokok értékét növeli, hanem számos más birtok értékének a növeléséhez is hozzájárul azáltal, hogy új keresletet teremt termelvényeik iránt. Annak a keres-

letnek, amely ma mind a nemesfémek és drágakövek, mind pedig a ruházkodással, lakással, lakberendezéssel kapcsolatban mindenféle kényelmi eszközök és díszítő cikkek iránt fennáll, a legfőbb előidézője az élelmiszerbőség, illetve az a tény, hogy a fejlettebb gazdálkodás folytán sok embernek több az élelmiszere, mint amennyit el tud fogyasztani. A világ gazdagsága elsősorban élelemből áll, s számos más tényezője főképpen csak azért bír értékkel, mert bőségesen van élelem. Mikor a spanyolok felfedezték őket, Kuba és San Domingo bennszülöttei kis aranydarabokat használtak haj- és ruhadísznek. Ezeket valahogy úgy becsülték, mint mi becsülnénk a szokottnál szebb kis kavicsokat: megérik a fáradságot, hogy felvegyük, de azt már nem, hogy megtagadjuk attól, aki kéri. Oda is adták őket első kérésre még soha nem látott vendégeiknek, s egyáltalán nem látszottak azt gondolni, hogy valami nagyon értékes ajándékot adtak nekik. Csodálkoztak, hogy a spanyolok milyen mohón kaptak utánuk. El sem tudták képzelni, hogy lehet valahol ország, amelyben sok embernek annyi a felesleges élelmiszere — amelyből nekik mindig csak kevés van —, hogy néhány csillogó csecsebecsért készséggel adna belőle annyit, amelyből egy család évekig megél. Ha ezt fel tudták volna fogni, nem csodálkoztak volna a spanyolok szenvedélyes mohóságán.

III. Rész

A járadékot mindig hozó, és hol hozó, hol nem hozó mezőgazdaság termékek egymáshoz viszonyított értékarányának a változásai

Az egyre terjedő és fejlődő mezőgazdaság nyomán folyton növekvő élelmiszerbőség okvetlenül növeli a keresletet a föld minden olyan terméke iránt is, amely nem élelem, de más módon hasznos, vagy esetleg díszül szolgálhat. Ezért azt várhatnánk, hogy a fejlődés folyamán a kétféle termék viszonylagos értékében csak egyféle változás mutatkozhatik. A járadékot hol hozó, hol pedig nem hozó termék értékének állandóan emelkedni kellene a valamelyes járadékot mindig hozó termék értékéhez képest. A mesterségek, illetve iparok fejlődésével a ruházati és építési anyagok, a hasznos kövek és ásványok, a nemesfémek és drágakövek iránti keresletnek folyton erősödnie kellene, s értük egyre több és több élelmet kellene cserébe kapni, más szóval, egyre

tovább kellene drágulniok. A legtöbb ilyen termék esetében legtöbbször tényleg ez a helyzet, és ez lenne mindig minden ilyen termék esetében, ha sajátos véletlen körülmények időnként nem teremtenének az egyik vagy másik termékben a növekvő keresletet is meghaladó kínálatot.

Egy terméskőbánya értéke például, különösen ha ez az egyetlen a környéken, okvetlenül emelkedik, ha a körülötte fekvő vidék fejlődik és a népesség sűrűsödik. De egy ezüstbánya értéke nem lesz feltétlenül nagyobb, ha a környéke kifejlődik, még akkor sem, ha ezer mérföld távolságra sincs egy másik. Egy kőbánya termékének a piaca általában csak néhány mérföld körzetre terjed ki, a keresletnek pedig a kis körzeten belüli fejlődés és népsűrűség szerint kell alakulnia. Ezzel szemben egy ezüstbánya termékeinek a piaca akár az egész ismert világ is lehet. Ebből azonban az következik, hogy hacsak nem általános a fejlődés és a népszaporodás az egész világon, a bánya körüli vidék fejlődése, ha még olyan nagy országra terjed is ki, önmagában esetleg egyáltalán nem növeli meg az ezüst iránti keresletet. De tegyük fel, hogy a fejlődés az egész világon általános; ebben az esetben az ezüst iránti kereslet okvetlenül nagyobb lesz; de ha ennek a fejlődésnek a folyamán az ismerteknél sokkal dúsabb új bányákat fedeznek fel, akkor a kínálat esetleg még ezt a nagyobb keresletet is meg fogja haladni és így az ezüst valóságos ára fokozatosan esni fog, azaz adott mennyiségű, például egy font súlyú ezüstért egyre kevesebb munkát lehet majd megvásárolni, illetve egyre kevesebbet lehet majd érte cserébe kapni a munkás fő táplálékából; a gabonából.

Az ezüst igazi piaca a világ civilizált részén van és ott is a kereskedők körében.

Ha ezen a piacon a fokozódó fejlődés révén a kereslet nagyobb arányban nő, mint a kínálat, akkor az ezüst értéke a gabona értékéhez képest fokozatosan emelkedik; akkor az adott mennyiségű ezüstért egyre több és több gabonát kapunk cserébe, más szóval, a gabona pénzbeni átlagára egyre inkább csökken.

Ha viszont sajátos körülmények folytán a kínálat nő éveken át nagyobb arányban, mint a kereslet, akkor az ezüst egyre olcsóbbodik, más szóval, a gabona pénzbeni átlagára, minden fejlődés ellenére, egyre inkább emelkedik.

Végül ha a kínálat közel ugyanolyan arányban nő, mint a kereslet, akkor az ezüstért mindig közel változatlan mennyiségű

gabonát lehet venni, illetve cserébe kapni; a gabona pénzbeni átlagára tehát, minden fejlődés ellenére, nagy megközelítéssel változatlan marad.

Úgy látszik, hogy a fejlődés folyamán az eseményeknek csak ez a három kombinációja lehetséges, és hogy Európában — amennyire azt a Franciaországban és Nagy-Britanniában lezajlott eseményekből megítélhetjük — a jelen századot megelőző négy évszázad folyamán már mind a három kombináció lejátszódott, még pedig majdnem ugyanabban a sorrendben, amelyben itt tárgyalom őket.

K i t é r é s

amely az ezüst értékének az utolsó négy évszázad folyamán lezajlott változásait tárgyalja

Első időszak. — Angliában 1350-ben, sőt valószínűleg már valamivel korábban is, egy quarter búza átlagos árának legkevesebb négy uncia ezüstöt tekintettek Tower súlyban,* ami mai pénzben körülbelül húsz shilling. Erről a szintől azután fokozatosan csökkenhetett, míg két uncia ezüst nem lett, ami ma hozzávetőlegesen tíz shilling. Tudjuk, hogy a 16. század elején ezt tekintették az átlagárnak, és nyilván ez is maradt az átlagár körülbelül 1570-ig.

1350-ben, III. Edward uralkodásának 25. évében meghozták az úgynevezett „Munkástörvény”-t.** Ez bevezetőjében felpanaszolja a cselédek szertelen követelődését, amellyel béremelést akartak kikényszeríteni gazdáikból. Elrendeli, hogy a jövőben minden cseléd és munkás elégedjék meg azzal a bérrel és szegődménnyel, amelyet a király uralkodásának 20. évében és az azt megelőző négy évben általában kapott (a szegődmény abban az időben nemcsak ruházatot jelentett, hanem élelmezést is); továbbá, hogy ennek megfelelően sehoh se értékeljék a szegődményes búzát bushelenként tíz pennynél többre; végül, hogy

* Tower fontokban megadott súly. A Tower font, 350 gramm súllyal, 1527-ig Anglia törvényes pénzverdei fontja volt. Nevét onnan kapta, hogy standardját a londoni Towerben őrizték. Ford.

** „Statute of Labourers”, amely kimondja, hogy a munkások és cselédek kötelesek a nagy pestisjárvány előtti bérekért dolgozni. Ford.

azt a gazda mindenkor a saját választása szerint természetben vagy pénzben adhatja ki. Ebből nyilvánvaló, hogy III. Edward uralkodásának 25. évében bushelenként tíz pennyt igen gyenge búzaárnak tartottak, mert különben nem kellett volna külön törvénnyel kényszeríteni a cselédeket, hogy a szokásos természetbeni járandóságuk helyett ezt elfogadják; viszont tíz évvel korábban, a király uralkodásának a 16. évében, amelyre a törvény utal, még megfelelő árnak ismerték el. Csakhogy III. Edward uralkodásának 16. évében tíz penny mintegy fél uncia ezüstöt tartalmazott Tower súlyban, s mai pénzben majdnem fél koronának felelt meg. Így azután négy uncia ezüst Tower súlyban, ami az akkori pénzben hat shilling és nyolc penny volt, a maiban pedig csaknem húsz shilling, csak gyenge árnak számíthatott a nyolc busheles quarterért.

Nem kétséges, hogy ez a törvény megbízhatóbban tanúsítja, hogy mit tekintettek abban az időben gyenge gabonaárnak, mint egyes meghatározott évek árai, amelyeket a történészek és más szerzők jegyeztek fel mint rendkívül drága vagy rendkívül olcsó árakat, s amelyekből éppen ezért nehéz tájékozódni arra nézve, hogy mi is lehetett a szokásos ár. De még más tények is szólnak amellett, hogy a 14. század elején, sőt már valamivel korábban is, a kialakult búzaár nem volt kevesebb, mint négy uncia ezüst quarterenként, s hogy a többi gabonanemű ára ehhez arányult.

Ralph de Born, a Canterbury Szent Ágoston-rendi kolostor perjele, 1309-ben beiktatásának napján nagy ünnepséget rendezett. William Thorn ennek nemcsak az étrendjét örökítette meg, hanem sok élelmiszer árát is feljegyezte. Ezen az ünnepségen először is elfogyasztottak ötvenhárom quarter búzát; ez tizenkilenc fontba, vagyis quarterenként két shilling és két pennybe került, ami mai pénzben körülbelül huszonegy shilling és hat penny; másodszor ötvennyolc quarter malátát, ez tizenhét font tíz shillingbe, vagyis quarterenként hat shillingbe került, ami mai pénzben hozzávetőlegesen tizennyolc shilling; harmadszor, húsz quarter zabot, ez négy fontba, vagy quarterenként négy shillingbe került, ami mai pénzben majdnem tizenkét shilling. Ezek a feljegyzések a maláta és a zab árát a búza árához viszonyítva a szokottnál magasabbnak mutatják.

Ezeket az árakat nem azért jegyezték fel, mert rendkívül drágák vagy rendkívül olcsók voltak; egyszerűen megemlítik

őket mint a nagyszerűségéről híres ünnepségen elfogyasztott nagymennyiségű gabonafélék tényleges árait.

1262-ben, III. Henrik uralkodásának 51. évében felelevenítették egy régi törvényt, „A kenyér és sör árszabását”, amelyet, amint azt a király a bevezetésben elmondja, elődei, Anglia egykori királyai idejében hoztak. Így valószínűleg olyan régi, hogy legalább is nagyapja, II. Henrik idejéből való, de az is lehet, hogy a hódítás idejében készült. Ez a kenyér árát mindenkori búzaárak szerint szabályozza, amelyek quarterenként egy és húsz shilling között változnak akkori pénzben kifejezve. Az effajta árszabásokról általában feltehető, hogy egyformán tekintetbe veszik a középártól való eltéréseket úgy felfelé, mint lefelé. Ezen az alapon valószínű, hogy hat uncia Tower súlyú ezüstöt tartalmazó tíz shilling — ami mai pénzben körülbelül harminc shilling — lehetett egy quarter búza középpára akkor, amikor ezt a törvényt eredetileg meghozták, és ennyi maradhatott III. Henrik uralkodásának 51. évéig is. Nem hibázunk tehát nagyon, ha feltételezzük, hogy a középpár nem volt kevesebb annak a legmagasabb árának az egy harmadánál, amelyben ez a törvény a kenyér árát megszabta, vagyis akkori pénzben hat shilling és nyolc pennynél, ami négy uncia ezüstöt tartalmazott Tower súlyban.

E különböző tények alapján joggal levonhatjuk azt a következtetést, hogy a 14. század közepén, sőt már jóval korábban is, egy quarter búza átlagos vagy szokásos ára nem volt kevesebb, mint négy uncia ezüst Tower súlyban.

Körülbelül a 14. század közepétől a 16. század elejéig ez az ár fokozatosan a felére csökkent, vagyis mintegy két uncia Tower súlyú ezüst — ami mai pénzben hozzávetőlegesen tíz shillingnek felel meg — lett a méltányos, mérsékelt, kialakult átlagár. Ez is maradt körülbelül 1570-ig.

Henriknek, Northumberland ötödik grófjának 1512. évi háztartási könyvében két különböző módon számítják ki a búza árát. Az egyik számítás szerint quarterenként hat shilling és nyolc penny, a másik szerint csak öt shilling és nyolc penny volt az ár. 1512-ben hat shilling és nyolc penny csak két uncia ezüstöt tartalmazott Tower súlyban, s mai pénzben körülbelül tíz shillingnek felelt meg.

Több törvény egybevetéséből az tűnik ki, hogy a III. Edward uralkodásának 25. évétől Erzsébet uralkodásának kezdetéig ter-

jedő két évszázadon keresztül folyamatosan hat shilling és nyolc penny tekintették a búza mérsékelt méltányos árának, vagyis a kialakult átlagárnak. Az az ezüstmennyiség azonban, amely ennek az összegnek névlegesen megfelelt, ezalatt az idő alatt állandóan csökkent, mert az érméket néhányszor megváltoztatták. A névleges összegnek megfelelő ezüstmennyiség csökkenését viszont olyan mértékben ellensúlyozta az ezüstérték emelkedése, hogy a törvényhozás nem tartotta a kérdést a figyelmére érdemesnek.

Így azután a törvény 1436-ban úgy intézkedett, hogy amikor a búza ára nem több, mint hat shilling és nyolc penny, akkor engedély nélkül kivihető, 1463-ban pedig úgy, hogy amikor hat shilling és nyolc penny alatt van, akkor búzáat nem szabad behozni. A törvényhozás azt képzelte, hogy amikor az ár ilyen alacsony, akkor a kivitelből baj nem származhat, amikor pedig emelkedik, akkor bölcsen dolog a behozatalt megengedni. Ezek szerint tehát hat shilling és nyolc penny volt az az összeg, amelyet abban az időben a búza méltányos mérsékelt árának tekintettek; ez körülbelül ugyanannyi ezüstöt tartalmazott, mint mai tizenhárom shilling és négy penny (vagyis egy harmaddal kevesebbet annál, amit hat shilling és nyolc penny III. Edward idejében jelentett).

1554-ben, Fülöp és Mária uralkodásának 1. és 2. évében, valamint 1558-ban, Erzsébet uralkodásának első évében szintén törvénybe iktatták, hogy tilos a búza kivitele akkor, amikor az ára quarterenként több, mint hat shilling és nyolc penny, ami akkor csak nem egészen két penny értékkel tartalmazott több ezüstöt, mint ma. Hamarosan rájöttek azonban, hogy a búza kivitelét addig tiltani, amíg az ára nem esik ilyen nagyon alacsonyra, a valóságban a kivitel teljes eltiltását jelenti. Ezért 1562-ben, Erzsébet uralkodásának 5. évében bizonyos kikötőkből minden olyan időpontban megengedték a búza kivitelét, amelyben quarterenkénti ára nem volt több, mint tíz shilling, ami megközelítően ugyanannyi ezüstöt jelentett akkor, mint ma. Ezt az árat tekintették tehát abban az időben a búza úgynevezett mérsékelt és méltányos árának. Megközelítően egyezik is az 1512-ből származó northumberlandi könyvben szereplő értékkel.

Franciaországban a gabona átlagos ára szintén jóval olcsóbb volt a 15. század végén és a 16. század elején, mint az azt meg-

előző két évszázadban ; ezt mind Dupré de St. Maur,* mind pedig a Gabonapolitikáról írott tanulmány előkelő szerzője** is megállapította. Valószínűleg Európa legtöbb más részén is ugyanígy estek a gabonaárak az említett időszak folyamán.

Az ezüst értékének ez az emelkedése a gabona értékéhez képest vagy kizárólag annak a következménye lehetett, hogy a fokozódó gazdasági fejlődéssel az ezüst iránti kereslet megnövekedett, vagy annak, hogy a kereslet változatlan maradt ugyan, de a kínálat fokozatosan csökkent, mert az akkor ismert bányák legtöbbje kimerülőben volt, ami a művelési költségek lényeges emelkedését vonta maga után ; de esetleg lehetett részben az egyik, részben a másik körülmény együttes hatásának a folyománya. A 15. század végén és a 16. elején Európa nagyobb részén olyan szilárd kormányzat kezdett kialakulni, amilyen már évszázadok óta nem volt. A fokozott biztonságérzet nyilván fokozta az emberek iparkodását és a fejlődés ütemét, a jólét emelkedésével pedig természetesen emelkednie kellett a nemesfémek és a mindenféle fényűzési cikkek és ékességek iránti keresletnek is. A nagyobb évi termelés nagyobb forgalmat jelentett, amelynek a lebonyolításához persze több érepenzre volt szükség, azonkívül egyre több gazdag ember akart egyre több ezüst edényt és ékességet vásárolni. Jogos feltételezés az is, hogy az európai piacot akkoriban ellátó legtöbb ezüstbánya már jócskán kimerült és azért drágábban termelt, mint azelőtt. Sokat közülük már a rómaiak idejében is műveltek.

Mindezek ellenére a legtöbb szerző, aki régebben az árkérdésről írt, azon a nézeten volt, hogy az ezüst értéke a Hódítástól, sőt talán már Julius Caesar inváziójától egészen az amerikai bányák felfedezéséig állandóan csökkent. Ezt a nézetüket a szerzők részben a gabona és az egyéb mezőgazdasági nyers-termékek árára vonatkozó megfigyeléseikre, részben pedig arra a közkeletű felfogásra alapíthatták, hogy míg a jólét fokozódásával minden országban magától értetődően több lesz az ezüst, addig mennyisége növekedésével egyre csökken az értéke.

* Duprés de St. Maur : „A frankfurti zsinat előtti és utáni pénzürtékre és gabonaárakra vonatkozó vizsgálódások.” 1762. Ford.

** Herbert (Duhamel de Monceau) : „Kísérlet a gabona politikát illetően”. 1755. Ford.

Ami a gabona árára vonatkozó megfigyeléseiket illeti, a szerzőket általában három körülmény vezethette félre.

Először. Régen csaknem minden járadékot természetben fizettek: ennyi meg ennyi gabonában, vágómarhában, baromfiban stb. De néha a földesúr a bérlővel szemben kikötötte magának a jogot, hogy évi járandóságát esetről esetre szabad választása szerint természetben vagy egy bizonyos pénzösszegben követhesse. Azt a pénzösszeget, amelyen a természetbeni járandóságot meg lehet váltani, Skóciában megváltási árnak nevezik. Tekintve, hogy a választás joga arra nézve, vajon a terményt vagy az árát követeli-e, mindenkor csak a földesurat illeti meg, a bérlő biztonsága megkívánja, hogy a megváltási ár inkább kevesebb, mint több legyen a piaci átlagárnál. Sok helyütt nem is sokkal több ennek az árnak a felénél. Skóciában ez a szokás baromfi kapcsán az ország nagyobb részében, vágómarha kapcsán pedig némely részében még ma is dívik. Valószínűleg megmaradt volna a gabona kapcsán is, ha véget nem vetett volna neki a nyilvános fiarok intézménye. Ezek olyan átlagárak, amelyeket évről évre egy hivatalos bizottság állapít meg a tényleges piaci árak alapján minden grófságban külön-külön, minden egyes gabonaféleség minden minőségére. Ennek az intézménynek a révén a bérlő nem találta aggályosnak, a földesúr pedig igen kényelmes megoldásnak találta az olyan megállapodást, hogy a gabonajáradék valamilyen rögzített ár helyett az évi fiarok mindenkori árán kerüljön — ahogy ők mondják — megváltásra. A szerzők, akik a régi idők gabonaáraitra vonatkozó feljegyzéseket összegyűjtötték, nyilván gyakran összetévesztették azt, amit Skóciában megváltási árnak neveztek a tényleges piaci árral. Fleetwood* be is ismeri, hogy egy esetben elkövette ezt a hibát. De mivel a könyvét is más, különleges célból írta, a hibát már csak akkor tartotta szükségesnek beismerni, amikor a szóbanforgó megváltási ár már tizenötször le volt másolva. Ez az ár búzára vonatkozott és quarterenként nyolc shilling volt. Ez az árösszeg 1423-ban, vagyis abban az évben, amelyre nézve először említi, annyi ezüstnek felelt meg, mint ma tizenhat shilling. Viszont 1562-ben, vagyis abban az évben, amellyel kapcsolatban utoljára idézi, csak ugyanannyi ezüstnek felelt meg, mint ma.

* Fleetwood, William: *Chronicum preciosum* (1707). Ford.

Másodszer. A szerzőket félrevezette az a felületesség amellyel lusta irtokok egyes régi árszabásokat néha lemásoltak, illetve amellyel azokat néha már maga a törvényhozó megfogalmazta.

Majdnem minden régi árszabás először azt határozta meg, hogy mennyi legyen a kenyér és a sör ára akkor, amikor a búza, illetve az árpa ára a legalacsonyabb, innen kiindulva pedig azt, hogy fokról fokra mennyi legyen akkor, amikor a két gabonafajta ára fokozatosan emelkedik. De az árszabások másolói sokszor elegendőnek vélték, ha csak a három vagy négy első, tehát a legalacsonyabb árat másolják ki; ezzel munkát akartak megtakarítani és nyilván azt gondolták, ennyi elegendő is egy aránynak az érzékeltetésére, amelynek azután az összes magasabb árnál is fenn kell állnia.

Így a III. Henrik uralkodásának 51. évében kiadott sör- és kenyérszabásban a kenyér árát a különböző búzaárak szerint szabályozták, az akkori idők pénzében kifejezve quarterenként egy shillingtől húsz shillingig. De a kéziratokba, amelyekből Mr. Ruffhead kiadását megelőzően a törvény különböző kiadásait kinyomtatták, a másolók egyszer sem másolták bele a szabályozásnak a 12 shillinges áron túli részét. Számos írótt ez a hibás másolás félrevezetett; ezek persze arra a következtetésre jutottak, hogy ez a középár, vagyis quarterenként hat shilling — ami mai pénzben tizennyolc shillingnek felel meg — volt a búza kialakult átlagára abban az időben.

A kaloda- és pellengér-törvényben, amelyet körülbelül ugyanabban az időben hoztak, a sör árát az árpaár minden egyes hat pennys emelkedésének megfelelően szabályozták, quarterenként két shillingtől négy shillingig. A négy shillinget azonban nem tekintették a legmagasabb árnak, amelyet az árpa elérhet, csak példaként szolgált, amely a minden más, akár magasabb, akár alacsonyabb árszinten követendő arányt mutatja. Erre engednek következtetni a törvény utolsó szavai: „et sic deinceps crescet vel diminuetur per sex denarios”. A kifejezésmód nagyon pongyola, de az értelem elég világos: „hogy ily módon az árpaár minden hat pennys emelkedésével vagy esésével a sör ára megfelelően növelendő vagy csökkentendő”. Ennek a törvénynek a megszövegezésénél már maga a törvényhozás volt olyan hanyag, amilyen felületesek más törvények leírásánál a másolók voltak.

Az ősi skót törvénykönyv, a Regiam Majestatem egyik régi kéziratában van egy árszabás, amely a kenyér árát a búza skót

bollonként, azaz körülbelül fél angol quarterenként tíz pennytől három shillingig terjedő árának megfelelően szabályozza. Abban az időben, amikor ezt az árszabást a feltevések szerint törvénybe iktatták, három skót shilling mintegy kilenc sterling shillingnek felelt meg mai pénzben. Mr. Ruddiman¹ úgy látszik ebből következtetett arra, hogy három shilling volt a legmagasabb ár, amelyet a búza abban az időben egyáltalán elért, és tíz penny, illetve egy vagy legfeljebb két shilling volt a kialakult mindennapos ár. Pedig ha megvizsgáljuk a kéziratot, nyilvánvalóvá válik, hogy ezeket az árakat az árszabás mind csak példának hozza fel arra, hogy milyen aránynak kell fennállania az egyes búzaárak és a kenyérárak között. A törvény zárószavai ezek: „reliqua judicabis secundum praescripta habendo respectum ad pretium bladi” — „a fennmaradó eseteket annak az alapján kell megítélni, amit a gabona árát illetően a fentiekben előírtunk”.

Harmadszor. A szerzőket félrevezethette az a körülmény is, hogy valamikor régen a búza ára néha nagyon alacsony volt; nyilván úgy képzelték, hogy mert a legalacsonyabb ár akkoriban sokkal alacsonyabb volt, mint később bármikor, azért a kialakult rendes árnak is sokkal alacsonyabbnak kellett lennie. Pedig könnyen megállapíthatták volna, hogy a legmagasabb ár legalább annyival volt magasabb, amennyivel a legalacsonyabb ár alacsonyabb volt, mint azóta bármikor. Így aztán Fleetwood 1270-re két árat ad meg a búza quarterére. Az egyik négy font tizenhat shilling akkori pénzben, ami mai pénzben tizennégy font nyolc shilling; a másik hat font nyolc shilling, ami mai tizenkilenc font négy shillingnek felel meg. A 15. század végén és a 16. elején nem találunk még egy árat, amely annyira képtelen lenne, mint ez a kettő. A búzaár mindig és mindenütt változó, de sehol sem annyira, mint ott, ahol rendezetlen, zavaros viszonyok uralkodnak, ahol a közlekedés és a kereskedelmi összeköttetések megszakadása útját állja annak, hogy az egyik országrész feleslegével enyhítsék a másiknak a hiányát. A Plantagenetek idején, akik a 12. század közepe tájától körülbelül a 15. század végéig uralkodtak, Angliában nagyon zűrzavaros volt az élet; az egyik vidéken esetleg nagy volt a bőség, mialatt a másik, nem is nagyon távoli vidék az éhínség minden borzalmát elszenvedte, mert termését az időjárás viszontagságai vagy valami szomszédos főúr fegyveres

¹ Lásd előszavát Anderson „Diplomata Scotiae” című művéhez

betörései tönkretették. Ha valami ellenséges lord birtokai a két vidék közé estek, nem volt rá mód, hogy az egyik a másikon akár csak a legcsekélyebb mértékben is segítsen. A Tudorok erélyes uralma alatt, tehát a 15. század végén és a 16. század folyamán, Angliában egyetlen főúr sem volt elég hatalmas ahhoz, hogy a közbiztonságot megzavarni merészelje.

Az olvasó ennek a fejezetnek a végén megtalálja mindazokat a búzaárakat, amelyeket Fleetwood az 1202-től 1597-ig terjedő időre nézve összegyűjtött, mindkét évet beleértve; ezeket mai pénzre számítottuk át és időrendben hét tizenkétéves szakaszra osztottuk fel. Minden szakasz végén feltüntettük a szakasz tizenkét évének az átlagárát is. A hosszú történelmi időszakból Fleetwood csak 80 év árait tudta összegyűjteni, úgy hogy az utolsó tizenkétéves szakaszból négy év hiányzik. Ezért az etoni kollégium számadásai alapján pótoltam az 1598., 1599., 1600. és 1601. évi árakat. Részemről ez az egyetlen pótlás. Az olvasó láthatja, hogy a 13. század kezdetétől a 16. század közepe utánig az átlagár az egyik tizenkétéves időszaktól a másikig egyre alacsonyabb lesz és csak a 16. század vége felé kezd emelkedni. Fleetwood persze csak a rendkívül drága vagy feltűnően olcsó áraknak tudott a nyomára jutni, s én nem merném állítani, hogy ezekből bármiféle határozott következtetést lehetne levonni. Amennyiben egyáltalán bizonyítanak valamit, úgy az csak megerősíti a képet, amelyet adni igyekeztem. Viszont Fleetwood maga, a legtöbb más szerzővel egyezően, nyilván azt hitte, hogy az egyre nagyobb kínálat folytán az ezüst értéke a teljes tárgyalt időszak folyamán állandóan csökkent. A gabonaárak, amelyeket ő maga gyűjtött össze, semmiképpen sem igazolják ezt a véleményyt. Annál tökéletesebben fedik Mr. Dupré de St. Maur nézetét és azt, amelyet én igyekeztem kifejteni. Fleetwood püspök és Mr. Dupré de St. Maur az a két szerző, aki a régi idők különféle árait a legnagyobb szorgalommal és nagyon megbízhatóan összegyűjtötte. Kissé különös tehát, hogy míg a nézeteik annyira különböznek, addig az adataik, legalább is amennyiben a gabona árára vonatkoznak, nagyon pontosan megegyeznek.

Éleselméjű szerzők nem annyira a gabona, mint inkább a föld egyéb termékeinek az árából következtettek arra, hogy ama régi időkben az ezüst ára csak magas lehetett. Úgy okoskodtak, hogy mivel a gabona valamiféle előállításra szoruló jószágfajta, abban a kezdetleges korban nagyon drágának kellett lennie

más javakhoz képest. Felteszem, hogy más javakon itt általában előállításra nem szoruló jószágot kell érteni, mint szarvasmarhát, baromfit, mindenféle vadat stb. Kétségtelenül igaz, hogy ezek a kor nyomorúságos és barbár viszonyai között aránylag olcsóbbak voltak, mint a gabona. De olcsóságuk nem az ezüst magas értékének, hanem a saját értékük alacsony voltának volt a folyománya. Nem azért voltak olcsók, mert az ezüst akkor nagyobb mennyiségű munkát ért vagy képviselt, hanem azért, mert akkor ők maguk értek vagy képviseltek kevesebb munkát, mint a nagyobb jólét és fejlődés idején. Az ezüstnek okvetlenül olcsóbbnak kell lennie Spanyol-Amerikában, ahol termelik, mint Európában, ahová hosszú és költséges szárazföldi és vízi úton, biztosítási díjjal terhelve elszállítják. Ulloa mégis arról ad hírt, hogy Buenos Airesben még néhány évvel ezelőtt is huszonegy és fél penny volt, sterling értékben, a három-négyszáz baromnyi csordából kiválasztott ökör ára. Mr. Byrontól pedig úgy értesülünk, hogy Chile fővárosában, sterlingben számítva, tizenhat shilling volt egy jó ló ára. Természettől fogva termékeny országban, amelyben azonban a föld túlnyomó részét még nem művelik, szarvasmarháért, baromfiért, mindenféle vadért stb. csak igen kis mennyiségű munkát lehet kapni, mivel maguk is igen kis mennyiségű munkával szerezhetők meg. Az alacsony pénzbeni ár, amelyen az ilyen javakat adják-veszik, nem azt bizonyítja, hogy az országban az ezüst valóságos értéke magas, hanem azt, hogy a szóbanforgó javaknak a valóságos értéke alacsony.

Sohasem szabad elfelejteni, hogy a munka, nem pedig valamilyen áru vagy árucsoport a valóságos értékmérője mind az ezüstnek, mind bármely más árunak.

A föld majdnem lakatlan vagy csak gyéren lakott vidékein a természet a maga önkéntes adományaiból — baromból, szárnyasból, mindenféle vadból stb. — sokkal többet nyújt, mint amennyit a lakosság fogyaszt. Az ilyen helyeken a kínálat rendszerint felülmúlja a keresletet. Az effajta javak tehát igen különböző mennyiségű munkát érnek, illetve képviselnek a társadalom éppen adott állapotától, a fejlődés adott fokától függően.

A gabona a társadalom minden állapotában és a fejlődés minden fokán az emberi erőfeszítés gyümölcse. De az emberi erőfeszítés átlagos mérve minden termék kapcsán több-kevesebb pontossággal az átlagos fogyasztás mérve szerint alakul; az átlagos kínálat az átlagos kereslet szerint. Figyelembe kell venni

azt is, hogy egy bizonyos mennyiségű gabona megtermesztése azonos minőségű talajon és azonos éghajlati viszonyok között a fejlődés minden fokán átlagban közel azonos mennyiségű munkát igényel, illetve — s ez ugyanaz — közel azonos mennyiségű munka árát veszi igénybe: a munka termelőerejének a haladó gazdálkodással együtt jelentkező állandó növekedését ugyanis ellensúlyozza a szarvasmarhának, mint a mezőgazdálkodás fő eszközének az állandóan emelkedő ára. Mindezek alapján biztosak lehetünk abban, hogy azonos gabonamennyiségek sokkal inkább érnek vagy képviselnek azonos munkamennyiségeket a társadalom minden állapotában és a fejlődés minden fokán, mint azonos mennyiségek bármilyen más mezőgazdasági termékből. A gabona ezek szerint — amint azt már említettük is — a jólét és a fejlődés minden fokán pontosabb értékmérő minden más árunál vagy árucsoportnál. Éppen ezért az ezüst valóságos értékét is megbízhatóbban állapíthatjuk meg a jólét és fejlődés minden szakaszában, ha a gabonával, nem pedig valamely más áruval vagy árucsoporttal hasonlítjuk össze.

Mindezekon felül minden civilizált országban a gabona, helyette esetleg a nép más általánosan kedvelt növényi eledele játssza a főszerepet a munkások létfenntartásában. A mezőgazdálkodás elterjedése folytán a föld minden országban jóval több növényi, mint állati eredetű táplálékot terem, s a munkás mindenütt elsősorban azon az egészséges táplálékon él, amelyik a legolcsóbb és bőségesen kapható. A legvirágzóbb országokat kivéve, ahol a munkát nagyon jól megfizetik, a hús csak jelentéktelen, a baromfi még jelentéktelenebb helyet foglal el a munkás étrendjében, a vad pedig egyáltalán nem szerepel benne. Franciaországban, sőt még Skóciában is, ahol pedig valamivel jobban fizetik a munkát, a dolgozó szegénység csak ritkán eszik húst máskor, mint ünnepnapokon és kivételes alkalmakkor. A munka pénzbeli ára tehát sokkal inkább függ a munkás létfenntartási alapját képező gabonának, mint a húsnak vagy bármely más mezőgazdasági terméknek az átlagos pénzbeli árától. Ebből következik, hogy az arany és az ezüst valóságos értéke, vagyis az érte kapható munka tényleges mennyisége szintén sokkal inkább függ az érte szereshető gabonának, mint húsnak vagy más mezőgazdasági terméknek a mennyiségétől.

A gabona vagy más áruk árára vonatkozó ilyen, nem is túlságosan lényeges megfigyelések önmagukban még nem vezet-

tek volna félre annyi intelligens szerzöt, ha ugyanakkor nem befolyásolta volna öket az a közkeletű felfogás, hogy míg a jólét fokozódásával minden országban magától értetődően több lesz az ezüst, addig mennyisége növekedésével egyre csökken az értéke. Ez a felfogás azonban teljesen alaptalan.

A nemesfémek mennyisége mindenütt csak két ok valamelyikéből kifolyólag növekedhet: vagy azért, mert a fémeket szolgáltató bányák többet termelnek, vagy pedig azért, mert a nép gazdagodik, évről évre többet termel. Kétségtelen, hogy az első ok szükségszerűen összefügg a nemesfémek értékcsökkenésével, a második azonban nem.

Új dús bányák feltárása után több nemesfém kerül a piacra, de mivel azok a létfenntartási cikkek és kényelmi eszközök, amelyeket a nemesfémekért cserébe adnak, mennyiségileg változatlanok maradnak, ugyanannyi ezüstért, mint régen, most csak a réginél kevesebb más árut lehet cserébe kapni. Így tehát, amennyiben a nemes fémek mennyisége valahol azért növekszik, mert növekszik a bányák termelése is, az összefüggés mennyiségük növekedése és értékük csökkenése között szükségszerű.

Ezzel szemben a gazdagodó, évről évre többet termelő országnak több érmére is van szüksége a nagyobb áruforgalom lebonyolításához, az emberek pedig, mivel tehetik — mert hiszen több árut adhatnak érte — egyre több arany- és ezüstneműt vásárolnak. Az érmék mennyisége azért növekszik, mert szükség van a többletre, az arany- és ezüstneműé azért, mert az emberek hiúk és hivalkodók, tehát ugyanabból az okból, amelyből a szép szobraik, képeik, egyéb fényűzési és ritka tárgyaik számát is szaporítják. Nos, amint nem valószínű, hogy a szobrászokat és festőket rosszabbul díjazza a virágzó jólét, mint szegénység és válság idején, úgy nem valószínű az sem, hogy kevesebbet fizetnek az aranyért és az ezüstért.

Az arany és az ezüst ára, mivel természetesen mindenütt együtt emelkedik a jóléttel — hacsak újonnan feltárt dús bányák meg nem akasztják ezt az emelkedést —, magától értetődően mindig magasabb a gazdag, mint a szegény országban, akár jól, akár rosszul termelnek a bányái. Mint minden más áru, az arany és az ezüst is azt a piacot keresi, ahol a legjobb árat adják érte, a legjobb árat pedig mindenért általában az az ország fizeti, amelynek az leginkább áll módjában. Nem szabad ugyanis elfelejteni, hogy végső soron mindenért munkával fizetünk, és hogy

mindenütt, ahol a munkát rendszeresen megfizetik, a munka pénzbeni ára a munkás létfenntartási költségei szerint alakul. De az aranyért és az ezüstért okvetlenül több létfenntartási cikket adnak cserébe a gazdag, mint a szegény országban, tehát abban, amelyik bővében van az ilyen cikkeknek, mint abban, amelyik éppen csak hogy el van látva velük. Egymástól messze eső két ilyen ország viszonylatában ez a különbség nagyon nagy is lehet, mert ha igaz is, hogy a nemesfémek mintegy maguktól igyekeznek a rosszabbról a jobb piacra, nem egyszerű dolog azokat olyan mennyiségekben szállítani, amelyekkel a két ország közötti árkülönbség megközelítően kiegyenlíthető. Ha a két ország közel fekszik egymáshoz, a különbség kisebb, esetleg alig észrevehető, mert a szállítás közöttük nem okoz nehézséget. Kína sokkal gazdagabb, mint Európa bármely része, s a különbség a kínai és az európai létfenntartási költségek között nagyon nagy. A rizs Kínában sokkal olcsóbb, mint a búza Európában bárhol. Anglia sokkal gazdagabb ország, mint Skócia, de a különbség a két ország pénzben kifejezett gabonaárai között sokkal kisebb, illetve éppen csak észrevehető. Súly vagy úrmérték szerint a skót gabona általában jóval olcsóbb az angolnál, de minősége alapján határozottan valamivel drágább. Skócia majdnem minden évben igen nagy készleteket kap Angliából, már pedig minden árunak általában valamivel drágábbnak kell lennie a rendeltetési, mint a származási országban. Az angol gabonának eszerint Skóciában drágábbnak kell lennie, mint Angliában; minőségre, illetve a belőle őrölhető liszt mennyisége és minősége szerint általában mégsem lehet a piacon vele versenyző skót lisztnél drágábban eladni.

A munka pénzbeni árában mutatkozó különbség Kína és Európa között még a létfenntartás pénzbeni árában mutatkozó különbségnél is nagyobb; a munka valóságos bére ugyanis magasabb Európában, mint Kínában, mivel Európa nagyobb része a fejlődés, Kína viszont egészében nyilván a veszteglés állapotában van. A munka pénzbeni ára Skóciában alacsonyabb, mint Angliában, mert sokkal alacsonyabb a munka valóságos bére. Skócia is a jólét felé halad, de sokkal lassabban, mint Anglia. Az a tény, hogy Skóciából sokan vándorolnak ki, Angliából pedig csak kevesen, élénken bizonyítja, hogy mennyire különbözik a két országban a munkászekerek iránti kereslet. Nem szabad meglepedkezni arról, hogy a különböző országokban fizetett valóságos

munkabérek egymásközi aránya a dolog természeténél fogva nem az országok tényleges gazdagsága vagy szegénysége, hanem társadalmi viszonyaik fejlődő, veszteglő vagy hanyatló állapota szerint alakul.

Amennyire magától értetődik, hogy az arany és az ezüst a leggazdagabb népek körében ér legtöbbet, annyira természetes, hogy a legszegényebbek között éri a legkevesebbet. A szegények között is legszegényebb vad népeknél pedig már alig van valami értéke.

A nagyvárosokban a gabona mindig drágább, mint az ország távoli vidékein. Ez azonban nem azért van, mert az ezüst ott a valóságban olcsó, hanem azért, mert a gabona a valóságban drágább. Ezüstöt ugyanis ugyanannyi munkával szállítunk a nagyvárosba, mint a vidékre, gabonát viszont csak sokkal több munkával.

Néhány olyan igen gazdag és élénken kereskedő országban, mint Hollandia és Genoa, a gabona ugyanazért drága, amiért drága a nagyvárosokban. Nem természetnek annyit, amennyi a lakosság eltartásához kell. Bővelkednek képzett és szorgalmas kézművesekben és manufaktúramunkásokban, a munkát megkönnyítő és a munkaidőt megrövidítő mindenféle gépekben, azonkívül hajókban, más szállítási és egyéb kereskedelmi eszközökben, de szegények gabonában; ezt távoli országokból kapják, s a hosszú szállítás költségeit ártöbblet formájában fizetik meg. Ezüstöt ugyanannyi munkával lehet Amsterdamba, mint Danzigba szállítani, gabonát viszont csak sokkal több munkával. Így a két helyen az ezüst valóságos árának nagyjából egyeznie, a gabona valóságos árának viszont erősen különböznie kell. Képzeljük csak el, hogy Hollandia vagy Genoa valóságos gazdagsága csökken, de a lakosok száma változatlan marad, vagyis hogy csak csökkent mértékben képes magát távoli országokból ellátni: ebben az esetben a gabona ára nem fog az ország ezüstjének azon apadása arányában esni, amely a gabonabeszerzési képesség csökkenését, akár mint ok, akár mint okozat, szükségképpen kíséri, hanem ahelyett az éhínségek idején kialakuló árak szintjére fog emelkedni. Amikor szükségét szenvedünk abban, ami nélkülözhetetlen, akkor mindent fel kell áldoznunk, ami felesleges és aminek éppen ezért úgy esik az ára a szegénység és válság idején, mint ahogyan a virágzó jólétben emelkedik. Más a helyzet a létszükségleti javak terén. Ezeknek a valóságos

ára, vagyis az értük kapható munka mennyisége a szegénység és válság idején emelkedik, s a virágzó jólét, tehát a nagy bőség idején esik; nagy bőség nélkül nincs virágzó jólét. A gabona létszükséglet, az ezüst nélkülözhető.

Éppen ezért akármekkora volt is a gazdagodás és fejlődés nyomán beálló nemesfémszaporulat a 14. század közepétől a 16. század közepéig, semmi esetre sem hathatott csökkentőleg a nemesfémek értékére sem Nagy-Britanniában, sem Európa egyéb részein. Ha tehát a múlt árait gyűjtögető szerzőknek semmi alapjuk sem volt arra, hogy a gabonaárakkal és más árakkal kapcsolatos megfigyeléseikből következtessenek az ezüst értékének a csökkenésére, úgy még kevesebb alapjuk volt arra, hogy azt a jólétnek és a fejlődésnek holmi képzelt fokozódására vezessék vissza.

Második időszak. — Bármennyire eltérnek is tudósaink nézetei arról, hogy miképpen is alakult az ezüst értéke az első időszakban, a második időszakot illetően a vélemények egybehangzóak.

Mintegy 1570-től 1640-ig, tehát egy körülbelül hetvenéves időszakban az ezüst és a gabona értékének egymásközti viszonyában beállott változások éppen ellenkező irányúak voltak. Az ezüst valóságos értéke esett, vagyis kevesebb munkáért cserélődött, mint azelőtt, a gabonának pedig emelkedett a névleges ára, amennyiben quarterenként általában körülbelül két uncia ezüst, tehát mai pénzben körülbelül tíz shilling helyett, hat, sőt nyolc uncia ezüstért, vagyis mai pénzben mintegy harminc, illetve negyven shillingért adták.

Amerika gazdag bányáinak a felfedezése volt nyilván az egyedüli oka annak, hogy az ezüstnek a gabonához viszonyított értéke csökkent. Ezt mindenki így magyarázza; még soha senki sem vitatta sem a tényt, sem az okát. A hetvenéves időszakban Európa nagyobb része fejlődött és iparosodott, az ezüst iránti keresletnek tehát emelkednie kellett. Úgy látszik azonban, hogy a kínálat még a keresletnél is nagyobb mértékben emelkedett, olyannyira, hogy a fém értéke jelentékenyen esett. Megjegyzendő, az amerikai bányák feltárása 1570-ig nem volt különösebb kihatással az angliai árakra, noha még a potosi bányákat is már húsz évvel előbb felfedezték.

Az etoni kollégium számadásaiból tudjuk, hogy 1595 és 1620 között, mindkét évet beleértve, a windsori piacon £ 2, 1s. 6⁹/₁₃d. volt egy kilenc busheles quarter legjobb minőségű búza ára. Ha

a törtet elhanyagoljuk és ebből az összegből egy kilenced részt, vagyis $4s. 7\frac{1}{3}d.$ -t levonunk, akkor a nyolc busheles quarterre $\pounds 1, 16s. 10\frac{2}{3}d.$ árat kapunk. Ha most ebből az összegből hagyjuk el a törtet és vonunk le egy kilencedet, vagyis $4s. 1\frac{1}{9}d.$ -t, ez alkalommal a legjobb és a közepes minőségű búza árkülönbségéért, akkor a közepes minőségű búzára $\pounds 1, 12s. 8\frac{8}{9}d.$ árat kapunk; ez pedig körülbelül hat és háromnegyed uncia ezüstnek felel meg.

1621-től 1636-ig, mindkét évet beleértve, ugyanilyen mennyiségű legjobb búza átlagos ára ugyanezen a piacon, amint az ugyanezekből a számadásokból kitűnik, $\pounds 2, 10s.$ volt. Ebből az előző esethez hasonló levonásokat elvégezve, a 8 bushelből álló quarter közepes minőségű búza ára $\pounds 1, 19s. 6d.$, vagyis körülbelül hét és kétharmad uncia ezüst.

Harmadik időszak. — 1630 és 1640 között, pontosabban 1636 körül, az amerikai bányafeltárásoknak az ezüst értékét csökkentő hatása nyilván befejeződött; a fémnek a gabonához viszonyított értéke talán sohasem volt alacsonyabb, mint ez idő tájt. A jelen század folyamán valamelyest emelkedett, sőt az emelkedés valószínűleg még röviddel a múlt század vége előtt kezdődött.

1637-től 1700-ig, mindkét évet beleértve, vagyis a múlt század utolsó 64 évében, a kilenc bushelből álló quarter legjobb búza átlagos ára a windsori piacon — amint az ugyanazokból a számadásokból kitűnik — $\pounds 2, 11s. 0\frac{1}{3}d.$ volt, ami csupán $1. 0\frac{1}{3}d.$ -vel volt több a megelőző 16 év átlagánál. Ebben a 64 évben azonban két olyan esemény is játszódott le, amelynek a nyomán a gabonahiány sokkal nagyobb lett annál, amit a rossz időjárási viszonyok terhére lehetne írni; ezek az ezüst további értékcsökkenésének a feltételezése nélkül is több, mint bőséges magyarázatát adják ennek az igen kis áremelkedésnek.

A két esemény közül az egyik a polgárháború volt; ez akadályozta a földművelést, megbénította a kereskedelmet és ezzel nyilván jóval nagyobb mértékben járult hozzá a gabona megrágulásához, mint az esetleges rossz időjárási viszonyok. Ilyen irányú befolyását a királyság összes piacán többé-kevésbé érezni kellett, de különösen a London körüli piacokon, mert ezek távoli vidékek szállításaira szorulnak. Ennek megfelelően, amint az a már többször említett számadásokból kitűnik, a legjobb búza ára a windsori piacon 1648-ban $\pounds 4, 5s.$, 1649-ben pedig $\pounds 4,$ volt

kilenc bushes quarterenként. Ha azt a £3, 5s.-t, amellyel ennek a két évnek a többlete meghaladja a £2, 10s.-t (azaz az 1637-t megelőző tizenhat év átlagárát), elosztjuk a múlt század utolsó 64 éve között, úgy azt találjuk, hogy az már egymagában is majdnem annyi, mint a szóbanforgó kis áremelkedés. Ezek a drágulások ugyan a legnagyobbak, de távolról sem az egyedüliek, amelyeket a polgárháborúk rovására kell írunk.

A második esemény a gabonakiviteli jutalmak rendszerének a bevezetése volt 1688-ban. Sokan úgy vélekedtek, hogy mivel a kiviteli jutalom serkentőleg hat a földművelésre, évek során át majd nagyobb gabonabőséget és ennél fogva jelentékenyebb gabonaolcsóságot fog előidézni a hazai piacon, mint amilyen a rendszer bevezetése nélkül válna lehetségessé. Hogy a kiviteli jutalmak rendszere mennyire képes az ilyen várakozásoknak egyáltalában megfelelni, azt majd később vizsgálom meg; egyelőre csak azt jegyzem meg, hogy az 1688 és 1700 között eltelt idő kevésnek bizonyult ilyesfajta hatások előidézésére. E rövid idő alatt a jutalmak egyedüli hatása nyilván csak az volt, hogy az évi természeteslegiek kivitelére buzdítottak; ezzel megakadályozták, hogy az egyik év feleslegével enyhíteni lehessen a másik hiányát, s így idéztek elő áremelkedést a hazai piacon. Bár kétségtelen, hogy az 1693 és 1699 között — mindkét évet beleértve — Angliában uralkodó gabonaínséget elsősorban az a rossz időjárás okozta, amely azt azután Európa jelentékeny részére is kiterjesztette, mégis bizonyos, hogy a kiviteli jutalmak valamelyest még jobban elmélyítették. 1699-ben kilenc hónapra meg is tiltották a gabonakivitelt.

A tárgyalt időszakban még egy harmadik esemény is lejátszódott, amely ugyan nem idézhetett elő gabonaszűkét, s talán a gabonáért általában fizetett tényleges ezüstmennyiséget sem emelte, viszont okvetlenül emelte valamelyest a gabonaárát kifejező névleges összeget. Ez az esemény az ezüstpénz csonkítás és kopás folytán beállott nagyfokú leromlása volt. Ez a baj már II. Károly uralkodása idején kezdődött és 1695-ig állandóan fokozódott, amikor — Mr. Lowndes közlése szerint — a forgalomban levő ezüstpénz értéke átlagosan már huszonöt százalékkal volt kevesebb a törvényes értéknél. Azt a számszerű összeget viszont, amellyel minden áru piaci árát kifejezzük, természetesen nem annyira az az ezüstmennyiség szabályozza, amelyet az érmének a törvény szerint tartalmaznia kell, mint inkább az,

amelyet a tapasztalat szerint tényleg tartalmaz. Így ez a szám-szerű összeg természetesen magasabb, amikor az érméket csonkítás és kopás lerontotta, mint amikor nagyjából még megfelelőnek törvénytartabta értéküknek.

Ebben a században az ezüstérme még nem volt annyira az előírt súly alatt, mint manapság. Bár már nagyon kopott, értékét mégis biztosította az aranyérme, amelyre azóta is beváltható. Igaz, hogy legutóbbi újraveretéséig az aranypénz maga is már meglehetősen silány volt, de mégsem annyira, mint az ezüst. De 1695-ben az ezüstérme értékét nem biztosította az aranyérme ; a guineat akkor általában harminc kopott és csonkított shillingre váltották fel. Míg az aranypénz legutóbbi újraveretéséig a rúdezüst ára ritkán volt unciánként öt shilling és hét pennynél magasabb, ami pedig csak öt pennnyel van a pénzverdei ár felett, addig 1695-ben a rúdezüst kialakult ára unciánként hat shilling és öt penny volt,¹ ami tizenöt pennnyel több a pénzverdei árnál. Így tehát feltehető, hogy a pénz — aranyat és ezüstöt egybevéve — a rúdezüsthöz viszonyítva még az arany legutóbbi újraveretése előtt is legfeljebb csak nyolc százalékkal volt a törvényes érték alatt. Ezzel szemben 1695-ben közel huszonöt százalékkal maradt alatta. Pedig századunk elején, vagyis közvetlenül a Vilmos király idején végrehajtott nagy újraveretés előtt a legtöbb forgalomban levő ezüstérmének még közelebb kellett állnia törvénytartabta súlyához, mint ma. Emellett olyan nagy közveszedelem sem fordult elő a jelen században, mint amilyen egy polgárháború, amely elriaszt a földműveléstől vagy megbénítja az ország belkereskedelmét. A kiviteli jutalmak rendszerének mindig az a szükségképpeni hatása, hogy a gabona árát valamivel az adott mezőgazdasági viszonyoknak megfelelő szint fölé emeli ; mégis, olyan elvek alapján, amelyeket alant fogok megmagyarázni és megvizsgálni, fel lehet tételezni, hogy a jelen században, amikor bőven volt ideje az általában neki tulajdonítható jó hatást — tehát a földművelésre való serkentést és ezen keresztül a hazai piac jobb ellátását — kifejteni, a rendszer éppen úgy hatott a gabonaár csökkenése, mint annak az emelése irányában. Sokak szerint még mindezeket túlmenő hatása is volt. A jelen évszázad eddig eltelt hatvannégy évében egy kilenc bushelből álló quarter legjobb búza átlagos ára a windsori piacon, amint az az etoni kol-

¹ Lowndes : Tanulmány az ezüstérméről. 68. old.

légium számadásaiból kitűnik, £2, 0s. 6 ¹⁰/₃₂d. volt, ami körülbelül tíz shilling és hat pennyvel, vagyis több, mint huszonöt százalékkal olcsóbb a múlt század utolsó hatvannégy évének az átlagáránál, körülbelül kilenc shilling hat pennyvel olcsóbb, mint volt az 1636-t megelőző 16 év folyamán, amikor a dús amerikai bányák felfedezése feltehetően már kifejtette a teljes hatását, és körülbelül egy shillinggel olcsóbb, mint volt az 1620-at megelőző 16 évben, vagyis mielőtt ez a felfedezés a teljes hatását kifejtette volna. Ennek a számításnak megfelelően a közepes minőségű búza átlagos ára a jelenlegi évszázad első 64 éve folyamán körülbelül harminckét shilling volt 8 bushelből álló quarterenként.

Ezek szerint az ezüst értéke a gabona értékéhez viszonyítva a jelen évszázad folyamán valamelyest emelkedett; ez az emelkedés valószínűleg már a múlt század vége előtt megkezdődött.

1687-ben a windsori piacon a legjobb búza ára 9 bushelből álló quarterenként £1, 5s. 2d. volt; ez volt 1595 óta a legalacsonyabb ár.

Mr. Gregory King, aki nagy tudása révén tekintély az efféle dolgokban, 1688-ban a búza átlagos termelői árát közepes termésű években bushelenként 3s. 6d.-re, vagyis quarterenként huszonnyolc shillingre becsülte. Termelői áron nézetem szerint azt kell érteni, amit néha szerződéses árnak is neveznek; ezt az árat fizeti a kereskedő annak a bérlőnek, aki szerződésileg kötelezi magát, hogy bizonyos számú éven keresztül bizonyos mennyiségű gabonát szállít neki. Mivel az ilyen szerződés révén a bérlő megtakarítja a piaci eladás költségét és veszélyét, a szerződéses ár általában alacsonyabb a vélelmezett átlagos piaci áránál. Mr. King becslése szerint abban az időben közepesen jó termésű években quarterenként huszonnyolc shilling volt a szokásos szerződéses ár. Úgy értesültem, hogy a sorozatos rendkívül rossz termések okozta legutóbbi gabonaszűke előtt ez volt a normális esztendőkre kialakult szerződéses ár.

1688-ban engedélyezte a parlament a gabonakiviteli jutalmak rendszerét. A vidéki nemesurak, akik akkor még nagyobb számban vettek részt a törvényhozásban, mint ma, úgy vélekedtek, hogy a gabona pénzbeni ára esőfélben van. A kiviteli jutalom által akarták a gabona árát mesterségesen arra a magas szintre emelni, amelyet gyakran ért el I. és II. Károly idejében.

A kiviteli jutalmat addig akarták fenntartani, amíg a búza el nem éri a negyvennyolc shillinget quarterenként; ez húsz shillinggel, azaz öt hetedrészsel több annál, amire Mr. King, ugyancsak 1688-ban, a közepes termés évében kialakuló termelői árat becsülte. Ha a számításai csakugyan annyit érnek, mint amennyire világszerte becsülik őket, akkor a quarterenkénti negyvennyolc shilling olyan ár volt, amilyenre a jutalomrendszerhez hasonló beavatkozás nélkül abban az időben, a rendkívüli gabonaínség éveitől eltekintve, egyáltalán nem lehetett számítani. De Vilmos király kormánya akkor még nem volt elég szilárd; nem volt abban a helyzetben, hogy bármit is visszautasítson a vidéki nemesuraknak, akiktől éppen akkor kérte első ízben az évi földadó megszavazását.

A gabonaértékhez viszonyított ezüstérték valószínűleg még valamivel a múlt század vége előtt kezdett emelkedni, s ez az emelkedés nyilván folytatódott a jelen század nagyobb része folyamán is; a kiviteli jutalmak rendszere persze nem engedte meg olyan magas ezüstár kialakulását, amilyenre az adott mezőgazdasági viszonyok között nélküle sor került volna.

Bő termésű években a jutalom intézménye rendkívüli módon fokozza a kivitelt s ezzel olyan magas árszintet teremt, amilyen nélküle nem alakulna ki. Serkentőleg hatni a földművelésre magas árak biztosításával még a legbővebben termő esztendőekben is, ez volt az intézmény bevallott célja.

Nagy gabonaszűke idején a rendszert persze általában felfüggesztették. De még az ilyen években is volt hatása az árakra. Azzal ugyanis, hogy a bőség idején rendkívül felfokozta a kivitelt, megakadályozta, hogy az egyik év feleslegével enyhítsék a másik év ínségét.

A kiviteli jutalom rendszere tehát a bőség és a szükség éveiben egyaránt magasabb szintre emeli az árakat annál, amelyet az éppen adott földművelési viszonyok között egyébként elérnének. Ezek szerint ha az átlagár alacsonyabb volt a jelen század első, mint a múlt század utolsó hatvannégy évében, úgy azonos földművelési viszonyok között a jutalomrendszer nélkül még alacsonyabb lett volna.

Itt valaki közbevetethné, hogy ha jutalomrendszer nem lett volna, úgy a földművelési viszonyok sem lettek volna azonosak. A rendszer kihatásait az ország mezőgazdaságára később ott szándéksom kifejteni, ahol részletesen tárgyalom a jutalmak

kérdését. Itt csak azt jegyzem meg, hogy az ezüst értékének az emelkedése a gabona értékéhez képest nem volt Angliára korlátozott jelenség. A folyamat egyidejűleg és majdnem ugyanolyan méretekben Franciaországban is lejátszódott; ezt a gabonaárak három nagyon lelkiismeretes, buzgó és fáradhatatlan összegyűjtője állapította meg: Mr. Dupré de St. Maur, Mr. Messance és a Gabonapolitikai Tanulmány szerzője. Csakhogy Franciaországban 1764-ig törvény tiltotta a gabona kivitelét, és így kissé talán nehéz elképzelni, hogy míg az egyik országban a kiviteli tilalom fennállása ellenére következett be áresés, addig a másikban a kivitel egészen rendkívüli támogatása idézett elő közel ugyanolyan mérvű árcsökkenést.

Talán helyesebb lenne a gabona pénzbeli átlagárának illetén alakulását úgy tekinteni, hogy az az európai piacon az ezüst valóságos értékében beállott fokozatos emelkedésnek, nem pedig a gabona valóságos átlagárában bekövetkezett valamilyen esésnek a következménye. Már korábban megállapítottuk, hogy időben távoli összehasonlításoknál a gabona megbízhatóbb érték-mérő az ezüsthöz, sőt talán minden más árunál. Amikor a dús amerikai bányák felfedezése után a gabona pénzbeli ára az addiginak a három-négyszeresére emelkedett, a változást általában nem a gabona valóságos értékében beállott valamilyen emelkedésnek, hanem az ezüst valóságos értéke esésének tulajdonították. Ha tehát a jelen évszázad első hatvanéves folyamán a gabona átlagos pénzbeli ára valamivel alacsonyabb volt, mint a múlt század nagyobb része folyamán, úgy ezt a változást hasonlóképpen nem a gabona valóságos értékében beállott valamilyen esésnek, hanem az európai piacon az ezüst valóságos értékében bekövetkezett bizonyos mérvű emelkedésnek kell betudnunk.

A gabona magas ára a legutóbbi tíz-tizenkét évben sokfelé azt a gyanút keltette, hogy az ezüst valóságos ára még ma is esik az európai piacon. Ez a magas gabonaár azonban nyilvánvalóan a rendkívül kedvezőtlen időjárás következménye, s ezért nem állandó, hanem múló és véletlen jelenségnek tekintendő. Az elmúlt tíz-tizenkét évben az időjárás Európa nagyobb részében kedvezőtlen volt, a lengyelországi zűrzavar pedig nagy mértékben fokozta a gabonaszűkét mindazokban az országokban, amelyeket ez a piac szokott ellátni. Az ilyen hosszú időn át tartó rossz időjárás, ha nem is mindennapi, mégsem egészen

egyedülálló jelenség, s aki a régi gabonaárak alakulásának a történetét tanulmányozta, bizonytalannal tud több hasonló esetről. Tíz különösen szűk esztendő különben sem hihetlenebb valami, mint tíz különösen bő termésű év. A gabona alacsony ára 1741-től 1750-ig, mindkét évet beleértve, igen jól szembeállítható a legutóbbi nyolc-tíz év magas árával. 1741-től 1750-ig a legjobb búza ára a windsori piacon kilenc busheles quarterenként, amint az az etoni kollégium számadásaiból kitűnik, csak £1, 13s. 9 $\frac{4}{5}$ d. volt, ami majdnem 6s. 3d.-vel alacsonyabb a jelen évszázad első hatvannégy éve átlagos áránál. Eszerint a számítás szerint ebben a tíz évben a közepes minőségű búza átlagos ára nyolc busheles quarterenként csupán £1, 6s. 8d. volt.

De 1741 és 1750 között a gabonakiviteli jutalom rendszere is újjá állta a belföldi gabonaár olyan mérvű esésének, amely nélküle természetesen bekövetkezett volna. A vámhivatali könyvek szerint a tíz év folyamán nem kevesebb, mint nyolc millió huszonkilencezer százötvenhat quarter és egy bushel mindenféle gabonaneműt vittek ki az országból. A kifizetett jutalom £ 1,514,962, 17s. 4 $\frac{1}{2}$ d.-t tett ki. 1749-ben Mr. Pelham, az akkori miniszterelnök, közölte a képviselőházzal, hogy a megelőző három évben gabonakiviteli jutalomként különlegesen nagy összeget fizettek ki. Alapos oka volt, hogy ezt megállapítsa, s a következő évben még alaposabb oka lett volna rá. Ebben az egyetlen évben a kifizetett jutalom nem kevesebb, mint £ 324,176, 10s. 6d.-re rúgott.¹ Felesleges hangsúlyozni, hogy ez az erőltetett kivitel milyen nagy mértékben emelte a gabona árát a szint fölé, amely a belföldi piacon egyébként kialakult.

A fejezetet lezáró számítások végén az olvasó a többitől elkülönített számítást talál erre a tíz évre vonatkozóan. Talál ott egy külön számítást a megelőző tíz évet illetően is, amelynek átlaga szintén alatta van — bár nem olyan sokkal — az évszázad első hatvannégy éve általános átlagának. Az 1740-es év azonban különösen ínséges esztendő volt. Az 1750-et megelőző húsz esztendőszakas igen jól szembeállítható az 1770-et megelőző húsz esztendőszakasszal. Nem számítva egy vagy két közbeeső drága évet, az első szakasz éveiben az ár jóval az évszázad általános átlaga alatt volt; a második szakasz éveiben viszont, egy vagy két közbeeső olcsó évet, például 1759-et, nem is számítva,

¹ Lásd Értekezések a gabonakereskedelemről. 3. Értekezés.

jóval felette volt a század átlagának. Azt a körülményt, hogy az első szakasz éveiben az árak nem maradtak annyival a század átlaga alatt, mint amennyivel azt a második szakasz éveiben meghaladták, valószínűleg a kiviteli jutalomnak kell tulajdonítanunk. A változás nyilván túl hirtelen volt, semhogy az ezüst értékében beállott valamilyen változásnak tudhatnánk be, mert az utóbbi mindig lassú és fokozatos. A hirtelen okozat csak hirtelen fellépő oknak tudható be: az időjárás váratlan változásainak.

A munka pénzbeni ára Nagy-Britanniában századunkban valóban emelkedik. Ez azonban nem az európai piacon mutatózó valamilyen ezüstáresésnek, hanem inkább annak a következménye, hogy Nagy-Britanniában az ország nagyfokú és szinte általános jóléte folytán a munkáskezek iránti kereslet emelkedik. Franciaországban, amely egyáltalában nem olyan virágzó ország, a munka ára a múlt század közepe óta fokozatosan együtt esik a gabona pénzbeni átlagos árával. Mind a múlt, mind a jelen évszázadban a tanulatlan munka napi bére ott állítólag meglehetősen egyöntetűen körülbelül egy septier búza átlagos árának a huszadrésze volt; a septier úrmérték, valamivel több négy winchesteri bushelnél. Már korábban is megállapítottuk, hogy Nagy-Britanniában a munka valóságos ellenértéke, tehát a létfenntartást és a kényelmet szolgáló javaknak az a mennyisége, amelyet a munkás ténylegesen kap, a század folyamán meg lehetőségen növekedett. Pénzbeni árának az emelkedését pedig nem az ezüstárnak az egész európai piacot érintő valamilyen esése, hanem az okozta, hogy az ország különösen szerencsés körülményei folytán Nagy-Britannián belül a munka valóságos ára emelkedett.

Az ezüstöt Amerika felfedezése után egy ideig valószínűleg még a régi, vagy majdnem a régi árán lehetett eladni. A bányák egy ideig továbbra is magas profitot hoztak, jóval a természetes profitráta felett. De Európa ezüstimportörjeinek hamarosan látniuk kellett, hogy az évi behozatalt már nem lehet ezen a magas áron eladni. Az ezüstért csak egyre kisebb és kisebb mennyiségű más árut lehetett cserébe kapni. Az ára egyre csökkent, végül is a természetes ár szintjére, vagyis addig esett, hogy már éppen csak azt a természetes ráták szerinti munkabért, tőkeprofitot és földjáradékot fedezte, amelybe az ezüst került, amíg a föld mélyéből a piacra eljutott. A spanyol király javára kivetett adó,

vagyis az össztermelés egy tizede, amint már korábban is említettük, felemészti a legtöbb perui bánya egész földjáradékát. Ez az adó eredetileg az össztermelés fele volt, de hamarosan a harmadára, majd az ötödére és végül a tizedére csökkentették ; ma is egy tizedet tesz ki. Ezek szerint a legtöbb perui bányában ez az adó felemészti mindent, ami megmarad a bányavállalkozó tőkájének a visszanyerése és kialakult mérvű profitjának a megfizetése után ; ami pedig ezt a hajdan nagyon magas profitot illeti, arról ma mindenki elismeri, hogy a lehető legalacsonyabb, amely mellett termelni még egyáltalán érdemes.

A spanyol király adóját 1504-ben,¹ negyvenegy évvel a potosi-i bányák 1545-ben történt felfedezése előtt a nyilvántartott ezüstmennyiség egy ötödére csökkentették. Az 1636-ig terjedő kilencven év elegendő idő volt arra, hogy egész Amerika e leggazdagabb bányái teljes mértékben éreztessék a hatásukat, vagyis hogy az ezüst értékét Európában a lehető legmélyebb szintre szorítsák le, noha folytatólagosan fizették az adót a spanyol királynak. Kilencven év elegendő idő arra, hogy akármiféle áru árát, amely nem monopólium, a természetes ár szintjére, vagyis arra a legalsó árhatárra szorítsa le, amelyen hosszabb időn át még eladható, noha különleges adó is terheli.

Az ezüst értéke az európai piacon még alacsonyabbra is eshetett volna, esetleg az is szükségessé válhatott volna, hogy vagy csökkentik az ezüstadót — éspedig nem mint 1736-ban egy tizedre, hanem az aranyadóhoz hasonlóan egy huszadra — vagy pedig megszüntetik a legtöbb ma üzemben levő bánya művelését. Valószínűleg az ezüst iránti kereslet fokozatos emelkedése, vagyis az amerikai ezüstabányák termelését felvevő piac fokozatos kibővülése a magyarázata annak, hogy semmi ilyesmi nem történt, sőt hogy Európában az ezüst ma ugyanannyit, talán még valamivel többet is ér, mint a múlt század közepe táján.

Amerika felfedezése óta az ezüstabányák termelését felvevő piac fokról fokra egyre jobban kibővül.

Előszőr. Fokról fokra bővül az európai piac. Amerika felfedezése óta Európa nagyobb része sokat fejlődött. Anglia, Hollandia, Franciaország és Németország, még Svédország, Dánia és Oroszország is, valamennyien jelentős előrehaladást értek el mind

¹ Solorzano II. köt.

a mezőgazdaságban, mind az iparban. Nyilván Itáliában sincs visszafejlődés. Bukása különben is megelőzte Peru meghódítását. Helyzete azóta, úgy látszik, kissé inkább javult. Spanyolországot és Portugáliát persze visszafejlődőnek vélik. De Portugália Európának csak igen kis része, Spanyolország hanyatlása pedig talán nem is olyan nagymérvű, mint általában hiszik. A 16. század elején Spanyolország nagyon szegény ország volt, még Franciaországhoz képest is, amely pedig azóta fejlődött oly sokat. V. Károly császár sokat utazott mind a két országban; jól ismert megjegyzése volt, hogy míg Franciaország mindenek bővében van, addig Spanyolország mindenben hiányt szenved. Európa fokozódó mezőgazdasági és ipari termelése természetesen egyre növekvő tömegű ezüstpénzt követelt meg a forgalom lebonyolításához; a gazdag emberek száma is szaporodott, s ezek több és több ezüstnemű és ezüst dísztárgy beszerzésére törekedtek.

Másodszor. Amerika maga is új piaca a saját ezüsbányái termelésének; mivel pedig mezőgazdaság, iparosodás és népesedés szempontjából egyaránt sokkal gyorsabban fejlődik még a legvirágzóbb európai országoknál is, az ezüst iránti keresletének is sokkal gyorsabb ütemben kell növekednie. Egészen új piacot jelentenek az angol gyarmatok; ezek mind érmék verésére, mind ezüstneműek készítésére egyre fokozódó ezüstellátást igényelnek olyan földrésznyi területeken, ahol azelőtt keresletnek nyoma sem volt. A legtöbb spanyol és portugál gyarmat is teljesen új piac. Új Granadát, Yucatant, Paraguayt és Braziliát, mielőtt azokat az európaiak felfedezték, vad népek lakták, akik sem a kézművességet, sem a mezőgazdálkodást nem ismerték. Azóta mind a kettőt jelentős mértékben meghonosították náluk. Még Mexikó és Peru is, bár nem tekinthetők teljesen új piacnak, ma sokkal nagyobb piacot jelentenek, mint bármikor azelőtt. Aki a sok csodálatos mesén túl, amely ennek a két országnak a hajdani fényéről regél, felfedeztetésük és meghódításuk történetét bizonyosfokú józan ítélőképességgel szintén elolvassa, az nyilván hamar felismeri a tényt, hogy lakosaik a kézművességről, mezőgazdaságról és kereskedelemről sokkal kevesebbet tudtak, mint tudnak ma Ukrajna tatárjai. Még a perui, a két nép közül a civilizáltabb, sem ismerte a vert pénzt, noha az arany és ezüst díszeket szerette. Egész kereskedelmük csere útján bonyolódott le, s így a munkamegosztásnak is csak a nyomai tudtak náluk kifejlődni. Náluk a földművelő maga építette meg a házát, maga

készítette el a berendezését, a ruháját, lábbelijét, földműves-szerszámaikat is maga állította elő. Aki kevés kézműves akadt közöttük, azt állítólag mind a fejedelem, a főurak és a papok tartották el, akiknek a cselédei vagy rabszolgái lehettek. Mexikó és Peru ősi kézműipara együttvéve sem szállított még semmit sem Európának. A spanyol ármádiák, noha jóformán sohasem álltak ötszáznál több, viszont gyakran csak feleannyi emberből, ellátásuk szempontjából csaknem mindenütt nagy nehézségekbe ütköztek. A nyomukban állítólag mindenfelé fellépő éhínség — még a népesnek és jól megműveltnak leírt vidékeken is — eléggé bizonyítja, hogy a sok mese a népsűrűségről és a fejlett kultúráról nagy mértékben valóban csak mese. A spanyol gyarmatok kormányzata sok tekintetben kevésbé kedvez a gyarmatgazdaságnak, a haladásnak és a népszaporodásnak, mint az angol gyarmatoké, de azért minden jel szerint gyorsabban fejlődnek bármely európai országnál. Úgy látszik, hogy a termékeny talaj, a szerencsés éghajlat és az új gyarmatokat általában jellemző földbőség és földolcsóság olyan nagy előnyök, hogy még a kormányzat számos hiányosságát is ellensúlyozzák. Frezier, aki 1713-ban járt Peruban, Limát huszonöt-huszonnyolcezer lakosú városnak írja le. Ulloa szerint, aki 1740-től 1746-ig lakott az országban, a város lakossága több, mint ötvenezer ember. Körülbelül ugyanilyen arányú különbségek mutatkoznak a két szerzőnek a többi nagyobb chilei és perui város lakosságát illető adatai között is. Mivel pedig nincs okunk akár az egyik, akár a másik beszámoló helyességét kétségbevonni, a különbségek csak egy olyan méretű népszaporodás jelzői lehetnek, amely alig valamivel marad az angol gyarmatok népszaporodása mögött. Amerika tehát maga is új piaca a saját ezüsbányái termelésének, és pedig olyan piaca, amelyen az ezüst iránti kereslet nyilván rohamosabban nő, mint Európa legvirágzóbb országában.

Harmadszor. Az amerikai ezüsbányák termelésének egy további piacát képezi Kelet-India. Ez a piac már az első amerikai bányák felfedezése óta állandóan fokozódó ezüstmennyiségeket vesz fel. Azóta az Amerika és Kelet-India közötti közvetlen kereskedelem, amelyet az Acapulco hajók bonyolítanak le, egyre nagyobb méreteket ölt, de még nagyobb mértékben fejlődik az Európán át lebonyolított közvetett forgalom. A 16. században még csak a portugál volt az egyedüli európai nép, amely valamelyes rendszeres kereskedést folytatott Kelet-Indiával. Monopóliumába a

század végén erőszakkal beavatkoztak a hollandok, sőt néhány év alatt el is űzték a portugálokat éppen a legfontosabb indiai településeikről. A múlt század nagyobb része folyamán a két nép azután megosztozott a kelet-indiai kereskedelem zömén, de amíg a hollandok forgalma nagy mértékben emelkedett, a portugáloké még nagyobb mértékben esett. Az angolok és a franciák szerényen már a múlt században is kereskedtek Indiával, de nagy méreteket a forgalom csak a jelen században ért el. A svédek és a dánok kelet-indiai kereskedelme csak a jelen században kezdődött. Már a moszkoviták is rendszeresen kereskednek Kínával; Pekinggel karavánszerűen bonyolítják le a forgalmat Szibérián és Tatárországon át. Az említett népek kelet-indiai kereskedelme, Franciaországét kivéve, amelyet a legutóbbi háború jóformán teljesen tönkretett, szinte megszakítás nélkül egyre fejlődik. A kelet-indiai termékek fogyasztása Európában ma nyilván olyan méretű, hogy e népek mindegyikét fokozódó mértékben tudja foglalkoztatni. Így például míg Európa a múlt század közepéig csak nagyon kevés teát fogyasztott, addig jelenleg az Angol-Kelet-Indiai Társaság évente több, mint másfél millió értékű teát hoz be csak a saját honfitársai fogyasztása számára; s ez még nem is elég, még jó sokat csempésznek be állandóan a holland kikötőkből, a svédországi Göteborgból, és amíg a Francia-Kelet-Indiai Társaság még virult, a francia partvidékről is. De majdnem ugyanilyen arányban megnőtt a kínai porcelán, a molukkai fűszerek, a bengáliai selyemvégek és számtalan más cikk fogyasztása is. Ennek megfelelően a múlt század folyamán a kelet-indiai kereskedelmet lebonyolító összes európai hajók együttes tonnatartalma sem volt talán soha sokkal több, mint amennyi egyedül az Angol-Kelet-Indiai Társaságé volt a közelmúltban keresztülvitt csökkentése előtt.

Kelet-Indiában, különösen Kínában és Hindosztánban, a nemesfémek értéke már az európaiakkal való kereskedelem megindulásakor jóval magasabb volt, mint Európában, s ez így van ma is. Ezekben a rizstermelő országokban évente általában két, de néha három olyan termést takarítanak be, amelyek mindegyike nagyobb, mint nálunk bármiféle gabonatermés; sokkal bővebben van tehát élelmük, mint bármely velük azonos kiterjedésű gabonatermő országnak. Ennélfogva jóval népesebbek is. A gazdagok pedig, mivel nagyobb élelemfeleslegekkel rendelkeznek, sokkal több ember munkáját tudják maguknak megvásárolni,

mint nálunk. Egybehangzó közlések szerint egy-egy ottani nagy-
úrnak a kísérete valóban jóval nagyobb és sokkal fényesebb, mint
akár a leggazdagabb európaié. Nagy feleslegeik birtokában az
ottani gazdagok az ittenieknél több élelmet tudnak adni az olyan
természet nyújtotta egyedülálló vagy ritka termékekért is, mint
amilyenek a nemesfémek és a drágakövek, a dúslakodók hivalkodó
vetélkedésének eme fő tényezői. Ezekért tehát még akkor is
nagyobb mennyiségű élelmet adnának cserébe Indiában, mint
Európában, ha az Indiát ellátó bányák éppen olyan dúsak len-
nének, mint azok, amelyek az európai piacot látják el. A helyzet
azonban az, hogy a bányák, amelyek az indiai piacot ellátják
nemesfémekkel, jóval kevésbé dúsak, a drágaköveket adók viszont
sokkal gazdagabbak, mint az európai piacot ellátó bányák. Ilyen
körülmények között természetes, hogy Indiában a nemesfémekért
valamivel több drágakövet és sokkal több élelmet adnak cserébe,
mint Európában. A gyémántkőnek, minden dolgok közül a leg-
feleslegesebbnek, csak valamivel alacsonyabb, az élelemnek,
minden szükségletek közül a legelsőnek, sokkal alacsonyabb lesz
tehát a pénzbeni ára az egyik helyen, mint a másikon. Már koráb-
ban is megállapítottuk azonban, hogy a munka valóságos ára
alacsonyabb, vagyis hogy a létfenntartási cikkeknek az a meny-
nyisége, amelyet a munkás Kínában és Hindosztánban, India
eme két nagy piacán tényleg kap, kevesebb, mint Európában
a legtöbb helyen. A munkás ott a bérért csak kisebb mennyiségű
élelmet vásárolhat; mivel pedig Indiában az élelem pénzbeni
ára sokkal alacsonyabb, mint Európában, a munka pénzbeni
ára két oknál fogva is alacsonyabb: először, mert csak kevés
élelmet lehet érte kapni, másodsor, mert a kevés élelem is olcsó.
A világ kézműipar és manufaktúra szempontjából azonos szinten
álló tájain a legtöbb ipari termék pénzbeni ára a munka pénzbeni
ára szerint alakul. Mivel pedig kézműipar és manufaktúra szem-
pontjából Kína és Hindosztán egyetlen európai ország mögött
sem marad el sokkal, azért a legtöbb ipari termék pénzbeni ára
ebben a két nagy birodalomban természetesen mindig jóval
olcsóbb lesz, mint bárhol Európában. Azonkívül Európa nagyobb
részén a szárazföldi szállítás költségei is erősen megnövelik a
legtöbb ipari terméknek mind a valóságos, mind pedig a név-
leges árát. Sok munkát, ennél fogva sok pénzt emészt először
az anyagnak, majd a készterméknek az eljuttatása a piacra.
Kínában és Hindosztánban a kiterjedt és sokoldalú behajózás

révén ennek a munkának, tehát a pénznek is a nagyobb részét megtakarítják, ami még tovább csökkenti legtöbb ipari termékük valóságos és névleges árát egyaránt. Mindebből nyilvánvaló, hogy nemesfémeket Európából Indiába kivinni mindenkor előnyös vállalkozás volt és ma is az. Alig van áru, amelyért ott jobb árat lehetne elérni, vagyis amelyért Indiában ahhoz a munka- és jószágmennyiséghez képest, amibe Európában kerül, nagyobb munka- és jószágmennyiséget lehetne kapni. Jobb üzlet ezüstöt kivinni, mint aranyat, mert Kínában és a legtöbb más indiai piacon is a finom ezüst és a finom arany közti arány tíz vagy legfeljebb tizenkettő az egyhez, míg Európában tizennégy vagy tizenöt az egyhez. Kínában és India legtöbb más piacán tíz vagy legfeljebb tizenkét uncia ezüstért lehet egy uncia aranyat vásárolni, Európában ehhez tizennégy-tizenöt uncia kell. Ezért az Indiába vitorlázó európai hajók rakományának általában az ezüst az egyik leglényegesebb tétele. A Manillába vitorlázó Acapulco hajókon is ez a legértékesebb árucikk. Ezek szerint tehát a régi földrész két végpontja közötti kereskedelemben az új földrész ezüstje képezi a legfontosabb áruk egyikét, s a világ eme egymástól távol eső részei nagy mértékben ennek révén vannak kapcsolatban egymással.

A hatalmas kiterjedésű piac ellátására a bányáknak évről évre annyi ezüstöt kell termelniök, amennyi egyrészt fedezi a fejlődő országok növekvő érmeszükségletét és ezüstneműek iránti keresletét, másrészt pótolja az ezüstöt használó országokban mindenütt jelentkező folytonos kopás és fogyás okozta hiányokat.

Egyáltalán nem jelentéktelen mérvű az a folytonos nemesfémfogyás, amely az érmék és arany-ezüstneműek kopása, valamint az utóbbiak tisztítása folytán jelentkezik; egyedül ennek a fogyásnak a pótlása évről évre komoly szállításokat igényel. Egészében talán nem nagyobb, de mivel gyorsabb ütemű, azért ennél a fokozatos fogyásnál jóval erősebben érezteti a hatását néhány sajátos manufaktúra nemesfémfogyasztása. Állítólag több, mint évi ötvenezer font értékű aranyat és ezüstöt használnak el egyedül briminghami áruk befuttatásához és bevonásához, tehát úgy, hogy a nemesfémek soha többé nem jelenhetnek meg nemesfémek alakjában. Ez fogalmat ad arról, mekkora lehet világszerte a fogyasztás a birminghamiekhez hasonló áruk, tehát zsinórok, himzések, arany- és ezüstszövetek, aranyozott könyvek, bútorok stb. kapcsán. Lényeges az a nemesfém mennyiség is, amely a sok

szárazföldi és tengeri ide-odaszállítás közben elvész. Nyilván még több vész el annak az Ázsia-szerte elterjedt szokásnak a nyomán, hogy kincseket rejtjenek a föld alá, amikor is a rejték hely titka nem egyszer a titok őrzőjével együtt száll sírba.

A Cadizon és Lisszabonon át évente behozott arany és ezüst értékét (beleértve nemcsak azt, ami nyilvántartottan érkezik, hanem azt is, amit feltehetőleg csempésznek) a legmegbízhatóbb helyek körülbelül hatmillió sterlingre becsülik.

Mr. Meggens szerint¹ Spanyolországba az 1748 és 1753 közötti hat év átlagában, és Portugáliába az 1747 és 1753 közötti hét év átlagában évente 1 101 107 font súlyú ezüstöt és 49 940 font súlyú aranyat hoztak be. Az ezüst, Troy-fontonként hatvan-két shillinget számítva, £ 3 413 431, 10s-t, az arany, Troy-fontonként negyvennégy és fél guineavel számítva, £ 2 333 446, 14s-t, a kettő együtt £ 5 746 878, 4s-t tesz ki sterlingben. Beszámolója azt illetően, hogy mit hoztak be nyilvántartás mellett, pontos. Részletesen megadja a nyilvántartás szerinti származási helyeket és az azokról behozott mennyiségeket külön az aranyra és külön az ezüstre. Számításba veszi ezenkívül mindkét fémnél azt a mennyiséget, amelyet feltehetően becsempésztek. E jó ítélőképességű kereskedő nagy tapasztalata jelentős súlyt kölcsönöz véleményének.

„Az európaiak megtelepedése a két Indiában; annak filozófiai és politikai története” című mű ékesszóló és néha jól értesült szerzője szerint a nyilvántartott arany és ezüst évi bevitele Spanyolországba tizenegy év átlagában, 1754-től 1764-ig, mindkét évet beleértve, 13 984 185 $\frac{3}{5}$ tíz reálból álló piasztert tett ki. Számításba véve azonban azt is, amit feltehetően becsempésztek, feltevése szerint az egész évi behozatal tizenhét millió piasztert is elérhetett, ami a piasztert 4s. 6d.-vel számítva £ 3,825,000-nak felel meg sterlingben. Ő is részletesen megadja a nyilvántartás szerinti származási helyeket és az azokról behozott mennyiségeket, külön az aranyra és külön az ezüstre. Arról is felvilágosít bennünket, hogy ha az évente Brazíliából Lisszabonba bevitt arany mennyiségét a Portugália királyának fizetett adó alapján

¹ Utóirat az „Universal Merchant” c. műhöz 15. és 16. o. Ezt az Utóiratot csak 1756-ban, tehát három évvel a könyv kiadása után nyomtatták ki. Mivel a könyv nem ért meg második kiadást, az Utóirat csak néhány példányban található meg. Számos, a könyvben található tévedést javít ki.

akarnánk megítélni, amely úgy látszik az előírt finomságú fémnek egy ötödrésze, úgy ezt tizenhatalv millió cruzadóra értékelhetnénk, vagyis negyvenöt millió francia livre-re, ami mintegy kétmillió sterlinggel egyenlő. Számításba véve azonban azt is, amit becsempészhettek, szerinte ezt az összeget nyugodtan megtoldhatjuk még egy nyolcadrészevel, vagyis £ 250 000 sterlinggel, úgyhogy az egész £ 2 250 000 sterlinget fog kitenni. E számítás szerint tehát a nemesfémek évi bevétele Spanyolországba és Portugáliába együttesen körülbelül £ 6 075 000 sterlingre rúg.

Több hitelesnek mondható, bár csak kéziratban meglevő forrás — értesülésem szerint — megegyezik abban, hogy ezt az évi bevittet átlagban mintegy hatmillió sterlingre becsüli, néha valamivel többre, másszor valamivel kevesebbre.

A Cadizon és Lisszabonon át évente behozott nemesfém persze nem az amerikai bányák egész évi termelése. A termelés egy részét az Acapulco hajókkal minden évben Manillába küldik, egy részét az a csempészkerekedelem szívja fel, amelyet a spanyol gyarmatok más európai nemzetek gyarmataival folytatnak, egy része pedig kétségtelenül otthon marad. Emellett Amerika bányái egyáltalán nem az egyedüli arany- és ezüstabányák a világon, noha messze a leggazdagabbak. Az összes többi ismert bánya együttes termelése elismerten jelentéktelen az övékéhez képest. De elismert tény az is, hogy termelésük túlnyomó részét Cadizba és Lisszabonba viszik. Csakhogy egyedül Birmingham évi ötven-ezer fontos fogyasztása már a százhuszad részét teszi ki ennek az évi hatmillióshoz behozatalnak. Ezen az alapon a világ valamennyi nemesfém-használó országának az évi együttes arany- és ezüstoffasztása talán körülbelül ugyanannyi, mint az évi összes termelés. A termelésnek a fogyasztást meghaladó része valószínűleg nem több, mint amennyiből a fejlődő országok növekvő keresletét még éppen ki lehet elégíteni. Sőt esetleg ennél kevesebb, miért is a nemesfémek ára az európai piacon valamelyest emelkedik.

A bányákból évről évre aránytalanul több rezet és vasat hoznak a piacra, mint aranyat és ezüstöt. De mi azért egyáltalán nem gondoljuk, hogy a piacon több a közönséges fém, mint amennyi iránt kereslet van, vagy hogy fokozatosan olcsóbbodik. Mármint miért gondolnánk hasonlóra a nemesfémek kapcsán? A közönséges fémek keményebbek ugyan a nemesfémeknél, de sokkal nagyobb igénybevételnek vannak alávetve, s mivel az értékük

kisebb, kevesebb gondot is fordítanak állaguk változatlan megőrzésére. De azért a nemesfémek semmivel sem halhatatlanabbak, mint a közönségesek; sok mindenféle úton-módon mennek veszendőbe, fognak és fogyasztják őket.

Bár lassan és fokozatosan mindig változik a fémek ára, az egyik évről a másikra mégsem annyira változékony, mint jóformán az összes többi földadta nyersterméké; a hirtelen árváltozások pedig még ritkábbak a nemes, mint a nem-nemes fémeknél. Ennek a rendkívüli árállandóságnak a fémek tartóssága képezi az alapját. A tavaly piacra hozott gabonát esetleg az utolsó szemig is még az idén elfogyasztjuk. De talán még ma is használnunk két- vagy háromezár évvel ezelőtt bányászott vasat, vagy két-háromezer évvel ezelőtt kitermelt aranyat. A világfogyasztás fedezésére szolgáló gabonamennyiségnek évről évre nagyjából a gabonaterméseknek megfelelően kell alakulnia. De ha a felhasználandó vasmennyiségben mutatkozik az egyik évről a másikra különbség, úgy ezt csak igen kis mértékben fogja befolyásolni a két év vasmányászatában esetleg jelentkező különbség, az arany mennyiségre pedig még kevesebb kihatással lesz az aranybányák termelésében mutatkozó esetleges eltérés. Noha a legtöbb ércbánya termelése talán még változóbb évről évre, mint a legtöbb gabonaföld termése, a változások ezek szerint nem hatnak egyformán a kétféle termék árára.

Változások az arany- és az ezüstérték egymásközi viszonyában

Az amerikai bányák feltárása előtt a finom aranyak a finom ezüsthöz viszonyított értékét Európa különböző pénzverdében egy a tíz és egy a tizenkettő közötti arányban szabták meg, azaz egy uncia finom arany tíz és tizenkét uncia közötti súlyú finom ezüstöt ért. A múlt század közepe táján ez az arány egy a tizennégy és egy a tizenöt között változott, azaz egy uncia finom aranyak tizennégy-tizenöt uncia finom ezüst felelt meg. Az arany névleges értéke, vagyis az érte adott ezüstmennyiség növekedett. Mindkét fém valóságos értéke, vagyis az értük vásárolható munkamennyiség csökkent, az ezüsté azonban nagyobb mértékben, mint az aranyé. Az amerikai arany- és ezüstabányák gazdagságban felülmúlták az összes addig ismert bányákat, az ezüstabányák pedig viszonylag még dúsabbak voltak, mint az aranybányák.

Az Európából évente Indiába kivitt nagy mennyiségű ezüst a fém árát egyes angol településeken az arany árához viszonyítva fokozatosan leszorította. A kalkuttai pénzverdében egy uncia finom arany tizenöt uncia finom ezüstöt ér, mint Európában. Ez a pénzverdei ár talán túl magas is a bengáliai piaci értékhez képest. Kínában az arany és ezüst értékaránya ma is egy a tízhez vagy egy a tizenkettőhöz ; Japánban állítólag egy a nyolchoz.

Mr. Meggens számításai szerint az Európába évente behozott arany- és ezüstmennyiség egymás közötti aránya majdnem egy a huszonkettőhöz, azaz egy uncia behozott aranyra valamivel több, mint huszonkét uncia behozott ezüst esik. Az ő felfogása szerint az évente Kelet-Indiába küldött nagy mennyiségű ezüst szorítja le a két fém Európában maradó mennyiségei között az arányt egy a tizennégyre vagy egy a tizenötökre, ami az egymás közötti értékük arányának felel meg. Úgy látszik, azt gondolja, hogy értékeik arányának egyeznie kell mennyiségeik arányával, s hogy a nagy ezüstkivitel nélkül a két arány egyformán egy a huszonkettőhöz lenne.

Két áru értékének az egymás közti aránya azonban egyáltalán nem szükségképpen azonos ama mennyiségek egymás közti arányával, amelyekben a piacon általában megjelennek. Egy ökör ára — tíz guineavel számítva — körülbelül hatvanszorosa egy bárány árának, az utóbbit 3s. 6d.-vel számítva. Ebből azonban képtelenség arra következtetni, hogy a piacon egy ökörré rendszeren hatvan bárány esik, s épp ilyen képtelenség az a következtetés is, hogy mivel egy uncia aranyért rendszeren tizennégy-tizenöt uncia ezüst vásárolható, azért a piacon rendszeren csak tizennégy-tizenöt uncia ezüst jut egy uncia aranyra.

A piacon általában található ezüst mennyisége valószínűleg jóval nagyobb az arany mennyiségéhez képest, mint egy bizonyos mennyiségű arany értéke ugyanakkora mennyiségű ezüst értékéhez viszonyítva. Az olcsó áruból piacra hozott össz mennyiség rendszeren nemcsak nagyobb, de többet is ér, mint a drágább áru össz mennyisége. Az évente piacra hozott kenyér össz mennyisége nemcsak nagyobb, hanem nagyobb értékű is a piacra hozott egész húsmennyiségnél, a piacra hozott hús össz mennyisége a piacra hozott egész baromfimennyiségnél, és a piacra hozott összes baromfi mennyisége a piacra hozott egész szárnyasvad mennyiségénél. Olyan sokkal több vevő van az olcsó árura, mint a drágára,

hogy nemcsak nagyobb mennyiséget, de nagyobb értéket is lehet eladni belőle. Az olcsóbb áru össz mennyisége a drágább áru össz mennyiségéhez képest ennél fogva általában nagyobb lesz, mint egy bizonyos mennyiségű drága áru értéke ugyanolyan mennyiségű olcsó áru értékéhez viszonyítva. Ha áraikat összehasonlítjuk, az ezüstöt olcsó, az aranyat drága árunak találjuk. Azt kell tehát gondolnunk, hogy a piacon az ezüst nemcsak mennyiségileg, de összértékében is mindig több, mint az arany. Ha bárki, akinek mind a kettőből van egy kevés, összehasonlíttja az ezüstneműjét és az aranyneműjét, valószínűleg úgy találja majd, hogy az előbbi nemcsak mennyiségileg, de összértékében is felülmúlja az utóbbit. Sok olyan embernek is van jócskán ezüstje, akinek egyáltalán nincs aranyneműje, vagy akinek az aranyneműje általában csak óratokokból, burnótszelencékből és hasonló, együttesen is csak ritkán nagyobb értékű holmiból áll. Az angol pénzben az arany értéke persze erősen túlsúlyban van, de más a helyzet az összes többi országban. Egyes államok pénzében a két fém értéke közel egyenlő. Az Angliával való egyesülés előtt a skót pénzben az arany túlsúlya jelentéktelen volt, de megvolt,¹ amint az a pénzverdei kimutatásokból kitűnik. Számos ország pénzében az ezüst van túlsúlyban. Franciaországban még a legnagyobb fizetményeket is ezüstben teljesítik; ott nehéz több aranyra szert tenni annál, amit az ember általában a zsebében hord. Mégis az a többlet, amivel az ezüstneműek összértéke minden országban meghaladja az aranyneműek összértékét, nemcsak kiegyenlíti, de még jóval felül is múlja az aranypénznek az ezüstpénzzel szembeni túlsúlyát, amely csak néhány országban van meg.

Míg a szó egyik értelmében az ezüst mindig olcsóbb volt és valószínűleg mindig olcsóbb is lesz, mint az arany, addig másik értelmében az arany a mai spanyol piacon valamivel talán olcsóbbnak mondható az ezüstmél. Egy áru nemcsak aszerint mondható drágának vagy olcsónak, hogy a kialakult ára abszolút magas-e vagy alacsony, hanem aszerint is, hogy többel vagy kevesebb van-e ama legalsó határár felett, amelyen az árut hosszabb időn keresztül még egyáltalán érdemes piacra hozni. Ez a legalsó határár pedig az, amelyen az áru piacrahozataláig felhasznált

¹ Lásd Ruddiman előszavát Anderson „Diplomata etc. Scotiae” című művéhez.

tőke, mérsékelt profittal, még éppen visszanyerhető. Ez az az ár, amelyből semmi sem jut a földesúrnak, amelyben járadék nem szerepel mint árösszetevő, s amely egészében csak bérre és profitra oszlik. A mai spanyol piacon az arany határozottan valamivel közelebb van ehhez a legalsó határhoz, mint az ezüst. Tudjuk, hogy a spanyol királyi adó az arany után az előírt finomságú fémnek csupán egy huszad részét, vagyis öt százalékát, az ezüst után azonban annak egy tizedét, vagyis tíz százalékát teszi ki. Megállapítottuk már azt is, hogy ezekből az adókból áll az az egész járadék, amit Spanyol-Amerika legtöbb arany- és ezüstmányája szolgáltatni képes, valamint azt, hogy az aranyadó még nehezebben folyik be, mint az ezüstadó. Az aranybányavállalkozók ritkábban szereznek nagy vagyont; ez bizonyítja, hogy általában a vállalkozói profit is szerényebb az arany-, mint az ezüstmányászatban. Nyilvánvaló tehát, hogy mivel kevesebb járadékot és kevesebb profitot is nyújt, azért a mai spanyol piacon a spanyol arany ára valamivel közelebb van ahhoz a legalsó határárhoz, amelyen még egyáltalán érdemes a fémet piacra hozni, mint a spanyol ezüst ára. Valószínű, hogy az összes költségek figyelembevétele mellett a spanyol piacon megjelenő összes aranyat nem lehet olyan előnyösen eladni, mint az összes ezüstöt. A portugál király adója a braziliai arany után ma ugyanakkora, mint a régi spanyol királyi adó volt a mexikói és perui ezüst után, vagyis az előírt finomságú fém egy ötödrésze. Ezért azután nem lehet biztosan megállapítani, vajon az egész európai piacon megjelenő összes amerikai arany ára jobban megközelíti-e a legalsó határárat, amelyen a fémet még érdemes a piacra hozni, mint az összes amerikai ezüst ára.

A gyémánt és más drágakövek ára talán még az arany áránál is közelebb van ahhoz a legalsó határárhoz, amelyen még érdemes piacra hozni.

Az ezüst mint csupán fényűzésre szolgáló és felesleges valami, egyike a legideálisabb adótárgyaknak, a reá kivetett adó pedig igen lényeges jövedelmet jelent, minélfogva nem nagyon valószínű, hogy az ezüstadó akármilyen kis részéről is lemondjanak, amíg az még behajtható. De amiként behajthatatlansága miatt 1736-ban egy ötödről egy tizedre kellett leszállítani, akként esetleg szükségessé válhatik majd, hogy még tovább csökkentsék, mint ahogyan annak idején az aranyra kivetett adót is egy huszadra kellett csökkenteni. Aki foglalkozott a kérdéssel, igazolni

tudja, hogy mint minden más bányának, úgy Spanyol-Amerika ezüstbányáinak az üzemeltetése is fokozatosan drágul, mert a termelés mind nagyobb mélységekben folyik, s a víztelenítés és a szellőztetés egyre költségesebb.

Az ilyen okokból kifolyólag előálló és fokozódó ezüsthiany (mert hiszen hiányról kell beszélünk az olyan áru kapcsán, amelyből egyre nehezebb és költségesebb egy bizonyos mennyiségre szert tenni) idővel egészen biztosan a következő három helyzet valamelyikét idézi elő: először, vagy a fém árának kell megfelelő mértékben emelkednie; másodsor, vagy az ezüst-adónak kell megfelelő mértékben csökkennie; harmadsor, vagy e két tényezőnek együttesen kell hatnia, hogy a termelési költségekben jelentkező többlet kiegyenlítést nyerjen. A harmadiknak említett helyzet a legvalószínűbb. Tudjuk, hogy az arany ára az ezüst árához viszonyítva az aranyadó lényeges csökkentése dacára is emelkedett; nos, ugyanígy emelkedhetik az ezüst ára a munka és az áruk árához viszonyítva az ezüstadó hasonló mérvű leszállítása után is.

Az ilyen fokozatos adócsökkentés, bár teljesen megakadályozni nem tudja, mégis többé-kevésbé okvetlenül késlelteti az ezüstár emelkedését az európai piacon. Az adóleszállítás nyomában ugyanis sok olyan bányát is üzembe állítanak, amelyet addig nem lehetett üzemeltetni, mert a magas adót nem tudta volna megfizetni; így azután a piacra kerülő ezüstmennyiségnek évről évre nagyobboknak, az egységnyi ezüst értékének pedig évről évre kisebbnek kell lennie, mint lett volna, ha adócsökkentés nem történt volna. Az 1736. évi adóleszállítás következtében az ezüst ára ma az európai piacon — ha talán nem is olcsóbb, mint volt a leszállítás előtt — valószínűleg legalább tíz százalékkal alacsonyabb, mint lenne akkor, ha a spanyol udvar még ma is a régi adót hajtaná be.

A fentiekben felsorakoztatott tények és érvek alapján azt hiszem — helyesebben csak sejttem és gyanítom, mert ezen a téren a legmegfontoltabb nézetem sem lehet igaz meggyőződés —, hogy az európai piacon az ezüst ára az említett adócsökkentés dacára századunk folyamán valamelyest emelkedőben van. Feltéve, hogy tényleg van ilyen emelkedés, ez eddig még olyan jelentéktelen, hogy az elmondottak ellenére is sokan lesznek, akik bizonytalankodnak, sőt abban sem lesznek biztosak, vajon nem éppen az ellenkező-e a helyzet, az

tudniillik, hogy az ezüst értéke az európai piacon még ma is esőben van.

Meg kell jegyezni, hogy az évi arany- és ezüstbehozatal mérvétől függetlenül mindig eljön az az időpont, amelytől kezdve a fémek fogyasztása évről évre egyenlő lesz a behozatallal. Fogyasztásuk ugyanis mennyiségük növekedése arányában vagy inkább még ennél is nagyobb arányban nő. Mennyiségük növekedésével viszont csökken az értékük. Az emberek ezért szabadabban használják, kevésbé gondozzák őket, s így következik be az, hogy fogyasztásuk a mennyiségbeli növekedésüket meghaladó mértékben nő. Így azután egy bizonyos idő múltán az évi fogyasztás és a behozatal éppen kiegyenlítik egymást, feltéve, hogy a behozatalban nem mutatkozik állandó növekedés; ez az eset ez idő szerint nem áll fenn.

Ha az évi fogyasztás és behozatal kiegyenlítődése után a behozatal újból csökkenni kezdene, akkor az évi fogyasztás azt egy bizonyos ideig meghaladná, a két fém össz mennyisége fokozatosan és észrevétlenül csökkenne, értéke pedig fokozatosan és észrevétlenül emelkedne mindaddig, amíg az évi behozatal megint állandósulna, s az évi fogyasztás fokozatosan és észrevétlenül alkalmazkodna hozzá.

Az okok, amelyek alapján felteszik, hogy az ezüst értéke még mindig esik

Egyrészt Európa növekvő jóléte, másrészt az a közkeletű felfogás, hogy míg a jólét fokozódásával természetesen nőnek a nemesfémkészletek, addig e készletek növekedésével csökken a nemesfémek értéke, sok emberben esetleg azt a hitet keltheti, hogy az európai piacon a nemesfémek értéke még mindig esik, számos földadta nyerstermék árának az állandó fokozatos emelkedése pedig még meg is erősítheti ezt a nézetet.

Nos, már korábban is igyekeztem kimutatni, hogy a fokozódó jólét nyomán jelentkező készletnövekedésnek nincsen a nemesfémek értékét csökkentő hatása. Az arany és az ezüst éppen úgy a gazdag országok felé áramlik, mint a sok mindenféle fényűzési cikk és ritkaság, és persze nem azért, mert ott olcsóbb, mint a szegényebb országokban, hanem mert drágább, vagyis mert jobb árat lehet érte elérni. A magasabb ár a vonzóerő, s ha

ez megszűnik hatni, szükségképpen megszűnik az odaáramlás is.

Azt is igyekeztem már bizonyítani, hogy eltekintve a gabonától és néhány más olyan növényi terméktől, amely mennyisége szempontjából teljesen az emberi tevékenység függvénye, minden egyéb földadta nyerstermék, tehát a marha, a baromfi, a sokféle vad, a hasznos kőzetek és ásványok stb., olyan mértékben drágul, amilyen mértékben a társadalom fejlődik és anyagiakban gyarapodik. Az effajta árukért tehát fokozatosan több ezüstöt lehet cserébe kapni, de ez nem jelenti azt, hogy az ezüst lett tényleg olcsóbb, vagyis hogy érte most már csak kevesebb munkát lehet vásárolni, mint azelőtt, hanem inkább azt, hogy a szobanforgó termékek lettek tényleg drágábbak, más szóval, hogy azokért most a réginél nagyobb mennyiségű munkát lehet kapni. Ezeknek a termékeknek nemcsak a névleges, hanem a valóságos ára is emelkedik a gazdasági fejlődés folyamán. A névleges ár emelkedése tehát nem az ezüstérték valamilyen csökkenésének, hanem a valóságos ár emelkedésének a folyománya.

A gazdasági fejlődés különféle kihatásai három különböző nyerstermékfajtaára

A nyerstermékfajtaikat három csoportba oszthatjuk. Az elsőbe azok tartoznak, amelyek emberi erőfeszítéssel jóformán egyáltalán nem szaporíthatók. A másodikba azok, amelyeket az ember a kereslet növekedése arányában tud szaporítani. A harmadikba azok, amelyek szaporítása terén az emberi erőfeszítés eredménye csak korlátolt vagy bizonytalan lehet. A fokozódó jólét és gazdasági fejlődés idején az első csoportba tartozó nyerstermékfajták valóságos ára hihetetlen mértékben, szinte minden felső határ nélkül emelkedhetik. A második csoportban a valóságos ár lényegesen emelkedhetik, de van egy bizonyos határ, amelyet hosszabb időre nem léphet túl. A harmadik csoportban is az ugyan a valóságos ár természetes tendenciája, hogy a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan emelkedjék, mégis előfordul, hogy azonos fejlődési szinten hol kifejezetten esik, hol változatlan marad, hol pedig csak kisebb-nagyobb mértékben emelkedik aszerint, hogy a különböző közrejátszó körülmények kisebb vagy nagyobb mértékben biztosítják az idetartozó nyerstermékfajták szaporítására irányuló emberi erőfeszítések sikerét.

A nyerstermékfajták első csoportja

Az első csoportba, amelyben az árak a gazdasági fejlődés arányában emelkednek, az emberi erőfeszítéssel jóformán egyáltalán nem szaporítható nyerstermékfajták tartoznak. Ezeket a természet csak korlátozott mennyiségben hozza létre, s mivel erősen romlandók, készletet több év termékből nem lehet belőlük gyűjteni. Ilyen a legtöbb különleges és ritka madár és hal, sok vadfajta, majdnem minden vad szárnyas, különösen pedig a vándormadarak és számos egyéb jószág. A jólét és a nyomában járó fényűzés fokozódásával az ilyen javak iránti kereslet rendszerint roppantul megélénkül, viszont semmiféle emberi erőfeszítés sem képes a kínálatot lényegesen a kereslet megélénkülése előtti szintje fölé emelni. Így tehát míg az ilyen javakból a készletek változatlanok vagy majdnem változatlanok maradnak, addig a vásárlók egymás közötti versenye folytán az árak hihetetlen mértékben felszöknek, mintha felső határuk nem is lenne. Tegyük fel, hogy a szalonka olyan divatossá válik, hogy darabjáért akár húsz guineat is adnak; emberi erőfeszítés akkor sem lesz képes a kínálatot lényegesen a mai szint fölé emelni. Ez a tény adja talán a magyarázatát azoknak a rendkívüli áraknak, amelyeket fénykoruk tetőfokán a rómaiak fizettek ritka madarakért és halakért. Ezek az árak nem azért voltak magasak, mert abban az időben talán alacsony volt az ezüst értéke, hanem mert az emberi erőfeszítéssel tetszés szerint nem szaporítható ritkaságok és különlegességek értéke volt nagyon nagy. Rómában az ezüst valószínűleg értéke a köztársaság bukása előtt és után egy ideig magasabb volt, mint manapság jóformán bárhol Európában. Három sestertius, vagyis sterlingben körülbelül hat penny volt az az ár, amit a köztársaság a szicíliai dézsmabúza egy modiusáért* vagy peckjéért fizetett. Ez az ár azonban valószínűleg kevesebb volt a piaci átlagárnál; a szicíliai földművelő parasztok búzájának ilyen áron történő kötelező beszolgáltatása ugyanis adószámba ment. Valahányszor a rómaiaknak a dézsmabúzánál több búzára volt szükségük, a többletért már négy sestertius egyezményes árat kellett fizetniük, vagyis sterlingben nyolc pennyt egy peckért; valószínűleg ez számított azokban az időkben a mérsékelt méltányos árnak,

* Modius: régi római ürmérték, megfelelt $\frac{1}{3}$ amphorának, vagyis 8,49 liternek. Ford.

vagyis ez volt a kialakult szerződéses átlagár; ez quarterenként körülbelül huszonegy shillingnek felelt meg. Tekintve, hogy a legutóbbi gabonaszúke előtti esztendőekben a szicíliai búzánál gyengébb minőségű és az európai piacon általában olcsóbb angol búza kialakult szerződéses ára viszont huszonnyolc shilling volt, azért az ezüst értéke azokban a régi időkben úgy arányulhatott a mai értékéhez, mint három a négyhez, vagyis akkor három uncia ezüstért annyi munkát vagy árut lehetett vásárolni, mint ma négyért. Ha tehát Pliniusnál azt olvassuk, hogy Seius¹ egy fehér csalogányt, amelyet Agrippina császárnénak szánt ajándékba, hatezer sestertiusért vett meg, ami mai pénzünkben körülbelül ötven fonttal egyenlő, és hogy Asinius Celer² egy vörösmárnáért nyolcezer sestertiusot adott, ami mai pénzünkben körülbelül hatvanhat font, tizenhárom shilling és négy penny, akkor — bármennyire meglep is bennünket ezeknek az áraknak a szertelen volta — még mindig egy harmaddal alacsonyabbnak látjuk őket, mint amekkorák a valóságban voltak. A csalogányért és a márnáért fizetett valóságos ár, vagyis az érték adott munkamennyiség vagy élelmiszertömeg körülbelül egy harmadrésszel volt nagyobb annál, amit a névleges ár mai pénzben számunkra kifejez. Seius a csalogányért annyi munkát és élelmiszert adott, amennyit ma csak £ 66, 13s. 4d.-ért, Asinius Celer pedig a vörösmárnáért annyit, amennyit ma csak £ 88, 17s. 9 1/3d.-ért lehetne megvásárolni. E magas árak szertelen voltát nem annyira az okozta, hogy a rómaiaknak bőségesen volt ezüstjük, mint inkább az, hogy több munka és élelem felett rendelkeztek, mint amennyire saját használatukra szükségük volt. Az ezüstjük jóval kevesebb volt annál, amit ma kapnának azért a munka- és élelmiszermennyiségért, amely felett rendelkeztek.

A nyerstermékfajták második csoportja

A második csoportba, amelyben az árak a gazdasági fejlődéssel együtt emelkednek, azok a nyerstermékfajták tartoznak, amelyeket az ember a kereslet növekedése arányában tud szaporítani. Ilyenek azok a hasznos növények és állatok, amelyeket szűz vidékeken olyan túláradó bőségben hoz létre a természet,

¹ X. könyv, 29. fejezet.

² IX. könyv, 17. fejezet.

hogy értékük ott nagyon kicsi vagy éppenséggel semmi, s amelyek a földművelés előretörésével éppen ezért kénytelenek a helyüket valamilyen jövedelmező termelésnek átengedni. A fejlődés folyamán ezek tehát hosszú időn át egyre fogynak, míg a kereslet irántuk folyton nő. Ilyen körülmények között a valóságos értékük, vagyis az a munkamennyiség, amit érték kapni lehet, fokozatosan emelkedik, míg végül is olyan szintet ér el, amelyen az ilyen nyerstermékfajták termelése éppen olyan jövedelmező lesz, mint akár a legtermékenyebb és legjobban megművelt földön emberi erőfeszítéssel előállítható bármilyen más terméké. De amikor a valóságos érték ezt a szintet elérte, túl már nem igen lépheti. Ha túllépné, hamarosan több földön és fokozott erőfeszítéssel növekvő mennyiségben termelnék az ilyen javakat.

Ha például a marha ára olyan szintet ér el, hogy a földművelés egyformán jövedelmező akár takarmányt, akár emberi élelmet termeszt, akkor ezt a szintet már nem igen lépheti túl. Ha túllépné, nyomban megkezdődne a gabonaföldek átalakítása legelőkké. A szántóföldi termesztés kifejlődése csökkenti a természet legelő területét és így azt a húsmennyiséget is, amelyet a természet maga állít elő emberi munka közbejötté nélkül; viszont ugyanakkor növeli azoknak a számát, akiknek húsért cserélhető gabonájuk, vagy ami ugyanaz, gabonából származó bevételük van, s akik ezzel növelik a hús iránti keresletet. Ilyen körülmények között a hús árának, s következőképpen a marha árának is fokozatosan emelkednie kell, amíg csak el nem éri azt a szintet, amelyen az állati takarmány előállítása a legtermékenyebb és legjobban megművelt földön is ugyanolyan jövedelmező lesz, mint a gabonatermesztés. Mindig igen nagy mérvű fejlődésnek kell azonban megelőznie a szántóföldi termesztés olyan mérvű elterjedését, amely valóban képes a jószág árát erre a magas szintre emelni, viszont amíg ezt a szintet el nem érte, addig tényleg fejlődő országban állandóan emelkednie kell. Lehet, hogy Európának még van olyan része, amelyben a jószág ára még nem emelkedett ilyen magasra. Skóciában az Egyesülés előtt sehol sem érte el ezt a szintet. Ha továbbra is a hazai piac maradt volna a skót marha egyetlen piaca, akkor nagyon valószínűtlen, hogy Skótországból, ahol olyan aránytalanul sok a csupán legelőnek alkalmas föld az egyéb termesztésre is felhasználható földhöz képest, a marha ára valaha is elérte volna azt a szintet, amelyen már kifizetődik földet takarmány-

termesztés céljára felhasználni. Ami Angliát illeti, már korábban említettük, hogy London környékén a marha ára körülbelül a múlt század elején érte el a kérdéses szintet, a messzefekvő országrészekben valószínűleg csak jóval későbbben, s közülük egyesekben talán éppen csak napjainkban. Mégis az ebbe a csoportba tartozó nyerstermékfajták közül a jószág az, amelynek az ára a gazdasági fejlődés folyamán elsőnek emelkedik a szóbanforgó árszintig.

Persze, amíg a jószágárak ezt a szintet nem érik el, addig még a művelésre legalkalmasabb földek legtöbbször sem lehet szó tökéletes gazdálkodásról. A trágyát szolgáltató városoktól messze eső gazdaságokban, tehát minden nagy kiterjedésű vidék legtöbb gazdaságában csak annyi földet lehet igazán jól megművelni, amennyihez maga a gazdaság termel elegendő trágyát, ami viszont attól függ, hogy mekkora állatállományt tud eltartani. Földet vagy úgy trágyáznak, hogy jószágot legeltetnek rajta, vagy úgy, hogy az istállóban tartott állatok trágyáját kihordják rá. De ha a jószág ára nem elég magas ahhoz, hogy fussa belőle a szántóföld szolgáltatata járadék és profit, akkor a gazda nincs abban a helyzetben, hogy legelőnek hagyjon meg földet, s még kevésbé abban, hogy istállóban tartson jószágot. Jószágot istállóban csak feltört és megművelt földek termékével lehet etetni, mert a töretlen és műveletlen talajok szűkös és szétosztott termését összegyűjteni túl sok munkát, tehát túl sok költséget igényelne. De ha a jószág ára nem elég magas ahhoz, hogy úgy fizessen a földért, amelyen az állat legel, mintha az művelés alá vett javított talaj lenne, akkor még kevésbé lesz elég magas ahhoz, hogy megfizesse az ilyen talaj termését és azonfelül a lényeges munkatöbbletet is, amellyel a termést összegyűjtik és az istállóba szállítják. Ilyen körülmények között nyilván csak annyi állat istállózása lehet jövedelmező, amennyi a föld megműveléséhez szükséges. Ezeknek a trágyája azonban sohasem lehet elegendő annyi föld folyamatos karbantartására, amennyi velük megművelhető. Mivel tehát a trágya, amit szolgáltatnak, kevés az egész gazdaság számára, ezt a keveset a gazda nyilván ott fogja felhasználni, ahol azt a legelőnyösebben, a legkényelmesebben teheti, vagyis a legtermőképesebb, illetve a legközpontibb fekvésű földeken. Ezek mindig jó állapotban levő, a megművelésre igen alkalmas földek lesznek, míg a többi nagyrészt parlagon marad, legfeljebb valami nyomorúságos legelőt

ad, rajta néhány kóbor, csont és bőr marhával. A gazdaságnak tehát kevés lesz az állatja ahhoz képest, hogy mennyi trágyára volna szüksége földjei megfelelő megműveléséhez, viszont általában sok lesz a tényleges terméseredményekhez viszonyítva. A parlagon maradt föld egy részét, miután hat-hét évig egyfolytában sovány legelő volt, részben fel lehet szántani, amikor is egy-két gyenge termést ad holmi rossz minőségű zabból vagy más silány gabonaféleségből. Ez persze kimeríti ezt a részt, úgyhogy újból pihentetni kell, megint legelő lesz, mint volt azelőtt, s helyébe most már a parlag egy másik részét szántják fel, amely szintén kimerül, szintén pihenésre szorul, és így tovább. Az Egyesülés előtt Skócia lapályain általában így gazdálkodtak mindenütt. Az állandóan jól trágyázott és jó karban tartott talajok csak kevés helyen haladták meg a gazdaság földjeinek egy harmad vagy negyed részét, de néha egy ötöd vagy hatod részét sem tették ki. A többit sohasem trágyázták, de azért részletekben sorra mégis megművelték és kimerítették. Nyilvánvaló, hogy ilyen gazdálkodás mellett Skóciában még a jó termőképességű talajok is csak viszonylag gyenge terméseredményeket adtak. De akármilyen előnytelennek látszik is a gazdálkodásnak ez a módja, az Egyesülés előtt az akkori alacsony marhaárak miatt ez volt jóformán az egyedüli lehetséges mód. Igaz, az ország jelentős részén a marhaárak időközi nagy emelkedése ellenére még ma is így gazdálkodnak; ez sokfelé kétségtelenül a tudatlanságnak és a régihez való ragaszkodásnak, a legtöbb helyen azonban olyan akadályoknak tudható be, amelyek a dolgok természetes rendje során okvetlenül mindig jelentkeznek, hogy útját állják az új, jobb módszer azonnali gyors érvényesülésének. Az egyik ilyen akadály a bérlők tőkeszegénysége: idő kell nekik ahhoz, hogy a helyes gazdálkodáshoz szükséges állatállományra szert tudjanak tenni, mert ugyanaz az áremelkedés, amely serkent a nagyobb számú állat tartására, egyben megnehezíti annak a beszerzését. A második akadályt az képezi, hogy — amennyiben a nagyobb állatállományt egyáltalán be tudják szerezni — időre van szükségük ahhoz is, hogy földjeiket a nagyobb számú állat eltartására képes állapotba hozzák. Az állatállomány szaporítása és a talajjavítás párhuzamos feladatok, megoldásuk szempontjából egyik sem járhat sokkal a másik előtt. Az állatállomány bizonyos mérvű növelése nélkül számottevő talajjavítás nem lehetséges, viszont jelentős talajjavítás nélkül nem lehet az

állatok számát lényegesen növelni, mert a javítatlan föld a szaporulatot nem tudná eltartani. Az új, jobb rendszer érvényesülésének eme természetes akadályát csak hosszantartó takarékos és szorgalmas gazdálkodással lehet legyűrni, s bizony egy fél, sőt talán egész század is kell ahhoz, hogy a régi rendszer teljesen kiszoruljon az országból. Bizonyos, hogy a marha árának ez az emelkedése a legnagyobb a sok gazdasági előny között, amelyhez Skócia az Angliával való egyesülés folytán jutott. Ennek köszönhető, hogy a Skót Felföldön ma minden földbirtoknak nagyobb az értéke; sőt jórészt talán még az Alföldön mutatkozó fejlődés is ennek tudható be.

Új gyarmatokon, ahol sok a szűz föld s azt esztendőről esztendőre csak legelőnek használhatják, a jószág csakhamar módfelett elszaporodik; márpedig minden, amiből nagyon sok van, az szükségképpen nagyon olcsó is. Az amerikai gyarmatok minden haszonállatfajtája Európából származik, de Amerikában annyira elszaporodott, az értéke pedig annyira csökkent, hogy volt idő, amikor még a lovakat is szabadjára hagyták a vadonban és senki sem tartotta érdemesnek, hogy igényt tartson rájuk. Új gyarmatokon hosszú ideig tart, míg jövedelmezővé válik az állattartás azon az alapon, hogy természetett takarmányt etetnek a jószággal. Így tehát az azonos okok, vagyis egyrészt a trágyahiány, másrészt az állatállomány és a megművelendő földterület közötti aránytalanság Amerikában valószínűleg olyasfajta mezőgazdálkodási rendszert fejleszt ki, mint amely Skóciában oly sok helyen még ma is dívik. Mr. Kalm, a svéd utazó, meg is jegyzi néhány északamerikai angol gyarmat földművelési viszonyaira vonatkozó beszámolójában, amely az 1749. évi állapotokat írja le, hogy az angol nép jellegzetes és a mezőgazdaság minden ágára kiterjedő tapasztaltságának valamelyes nyomát csak nehezen tudta felfedezni. Elmondja, hogy a gyarmatokon csak alig trágyázzák a gabonaföldeket; ha egy darab föld a folytonos termesztés folytán kimerült, egy másik darabot törnek fel és művelnek meg, s ha ez is kimerült, harmadik darab földre mennek át. A jószág szabadon barangol a vadonban a feltöretlen földeken, ahol félig éhenhal, mert az éves fűféléket már régen jóformán teljesen kiirtotta azáltal, hogy már tavaszonként lelegelte őket, tehát túl korán ahhoz, hogy virágozzanak, illetve magot hullassanak.¹

¹ Kalm utazásai. I. kötet, 343—344. o.

Észak-Amerikának azon a részén (ti. amelyről Mr. Kalm ír. — Ford.) nyilván az éves fűfélék adták a legjobb természetes legelőt; ezek az első európai települések idején még nagyon sűrűn és három-négy láb magasra nőttek. Az a földdarab, amely Mr. Kalm látogatása idején talán egy tehenet sem tudott táplálni, régen állítólag négyet is eltartott, s mindegyik négyszer annyi tejet adott, mint az az egy. Véleménye szerint a sovány legelők korcsosították el a jószágot, amelyben nemzedékről nemzedékre ki lehet mutatni az elfajulást. Nyilván sokban hasonlított a Skóciában harminc-negyven évvel ezelőtt még általánosan elterjedt csenevész fajtához, amelyet a sík vidék legnagyobb részén azóta feljavítottak, és pedig nem annyira fajtacsere révén — bár helyenként ezt az eszközt is igénybe vették —, mint inkább bőségesebb etetéssel.

Tény tehát, hogy a jószág csak a gazdaság fejlettebb szakaszában érhet el olyan árszintet, amelyen az állattenyésztés már természetett takarmánnyal is kifizetődik. Viszont tény az is, hogy az itt tárgyalt második csoportba tartozó nyerstermékfajták közül mindig éppen a marha az első, amely az ilyen árszintet eléri; addig ugyanis, amíg nem éri el, nyilván lehetetlen, hogy a gazdasági fejlődés akár csak meg is közelítse az Európa nagy részén már elért tökéletesedési fokot.

Miként a marha elsőnek, úgy a vad talán utolsónak éri el ebben a csoportban a szóbanforgó árszintet. Bármily rendkívül magas látszatra a vadnak az ára Nagy-Britanniában, még mindig távolról sem elég a vadaskerttel járó költségek fedezésére; ezt mindenki tudja, akinek valamelyes tapasztalata van a vadtartás terén. Ha nem ez lenne a helyzet, a vadhízlalás hamarosan úgy válna mindennapos gazdálkodási ággá, mint vált a régi rómaiaknál a turdi-nak nevezett apró madarak hízlalása. Ez Varro és Columella tanúsága szerint módfelett kifizetődött. Franciaország egyes vidékein a sármányoknak, ezeknek a lesóványodva érkező vándormadaraknak a felhízlalása jár állítólag nagy haszonnal. Ha a vad fogyasztása továbbra is divat marad, s Nagy-Britanniában a gazdagodás és fényűzés jelenlegi üteme nem csökken, úgy az ára valószínűleg még tovább fog emelkedni.

A gazdálkodás fejlődési folyamatában sok idő telik el attól a szakasztól, amelyben a komoly szükségleti cikket jelentő marha ára emelkedik a legmagasabb szintre, addig a szakaszig, amelyben az alapjában véve felesleges vadnak az ára is a legmagasabb lesz,

s ezalatt sok más nyerstermékfajta ára is eléri a maga csúcspontját, fokozatosan, az egyik korábban, a másik később, mindig az adott körülmények szerint.

Itt van például a baromfi; ebből minden gazdaság már csak a csűrök és istállók hulladékán is fel tud nevelni egy bizonyos mennyiséget. Mivel azzal táplálják, ami egyébként veszendőbe menne, tartása voltaképpen takarékos anyagfelhasználás, s mert a gazdának alig kerül valamibe, igen olcsón is adhatja. Amit kap érte, az majdnem mind tiszta nyereség. Az ár jóformán nem lehet olyan alacsony, hogy a gazdának ne lenne érdemes ilyen alapon eltartható mennyiségben baromfit nevelni. Fejletlen földművelésű és ennélfogva gyéren lakott vidékeken az így, gazdaságonként költség nélkül termelt mennyiség gyakran elég is a teljes szükséglet fedezésére, minélfogva ott a baromfi éppen olyan olcsó, mint a tőkehús vagy más vágóállat húsa. A gazdaságokban ilyen módon költség nélkül termelt baromfi össz mennyisége azért persze mindenütt sokkal kevesebb, mint a termelt tőkehús össz mennyisége. Mivel pedig a fényűzést is megengedő jólétben az emberek általában inkább azt keresik, ami ritka, mint azt, ami köznapi — még akkor is, ha kicsit kevésbé felel meg a céljuknak —, azért a fejlődéssel párhuzamosan fokozódó gazdagodás és fényűzés idején a baromfi ára is egyre emelkedik, míg csak el nem éri azt a szintet, amelyen már földet is érdemes művelni kifejezetten azért, hogy termékével baromfit lehessen nevelni. Viszont ezt a szintet a baromfiár nem igen lépheti túl. Ha túllépné, akkor csakhamar több és több földet művelnének ebből a célból. Franciaország számos tartományában a mezőgazdálkodás igen fontos ágának tekintik a baromfinevelést és a várható haszon sok gazdát serkent arra, hogy jelentékeny mennyiségben termeljen kukoricát és hajdinát erre a célra. Némely közepes gazda udvarán három-négyszáz darab baromfit is találunk. Angliában általában még távolról sem tekintik a baromfitenyésztést ilyen fontosnak. Viszont a baromfi határozottan drágább Angliában, mint Franciaországban, ahonnan jelentős mennyiséget hoznak be. A fejlődés úgy hozza magával, hogy minden húsfajta mindig annak az időszaknak a küszöbén a legdrágább, amelyben kezd általánossá válni, hogy földet is művelnek megtermelése céljából. Amíg ez a gyakorlat még nem általános, addig az illető húsfajtában érezhető hiány természetesen egyre emeli az árat. Mikor azonban már általánossá vált, akkor

rendszerint új állattenyésztési módszerek fejlődnek ki, amelyek révén ugyanakkora földdarab igénybevitelével már nagyobb mennyiséget lehet a szőbanforgó húsból termelni. A jelentkező bőség most már arra kényszeríti a termelőt, hogy árúját olcsóbban adja el, de ezt a fejlettebb módszerek alkalmazása révén meg is teheti; ha nem tehetné, a bőség állapota sem tarthatna sokáig. Valószínűleg ilyen háttere van annak is, hogy a here-, répa-, káposztafélék és egyéb növények termesztésének a meghonosodásával a tőkehúsok ára a londoni piacon valamivel a múlt század elején kialakult árak szintje alá esett.

Itt van azután a sertés, amelyik a táplálékát mindenféle rothadó hulladékban keresi meg és mohón felfal mindent, amitől más haszonállat elfordul. Eredetileg ezt is, mint a baromfit, csak anyagtakarékossági szempontból tartották. Amíg a kevés költséggel vagy költség nélkül nevelhető sertések száma elegendő a szükséglet fedezésére, addig a sertéshús minden más tőkehúsnál olcsóbban kerül a piacra. De mihelyt a kereslet meghaladja ezt a kínálatot, és amikor a növényi táplálékot ugyanúgy előre kell megtermelni a sertés-, mint a vágómarhatenyésztés és hizlalás céljára, akkor a sertéshús ára szükségképpen emelkedik, s aszerint lesz drágább vagy olcsóbb más tőkehúsoknál, amint a vidék adottságai és mezőgazdasági viszonyai többé vagy kevésbé teszik költségessé a sertésnek, mint más vágóállatoknak a nevelését. Mr. Buffon szerint Franciaországban a sertéshús és a marhahús ára majdnem egyforma. Nagybritanniában a sertéshús jelenleg valamivel drágább.

A sertés- és baromfiárak nagymérvű emelkedését Nagybritanniában sokfelé annak tulajdonítják, hogy megcsappant a zsellérek és egyéb törpegazdálkodók száma. Ez a jelenség Európaszerte a földművelés fokozott kifejlődésének az előjele, de ugyanakkor lehet, hogy valamelyest tényleg sietteti és gyorsítja ezeket az áremelkedéseket. Tény ugyanis, hogy miként a legszegényebb család költség nélkül el tud tartani egy kutyát vagy egy macskát, úgy a legszegényebb zsellér is egészen kis áldozatok árán el tud tartani néhány szem baromfit vagy egy kocát egy pár malaccal. Egy kis hulladék a családi asztalról, kevés savó, lefőlözött tej vagy író már biztosítja táplálékuk egy részét, a többit maguk kutatják fel a szomszédos földeken, ahol ezzel senkinek sem okoznak érezhető kárt. A törpegazdálkodók számának a csökkenésével tehát valóban csökkenhetett az ilyen kevés költséggel vagy

költség nélkül termelt hús mennyisége, s ez tényleg siettethette és gyorsíthatta az árak emelkedését. A fejlődés folyamán ezeknek az áraknak, előbb vagy utóbb, mindenképpen el kell érniök egyáltalán lehetséges legmagasabb szintjüket, vagyis olyan magasra kell emelkedniök, hogy ki lehessen belőlük fizetni annak a földművelő munkának a helyileg kialakult bérét és költségét is, amellyel az állattenyésztéshez szükséges növényi táplálékot kell előzőleg megtermelni.

Mint a sertés- és baromfityenyésztést, ugyanúgy a tejgazdálkodást is kezdetben mindenütt a takarékos anyaggazdálkodás szempontjai hozzák létre. A jószág, amelyre a gazdaságban szükség van, több tejet ad, mint amennyi a szopós állatok felneveléséhez kell és amit a gazdálkodó családja elfogyaszt, s ezt is egy bizonyos évadban adja. Viszont a tej talán a legromlandóbb mezőgazdasági termék. A meleg évszakban, amikor pedig a legtöbb van belőle, alig tartható huszonnégy óráig. Ha friss vaját készítenek belőle, kis részét egy hétig, ha sózott vaját, úgy egy évig is el lehet tartani; ha pedig sajttá dolgozzák fel, úgy már egy nagyobb részét is több éven át tárolhatják. Amit feldolgozott, annak egy hányadát a gazda a család részére teszi félre, de a többletet a piacra viszi, hogy ott az elérhető legjobb árat kapja érte. Ez az ár szinte sohasem lehet olyan alacsony, hogy a gazda ne tartaná érdemesnek a családi fogyasztást meghaladó felesleget a piacra küldeni. Ha már nagyon nyomott az ár, akkor esetleg hanyagul, tisztátalanul kezeli a tejtermékeit, nem külön helyiségben vagy épületben, hanem a családi konyha füstje, szennye közepette végzi a feldolgozást. Skóciában harminc- negyven évvel ezelőtt majdnem minden gazda így kezelte a tejét, sokan pedig még ma is ezt teszik. Idővel azonban ugyanazok az okok, amelyek a tőkehús árat fokozatosan emelik — vagyis egyrészt a növekvő kereslet, másrészt a kevés költséggel vagy költség nélkül előállítható húsmennyiségnek a mezőgazdaság fejlődéséből kifolyólag egyre csökkenő mennyisége —, a tejtermékek árat is emelik, mert a tejtermékek és a tőkehús ára, vagyis a vágóállattenyésztéssel járó költségek mérve között természetes összefüggés áll fenn. Az ártöbblet most már fedezi a több munka, gondosabb kezelés, nagyobb tisztaság költségeit; a gazda több figyelmet szentel tejgazdaságának, termékeinek a minősége fokozatosan javul. Végül is az ár olyan szintet ér el, amelyen már az is kifizetődik, hogy a nagy termőképességű,

legjobban művelt földek egy részét kifejezetten a tejgazdálkodás céljait szolgáló állattenyésztésre használják fel. Ezt a szintet azonban a tejtermékek ára nem lépheti túl; mihelyt túllépné, nyomban több és több földet állítanának a tejgazdálkodás szolgálatába. Angliában ezt a szintet nyilván már elérték, ott ugyanis mindenfelé sok jó földet használnak fel erre a célra. Nem úgy Skóciában, ahol néhány nagyobb város szomszédságán kívül ritka az olyan gazda, aki jó földön termel takarmányt tejgazdasága részére. A tejtermékek ott úgy látszik még mindig túl alacsonyak ahhoz, hogy ezt megengedjék, noha az utóbbi években lényegesen emelkedtek. A minőség az angliai tejtermékek minőségéhez viszonyítva pontosan az árkülönbségnek megfelelően rosszabb. A rossz minőség azonban talán inkább a következménye, mint az oka az alacsonyabb árnak. Attól tartok, ha jobb lenne, a piacra hozott mennyiség nagyobb része akkor sem találna sokkal jobb áron vevőre Skócia mai viszonyai között; viszont a jelenlegi ár valószínűleg nem fedezi a jobb minőség előállításához szükséges földművelő és egyéb munka költségeit. Annak ellenére, hogy az ár Angliában magasabb, a tejgazdálkodást az ország túlnyomó részén nem tekintik a földfelhasználás olyan módjának, amely jövedelmezőbb lenne a mezőgazdaság két nagy ágánál: a gabonatermesztésnél és a vágóállathízlalásnál. Skóciában általában tehát még ennyire sem lehet jövedelmező.

Ezek után nyilvánvaló, hogy a földművelés és talajjavítás sehol sem válhatik korábban tökéletessé, mint akkor, amikor minden terméknek, amelyet az emberi erőfeszítés elő tud állítani, már olyan magas az ára, hogy abból fedezni is lehet a tökéletes földművelés és talajjavítás költségeit. Ahhoz, hogy ez az állapot bekövetkezzék, minden egyes termék árának olyan szintet kell elérnie, amelyen már meg lehet belőle fizetni, egyrészt, a jó gabonaföldek járadékát, mert tudvalevően ez szabályozza minden más felhasználású föld járadékát is, másrészt, a bérlő munkáját és költségeit, és pedig olyan mértékben, amilyenben azokat a jó gabonaföld is meghozná neki; más szóval, vissza kell nyerni az árból a bérlő által befektetett tőkét is, annak a kialakult profitjával együtt. Nem kétséges tehát, hogy az egyes termékek előállítására szánt földeket majd csak akkor lehet tökéletes módszerekkel megművelni és talajukat tökéletesen megjavítani, amikor a termékárak már elérték a megfelelő szintet. Minden földművelési módszerfejlesztésnek és talajjavításnak a célja végső

soron a nyereség, és semmi sem érdemli meg a fejlesztés vagy javítás nevet, aminek szükségképpen veszteség a következménye. Márpedig csak veszteség származhatik abból, ha olyan termék érdekében fejlesztünk és javítunk, amelynek az árából a költségek sohasem térülhetnek meg. Ha tehát a földművelés módjának és a talajjavításnak a tökéletesítése elsőrendű közérdek, márpedig valóban az, akkor a földadta nyerstermékek árának az emelkedését sem szabad a közt sújtó csapásnak tekinteni, hanem úgy kell felfogni, mint a közre nézve legnagyobb jónak az előjelét, illetve annak a szükségszerű kísérőjelenségét.

Ezeknek a nyerstermékfajtáknak sem azért emelkedett a névleges vagyis pénzben kifejezett ára, mert az ezüst értékében valamilyen csökkenés következett be, hanem azért, mert emelkedett a valóságos áruk. Nemcsak több ezüstöt, hanem több munkát, nagyobb mennyiségű létfenntartási cikket érnek ma, mint érték azelőtt. Mivel ma több munkába és létfenntartásba kerülnek mire piacra hozhatják őket, nyilvánvaló, hogy a piacon is nagyobb mennyiségű ezüstöt, illetve azzal egyenértékű más árut képviselnek.

A nyerstermékfajták harmadik csoportja

A fokozódó gazdasági fejlődés idején szükségképpen egyre dráguló nyerstermékfajták harmadik és utolsó csoportjába azok a javak tartoznak, amelyeknek a szaporítása terén az emberi erőfeszítés eredménye csak korlátolt vagy bizonytalan lehet. Noha az effajta nyerstermékek valóságos árának éppen ezért az a természetes tendenciája, hogy a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan emelkedjék, mégis előfordul, hogy kifejezetten esik azonos fejlődési szinten, változatlan marad változó fejlődési szintek idején, vagy kisebb-nagyobb mértékben emelkedik ugyanazon a fejlődési szakaszon belül, mindig aszerint, hogy a változó körülmények mennyire biztosítják az ilyen javak szaporítására irányuló emberi erőfeszítések sikerét.

Vannak nyerstermékek, amelyeket a természet más nyers-termékek függvényévé tett; egy-egy vidék csak annyit termelhet az egyikből, amennyit a másik megenged. Valamely vidék például csak annyi gyapjút és nyersbőrt tud termelni, amennyit a jószág-állománya megenged. Az eltartható jószág számát viszont gazdasági fejlettsége, illetve mezőgazdálkodásának a jellege szabja meg.

Azt vélnénk, hogy ugyanazok az okok, amelyek a gazdálkodás fejlődésével párhuzamosan emelik a tőkehús árát, nagyjából arányosan emelik a gyapjú és a nyersbőr árát is. Ez valószínűleg így is lenne, ha az utóbbiak piaca a gazdasági fejlődés kezdetleges szakában éppen olyan szűk keretek közé szorulna, mint a tőkehús piaca. A két piac kiterjedése azonban rendszerint nagyon nagy mértékben különböző.

A tőkehús piaca majdnem mindenütt az azt megtermelő vidékre korlátozódik. Írország és Brit-Amerika ugyan lényeges kereskedelmi forgalmat bonyolít le sózott húsokban, de úgy tudom, hogy az egész világon csak ez a két ország viszi ki külföldre hústermelésének valamennyire jelentékeny részét.

Ezzel szemben a gyapjú és a nyersbőrök piaca a gazdasági fejlődés kezdetleges szakában csak kivételesen korlátozódik az azokat előállító vidékre. Könnyen szállíthatók távoli országokba is; a gyapjú minden kikészítés nélkül, a nyersbőr csak kevés feldolgozással. Mivel számos manufaktúra nyersanyagát képezik, a külföld ipara keresletet támaszthat irántuk annak ellenére, hogy hazai szükséglet nincsen.

Fejletlen földművelésű és ezért gyéren lakott vidékeken a gyapjú és a bőr ára mindig sokkal nagyobb részét képviseli az egész állat árának, mint ott, ahol a fejlettebb földművelés és sűrűbb népesség folytán nagyobb a tőkehús iránti kereslet. Mr. Hume szerint az angolszász időkben a birka bundáját az egész állat értékének a két ötödére becsülték, ami a mainál jóval nagyobb értékarány. Úgy hallom, hogy egyes spanyol vidékeken sokszor ma is csak bundájáért és faggyújáért vágják le a birkát, tetemét a földön hagyják megrothadni, vagy vadállatok és ragadozó madarak falják fel. Ha ez előfordul Spanyolországban, úgy egészen bizonyos, hogy majdnem általános jelenség Chileben, Buenos Ayresben és Spanyol-Amerika egyéb részein, ahol mindennapos dolog, hogy a szarvasmarhát csak a bőréért és faggyújáért ölik le. Majdnem általános jelenség volt ez Hispaniolában* is, amikor ott még kalózvilág volt és a francia telepések ültetvényei (amelyek ma már a sziget majdnem egész nyugati partjára terjednek ki), és az azok révén megjavult gazdasági és népesedési viszonyok még nem tették valamelyest értékesebbé a sziget

* Haiti szigete, amelynek ma is ez a hivatalosan használt neve.
— Ford.

keleti partjain és belső dombos vidékén élő spanyol lakosság vágóállatait.

Láttuk, hogy a gazdasági és népesedési viszonyok javulásával az egész állat árának emelkednie kell. A vágott hús ára azonban valószínűleg sokkal nagyobb mértékben emelkedik, mint a gyapjúé, illetve a bőré. Mivel kezdetleges társadalmi viszonyok között a vágott hús piaca mindig csak arra a vidékre korlátozódik, amely termelte, ez a piac nyilván olyan mértékben tágul, amilyenben a vidék gazdasági és népesedési viszonyai javulnak. A gyapjú és a nyersbőr piaca viszont ilyenkor is csak ritkán tágulhat olyan arányban, mint a húsé, mert hiszen egyik-másik bárbar ország ilyen kereskedelme esetleg máris kiterjed akár az egész kereskedést űző világra is. Sőt, mivel a világkereskedelemben egyetlen ország fellendülése csak ritkán okozhat lényeges változást, előfordulhat az is, hogy ez a piac a termelőország fellendülése dacára ugyanaz, vagy nagyjából ugyanaz marad, ami volt. De azért rendes körülmények között egészében ilyenkor mégiscsak bővül valamelyest ez a piac is. Amikor pedig a vidéken belül virágzásnak indulnak a gyapjút vagy nyersbőrt feldolgozó manufaktúrák, akkor ezeknek a nyerstermékeknek a piaca, ha nem is bővül nagy mértékben, legalább jóval közelebb kerül a termelőhelyhez, s így az árak is legalább annyival emelkednek, amennyibe előzőleg a távoli vidékekre történő szállítás került. Ezek az árak tehát feltétlenül emelkednek, ha nem is annyira, mint a tőkehúsok árai, és bizonyos, hogy nem esnek.

Érdekes, hogy Angliában III. Edward ideje óta az angol gyapjú ára a hazai gyapjúáruipar virágzása ellenére is lényegesen esett. Számos hiteles feljegyzés tanúskodik arról, hogy ennek a fejedelemnek az uralkodása idején (a tizennegyedik század közepe táján, pontosabban 1339 körül) az angol gyapjú todjáért,* vagyis 28 súlyfontért mérsékelt méltányos árnak tekintettek akkori tíz shillinget,¹ amely Tower súlyban hat uncia ezüstöt tartalmazott, unciánként 20 pennyvel számítva, s mai pénzben körülbelül harminc shillingnek felel meg. Manapság huszonegy shilling jó árnak számít az igen jó minőségű angol gyapjú todjáért. Ezek

* Régi angol gyapjú-súlymérték, 12,70 kilogrammnak felelt meg. — Ford.

¹ L. Smith „Memoirs of Wool” című munkáját. I. kötet 5., 6. és 7. fejezetét, úgyszintén a II. kötet 176. fejezetét.

szerint a gyapjú pénzben kifejezett III. Edward korabeli ára úgy aránylik a mai árhoz, mint tíz aránylik a héthez. A valóságos árak közötti különbség azonban még ennél is nagyobb. A búza quarterjét hat shilling és nyolc pennyvel számítva, tíz shilling akkoriban tizenkét bushel búzának felelt meg. Quarterenként huszonnyolc shillinggel számítva, ma huszonegy shilling is csak hat bushel búza ára. Az akkori idők valóságos ára tehát úgy aránylik a mai valóságos árhoz, mint tizenkettő a hathoz, vagyis kettő az egyhez. Annak idején egy tod gyapjúért kétszer annyi létfenntartási cikket, tehát kétszer annyi munkát is lehetett volna kapni, ha a munka valóságos ára a két időszakban ugyanaz lett volna.

A gyapjú mind valóságos, mind névleges árában ilyen leromlás a dolgok természetes rendje szerint sohasem következhetett volna be. Azt bizony erőszak és számító fondorlatok idézték elő. Először is, feltétlen tilalmat rendeltek el az angol gyapjú kivitelére; másodsor, vámmentességet biztosítottak a spanyolországi származású gyapjúnak; harmadszor, megtiltották az ír gyapjú kivitelét Anglián kívül más országokba. Ezek a rendszabályok azt eredményezték, hogy az angol gyapjú piaca Anglia gazdasági fellendülése ellenére sem bővült semennyit sem, hanem ellenkezőleg, a hazai korlátok közé szorult, s ott is versenyeznie kellett számos idegen ország gyapjújával, sőt Írország gyapjúját egyenesen belekényszerítették a vele való versenybe. Mivel pedig az írországi gyapjúáruipart szintén elnyomják, és pedig a joggal és méltányossággal még éppen csak összeegyeztethető legvégső határig, az írek otthon is csak kis részét tudják feldolgozni a saját gyapjújuknak, túlnyomó részét pedig kénytelenek Nagybritanniába, a számukra engedélyezett egyedüli piacra küldeni.

Nem találtam hasonló hiteles feljegyzéseket az egykori nyersbőrárakra vonatkozólag. Gyapjút rendszeresen szolgáltatnak be a királyt megillető adó fejében, s a feljegyzett adóértékelések legalább is valamelyes tájékoztatást nyújtanak a kialakult árakat illetően. Viszont nyersbőrök ilyen szempontból úgy látszik nem jöttek tekintetbe. Csak Fleetwood ad meg árakat, és pedig 1425-ből, Burcester Oxford perjelének és egyik kanonokának egymás közötti elszámolásából, úgy ahogyan azokat abból az alkalomból leszögezték, vagyis: tíz ökörbőr tizenkét shillingjével, öt tehénbőr egyenként hét shilling és három pennyvel, harminchat darab kétéves birka bőre kilenc shillingjével és tizenhat borjúbőr két

shillingjével. 1425-ben tizenkét shilling körülbelül ugyanannyi ezüstöt tartalmazott, mint mai huszonnégy shilling. Az ökörbőr darabját ebben az elszámolásban ezek szerint annyi ezüstre becsülték, amennyit ma négy és négyötöd shilling tartalmaz. A névleges ár tehát jóval alacsonyabb volt a mainál. Viszont a búza quarterjét hat shilling és nyolc pennyvel számítva akkoriban tizenkét shillingért tizennégy és négy ötöd bushel búzát lehetett kapni, míg ma ez a mennyiség bushelenként három shilling és hat pennyvel számítva ötvenegy shilling és négy pennybe kerül. Az ökörbőr darabjáért ezek szerint abban az időben annyi búzát lehetett kapni, amennyinek ma tíz shilling és három penny az ára. Más szóval, valóságos ára mai tíz shilling és három penny volt. Mivel akkoriban a szarvasmarha a tél nagy részét jóformán átéhezte, nem valószínű, hogy különösen nagyra nőtt volna. Az ökörbőrt, amely 16 avoirdupois* fontos alapon négy stonet* nyom, ma sem tekintik gyenge darabnak és bizonyos, hogy a régi időkben kiváló példánynak minősítették. De stoneonként félkoronával** számítva, ami e pillanatban (1773 februárjában) tudtommal a kialakult ár, egy ilyen bőr ma csak tíz shillingbe kerül. Míg tehát a névleges ár ma magasabb, mint volt annak idején, a valóságos ár, vagyis a létfenntartási cikkeknek az a mennyisége, amelyet kapni lehet érte, jelenleg inkább valamivel alacsonyabb. Az említett elszámolásban szereplő tehénbőr ára az ökörbőr árához viszonyítva majdnem ugyanaz, ami volt. A birkabőr ára jóval magasabb. A birkabőrt régen valószínűleg a gyapjúval együtt adták el. A borjúbőr ára viszont lényegesen alacsonyabb. Olyan vidékeken, ahol a szarvasmarha nagyon olcsó, csak az állomány fenntartására szükséges borjúkat nevelik fel, a többit nagyon fiatalon levágják; így jártak el Skóciában is húsz, vagy harminc évvel ezelőtt. Ezzel megtakarítják a tejet, amely többet ér, mint a borjú. A borjúbőrnek így persze alig van értéke.

* Avoirdupois: súlymértékrendszer az angolszász országokban. Ebben a rendszerben 16 dram = 1 ounce; 16 ounce = 1 lb, vagyis 453,59 gramm. — Stone: súlyegység, amelyet régen Nyugateurópában sokfelé használtak. Ma csak Nagybritanniában súlymérték. A hivatalos angol stone = 14 lb, vagyis 6,35 kg. Súlyértéke régen a mérendő anyag és a mérés helye szerint 4 és 24 lb között változó volt. — Ford.

** Angol ezüstpénz 2 shilling és 6 penny értékben. — Ford.

A nyersbőrarak ma jóval alacsonyabbak, mint voltak néhány évvel ezelőtt, valószínűleg azért, mert megszüntették a fókaprémek vámját, 1769 óta pedig, ámbár csak meghatározott időre, megengedik a nyersbőrök vámmentes behozatalát Írországból és a gyarmatokról. De ha századunk eddig lefolyt részének az átlagát vesszük, úgy azt találjuk, hogy a nyersbőrök valóságos ára valamivel magasabb, mint volt az említett régi időkben. Ez az áru természeténél fogva a gyapjúnál kevésbé alkalmas arra, hogy messze piacokra szállítsák. A tárolást is jobban megszenvedí. A lesózás rontja a minőséget, s ezzel az árat is. Az effajta körülményeknek árcsökkenő a hatása az olyan vidékeken, amelyek nem maguk dolgozzák fel nyersbőreiket, hanem kénytelenek azokat idegenbe vinni, viszont áremelő a kihatásuk ott, ahol a vidék nemcsak megtermeli, de maga is dolgozza fel őket. Barbár országokban az árcsökkenés, fejlett és manufaktúrákkal rendelkező országokban az áremelés irányában hatnak. Ezen az alapon a régi időkben nyilván árcsökkenő volt, ma pedig áremelő a befolyásuk. Tímáraink nem tudták a posztókészítőkhöz hasonló ügyességgel meggyőzni a nemzet bölcseit arról, hogy a köz üdve elsősorban éppen az ő iparuk virágzásán múlik. Jóval kevesebb is a kedvezményük. A nyersbőrkitelt ugyan károsnak nyilvánították és megtiltották, de a behozatalt vámmal terhelték; később ezt a vámot az Írországból és a gyarmatokról behozott nyersbőrökre nézve (ha csak öt év tartamára is) felfüggesztették, viszont az otthoni feldolgozást meghaladó nyersbőrfeleslegének a kivitele szempontjából Írország nincsen Nagy-Britanniára korlátozva. A közönséges állatbőröket csak a legutóbbi néhány évben sorolták az olyan javak közé, amelyeket a gyarmatok kizárólag az anyaországba küldhetnek, s nyersbőrök kapcsán eddig Írország kereskedelmét sem nyomták el Nagy-Britannia manufaktúrái javára.

Minden rendszabály, amely a gyapjú vagy a nyersbőr árát a beavatkozás nélküli természetes szintnél alacsonyabb szintre nyomja le, a fejlett gazdálkodású vidéken mindig valamelyest emelőleg hat a tőkehús árára. A javított talajú és jól művelt földeken nevelt jószág árának mindig elég magasnak kell lennie ahhoz, hogy fedezni lehessen belőle a járadékot és a profitot, amelyet a földesúr, illetve a bérlő indokoltan elvár az effajta földektől. Mihelyt erre nem futja az árból, az ilyen földeken csakhamar megszűnik az állattenyésztés. Így tehát amely részét

ennek az árnak nem hozza meg a gyapjú és a nyersbőr, ezt meg kell hogy hozza a hús. Minél kevesebbet ér az egyik, annál többet kell érnie a másiknak. Amíg az egész árat ők kapják, addig a földesúr és a bérlő szempontjából közömbös, hogy abból mennyi esik az állat egyes részeire. Ilyen körülmények között jól művelt, fejlett gazdaságú vidékeken a földesurakat és a bérlőket a szóbanforgó rendszabályok nem igen érintik, de fogyasztói minőségükben érintheti őket az élelemárak emelkedése. Más a helyzet a kevésbé fejlett vidékeken, ahol a földek nagy részét még nem tudják másra, mint állattenyésztésre használni, s ahol a jószág értékét főképpen a gyapjú és a bőr adja. A kérdéses rendszabályok ott már nagyon is érintik a földesurak és a bérlők érdekeit, viszont csak csekély mértékben befolyásolják őket fogyasztói minőségükben. Ahol ez a helyzet, ott a gyapjú- és bőrárak esése nem jár a húsarak emelkedésével: mivel ott a földek túlnyomó részét mindenképpen csak állattenyésztésre tudják használni, a vágóállatállomány változatlanul ugyanaz marad és tőkehús is változatlan mennyiségben kerül a piacra. A hús iránti kereslet is csak ugyanaz marad ami volt, s ennél fogva az ára sem változik. A jószágnak mint egésznek az ára esik, s vele esik mindama földek járadéka és profitja, amelyeket elsősorban állattenyésztésre használnak, vagyis a legtöbb földé a fejletlen gazdálkodású vidéken. A régóta szakadatlanul fennálló gyapjúkiviteli tilalom kezdetét általában, de igen helytelenül III. Edward uralmának idejére teszik, holott az az ország akkori viszonyai között az elképzelhetően legromlottabb hatású rendszabály lett volna. Nemcsak a királyság földjei nagyobb részének a tényleges értékét, de a legfontosabb gyapjútermesztő állatfajta árát is csökkentette volna, s ezáltal nagy mértékben késleltette volna az állatfaj később bekövetkezett kitenyésztését.

A skóciai gyapjú ára lényegesen esett az országnak Angliával történt egyesülése után, mert az egyesülés ténye kizárta ezt a gyapjút a nagy európai piacról, s a nagy-britanniai piac szűk keretei közé szorította. Ez a körülmény rendkívül hátrányosan befolyásolta volna a földárat Skócia főképpen birkatenyésztő déli grófságaiban, ha a tőkehús árának az emelkedése ugyanakkor nem egyenlítette volna ki teljes mértékben a gyapjúár esését.

Míg a gyapjú vagy nyersbőr szaporítására irányuló emberi erőfeszítés eredménye egyrészt korlátolt, mert hiszen függvénye

a hazai állattenyésztésnek, addig másrészt bizonytalan, mert függ más országoktól is. Ez utóbbiak kapcsán nem is annyira az a fontos, hogy mennyi gyapjút vagy bőrt termelnek, mint inkább az, hogy mennyit nem dolgoznak fel a saját termelésükből és milyen megszorításokkal kívánnak vagy nem kívánnak élni annak a kivételét illetően. Mivel ezekre a körülményekre az országon belül kifejtett emberi erőfeszítésnek semmi befolyása sincs, ez az erőfeszítés szükségképpen, többé-kevésbé, mindig bizonytalan. Az effajta nyerstermékek szaporítására irányuló emberi erőfeszítések eredménye tehát nemcsak korlátolt, hanem bizonytalan is.

A piacra hozott hal egy másik olyan nyerstermékfajta, amelynek az emberi erőfeszítéssel történő szaporítása korlátolt és bizonytalan kimenetelű vállalkozás. Korlátozza az ország fekvése, különböző részeinek a közelsége a tengerparthoz, vagy a távolsága tőle, tavainak és folyóinak a száma, valamint az, amit ennek a nyerstermékfajtának a kapcsán a tengerek, tavak és folyók termőképességének, illetve meddőségének nevezhetnénk. A népsűrűség és az évről évre megújuló termelés folytonos növekedésével szaporodik a halvásárolók száma is, a vevők pedig egyre nagyobb mennyiségű és egyre több fajta más áruval, vagy ami ugyanaz, egyre több és változatosabb más áru árával rendelkeznek halvásárlás céljára. Csakhogy a felvevőképes és nagykiterjedésű piac ellátására majdnem mindig aránytalanul több munkára van szükség, mint a gyengébb és kis területre szorult piac kiszolgálásához. Ha az évi ezer tonna forgalmú halpiac szükséglete évi tízezer tonnára emelkedik, ellátásához rendszerint több munkára van szükség, mint a réginek a tízszeresére. Ilyenkor a halat már távolabbi vizeken kell keresni, nagyobb méretű hajókra van szükség, mindenféle jóval költségesebb gépi berendezést kell használni. Ilyen körülmények között a hal valószínűsége árának a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan okvetlenül emelkednie kell; meggyőződésem, hogy eddig a világon majdnem mindenütt emelkedett is.

Egy-egy napi halászat eredménye persze mindig nagyon kétséges valami, viszont indokoltnak látszik, sőt kétségtelenül indokolt is az a nézet, hogy adott földrajzi fekvésű vidéken, egy vagy több év átlagában, több-kevesebb biztonsággal mégis csak meghatározható, hogy mennyi emberi erőfeszítésre van szükség egy bizonyos mennyiségű hal piacrahozatalához. De mivel az

emberi erőfeszítés eredménye sokkal inkább a vidék földrajzi adottságainak, mint adott gazdasági fejlettségének és jólétének a függvénye, s mert éppen ezért előfordulhat, hogy ugyanez lesz nagyon különböző fejlettségi fokokon, viszont különbözik azonos fejlődési szakaszokban, azért az erőfeszítés eredménye és a fejlettségi állapot közötti összefüggés bizonytalan; ilyen értelemben szólok én itten bizonytalanságról.

Míg a föld méhéből származó ásványok és fémek, különösen pedig a drágakövek és nemesfémek szaporítására irányuló emberi erőfeszítésnek nyilván semmi sem szab határt, addig az erőfeszítés eredménye nagyon is bizonytalan.

A nemesfémkészletek nagysága semmiképpen sem függ az ország természeti adottságaitól, így például bányái termőképességétől. Bőségesek a készletek nem egy olyan országban is, amelynek egyáltalán nincs nemesfémbányászata. Nagyságuk minden országban nyilván két körülménytől függ: először, az ország vásárlóerejétől, iparosodása fokától, az évenkénti újratermelés mérvétől, vagyis attól, hogy több vagy kevesebb munkát és létfenntartási cikket tud arra fordítani, hogy olyan felesleges valamit, mint az arany és az ezüst, a saját bányáiból kitermeljen vagy idegen bányáktól megvásároljon; másodsor függ azoknak a bányáknak a termőképességétől, amelyek a világkereskedelmet az adott időpontban nemesfémekkel ellátják. E bányák termőképessége többé vagy kevésbé még a tőlük legmesszebbre eső országok nemesfémkészleteire is kihat, mivel e fémek könnyen és olcsón szállíthatók és kis terjedelemben is nagy értéket képviselnek. Bizonyos, hogy az amerikai bányák gazdagsága még a kínai és a hindosztáni nemesfémkészletek nagyságára sem maradt befolyás nélkül.

Amely mértékig a készletek nagysága az elsőnek említett körülménytől (a vásárlóerőtől) függ, addig a fokig a nemesfémek valóságos ára, minden más fényűzési cikk és felesleges jószág valóságos árához hasonlóan, mindig emelkedik az ország fokozódó jólétével és gazdasági fellendülésével, és mindig esik az elszegényedéssel és gazdasági hanyatlással párhuzamosan. A nagy munkafelesleggel és sok felesleges létfenntartó eszközzel rendelkező országok természetesen többet tudnak nemesfémek beszerzésére fordítani, mint a kisebb feleslegekkel bíró országok.

Amely mértékig a készletek nagysága a másodiknak említett körülménytől (a világkereskedelmet adott időpontban ellátó nemes-

fémbányák termőképességétől) függ, addig a fokig a nemesfémek valóságos ára, vagyis az értük kapható vagy ellenükben cserélhető munka és létfenntartási cikkek mennyisége, minden bizonnyal nagyjából a bányák termőképességének a növekedése arányában esik és csökkenése arányában emelkedik.

A világkereskedelmet ellátó nemesfémbányák mindenkori termőképessége nyilván nem olyan tényező, amelynek okvetlenül összefüggésben kell lennie az ország gazdasági fejlődésével; még a világgazdaság fejlődésével sem kell különösebben összefüggnie. Persze azzal, hogy az ipar és a kereskedelem fokozatosan a földfelület egyre nagyobb részére terjed ki, a sikeres bányafeltárások esélye is nagyobbodik. Mégis a legnagyobb mértékben bizonytalan, s emberi ügyeskedéssel és igyekezettel nem befolyásolható kérdés marad, vajon a régiek fokozatos kimerülésével tényleg tárunk-e majd fel új bányákat. Köztudomású, hogy ezen a téren minden nyom és előjel kétes értékű; csak tényleges megnyitás és folyamatos fejtés révén lehet eldönteni, mit ér a feltárássra irányuló vállalkozás, s hogy egyáltalán lesz-e belőle bánya. Az emberi erőfeszítés ezen a téren egyaránt járhat sikerrel vagy tökéletes csalódással. Lehet, hogy száz vagy kétszáz éven belül minden eddiginél gazdagabb bányákat tárnak majd fel, de ugyanúgy lehet az is, hogy az akkori leggazdagabb bánya még olyan kiadós sem lesz, mint volt az amerikai feltárások előtti időkben művelt legszegényebb bánya. Annak, hogy e két helyzet közül melyik alakul majd végül is ki, csak nagyon csekély jelentősége van a világ igazi gazdagodási és jóléti viszonyai, az egész emberiség évi újratermelésének a valóságos értéke szempontjából. Feltétlenül lényeges különbség mutatkozna ennek a termelésnek a névleges értékében, vagyis abban az arany- és ezüstmennyiségben, amely ezt a termelést kifejezi, illetve képviseli, de pontosan azonos lenne a valóságos értéke, vagyis az érte valóban kapható munka mennyisége. Az egyik helyzetben egy shilling esetleg nem képvisel majd több munkát, mint ma egy penny, a másikon egy penny esetleg majd éppen annyit, mint ma egy shilling. De akinek az első helyzet megvalósulása esetén egy shilling lesz a zsebében, nem lesz gazdagabb annál, akinek ma egy pennyje van, s akinek a második helyzetben egy pennyje lesz, semmivel sem lesz szegényebb annál, akinek ma egy shillingje van. Az első helyzet bekövetkeztéből csak az az előnye származna az emberiségnek, hogy több és olcsóbb lenne az arany- és ezüst-

neműje, a másodikból csak az a hátránya keletkezne, hogy ez a lényegtelen és alapjában véve felesleges jószágfajta ritka és drága lenne.

Az ezüst értékváltozásait tárgyaló kitérésből adódó következtetések

A legtöbb szerző, aki a régi idők árait kutatja és tanulmányozza, a gabona — és általában az áruk — alacsony pénzbeni árát, más szóval az arany és az ezüst magas árát, bizonyítéknak tekinti nemcsak arra nézve, hogy az ország szűkében van a nemesfémeknek, hanem arra is, hogy a szegénység és barbárság állapotában van. Ez a felfogás abból a gazdaságpolitikai rendszerből fakad, amely azt vallja, hogy az ország akkor gazdag, ha bővében s akkor szegény, ha szűkében van az aranynak és az ezüstnek. Ezt a rendszert jelen vizsgálódásaim negyedik könyvében igyekszem majd messzemenő részletességgel tárgyalni és magyarázni. Itt csak azt jegyzem meg, hogy a magas nemesfémárak egyáltalán nem azt bizonyítják, hogy az ország szegény és barbár, hanem csak azt, hogy a világkereskedelem szükségletét fedező bányák termőképessége az adott időpontban alacsony. A szegény ország nem tud több aranyat és ezüstöt venni, még kevésbé tud érte magasabb árakat fizetni, mint a gazdag ország; ilyen körülmények között igazán nem valószínű, hogy a szegény országban magasabb nemesfémárak alakulnak ki, mint a gazdagban. Kínában, amely pedig gazdagabb, mint akármelyik európai ország, a nemesfémek értéke sokkal magasabb, mint Európában bárhol. Igaz, hogy amióta Európa az amerikai bányák feltárását követően nagyban gazdagszik, azóta az arany és az ezüst értéke fokozatosan csökken. Ez az értékcsökkenés azonban nem az európai jólét tényleg bekövetkezett fokozódásának és az évi újratermelés tényleges bővülésének, hanem annak a véletlennek a következménye, hogy minden eladdig ismert bányánál gazdagabb bányákat fedeztek fel. A nemesfémkészletek felszaporodása és az ipari és mezőgazdasági fellendülés két olyan folyamat Európában, amely, noha majdnem egyidejűleg játszódik le, mégis egymástól igen különböző okok következménye, s a két folyamat között alig van valamelyes szükségszerű összefüggés. Az első a pusztán véletlen szülötte, létrejöttében az előrelátó okosságnak vagy bölcs politikának nem volt, mert nem is lehetett része. A másik a hűbérrendszer bukásának, illetve egy olyan kormányforma

kialakulásának köszönhető, amely az embert azzal serkenti fokozott erőfeszítésre, amire legelsősorban van szüksége: meglehetősen biztonsággal arra nézve, hogy munkája gyümölcsét maga fogja élvezni. Lengyelországban még mindig hűbérrendszer van, s az ország ma is olyan koldusszegény, mint volt az Amerika felfedezése előtti időkben. A búza pénzben kifejezett ára azonban éppen úgy emelkedik, s a nemesfémek értéke éppen úgy esik ott is, mint Európában egyebütt. A nemesfémkészletnek tehát ott is emelkednie kellett, ugyanúgy, mint másutt, és pedig nagyjából az évi újratermelés növekedése arányában. A helyzet nyilván mégis az, hogy a nemesfémszaporulat nyomán nem növekedett az évi termelés, nem következett be fejlődés az ország ipara és mezőgazdasága terén, s a lakosság életkörülményei sem javultak meg. Lengyelország után talán Spanyolország és Portugália, a nemesfémbányák tulajdonosai, a legszegényebb országok Európában. A nemesfémnek mégis olcsóbbnak kell lennie ebben a két országban, mint bárhol másutt Európában, mert hiszen azokból jut el Európa minden más részébe, és pedig a szállítási költségen és biztosítási díjon felül még csempészkötségekkel is megterhelve, mert a kivitel vagy tilos, vagy vám alá esik. Ezek szerint Spanyolországban illetve Portugáliában az évi újratermeléshez viszonyított nemesfémkészleteknek nagyobbaknak kell lenniök, mint bárhol másutt Európában, s ez a két ország mégis szegényebb, mint a legtöbb más európai ország. A hűbérrendszer ugyan megszűnt úgy Spanyolországban, mint Portugáliában, de ami követte, az sem sokkal jobb.

Az alacsony arany- és ezüstár tehát éppen úgy nem bizonyítja az ország jólétét és virágzó helyzetét, mint ahogyan a nemesfémek magas ára, vagyis a gabona, illetve általában az áruk alacsony pénzbeni ára nem bizonyíték az ország szegénysége vagy csak barbár fejlettségű gazdasági szintje mellett.

Annak ellenére, hogy sem a gabona, sem általában az áruk alacsony pénzbeni ára nem bizonyítja az ország szegénységét vagy gazdálkodása barbár színvonalát, néhány árufajtának a gabonához viszonyított alacsony pénzbeni ára a leghatározottabban ezt bizonyítja; ilyen a vágóállat, a baromfi, mindenféle vadhús stb. Először világosan azt bizonyítja, hogy gabonához képest bőven van belőlük, s hogy a gabonaföldekhez viszonyítva nagy kiterjedésű földeket vesznek igénybe a termelésükhöz; másodszer pedig azt, hogy ezeknek a földeknek alacsony az értéke

a gabonaföldek értékéhez képest, s hogy következképpen az országban a talajok túlnyomó részét nem művelik, nem javítják, ami világosan jelenti azt is, hogy az országban a tőke és a lakosság aránya a területhez nem az, ami civilizált országokban általában lenni szokott, vagyis hogy az ország a társadalmi fejlődés kezdetleges korát éli. Míg tehát általában a javaknak, különösen pedig a gabonának magas vagy alacsony pénzbeni árából csupán arra következtethetünk, hogy a világkereskedelem arany- és ezüstszükségletét fedező bányák termelőképesége adott időpontban kielégítő-e vagy sem, nem pedig arra, hogy a szóbanforgó ország gazdag-e vagy szegény, addig néhány áruajtának más áruajtákhoz viszonyított magas vagy alacsony pénzbeni árából a bizonyosságot megközelítő nagy valószínűséggel következtethetünk az ország gazdag vagy szegény voltára, arra, hogy földjei nagyobbrészt művelés alatt állnak-e avagy sem, és végül hogy még többé-kevésbé barbár, vagy már többé-kevésbé civilizált viszonyok között él-e.

Minden a javak pénzbeni árában kizárólag az ezüst értékcsökkenéséből kifolyólag mutatkozó emelkedésnek egyformán kellene kihatnia minden áruajtára, s mindegyiknek egy harmad, egy negyed vagy egy ötöddel kellene drágulnia aszerint, amint az ezüst történetesen egy harmad, egy negyed vagy egy ötöd részét vesztette el előző értékének. Tudjuk azonban, hogy az élelmiszerek oly sokat vitatott és tárgyalt eddigi emelkedése a gabonánál jóval csekélyebb mértékben sújtott számos más élelmiszerajtát; ezt még olyanok is elismerik, akik a drágulást egyébként az ezüst értékcsökkenésével magyarázzák. Ilyen körülmények között ezeknek a másajta élelmiszereknek a drágulását nem lehet maradéktalanul az ezüst értékcsökkenésének a rovására írni. Más okok után is kell tehát kutatni. Azoknak az élelmiszerajtáknak az áremelkedését pedig, amelyek tényleg a gabonaár arányában drágultak, talán kellőképpen magyarázzák, a vélt ezüstértékcsökkenés figyelmen kívül hagyásával is, az előzőekben felsorakoztatott okok.

Ami mármost magát a gabonaárat illeti, ez századunk első hatvannégy évében, a legutóbbi sorozatos rendkívül rossz termések előtti időpontig, valamivel alacsonyabb volt, mint a múlt század utolsó hatvannégy évében. Ezt a tényt nem csupán a windsori piac számadásai, hanem valamennyi skóciai nyilvános fiar is igazolja, azonkívül több franciaországi piacra vonatkozó

olyan feljegyzés, amelyet szorgalmas és megbízható munkával Mr. Messance és Mr. Dupré de St. Maur kutatott fel. A bizonyító anyag jóval teljesebb, mint várható lett volna olyan adatok kapcsán, amelyeknek a megállapítása természetüknél fogva rop-pant körülményes.

A legutóbbi tíz-tizenkét esztendő magas gabonaárát kellőképpen magyarázzák a rossz termések, mindenféle ezüstérték-csökkenés feltételezése nélkül is.

Mindezek szerint az a nézet, hogy az ezüst értéke folyamatosan csökkenőben van, nyilván nem alapszik sem a gabona, sem az egyéb élelmiszerek árviszonyainak a helyes megfigyelésén.

Felhozhatná valaki, hogy bizonyos mennyiségű ezüstért ma, még a fentiekben vázolt kép szerint is, némely élelmiszer-fajtából csak jóval kisebb mennyiséget lehet vásárolni, mint lehetett valamikor a múlt században és hogy annak a megállapítása, vajon a változást az illető áruk drágulása vagy az ezüst értékének a csökkenése okozta, voltaképpen csak hiú és haszontalan megkülönböztetés és mit sem jelent annak a szempontjából, akinek csak meghatározott mennyiségű elvásárolni való ezüstje vagy rögzített pénzüjvedelme van. Nos, én igazán nem állítom, hogy valaki e különbség ismeretében olcsóbban vásárolhat, de a megkülönböztetés talán ennek ellenére sem teljesen haszontalan.

Hasznára talán azáltal válik a köznek, hogy rajta keresztül lehet a legegyszerűbb módon meggyőződni az ország jóléti viszonyairól. Amikor néhány élelmiszerfajta ára esetleg valóban azért emelkedik, mert az ezüst értéke esik, akkor tudjuk, hogy az áremelkedést egy olyan körülmény okozta, amelyből csak egyetlen következtetést lehet levonni, nevezetesen azt, hogy az amerikai bányák nagyon termőképeseek. Az ország jóléte, évi újratermelése ettől a körülménytől teljesen függetlenül is lehet fokról fokra romló, mint Portugália és Lengyelország esetében, vagy fokozatosan emelkedő, mint Európa legtöbb más országában. Amikor azonban néhány élelmiszerfajta ára azért emelkedik, mert emelkedik a termelésükre használt föld valóságos értéke, mert javul a föld termőképessége, vagy mert fejlett talajjavítási és földművelő módszerek hatására alkalmassá válik gabonatermesztésre is, akkor tudjuk, hogy az áremelkedést olyan körülmény okozta, amely a legvilágosabban tanúskodik amellett, hogy az ország fejlődik, jóléte növekvőben van, mert hiszen

minden nagyobb ország gazdagságának legnagyobb, leglényegesebb és legidőállóbb részét éppen a földje teszi. Így tehát igenis hasznára válik a köznek, vagy legalább is megnyugvást nyújthat neki a meggyőző bizonyíték, hogy gazdagságának legnagyobb, leglényegesebb és legidőállóbb része értékében tényleg növekedésben van.

Hasznos lehet a szóbanforgó megkülönböztetés a köz szempontjából még azért is, mert tájékoztatást nyújthat arra nézve, hogy miképpen is kell rendezni a dolgozó szegénység bizonyos rétegeinek a pénzben kifejezett javadalmazását. Ha ugyanis bizonyos élelmiszerfajtákban az áremelkedés az ezüst értékcsökkenésének a következménye, akkor ezt a javadalmazást, amennyiben nem volt már előzőleg is túlzottan magas, határozottan emelni kell az ezüstértékcsökkenés arányában. Nyilvánvaló, hogy ha ezt nem teszik, úgy a dolgozó szegénység jövedelme ugyanilyen arányú csökkenést szenved. Viszont, ha az áremelkedés azért következik be, mert feljavított termőképessége nyomán emelkedik az illető élelmiszerfajta termelésére használt föld értéke, akkor már jóval kényesebb kérdés, hogy milyen arányban kell, vagy kell-e egyáltalán emelni a pénzben kifejezett javadalmazást. A talajjavító és földművelő módszerek fejlődésével mindenfajta állati eredetű élelmiszer árának emelkednie, viszont mindenfajta növényi eredetű élelmiszer árának csökkennie kell a búza árához képest. Az állati eredetű táplálék árának azért kell emelkednie, mert az állattenyésztésre használt földek jó része a fejlett módszerek alkalmazásával most már gabonatermesztésre is alkalmassá tehető, s ezért a gabonaföldek utáni járadékot és profitot kell meghoznia a földesúr, illetve a bérlő számára. A növényi eredetű élelmiszerek árának viszont azért kell csökkennie, mert a fejlett módszerek hatására termőképesebbé válnak a földek és így bőség jelentkezik az ilyen élelmiszerek terén. A mezőgazdaság fejlődése ezenfelül magával hozza számos olyan növényi eledel meghonosodását, amelyet kevesebb földön és ugyanannyi munkával lehet termeszteni, mint a gabonát, s amely ezért olcsóbban kerül piacra. Ilyen a burgonya és a kukorica; az utóbbit nevezik általában indián gabonának. Ez a két növény jelenti az európai mezőgazdaság, sőt talán Európa egésze szempontjából is a leglényegesebb haladást, amelyet a kereskedelem és a hajózás kifejlődésének eddig köszönhetünk. Van azonkívül számos olyan növény, amelyet kezdetleges gazdálkodási

viszonyok között csak konyhakertben és csak ásóval, fejlettebb gazdálkodás mellett viszont már szántóföldi méretekből természetnek; ilyenek a répa- és káposztaféleségek stb. Ha tehát az egyik fajta élelem valóságos árának a fejlődéssel párhuzamosan okvetlenül emelkednie, úgy valamely másik fajta árának feltétlenül csökkennie kell, s ilyenkor meglehetősen kényes dolog megítélni, hogy milyen mértékben egyenlíti ki az egyik oldalon bekövetkező áremelkedést a másik oldalon mutatkozó árcsökkenés. Ha a tőkehús már elérte a maga árszintjét (és, úgy látszik, hogy talán a disznóhús kivételével Angliában már több, mint száz évvel ezelőtt majdnem mindenütt elérte), akkor az egyéb húsfajtáknál esetleg még bekövetkező áremelkedés az alsóbb néprétegek helyzetét már nem befolyásolja lényegesen. Anglia nagy részén a baromfi, a hal, a vad árának semmiféle emelkedése sem tud annyit rontani a szegények helyzetén, amennyit a burgonya árának a csökkenése javítani tud rajta.

A jelenlegi gabonaszűkében a szegénység persze szenved a magas ár súlyos terhe alatt. De viszonylagos bőség idején, tehát amikor a gabonaár nem magasabb az átlagnál, az egyéb nyers-termékfajták természetes áremelkedését nem nagyon érzi meg. Nehezebben viseli talán az olyan mesterséges áremelést, mint az egyes manufaktúratermékek, például a só, a szappan, a készbőr, a gyertya, a maláta, a sörök stb. árába foglalt adókat.

A fejlődés kihatása az ipari termékek valóságos árára

A fejlődés természetes hatása, hogy csökkenti majdnem minden ipartermék, s ezen belül kivétel nélkül minden ipari munka valóságos árát. A fejlődés természetes velejárói, mint a jobb gépek, a fejlettebb szaktudás, a helyesebb munkamegosztás és munkafelosztás folytán minden egyes termelési szakasz kevesebb munkát igényel, s noha a társadalmi jólét fokozódásával a munka valóságos árának jelentékenyen emelkednie kell, a szükséges munkamennyiség nagy mérvű csökkenése általában bőségesen kiegyenlíti minden lehetséges áremelkedést.

Persze van néhány olyan ipartermék is, amelynél a nyersanyagárak szükségzerű emelkedése jóval túlszárnyalja a munka folyamán alkalmazott fejlett módszerek minden előnyös kihatását. Az ács- és épületasztalosmunkánál, de a közönségesebb műasztalosmunkánál is, a faanyag valóságos árában a mezőgazdaság

fejlődése folytán szükségképpen jelentkező emelkedés mindig meghaladja a legjobb gépek, a legnagyobb szaktudás és a leg-helyesebb munkamegosztás és munkafelosztás révén elérhető összes előnyt.

Tény azonban az, hogy amely esetben a nyersanyag való-ságos ára nem, vagy nem nagy mértékben emelkedik, ott az ipari késztermék való-ságos ára lényegesen csökken.

Különösen feltűnő volt ez az árcsökkenés a jelen és a múlt század folyamán olyan ipartermékek-nél, amelyeknek a nyers-anya-ga valamilyen nem nemes fém. Ma mintegy húsz shillingért jobb óraszerkezet kapható, mint a múlt század közepén húsz fontért. Ugyanezen időszak folyamán nagyon jelentékeny volt az árcsökkenés a késes- és lakatosipar, a nem nemes fémet fel-dolgozó játékipar termékei, valamint az általában birminghami és sheffieldi áruk néven ismert iparcikkek terén. Ha nem is volt olyan mérvű, mint az órásiparban, ahhoz elég nagy volt, hogy általános meglepetést okozzon Európában, ahol ma mindenütt elismerik, hogy hasonló jó minőséget a dupla, sőt háromszoros árért sem tudnak előállítani. Nem igen van iparág, amelyben a munkamegosztást jobban ki lehetne fejleszteni, vagy amelyben a gépek alkalmazása oly sok irányú tökéletesítést tenne lehetővé, mint a nem nemes fémeket feldolgozó iparokban.

A posztóiparban az említett időszak alatt az árcsökkenés nem volt ennyire érezhető. Sőt úgy értesültem, hogy a külön-legesen finom posztó ára a legutóbbi huszonöt vagy harminc év folyamán a minőséghez képest inkább valamelyest emelke-dett, állítólag azért, mert kizárólagos nyersanyaga, a spanyol gyapjú, lényegesen drágult. Viszont úgy hallom, hogy a kizárólag angol gyapjúból készülő yorkshirei posztó ára a jelen század folya-mán tényleg jelentékenyen csökkent a minőséghez viszonyítva. Persze, mivel a minőség módfelett vitatható valami, minden ilyen vonatkozású közlést bizonyos óvatossággal fogadok.

A posztómanufaktúrákban a munkamegosztás ma körülbelül ugyanolyan, mint volt a múlt században, s az alkalmazott beren-dezések tekintetében sincsen lényeges különbség. Valami csekély fejlődés mégis csak lehetett mind a két területen, s ez okozhatott valamelyes árcsökkenést.

Sokkal inkább érzékelhető és kevésbé kétséges az árcsökkenés ténye, ha a posztóárak mai árát egy jóval régebbi időszakban, a tizenötödik század vége felé érvényes árával hasonlítjuk össze,

amikor a munkamegosztás valószínűleg még sokkal fejletlenebb volt s az alkalmazott berendezések még sokkal tökéletlenebbek voltak, mint ma.

1487-ben, VII. Henrik uralkodásának negyedik évében törvénybe iktatták, hogy „aki kicsinyben egy dupla széles yard legfinomabb bíborszínű vagy más legfinomabb kikészítésű festett posztót tizenhat shilling felett ad el, az minden így eladott yard után negyven shilling bírságot fizessen”. Tehát tizenhat shillinget, ami körülbelül ugyanannyi ezüstöt tartalmazott, mint ma huszonnégy shilling, abban az időben méltányos árnak tekintettek egy yard legfinomabb posztóért; minthogy pedig ez a törvény fényűzést korlátozó törvény volt, valószínű, hogy az ilyen posztót előzőleg általában ennél még valamivel drágábban adták. Ma egy guineat tekinthetünk az ilyen posztó legmagasabb árának. Még ha egyformának vesszük is a minőséget — holott a mai valószínűleg sokkal jobb — akkor is nyilvánvaló, hogy a legfinomabb posztó pénzben kifejezett ára a tizenötödik század vége óta jelentékenyen csökkent. A valóságos ár csökkenése azonban még ennél is sokkal számottevőbb. Abban az időben, s azután is még hosszú ideig, hat shilling és nyolc penny volt egy quarter búza átlagos ára. Tizenhat shilling tehát valamivel több, mint két quarter és három bushel búza árának felelt meg. Mivel a búza quartere ma huszonnyolc shilling, a finom posztó yardjának a valóságos ára akkoriban legalább mai három font, hat shilling és hat pennynek felelt meg. Tehát, aki annak idején megvásárolta, az annyi munkát és létfenntartási cikket kellett, hogy adjon érte, amennyi ma a mondott összegért kapható.

A durvább posztók valóságos ára is jelentékenyen csökkent ugyan, de még sem annyira, mint a finomabb posztóké.

1463-ban, IV. Edward uralkodásának harmadik évében törvénybe iktatták, hogy „gazdasági cseléd, napszámos, valamint városon vagy várfennhatósági területen kívül lakó iparos cselédje ne használjon vagy viseljen ruházatában olyan posztót, amelynek dupla széles yardja két shillingnél többbe kerül”. IV. Edward uralkodásának harmadik évében két shilling közel ugyanannyi ezüstöt tartalmazott, mint ma négy shilling. A ma yardonként négy shillingért kapható yorkshirei posztó azonban valószínűleg sokkal jobb minden olyan posztónál, amelyet abban az időben a legszegényebb rétegek ruházatkodása céljára készítettek. Így

tehát ruházatuknak még a pénzben kifejezett ára is valamivel olcsóbb ma, mint volt annak idején. A valóságos ára pedig egészen biztosan jóval olcsóbb. Akkoriban tíz pennyt tekintettek egy bushel búza mérsékelt és méltányos árának. Két shilling tehát két bushel és majdnem két peck búza ára volt, ami ma, busheljét három shilling hat pennyvel számítva, nyolc shilling és kilenc pennyt érne. Egy yard ilyen posztóért a szegény cselédnek annyi élelmiszernek megfelelő vásárlóerőről kellett lemondania, amennyi ma nyolc shilling és kilenc pennyért kapható. Mivel pedig itt a szigorú egyszerűséget célzó törvényről van szó, amely a szegények könnyelműségét és pazarlását korlátozza, nyilvánvaló, hogy ruházatkódásuk előzőleg általában még sokkal többbe került nekik.

Ugyanez a törvény megtiltotta a hasonló rendű embereknek, hogy olyan harisnyát viseljenek, amelynek az ára meghaladja páronként a tizennégy penny, ami mai pénzben körülbelül huszonnyolc penny. De tizennégy penny akkoriban egy bushel és csaknem két peck búza ára volt, ami mai pénzben, busheljét három shilling hat pennyvel számítva, öt shilling három pennynek felel meg. Ma ez bizony nagyon magas ár lenne a legszegényebbeknek egy pár harisnyáért; akkoriban mégis annyit kellett érte adniok, ami ennek a mai árnak felelt meg.

IV. Edward idejében a harisnyakötést valószínűleg még sehol sem ismerték Európában. A harisnyát közönséges posztóból készítették, s talán ezért is volt olyan drága. Angliában állítólag Erzsébet királynő volt az első, aki kötött harisnyát viselt; a spanyol nagykövettől kapta ajándékba.

Azokban a régi időkben mind a durva, mind a finom gyapjú-árut a mainál sokkal tökéletlenebb berendezéssel állították elő. Ebben az iparban azóta három igen nagy fontosságú tökéletesítésen kívül valószínűleg sok apróbb is született, s ezeknek ma már nehéz lenne megállapítani akár a számát, akár a jelentőségét. A három fontos tökéletesítés a következő: először, a rokka és az orsó helyettesítése a fonókerékkel, amely ugyanannyi munka igénybevételével több, mint kétszer annyit termel; másodsor, számos igen ötletes szerkezet használata, amely még ennél is nagyobb mértékben megkönnyíti és megrövidíti a gyapjú- és fésűsfonal feltekerését, vagy a vetülék és a lánc megfelelő elrendezését a szövőszékbe való behelyezés előtt, amely művelet e berendezések feltalálása előtt különösen hosszadalmas és vesződ-

séges lehetett ; harmadszor, a vízbentaposás helyett kallómalom alkalmazása a posztó vastagítására. A tizenhatodik század elején még nem ismerték sem a szél-, sem a vízmeghajtású telepeket, sem Angliában, sem pedig — amennyire én tudom — Európának más, az Alpoktól északra elterülő részén. Csak Itáliában váltak már valamivel korábban ismertté.

A vázolt körülmények talán megvilágítják valamennyire, hogy miért volt mind a durva, mind pedig a finom ipartermékek valóságos ára annyival magasabb a régi időkben, mint manapság. Jóval több munkába kerültek, mire piacra lehetett őket vinni. Éppen ezért, mire odakerültek, nagyobb mennyiségű munkát, vagy munka árát, lehetett értük kapni vagy cserélni.

A durva késztermékeket akkoriban valószínűleg Angliában is csak úgy állították elő, mint mindig mindenütt a világon, ahol a kézművesség és az ipar még gyermekcipőben jár. Valószínűleg házi kézműveskedéssel termelték őket ; majdnem minden család minden egyes tagja foglalkozott az előállításukkal, de csak alkalmoszerűen, amikor nem volt más dolga, s nem főfoglalkozás gyanánt, hogy azzal biztosítsa létfenntartása lényeges részét. Már korábban is említettük, hogy az ilyen módon létrehozott áru mindig olcsóbban kerül piacra annál, amely a munkás létfenntartását jelentő fő- vagy kizárólagos foglalkozásának a terméke. Ami viszont a finomabb késztermékeket illeti, azokat abban az időben nem Angliában állították elő, hanem Flandriában, ebben a gazdag kereskedő országban, ahol már akkor is, mint most, a kézművesség sokaknak volt a fő- vagy kizárólagos foglalkozása. Ezeket a termékeket, mint idegen eredetű árut, még vám is terhelte, ha más nem, úgy a királyt minden esetben megillető hajótonnavám vagy a súlyfontonkénti külkereskedelmi vám. Igaz, ez a vám nem volt nagyon magas. Akkoriban az európai gazdaságpolitika nem azon volt, hogy az idegen termékek behozatalát magas vámokkal gátolja, hanem inkább segítette a kereskedelmet, hogy minél olcsóbban tudja ellátni az ország nagyurait minden megkívánt olyan kényelemmel és fényűzési lehetőséggel, amellyel a hazai ipar nem tudott nekik szolgálni.

Ezek a körülmények talán megvilágítják valamennyire, hogy miért volt a durvább ipartermékeknek a finomabb termékekhez viszonyított valóságos ára olyan sokkal alacsonyabb, mint ma.

Ezt a meglehetősen hosszúra nyúlt fejezetet annak a megállapításával zárom, hogy a társadalomgazdasági viszonyok terén jelentkező minden fejlődés közvetve vagy közvetlenül abban az irányban hat, hogy emeli a valóságos földjáradékot, vagyis növeli a földesúr valóságos gazdagságát, fokozza azt a képességét, hogy mások munkáját, vagy munkájának az eredményét megvásárolja.

A talajjavítás és a földművelés terén mutatkozó fejlődés közvetlenül hat a mondott irányban, mert hiszen a földesúr részesedése a terméseredményben az eredmény növekedésével együtt nő.

Ugyancsak közvetlenül, de még nagyobb arányban hat a földjáradék növelése irányában az olyan emelkedés a mezőgazdasági nyerstermékek, például a vágóállatok valóságos árában, amely következménye a talajjavítás és földművelés terén mutatkozó kezdeti fejlődésnek, de azután okává válik a további fejlődésnek. Ilyenkor a földesúr részesedésének a valóságos értéke, a mások munkája feletti rendelkezési lehetősége nemcsak a terméseredmény arányában nő, hanem a részesedési arány maga is emelkedik. Mivel pedig a szóbanforgó nyerstermékek megtermelése nem igényel több munkát a valóságos ár emelkedése után, mint igényelt előtte, most már az eredmény kisebb részéből nyerhető vissza a munkát foglalkoztató tőke és annak a kialakult profitja, s így nyilvánvaló, hogy a földesúr részesedési aránya nagyobb lesz.

Közvetve ugyancsak a valóságos földjáradék növelése irányában hatnak még a munka termelőképességét fejlesztő mindazon tényezők is, amelyeknek a közvetlen hatása abban nyilvánul meg, hogy csökkentik az ipari termékek árát. A földesúr a nyerstermékek öt megillető részéből a saját fogyasztói szükségletét meghaladó részt, vagy ami ugyanaz, ennek a résznek az árát, ipartermékekre cseréli be. Minden ami az utóbbiak valóságos árát csökkenti, emeli az előbbieké árát. Más szóval, a változatlan mennyiségű nyerstermék megnövekedett mennyiségű ipartermékkel lesz egyenértékű, vagyis a földesúr kényelmesebben, pazarabbul és fényűzőbben élhet.

Minden, ami tényleg növeli a társadalom jólétét, minden a társadalmon belül végzett hasznos munka növekedése mindig úgy hat, hogy közvetve vagy közvetlenül növeli a földjáradékot. Ennek a többmunkának egy bizonyos hányadát természetesen

a földművelésre fordítják ; erre a célra több munkáskezet és több jószágot vesznek igénybe, a terméseredmény a ráfordított tőkével, a földjára pedig a terméseredménnyel nő.

A fentiekkel ellentétes körülmények, mint a talajjavítás és földművelés elhanyagolása, egyes mezőgazdasági nyerstermékfajták valóságos árának az esése, az ipari termékek valóságos árának a kézművesség és ipar hanyatlása folytán bekövetkező emelkedése, a társadalmi jólét szintjének a süllyedése ezzel szemben mind olyan tényezők, amelyeknek a hatására a földesúr valóságos gazdagsága csökken, vagyis csökken az a képessége, hogy mások munkáját, vagy munkájának az eredményét a maga számára megszerezze.

Minden ország egész évi termelése, vagy ami ugyanaz, ennek a termelésnek az ára, amint azt már megállapítottuk, természetesen három részre oszlik : munkabérre, földjára és tőkeprofitra, s ezek három egymástól különböző társadalmi réteg jövedelmét képezik, és pedig a járadékból, a munkabérből és a profitból élők jövedelmét. Ebből a három nagy rétegből épül fel elsősorban minden civilizált társadalom, s végső soron ennek a jövedelme képezi minden más réteg jövedelmének a forrását.

E három nagy réteg közül az elsőnek az érdekei, amint az az imént elmondottakból kitűnik, szorosan és elválaszthatatlanul kapcsolódik az egész társadalom általános érdekeihez. Ami elősegíti vagy akadályozza az egyiket, okvetlenül elősegíti vagy akadályozza a másikat is. Így tehát amikor valamilyen kereskedelmi vagy gazdaságpolitikai rendszabály meghozataláról van szó, a földesurak tulajdonképpen sohasem vezethetik félre az államot abból a célból, hogy saját rétegük különleges érdekeit töljék előtérbe, legalább is addig nem, amíg csak valamelyest is képesek a saját érdekeiket helyesen felfogni. Sajnos, túl gyakran hiányos a tudásuk ahhoz, hogy akár csak megközelítőleg is helyesen ismerjék fel az érdekeiket. A három réteg közül az övék az egyetlen, amely munka és gond nélkül jut jövedelemhez ; a jövedelem szinte magától folyik be, egyéni tervektől és elgondolásoktól függetlenül. Biztos és kényelmes helyzetük természetes folyománya valami fölényes közöny, s ez okozza, hogy számtalan esetben nemcsak tudatlanok, de egyszerűen képtelenek annyi szellemi erőfeszítésre, amennyivel előre láthatnák és megérthetnék egy-egy rendszabály szükségszerű következményeit.

A második rétegnek, a munkából élők rétegének az érdekei éppen olyan szorosan összefüggenek az egész társadalom érdekeivel, mint az elsőé. Láttuk, hogy a munkabérek akkor a legmagasabbak, amikor a munka iránti kereslet állandóan növekvőben van, vagyis amikor évről évre egyre több munkára van szükség. De mihelyt ez az igazi társadalmi jólét nem fokozódik tovább, hanem ugyanazon a szinten állandóvá válik, a munkás bére hamarosan annyira csökken, hogy abból még éppen csak el tudja tartani a családját és fenn tudja tartani a fajtáját. Ha a gazdasági életben hanyatlás is mutatkozik, a munkabérszint még mélyebbre süllyed. A gazdasági fellendülés bizonyára több jót hoz a földesurak, mint a munkások rétegének, de nincsen réteg, amely a munkásénál keservebben szenvedne a gazdasági hanyatlás idején. Noha a munkás érdekei szorosan összefüggenek a társadalom egészének az érdekeivel, ő maga azokat és a köztük fennálló összefüggést nem képes megérteni. Helyzetéből folyik, hogy még tájékozódásra sincsen ideje; nevelése, életkörülményei pedig általában olyanok, hogy még annak a megítélésére sem alkalmas, amiről esetleg tökéletesen tájékozott. A közügyekben éppen ezért alig is hallani a szavát, s még kevésbé veszik azt figyelembe; kivétel az olyan eset, amikor maguk a munkaadók buzdítják, úszítják a felzúdulásra és segítik őt, de nem az ő, hanem a saját céljaik érdekében.

A harmadik réteg a munkaadók rétege, azoké, akik profitból élnek. A profitszerzés céljából befektetett tőke mozgatja minden társadalom munkájának a túlnyomó részét. A tőkebefektetők tervei és célkitűzései szabályozzák és irányítják az összes legfontosabb munkaműveletet, de minden tervük és elgondolásuk végső célja a profit. Viszont a profitráta, a járadéktól és a munkabértől eltérően, nem emelkedik a jólét fokozódásával és nem esik a gazdasági hanyatlással. Ellenkezőleg, természeténél fogva alacsony a gazdag és magas a szegény országokban, a legmagasabb pedig mindig a közvetlen gazdasági összeomlás előtt álló országokban lesz. Az összefüggés ennek a harmadik rétegnek az érdekei és az egész társadalom általános érdekei között tehát nem ugyanaz, mint a másik két réteg esetében. Ezen a rétegen belül általában két csoport, a kereskedők és a nagyiparosok csoportja foglalkoztatja a termeléshez szükséges tőke zömét; gazdagságánál fogva ez a két csoport áll a közfigyelem középpontjában. Mivel ezek az emberek egész életükben tervekkel és

számításokkal foglalkoznak, általában élesebb az eszük és tisztábban látnak, mint a legtöbb földesúr. Minthogy azonban gondolataik rendszerint sokkal inkább a saját üzletük, mint a köz érdekei körül összpontosulnak, nézeteik, még ha a legőszintébbek is (márpedig egyáltalán nem mindig azok), sokkal megbízhatóbbak az első, mint a második vonatkozásban. Fölényüket a földesurakkal szemben nem annyira az adja meg, hogy jobban tudják, mi a köz érdeke, hanem inkább az, hogy tisztábban látják a saját érdeküket, mint a földesurak a magukét. Saját érdekeik fölényesen helyes felismerése vezet gyakran arra, hogy visszaélnek a földesúr nagylelkűségével, eléri nála, hogy dőrien, de becsületes meggyőződéssel higgye, hogy nem a saját, hanem az ő érdekeik fedik egyben a köz érdekét is. Az üzletemberek érdeke valamiben persze mindig és minden téren különbözik a köz érdekétől, vagy éppen ellentétes vele. Lényegében mindig az az érdekük, hogy a piac táguljon, a verseny pedig minél szűkebb keretek között folyjon. A piac bővülése általában inkább jó a köz szempontjából, de a versenykeretek szűkítése mindig árt neki, s csak arra jó, hogy a természetesnél nagyobb profitot biztosítson az üzletembereknek, akik így a saját előnyükre képtelen adókkal terhelik a polgártársaikat. Bármilyen új kereskedelmi törvényt vagy rendszabályt javasoljon is ez a réteg, a javaslatot mindig nagy elővigyázatossággal kell fogadni, elfogadni pedig sohasem szabad anélkül, hogy előzőleg hosszan és gondosan megvizsgáltuk volna, nemcsak messzemenő lelkiismeretességgel, hanem kifejezetten gyanakvó éberséggel. Olyan emberektől származik ugyanis, akiknek az érdeke sohasem fedi teljesen a köz érdekét, sőt általában az az érdekük, hogy a közönséget megtévesszék és a bizalmával visszaéljenek, s akik számos esetben nem is átallják sem a megtévesztést, sem a visszaélést.

BÚZAÁRAK

12 év	Egy quarter búza ára az egyes években	Ugyanazon év különböző árainak átlaga	Az egyes évek átlagairól mai pénzben
	£ s. d.	£ s. d.	£ s. d.
1202	0 12 0	— — —	1 16 0
1205	$\left. \begin{array}{l} 0 12 0 \\ 0 13 4 \\ 0 15 0 \end{array} \right\}$	0 13 5	2 0 3
1223	0 12 0	— — —	1 16 0
1237	0 3 4	— — —	0 10 0
1243	0 2 0	— — —	0 6 0
1244	0 2 0	— — —	0 6 0
1246	0 16 0	— — —	2 8 0
1247	0 13 5	— — —	2 0 0
1257	1 4 0	— — —	3 12 0
1258	$\left. \begin{array}{l} 1 0 0 \\ 0 15 0 \\ 0 16 0 \end{array} \right\}$	0 17 0	2 11 0
1270	$\left. \begin{array}{l} 4 16 0 \\ 6 8 0 \end{array} \right\}$	5 12 0	16 16 0
1286	$\left. \begin{array}{l} 0 2 8 \\ 0 16 0 \end{array} \right\}$	0 9 4	1 8 0
		Összesen	<hr style="width: 100%;"/> 35 9 3
		Átlagár	<hr style="width: 100%;"/> 2 19 1¼

BÚZAÁRAK — *Folytatás*

12 év	Egy quarter búza ára az egyes években			Ugyanazon év különböző árainak átlaga			Az egyes évek átlagárai mai pénzben		
	£	s.	d.	£	s.	d.	£	s.	d.
1339	0	9	0	—	—	—	1	7	0
1349	0	2	0	—	—	—	0	5	2
1359	1	6	8	—	—	—	3	2	2
1361	0	2	0	—	—	—	0	4	8
1363	0	15	0	—	—	—	1	15	0
1369	$\left. \begin{array}{l} 1 \quad 0 \quad 0 \\ 1 \quad 4 \quad 0 \end{array} \right\}$			1	2	0	2	9	4
1379	0	4	0	—	—	—	0	9	4
1387	0	2	0	—	—	—	0	4	8
1390	$\left. \begin{array}{l} 0 \quad 13 \quad 4 \\ 0 \quad 14 \quad 0 \\ 0 \quad 16 \quad 0 \end{array} \right\}$			0	14	5	1	13	7
1401	0	16	0	—	—	—	1	17	4
1407	$\left. \begin{array}{l} 0 \quad 4 \quad 4\frac{3}{4} \\ 0 \quad 3 \quad 4 \end{array} \right\}$			0	3	10	0	8	11
1416	0	16	0	—	—	—	1	12	0
				Összesen			15	9	4
				Átlagár			1	5	$9\frac{1}{3}$

BÚZAÁRAK — *Folytatás*

12 év	Egy quarter búza ára az egyes években			Ugyanazon év különböző árainak átlaga			Az egyes évek átlagárai mai pénzben		
	£	s.	d.	£	s.	d.	£	s.	d.
1423	0	8	0	—	—	—	0	16	0
1425	0	4	0	—	—	—	0	8	0
1434	1	6	8	—	—	—	2	13	4
1435	0	5	4	—	—	—	0	10	8
1439	{ 1	0	0 }	1	3	4	2	6	8
	{ 1	6	8 }						
1440	1	4	0	—	—	—	2	8	0
1444	{ 0	4	4 }	0	4	2	0	8	4
	{ 0	4	0 }						
1445	0	4	6	—	—	—	0	9	0
1447	0	8	0	—	—	—	0	16	0
1448	0	6	8	—	—	—	0	13	4
1449	0	5	0	—	—	—	0	10	0
1451	0	8	0	—	—	—	0	16	0
				Összesen			12	15	4
				Átlagár			1	1	3½

BÚZAÁRAK — *Folytatás*

12 év	Egy quarter búza ára az egyes években			Ugyanazon év különböző árainak átlaga			Az egyes évek átlagárai mai pénzben		
	£	s.	d.	£	s.	d.	£	s.	d.
1453	0	5	4	—	—	—	0	10	8
1455	0	1	2	—	—	—	0	2	4
1457	0	7	8	—	—	—	0	15	4
1459	0	5	0	—	—	—	0	10	0
1460	0	8	0	—	—	—	0	16	0
1463	$\left. \begin{array}{l} 0 \quad 2 \quad 0 \\ 0 \quad 1 \quad 8 \end{array} \right\}$			0	1	10	0	3	8
1464	0	6	8	—	—	—	0	10	0
1486	1	4	0	—	—	—	1	17	0
1491	0	14	8	—	—	—	1	2	0
1494	0	4	0	—	—	—	0	6	0
1495	0	3	4	—	—	—	0	5	0
1497	1	0	0	—	—	—	1	11	0
							Összesen		
							8	9	0
							Átlagár		
							0	14	1

BÚZAÁRAK — *Folytatás*

12 év	Egy quarter búza ára az egyes években			Ugyanazon év különböző árainak átlaga			Az egyes évek átlagárai mai pénzben		
	£	s.	d.	£	s.	d.	£	s.	d.
1499	0	4	0	—	—	—	0	6	0
1504	0	5	8	—	—	—	0	8	6
1521	1	0	0	—	—	—	1	10	0
1551	0	8	0	—	—	—	0	2	0
1553	0	8	0	—	—	—	0	8	0
1554	0	8	0	—	—	—	0	8	0
1555	0	8	0	—	—	—	0	8	0
1556	0	8	0	—	—	—	0	8	0
1557	$\left. \begin{array}{l} (0 \quad 4 \quad 0) \\ 0 \quad 5 \quad 0 \\ 0 \quad 8 \quad 0 \\ (2 \quad 13 \quad 4) \end{array} \right\}$			0	17	8½	0	17	8½
1558	0	8	0	—	—	—	0	8	0
1559	0	8	0	—	—	—	0	8	0
1560	0	8	0	—	—	—	0	8	0
Összesen							6	0	2½
Átlagár							0	10	0 ⁵ / ₁₂

BÚZAÁRAK — *Folytatás*

12 év	Egy quarter búza ára az egyes években			Ugyanazon év különböző árainak átlaga			Az egyes évek átlagairól mai pénzben		
	£	s.	d.	£	s.	d.	£	s.	d.
1561	0	8	0	—	—	—	0	8	0
1562	0	8	0	—	—	—	0	8	0
1574	{ 2 16 0 1 4 0 }			2	0	0	2	0	0
1587	3	4	0	—	—	—	3	4	0
1594	2	16	0	—	—	—	2	16	0
1595	2	13	0	—	—	—	2	13	0
1596	4	0	0	—	—	—	4	0	0
1597	{ 5 4 0 4 0 0 }			4	12	0	4	12	0
1598	2	16	8	—	—	—	2	16	8
1599	1	19	2	—	—	—	1	19	2
1600	1	17	8	—	—	—	1	17	8
1601	1	14	10	—	—	—	1	14	10
				Összesen			28	9	4
				Átlagár			2	7	5½

A LEGJOBB MINŐSÉGŰ VAGY LEGDRÁGÁBBAN MEGFIZETETT BÚZA
KILENC BUSHELES QUARTERÉNEK A WINDSORI PIACON KISASSZONY
NAPJÁN ÉS SZENT MIHÁLY NAPJÁN ÉVRŐL ÉVRE KIALAKULT ÁRA
1595-TŐL 1764-IG, MINDKÉT ÉVET IS BELEÉRTVE; AZ EGYES ÉVEKRE
MEGADOTT ÁR MINDIG A KÉT PIACI NAP LEGMAGASABB ÁRAINAK A
KÖZÉPÉRTÉKE

A búza quartere				A búza quartere			
Év	£	s.	d.	Év	£	s.	d.
1595	2	0	0	1621	1	10	4
1596	2	8	0	1622	2	18	8
1597	3	9	6	1623	2	12	0
1598	2	16	8	1624	2	8	0
1599	1	19	2	1625	2	12	0
1600	1	17	8	1626	2	9	4
1601	1	14	10	1627	1	16	0
1602	1	9	4	1628	1	8	0
1603	1	15	4	1629	2	2	0
1604	1	10	8	1630	2	15	8
1605	1	15	10	1631	3	8	0
1606	1	13	0	1632	2	13	4
1607	1	16	8	1633	2	18	0
1608	2	16	8	1634	2	16	0
1609	2	10	0	1635	2	16	0
1610	1	15	10	1636	2	16	8
1611	1	18	8				
1612	2	2	4				
1613	2	8	8				
1614	2	1	8½				
1615	1	18	8				
1616	2	0	4				
1617	2	8	8				
1618	2	6	8				
1619	1	15	4				
1620	1	10	4				
	26)	54	0				
		2	1				
			6½				
			6 ⁹ / ₁₃				

A búza quartere				A búza quartere			
Év	£	s.	d.	Év	£	s.	d.
1637	2	13	0	Áthozat	79	14	10
1638	2	17	4	1671	2	2	0
1639	2	4	10	1672	2	1	0
1640	2	4	8	1673	2	6	8
1641	2	8	0	1674	3	8	8
1642*	0	0	0	1675	3	4	8
1643	0	0	0	1676	1	18	0
1644	0	0	0	1677	2	2	0
1645	0	0	0	1678	2	19	0
1646	2	8	0	1679	3	0	0
1647	3	13	8	1680	2	5	0
1648	4	5	0	1681	2	6	8
1649	4	0	0	1682	2	4	0
1650	3	16	8	1683	2	0	0
1651	3	13	4	1684	2	4	0
1652	2	9	6	1685	2	6	8
1653	1	15	6	1686	1	14	0
1654	1	6	0	1687	1	5	2
1655	1	13	4	1688	2	6	0
1656	2	3	0	1689	1	10	0
1657	2	6	8	1690	1	14	8
1658	3	5	0	1691	1	14	0
1659	3	6	0	1692	2	6	8
1660	2	16	6	1693	3	7	8
1661	3	10	0	1694	3	4	0
1662	3	14	0	1695	2	13	0
1663	2	17	0	1696	3	11	0
1664	2	0	6	1697	3	0	0
1665	2	9	4	1698	3	8	4
1666	1	16	0	1699	3	4	0
1667	1	16	0	1700	2	0	0
1668	2	0	0				
1669	2	4	4				
1670	2	1	8				
Átvitel	79	14	10	60	153	1	8
					2	11	0½

* Hiányzó adat. Az 1646. évi árat Fleetwood püspök adta meg.

A búza quartere				A búza quartere			
Év	£	s.	d.	Év	£	s.	d.
1701	1	17	8	Áthozat	69	8	8
1702	1	9	6	1734	1	18	10
1703	1	16	0	1735	2	3	0
1704	2	6	6	1736	2	0	4
1705	1	10	0	1737	1	18	0
1706	1	6	0	1738	1	15	6
1707	1	8	6	1739	1	18	6
1708	2	1	6	1740	2	10	8
1709	3	18	6	1741	2	6	8
1710	3	18	0	1742	1	14	0
1711	2	14	0	1743	1	4	10
1712	2	6	4	1744	1	4	10
1713	2	11	0	1745	1	7	6
1714	2	10	4	1746	1	19	0
1715	2	3	0	1747	1	14	10
1716	2	8	0	1748	1	17	0
1717	2	5	8	1749	1	17	0
1718	1	18	10	1750	1	12	6
1719	1	15	0	1751	1	18	6
1720	1	17	0	1752	2	1	10
1721	1	17	6	1753	2	4	8
1722	1	16	0	1754	1	14	8
1723	1	14	8	1755	1	13	10
1724	1	17	0	1756	2	5	3
1725	2	8	6	1757	3	0	0
1726	2	6	0	1758	2	10	0
1727	2	2	0	1759	1	19	10
1728	2	14	6	1760	1	16	6
1729	2	6	10	1761	1	10	3
1730	1	16	6	1762	1	19	0
1731	1	12	10	1763	2	0	9
1732	1	6	8	1764	2	6	9
1733	1	8	4				
Átvitel	69	8	8	64)	129	13	6

A búza quartere				A búza quartere			
Év	£	s.	d.	Év	£	s.	d.
1731	1	12	10	1741	2	6	8
1732	1	6	8	1742	1	14	0
1733	1	8	4	1743	1	4	10
1734	1	18	10	1744	1	4	10
1735	2	3	0	1745	1	7	6
1736	2	0	4	1746	1	19	0
1737	1	18	0	1747	1	14	10
1738	1	15	6	1748	1	17	0
1739	1	18	6	1749	1	17	0
1740	2	10	8	1750	1	12	6
10)	18	12	8	10)	16	18	2
	1	17	3 ¹ / ₅		1	13	9 ⁴ / ₅

MÁSODIK KÖNYV

A TŐKE TERMÉSZETE, FELHALMOZÁSA ÉS FOGLALKOZTATÁSA

MÁSODIK KÖNYV

A TŐKE TERMÉSZETE, FELHALMOZÁSA ÉS FOGLALKOZTATÁSA

BEVEZETÉS

A társadalom kezdetleges állapotában, amikor még nincsen munkamegosztás, ritka a csere, és minden ember mindent, ami kell neki, maga állít elő, nincs szükség készletek előzetes gyűjtésére, felhalmozására ahhoz, hogy az élet a maga medrében folyjon. Minden ember a maga munkájával fedezi a szükségleteit úgy ahogy tudja és akkor, amikor éppen felmerülnek. Ha éhes, vadászni megy az erdőbe, ha elkopott a gúnyája, az első elejtett nagyobb állat bőrébe burkolózik, s ha omladozik a kunyhója, a kezeügyébe eső fával, tőzeggel tőle telhetően megjavítja.

De mihielyt a munkamegosztás teljesen kifejlődött, az egyén felmerülő szükségleteinek már csak egy kis töredékét tudja abból fedezni, amit maga képes előállítani, túlnyomó részét más egyének munkatermékeivel elégíti ki; ezeket a saját munkatermékeivel vagy, ami ugyanaz, azok árából vásárolja meg. Erre persze csak akkor kerülhet sor, amikor a saját munkája terméke már kész, sőt amikor azt már el is adta. Ebből viszont az következik, hogy előzőleg valahol valakinek elegendő készletet kellett gyűjtenie az egyén eltartására legalább addig, amíg az egyén terméke elkészül és eladásra kerül, valamint a munkájához szükséges nyersanyagokból és szerszámokból. A takács nem szentelheti magát kizárólag a mesterségének, ha valahol — akár nála, akár másnál — nem gyűlt fel előzőleg megfelelő készlet egyrészt létfenntartása biztosítására, másrészt nyersanyaggal és szerszámokkal való ellátására addig, amíg szövetét elkészíti és el is adja. Nyilvánvaló, hogy a takács csak az után fordíthatja huzamosan minden idejét a szakmájára, amikor a felhalmozás már megtörtént.

Abból, hogy a készletfelhalmozásnak a dolgok természete szerint meg kell előznie a munkamegosztást, önként adódik, hogy a munkát csak olyan mértékben lehet még tovább megosztani, amilyen mértékben egyre több és több készlet gyűlt fel előzően. Adott számú ember pedig nagyjából olyan arányban tud egyre több nyersanyagot feldolgozni, amilyen arányban egyre jobban megosztják egymás között a munkát, s minél egyszerűbb műveletekre bontják le az egy-egy ember által elvégzendő feladatot, annál számosabb olyan új gép feltalálása válik lehetővé, amely megkönnyíti és megrövidíti a munkát. Így tehát a fejlődő munkamegosztású társadalomban változatlan számú munkáskéz foglalkoztatásához változatlan élelmiszerkészlet, de nagyobb anyag- és szerszámkészlet előzetes felhalmozására van szükség, mint volt a társadalom megelőző kezdetlegesebb korszakában. Csakhogy a munkamegosztás fokozódó kifejlődésével rendszerint szaporodik a munkáskezek száma is; vagy talán helyesebben: a munkások számbeli szaporodása teszi lehetővé munkanemek szerinti megosztásukat és osztályozásukat.

Az előzetes készletfelhalmozás nemcsak előfeltétele a munka termelőereje nagyarányú kifejlesztésének, hanem ugyanolyan mértékben természetesen serkentője is. Aki a készleteit munkáskezek foglalkoztatására fordítja, az persze azon van, hogy azok minél több terméket állítsanak elő, s ezért igyekszik közöttük a munkát a legcélszerűbben megosztani és őket a legjobb munkaeszközökkel ellátni, amelyeket el tud képzelni vagy be tud szerezni. Ilyen irányú törekvéseit általában készletei nagysága és az azok révén foglalkoztatható munkások száma arányában tudja megvalósítani. Így azután a készletek szaporodásának megfelelően nemcsak a termelőágak száma nő mindenütt, de jelentékenyen nagyobb lesz az egyes termelőágakon belül előállított termékek mennyisége is.

Ezek volnának tehát nagy általánosságban a növekvő készletfelhalmozásnak a kihatásai az iparágakra és azokon belül a termelőerőre.

A jelen könyvben arra törekszem, hogy kifejtssem a készletek természetét, különféle tőkéké váló felhalmozódásuknak, s e tőkék különféle foglalkoztatásának a következményeit. A könyv öt fejezetre oszlik. Az elsőben igyekszem kimutatni, hogy milyen részekre vagy fajtákra oszlik szükségszerűen mind az egyén, mind valamely társadalom tőkéje. A másodikban tőlem telhetően megvilágítom a pénznek mint a társadalom tőkéje egy sajátos

részének a természetét és működését. A felhalmozott készletekből kialakult tőkét tulajdonosa vagy maga foglalkoztatja, vagy kölcsönadja másnak ; a harmadik és negyedik fejezetben azt igyekszem tisztázni, miként hat és működik ez a tőke az egyik, illetve a másik esetben. Az ötödik és egyben az utolsó fejezetben a különféle hatásokat tárgyalom, amelyeket a tőke más-más területen történő felhasználása gyakorol egyrészt az ipari, másrészt a mezőgazdasági termelés méreteire.

ELSŐ FEJEZET

A TŐKE MEGOSZLÁSA

Akinek csak annyi a jóságkészlete, amennyiből néhány napig vagy hétig megél, nem igen gondolhat arra, hogy valamilyen jövedelmet is húzzon belőle. A lehető legtakarékosabban él vele, s azon van, hogy munkájával szerezzon valamit és pótolja azt, amit fogyaszt, mielőtt mindenét felélné. Jövedelmének egyedüli forrása a saját munkája. Általában ez a dolgozó szegénység helyzete mindenütt a világon.

Akinek azonban akkora a jóságkészlete, amennyiből hónapokig, esetleg évekig is megélhet, az már természetesen arra törekszik, hogy annak a zöméből jövedelmet húzzon, s csak annyit tartalékol, amennyi közvetlen fogyasztásra kell neki addig, amíg a jövedelemforrás meg nem indul. Teljes jóságkészlete ezek szerint két részre oszlik. Azt a részt, amelytől jövedelmet vár, a tőkéjének nevezzük. A másik rész a közvetlen fogyasztói szükségletét fedezi; ez állhat először abból, amit összkészletéből már eredetileg erre a célra tartalékol, másodsor abból, ami bármilyen más jövedelmi forrásából folyik be hozzá, harmadsor olyan javakból, amelyeket e két alap bármelyikéből már a megelőző években beszerzett és még nem használt el, mint ruhaneműt, lakberendezést és hasonlókat. E három részből vagy azok egyikéből-másikából tevődik össze az a készlet, amelyet az emberek a közvetlen fogyasztás céljára általában fenntartanak.

Tőkét két módon lehet úgy foglalkoztatni, hogy jövedelmet vagy profitot hozzon befektetőjének.

Először: felhasználhatjuk mezőgazdasági vagy ipari termékek előállítására, vagy pedig áruk vásárlására, hogy azokat

profitál újból eladjuk. Az így befektetett tőke azonban nem hoz sem jövedelmet, sem profitot addig, amíg változatlan alakban vagy a befektető birtokában marad. A kereskedő áruja nem hoz sem jövedelmet, sem profitot, amíg azt pénzért el nem adta, pénze pedig megint nem hoz neki semmit, amíg nem cseréli be újra árura. A befektető tőkéje tehát állandóan eltávozik tőle az egyik alakban és visszatér hozzá a másikban, s csak ez a körforgása, alakváltozásainak ez az egymásutánja az, ami profitot eredményezhet. Éppen ezért ezt a fajta tőkét nagyon találóan forgótőkének nevezhetjük.

Másodsor: felhasználható a tőke földbirtokok feljavítására vagy hasznos gépek, ipari szerszámok és más olyan javak megvásárlására, amelyek tulajdonoscsere vagy további körforgás nélkül is hoznak jövedelmet vagy profitot. Az ilyen tőke ennél fogva, szintén találóan, állótőkének nevezhető.

Az álló- és forgótőke egymásközi aránya erősen különbözik a foglalkoztatási területek szerint.

A kereskedő tőkéje például teljes egészében forgótőke. Nincsen szüksége felszerelésre, szerszámra, hacsak a bolt- vagy raktárhelyiséget nem tekintjük annak.

Az önálló kézműves vagy az iparosmester viszont kénytelen tőkájének egy részét a mesterségéhez szükséges felszerelésbe fektetni. Ez a rész egyes iparokban csekély, de másokban igen tekintélyes. A szabómester minden szerszáma esetleg csak egy csomag tű. A cipésmesteré, ha nem is sokkal, de már valamivel drágább felszerelés. A takácsé még költségesebb, mint a cipészé. De minden ilyen mester tőkájének a zöme forgótőke munkabér és anyag alakjában, amely azután a profittal együtt a késztermék árában térül meg.

Az ipartelepeknek már jóval nagyobb állótőkére van szükségük. Így például a nagy vasművek ércolvasztóinak, kovácsoló- és darabolóműhelyeinek a megépítése és berendezése igen nagy kiadásokat jelent. A szénbányákban és egyéb bányaművekben a víztelenítéshez és más célokra szükséges gépi berendezések általában még az előbbieknél is költségesebbek.

A földbérlő tőkájének a földművelőeszközökben lekötött része állótőke, a gazdasági cselédek bérére és eltartására fordított rész pedig forgótőke. Az előbbi akkor hoz neki profitot, ha a maga használatára megtartja, az utóbbi akkor, ha mindig újból kiadja. Igavonó barmainak az ára vagy értéke éppen úgy állótőke, mint

a mezőgazdasági eszközöké, eltartásuk költsége viszont ugyanúgy forgótőke, mint a gazdasági cselédség eltartási költsége. A bérlő azzal tesz szert profitra, hogy az igavonó állatot saját használatára megtartja, tartási költségeiket pedig folyamatos kiadásokkal fedezi. Ezzel szemben a nem munkára, hanem hizlalásra és eladásra beszerzett és nevelt állatnak mind az ára, mind pedig az eltartása forgótőke. Itt a bérlő profitja abból származik, hogy ezt a tőkét forgatja. Állattenyésztő vidéken a birkanyájak és baromcsordák, amelyeket nem munkára, nem is eladásra, hanem azért nevelnek, hogy a gyapjúból, a tejből és a szaporulattól húzzanak hasznot, állótőkéket képviselnek. A profit forrása az állomány megőrzése. Az állomány fenntartási költsége megint forgótőke; profitja a forgatás tényéből fakad. A forgótőke a maga profitjával és az állótőkére eső profittal együtt az eladott gyapjú, tej és szaporulat árában térül meg. Helyesen felfogva a vetőmag értéke is teljes egészében állótőke. Állandóan vándorol ugyan a talaj és a magtár között, de gazdát nem cserél, nincsen tehát a szó helyes értelmezése szerinti körforgása. A bérlő profitja nem az eladásból, hanem a vetést meghaladó aratásból ered.

Az ország, illetve társadalom egész jószágkészlete egyenlő a lakosok, illetve tagok egyenkénti jószágkészleteinek az összegével, ennél fogva ugyanarra a három részre oszlik, s minden résznek megvan a maga sajátos működése és külön rendeltetése.

Az első a közvetlen fogyasztásra tartalékkolt rész; jellemzője, hogy sem jövedelmet, sem profitot nem hoz. Ez a rész élelmiszerek, ruházat, házberendezési tárgyak és hasonló javak olyan készleteiből tevődik össze, amelyeket tényleges fogyasztóik korábban megvásároltak, de még nem éltek fel vagy használtak el. Ehhez a részhez tartoznak az országban adott időpontban meglévő és csak lakás céljára szolgáló összes házak is. Amit lakóházba fektettek, az abban a pillanatban megszűnik tőke gyanánt működni, illetve jövedelmet hozni, amelyben a tulajdonos maga költözködik a házba. A lakóház mint olyan, semmivel sem növeli lakója jövedelmét; kétségtelenül rendkívül hasznos a számára, de kizárólag olyan értelemben, mint a ruházata vagy a bútorzata, amely pedig mind csak kiadást jelent, de jövedelmet nem. Mivel a bérbeadott lakóháznak saját termelőereje nincsen, lakójának a lakbért valamilyen más eredetű, munkából, tőkéből vagy földből származó jövedelemből kell fizetnie. A ház tehát

hozhat ugyan jövedelmet a tulajdonosának, s az ő szempontjából tőke gyanánt működik, de nem jelenthet jövedelmet a közgazdálkodása szemszögéből nézve, nem teljesítheti a tőke feladatát és a legcsekélyebb mértékben sem képes növelni a nép egészségének a jövedelmét. Vannak esetek, amikor ruházati cikkek, lakberendezési kellékek is hoznak jövedelmet. Ahol gyakoriak a jelmezbálok, ott önálló üzletág a jelmezkölcsönzés. Kárpitosok gyakran adnak kölcsön bútordarabokat havi vagy éves bérletben. Temetésrendezők a végtisztesség kellékeit nap- vagy hét-számra adják bérbe. Sokan adnak bérbe házat bútorozva és bért kapnak nemcsak a ház, de külön a bútor használatáért is. Az ilyen dolgokból eredő jövedelem azonban végső soron mindig valamilyen más jövedelemforrásból származik. Az egyén vagy a társadalom közvetlen fogyasztásra tartalékolt javai között egy sincs, amely lassabban használnódna el, mint a ház. A ruha évekig eltart, a bútor egy fél vagy egész századon át, de a ház, ha jól megépítették és gondosan karbantartják, több száz évig is használható. Noha teljes elhasználódásának az időpontja távolabbi, azért a ház mégis éppen úgy valóságos, közvetlen fogyasztásra tartalékolt jószág, mint akár a ruha, akár a bútor.

A második a három rész közül, amelyre a társadalom jószágkészlete megoszlik, az állótőke; jellemzője, hogy körforgás és tulajdonoscseré nélkül hoz jövedelmet vagy profitot; főképpen a következő négy kategóriát öleli fel.

Először, a hasznos munkát megkönnyítő és megrövidítő gépeket és szerszámokat.

Másodszor, a hasznos épületeket, amelyekből jövedelme származik egyrészt a tulajdonosnak, aki bérbeadja őket, másrészt használójuknak, aki bért fizet értük; ilyenek az üzlet- és raktárhelyiségek, műhelyek, a gazdasági épületek a melléképítményekkel, az istállók, csűrök stb. Ezeket élesen meg kell különböztetni a lakóházaktól. A termelőeszközök egy fajtája gyanánt is felfoghatók.

Harmadszor, a földbirtokfeljavítást célzó, tehát az olyan hasznos befektetéseket, mint a talajtermősítés, vízvezetés, körülkerítés, trágyázás és minden, aminek a révén a talaj a földművelésre és növénytermesztésre a lehető legalkalmasabbá tehető. Teljesen jogos álláspont a birtokfeljavítást célzó befektetéseket úgy tekinteni, mint a hasznos munkát megkönnyítő és megrövidítő gépek beszerzését, amellyel a változatlan nagyságú forgó-

tőke foglalkoztatója a réginél jóval nagyobb jövedelemre tesz szert. A földbirtok feljavítása tehát ugyanannyi előnyt jelent, mint az említett gépek beszerzése, de kihatásában jóval tartósabb, mert hiszen a feljavított birtok nem igényel más karbantartást, mint amennyit már maga az a tény biztosít, hogy a bérlő igyekszik a természetére fordított tőkáját a mindenkori leghasznot-hajtóbb mezőgazdasági területen foglalkoztatni.

Negyedszer, a lakoságnak, illetve a társadalom valamennyi tagjának minden gazdaságilag hasznos tudását és képességét. Az ilyen tudás és készség megszerzése tényleges kiadásokat jelent, mivel megszerzőjét neveltetése, tanulmányai vagy tanonckodása idején el is kell tartani; alapjában véve úgy kell felfogni őket, mint az illető személyben rögzült és megtestesült tőkét. Ez a tudás és készség az illető személy vagyonának egy része, de egyben része ama társadalom vagyonának is, amelyhez a személy tartozik. A munkás fokozott egyéni kiképzését ugyanúgy foghatjuk fel, mint a munkát megkönnyítő és megrövidítő gép vagy szerszám beszerzését: bizonyos kiadást jelent ugyan, de ez profittal együtt megtérül.

A harmadik, tehát utolsó a három rész közül, amelyre a társadalom jószágkészlete szükségszerűen megoszlik, a forgótőke; jellemzője, hogy csak körforgásában és tulajdonoscseréjén révén hoz jövedelmet. Ez megint négy részből áll.

Az első rész a pénz, amelynek a révén a másik három rész forgalomba kerül és eljut a végső fogyasztóhoz.

A második részt a mészárosnál, állattenyésztőnél, bérlőnél, gabonakereskedőnél, sörfőzőnél stb. tároló készletek teszik ki, amelyek eladásából ezek profitot várnak.

A harmadik részt azok a nyersanyagok és csak részben kész termékek adják, amelyeket még nem dolgoztak be kész ruházati vagy lakberendezési cikkekbe vagy épületekbe, s így még a nyersanyagtermelők, az előállítók, a szövet- és posztóárusok, a fakereskedők, az ácsok, asztalosok, kőművesek stb. kezén vannak.

A negyedik részt azok a termékek jelentik, amelyek ugyan már teljesen elkészültek, de eladatlanul még az előállítónál vagy a kereskedőnél vannak, vagyis nem jutottak még el a tényleges fogyasztókhoz; ilyenek azok a késztermékek, amelyeket általában eladásra kész állapotban találunk a kovácsok, műasztalosok, aranyművesek, ékszerészek, porcelánkereskedők stb. boltjaiban. A forgótőke ezek szerint a szakmai érdekeltek kezében

levő mindenféle élelmiszerekből, nyers- és félkésztermékekből, valamint készárukból áll, továbbá a pénzből, amelyre azért van szükség, hogy vele ezeket a javakat eljuttassuk végső felhasználóikhoz, illetve fogyasztóikhoz.

Ebből a négy részből három — az élelmiszer, a nyersanyag és féltermék, valamint a készáru — évenként, esetleg ennél hosszabb vagy rövidebb időközökben rendszeresen kivonódik a forgatókéből és az állótóke vagy a közvetlen fogyasztásra tartalékolt készlet részévé lesz. Mindenfajta állótoke forgatókéből keletkezik, s csak a forgatótoke állandó támogatása mellett marad meg. Minden hasznos gép és szerszám is forgatókéből származik: abból, amely az elkészítésükhöz szükséges anyagot vásárolja meg, s abból, amely az őket elkészítő munkásokat tartja el.

Állótokéből más módon, mint forgatótoke bekapcsolásával jövedelem nem származhat. A legtökéletesebb gépek és szerszámok sem hoznak létre semmit forgatótoke nélkül, amely az azokkal feldolgozandó anyagnak és az anyagot feldolgozó munkások létfenntartásának a forrása. A legkitűnőbb állapotban levő földbirtok sem hoz jövedelmet a földművelést és aratást végző munkások eltartását biztosító forgatótoke nélkül.

Mind az álló-, mind pedig a forgatótokének az a kizárólagos rendeltetése és végső célja, hogy a közvetlen fogyasztásra tartalékolható készletek állagát fenntartsa és növelje. Ezek biztosítják a nép táplálékát, ruházatát és lakását. A nép aszerint gazdag vagy szegény, hogy a kétféle tőke bőven vagy csak szűkösen segíti a közvetlen fogyasztásra tartalékolt készletek alakulását.

Mivel a forgatótokéből egy tekintélyes rész állandóan elvonódik azáltal, hogy a társadalom jószágkészletének a másik két csoportjába vivődik át, neki magának is folyamatos utánpótlásnak van szüksége, nehogy teljesen kimerüljön. Ennek az utánpótlásnak három főforrása van; ezek a földművelés, a bányászat és a halászat termékei. Ezek az állandó szolgáltatói azoknak az élelmiszereknek és anyagoknak, amelyeknek az egyik részét készáruvá dolgozzák fel, egy másiktól pedig pótolják a forgatótokéből állandóan elvont élelmiszereket, anyagokat és késztermékeket. A bányák szolgáltatóik még a forgatótoke pénzből álló részének az állagfenntartásához, illetve -növeléséhez szükséges anyagot is. Noha rendes körülmények között a forgatótokének ez a része, a másik három résztől eltérően, általában nem vonódik el, hogy a társadalom jószágkészletének a másik két csoportjába kerüljön, mégis,

mint minden egyéb a világon, idővel ez is fogy, kopik, esetleg elvész, külföldre kerül, s ennélfogva, ha kétségtelenül kisebb mértékben is, szintén állandó utánpótlásra szorul.

A föld, a bányák és a halászat műveléséhez egyaránt szükség van mind álló-, mind pedig forgótőkére; termékeikből nemcsak ezeket a tőkét nyerjük vissza, profittal együtt, hanem a társadalom minden egyéb tőkéjét is. A bérlők évről évre kiegészítik az iparúzők által elfogyasztott élelmiszerkészleteket és az előző évben feldolgozott anyagokat, az iparosok pedig pótolják a bérlőknél ugyanakkor tönkrement, elkopott késztermékeket. Ez lényegében cserefolyamat, s évről évre ez bonyolódik le a két társadalmi réteg között, noha csak ritkán fordul elő, hogy a mezőgazdasági nyersterméket közvetlenül cserélik az ipari késztermék ellenében, mivel csak ritka eset az, hogy a bérlő a gabonát, vágóállatot, lent vagy gyapjút éppen annak az embernek adja el, akitől a ruhát, bútort vagy szerszámot, amelyre történetesen szüksége van, meg akarja venni. Nyerstermékét éppen ezért pénzért adja el, s ami ipartermék éppen kell neki, azt pénzért bárhol, ahol kapható, megveszi. Legalábbis részben, a földművelés révén nyerjük vissza még a halászatba és bányászatba fektetett tőkét is, mert a halászathoz a föld termékeire is szükség van, mindazt pedig, amivel az ásványokat a föld mélyéből felhozzuk, a föld felülete adja nekünk.

Azonos természetes termőképesség mellett mind a földbiratokok, mind pedig a bányák és halászatok termékhozamai aszerint alakulnak, hogy mennyi tőkét foglalkoztatnak és mennyire célszerűen használják azt fel. Azonos nagyságú és egyformán jól felhasznált tőkék esetén a termékhozamot viszont a természetes termőképesség alakítja ki.

Mindenütt, ahol tűrhető a rend és a biztonság, a józaneszű ember arra törekszik, hogy a rendelkezésére álló bármiféle jószágkészletekből kellemesebb jelent vagy jövőbeni profitot szerezzen magának. Ha a jelenét teszi velük kellemesebbé, úgy a közvetlen fogyasztás célját szolgáló készletekké válnak. Profitra kétféleképpen tehet szert velük: vagy úgy, hogy a tulajdonában maradnak, vagy úgy, hogy megválnak tőlük. Az első esetben állótőkévé, a másodikban forgótőkévé lesznek. Tökéletes bolond az, aki ott, ahol meglehetősen nyugalom és biztonság van, minden rendelkezésére álló készletét, akár saját, akár kölcsönzött a készlet, nem e három mód egyikén használja fel.

Persze az olyan szerencsétlen helyeken, ahol állandóan tartani kell a hatalmasabbak erőszakoskodásától, sokan elássák vagy elrejtik készleteik nagy részét, hogy az mindig kéznél legyen és biztonságos helyre magukkal vihessék, ha tényleg közeleg a baj, amelyet mindenkor fenyegetőnek éreznek. Ez állítólag mindennapos jelenség Törökországban, Hindosztánban és, azt hiszem, a legtöbb ázsiai országban. De nyilván mindennapos volt őseink korában is, a feudális kormányzat erőszakoskodásai idején. A talált kincset akkoriban még a legnagyobb európai uralkodók sem tekintették megvetendő jövedelmi forrásnak. Talált kincsen a földben lelt kincset értették, amelyre nézve senki sem tudott tulajdonjogot igazolni. Annyira komoly szerepet játszott, hogy mindig az uralkodó és nem a megtaláló vagy a földesúr tulajdonának számított; az utóbbit csak akkor illette meg, ha birtoklevelében külön záradék biztosította neki a megtartás jogát. A talált kincs ugyanolyan elbírálás alá esett, mint az arany- és ezüsbányászat joga; erre nézve mindig is az volt a jogi vélelmezés, hogy külön záradék hiányában nem értendő bele a birtokadományozásba, szemben az ólom-, réz-, ón- és szénbányászat jogával, amelyet mint kisebb jelentőségű valamit mindig beleértettek.

MÁSODIK FEJEZET

A PÉNZRŐL MINT A TÁRSADALOM JÓSZÁGKÉSZLETÉNEK EGY SAJÁTOS RÉSZÉRŐL, AVAGY A NEMZETI TŐKE ÁLLAGMEGÓVÁSÁVAL KAPCSOLATOS KIADÁSOKRÓL

Az első könyvben megállapítottuk, hogy a legtöbb áru ára három részre oszlik: az egyik fedezi mindazt a munkabért, a másik mindazt a tőkeprofitot, a harmadik mindazt a földjáradékot, amely az áru megtermelésével és piacrahozatalával kapcsolatban felmerült; megállapítottuk továbbá, hogy vannak persze áruk, amelyeknek az ára csak két részből, munkabérből és tőkeprofitból, sőt olyanok is, amelyeknek az ára csak egy részből, kizárólag munkabérből alakul ki; mindenképpen megállapítást nyert azonban, hogy minden áru ára szükségszerűen az egyik vagy a másik, vagy mind a három részre oszlik, mivel az a rész, amely már nem járadék és nem is munkabér, csakis valakinek a profitja lehet.

Rámutatunk arra is, hogy mivel ez a helyzet külön-külön minden egyes árura vonatkoztatva, ugyanez kell, hogy legyen a helyzet az egész ország évi újratermeléséből származó áruk összességére vonatkoztatva is. Az évente újratermelt áruk együttes árának vagy csereértékének ugyanerre a három részre kell oszlania és munkabér, tőkeprofit vagy földjáradék gyanánt a lakosság különböző rétegei között kell felosztásra kerülnie.

Noha az évi újratermelés együttes értéke mindenütt így kerül felosztásra a lakosság különböző rétegei között és képezi azok jövedelmét, a nagy államok összlakosságának az összjövedelmében mégis ugyanúgy kell különbséget tennünk a nyersjövedelem és a tisztajövedelem között, mint ahogyan az egyéni földbirtoknál különbséget teszünk bruttó és nettó járadék között.

Az egyéni földbirtok bruttó járadéka az, amit a bérlő összesen fizet, nettó járadéka pedig az, ami a földesúrnak az igazgatási, javítási és más szükséges kiadások levonása után megmarad, vagyis amit birtoka károsítása nélkül a közvetlen fogyasztásra tartalékolt készleteihez csatolhat vagy lakmározásra, berendezkedésre, háza és lakása ékesítésére, egyéni kedvteléseire és szórakozásra költhet. Ténylegesen tehát nem a bruttó, hanem a nettó járadéka arányában gazdagodik.

Az ország összlakosságának a nyersjövedelme egyenlő a teljes évi újratermeléssel, tisztajövedelme pedig azzal, ami elsősorban az állóőke, másodsorban a forgóőke állagának a biztosítása után fennmarad, vagyis amit az összőke csorbítása nélkül a közvetlen fogyasztásra tartalékolt készleteihez csatolhat vagy létfenntartására, kényelmére és szórakozására költhet. Ténylegesen tehát az összlakosság és a nyersjövedelem, hanem csak a tisztajövedelem arányában gazdagodik.

A társadalom tisztajövedelméből nyilvánvalóan ki kell zárni mindent, amit állóőkéje megóvására fordít. A hasznos gépek, szerszámok, épületek stb. karbantartásához szükséges anyagok, és az ezeknek az anyagoknak a megfelelő átalakításához szükséges munkatermékek semmiképpen sem alkothatják a társadalom tisztajövedelmének valamilyen részét. Az ilyen munkának az ára azonban már igenis részét alkothatja a tisztajövedelemnek, mert az ilyen munkával foglalkoztatott munkások esetleg munkájuk teljes értékével növelik a közvetlen fogyasztásra szánt javak készletét. Minden más fajtájú munkának pedig mind az ára, mind a terméke ennek a készletnek a növeléséhez járul hozzá; az ár a munkások, a termék pedig más emberek készletét növeli, akiknek a létfenntartására, kényelmére vagy szórakoztatására fog szolgálni.

Az állóőke rendeltetése az, hogy növelje a munka termelőerejét, vagyis hogy adott számú munkást sokkal nagyobb mennyiségű munka elvégzésére tegyen képessé. A legtökéletesebb rendben tartott épületekkel, körülkerítéssel, vízvezetéssel, összekötő utakkal ellátott gazdaságban adott számú munkás és igazállat jóval többet termel, mint azonos kiterjedésű és ugyanolyan jó minőségű talajjal bíró, de nem ugyanolyan jól felszerelt gazdaságban. Az iparban adott számú munkáskész lényegesen nagyobb mennyiségű árut állít elő a legkitűnőbb gépekkel, mint kevésbé tökéletes munkaeszközökkel. Az állóőkék célszerű tökéletesi-

sésére fordított kiadások mindig nagy profittal térülnek meg és sokkal többel növelik az évi össztermelés értékét, mint az a költség, amit az ilyen tökéletesítés igényel. Az effajta költségpersze mégis igénybe veszi az össztermelés egy bizonyos hányadát. Nagyon előnyös, de mégis csak más felhasználásra kerül ugyanis bizonyos mennyiségű anyag és bizonyos számú munkáskéz munkája, amely egyébként mind a társadalom táplálkozására, ruházkodására, lakására, általában a létfenntartására és kényelmére szolgálhatott volna. Ezért van az, hogy a társadalom szempontjából mindig üdvösnek tartanak minden műszaki tökéletesítést, amellyel elérhető, hogy adott számú munkás ugyanannyit termeljen az addig használt munkaeszközöknél egyszerűbb és olcsóbb munkaeszközökkel. Bizonyos mennyiségű anyag és bizonyos számú munkáskéz munkája, amelyet addig a bonyolultabb és drágább munkaeszközök fenntartására kellett fordítani, most arra lesz felhasználható, hogy növelje a régi vagy esetleg más munkaeszközökkel elvégezhető munka mennyiségét. Ha az ipari nagyvállalkozó, aki évente ezer fontot fordít munkaeszközei fenntartására, ezt a költségtételt ötszáz fontra tudja leszorítani, a másik ötszáz fontot természetesen arra fogja fordítani, hogy több anyagot vegyen, amelyet azután több munkással fog feldolgoztatni. Emelkedni fog tehát a munkaeszközeivel elvégezhető munka mennyisége, s a társadalom számára abból fakadó minden előny és könnyebbség.

Amit egy nagy ország az állótőkéje megóvására fordít, az igen alkalmas arra, hogy az egyéni földbirtok karbantartási költségeihez hasonlítsuk. Földbirtokon karbantartási költségekre általában a terméseredmények és ezeken keresztül a földesúr mind bruttó, mind pedig nettó járadékának a biztosítása céljából van szükség. De ha ezeket a költségeket célszerűbb birtokkezeléssel és a terméseredmények csökkenése nélkül lehet leszorítani, akkor a bruttó járadék legalábbis a régi marad, a nettó járadék pedig szükségképpen nagyobb lesz.

Míg tehát a társadalom tisztajövedelméből nyilvánvalóan ki kell zárni mindent, amit állótőkéje megóvására fordít, addig a forgótőke megóvását illetően már más a helyzet. Már rámutattunk arra, hogy négy összetevője — pénz, élelmiszer, anyag és készáru — közül az utolsó három időnként rendszeresen kivonul a forgótőkéből és vagy a társadalom állótőkéjét, vagy a közvetlen fogyasztásra tartalékolt készletét növeli. A fogyasztásra alkalmas

áruknek az a része, amelyet nem az állótoke állagának a megóvására fordítanak, bármekkora legyen is az, az utóbb említett készletet növeli, s ezzel a társadalom tisztajövedelmének a részévé válik. A forgótoke három összetevője állagának a megóvása tehát az évi össztermelés semmilyen részét sem vonja el a társadalom tisztajövedelméből azon az egy részen kívül, amelyre az állótoke állagmegóvása céljából van szükség.

A társadalom forgótókéje ebben a tekintetben különbözik az egyéni forgótókéétól. Az egyéni forgótóke semmiképpen sem lehet az egyén tisztajövedelmének az alkotórésze; tisztajövedelme egészében csak profitokból tevődhetik össze. Noha minden egyéni forgótóke részét képezi ama társadalom forgótókéjének, amelyhez az egyén tartozik, azért még sincs kizárva, hogy a társadalom tisztajövedelmének is része legyen. A kereskedő üzletében található összes áru semmi esetre sem képezheti ugyan az ő közvetlen fogyasztásra tartalékolt készletét, de igenis képezheti más emberek ilyen készletét, akik annak az értékét más forrásból származó jövedelmükből térítik meg a kereskedőnek, profitjával együtt, s anélkül, hogy azzal akár az ő, akár a maguk tőkéjét csökkentsék.

A pénz marad tehát a társadalom forgótókéjének az egyedüli olyan része, amelynek az állagmegóvása a társadalom tisztajövedelmének a csökkentésével jár.

A társadalom jövedelmére gyakorolt hatásukat tekintve az állótoke és a forgótoke pénzből álló részei több szempontból hasonlítanak egymásra.

Először: ugyanúgy, ahogyan a gépek és berendezések felszerelése, majd pedig azok állagának a megóvása bizonyos kiadásokat igényel, amelyek, noha a társadalom nyersjövedelmének képezik egy részét, csökkentik a társadalom tisztajövedelmét, ugyanúgy a forgalomban levő pénzkészlet összegyűjtése, majd pedig állagának a megóvása szintén okvetlenül kiadásokkal jár, amelyek, noha a társadalom nyersjövedelmének képezik egy részét, hasonló módon csökkentik a társadalom tisztajövedelmét. Bizonyos mennyiségű igen értékes anyagot, nevezetesen aranyat és ezüstöt, valamint magasrendű munkát nem a közvetlen fogyasztásra szánt javak készletének a növelésére, tehát nem az egyéni létfenntartásra, kényelemre és szórakozásra fordítunk, hanem arra, hogy megóvjuk vele annak a nagyon lényeges, de nagyon költséges csereeszköznek az állagát, amelynek a révén a létfenntartás

tartási cikkekből, a kényelmet és szórakozást szolgáló javakból a társadalom minden egyes tagjához rendszeresen eljut az öt megillető rész.

Másodszor, ugyanúgy, ahogyan az egyén, illetve a társadalom állótőkáját kitevő gépek, szerszámok stb. nem lehetnek az egyén, illetve a társadalom sem nyers-, sem pedig tisztajövedelmének az alkotórészei, az a pénz, amelynek a révén a társadalom összjövédelme tagjai között rendszeresen felosztásra kerül, sem lehet ennek az összjövédelmnek az alkotórésze. Más a nagy forgatókerék, és megint más az áru, amelyet forgásba hoz. A társadalom jövedelmét kizárólag az áru adja, nem pedig a kerék, amely azt forgásba hozza. A társadalom mind nyers-, mind tisztajövedelmének a kiszámításánál az évi együttes áru- és pénzforgalomból mindig le kell vonnunk az egész pénzértéket, mert abból soha egyetlen fitying sem lehet sem az egyik, sem a másik jövedelem része.

Ezt az állítást csak a nyelvhasználat kétértelmősége alapján vélheti valaki kétesnek vagy paradoxnak. Mihelyt helyes magyarázat alapján megértjük, nyomban nyilvánvalóvá is válik.

Amikor valamilyen pénzüsszegről beszélünk, akkor azon hol csak bizonyos összegű fémdarabot értünk, hol pedig valami homályos elképzelés is feldereng bennünk az érte cserébe kapható javakról, illetve a bennerejlő vásárlóerőről. Ha például azt mondjuk, hogy az Angliában forgalomban levő pénzt 18 millióra becsülik, akkor ezzel csak azoknak a fémdaraboknak az összegét akarjuk kifejezni, amelyek néhány szerző számításai, vagy inkább csak feltevései szerint az országban forgalomban vannak. Ha azonban arról beszélünk, hogy valaki évente ötven vagy száz fontot keres, akkor ezzel általában nemcsak azt akarjuk kifejezni, hogy az illetőnek évente milyen összegben fizetnek ki fémdarabokat, hanem azt is, hogy milyen értékben vásárolhat vagy fogyaszthat javakat; rendszerint tehát azt akarjuk leszögezni, hogy milyen körülmények között él vagy élhetne, milyen mennyiségű és minőségű élelmiszerek és kényelmi eszközök gondtalan felhasználását engedik meg neki az anyagi viszonyai.

Amikor valamilyen pénzüsszegezen nemcsak bizonyos összegű fémdarabot értünk, hanem gondolatban homályosan utalunk vele az érte cserélhető javakra, akkor a pénzüsszeeggel kifejezett gazdagság vagy jövedelem csak az egyikkel lehet azonos a kissé kétértelmű ugyanazon szóval jelölt két érték közül, és pedig

inkább az utóbbival, mint az előbbivel, inkább a pénz vásárlóerejével, mint magával a pénzzel.

Tegyük fel, hogy valakinek heti egy guinea a jövedelme. Ezért az összegért a hét folyamán bizonyos mennyiségű élelmet, s a kényelmét és szórakozását szolgáló javakat vásárolhat. Valóságos gazdagsága, valóságos heti jövedelme aszerint lesz nagy vagy kicsi, hogy nagy vagy kicsi lesz-e ez a jószágmennyiség. Heti jövedelme semmiképpen sem azonos a guineával is meg azzal is, amit érte vásárolni lehet, hanem a két egyenlő érték közül csupán az egyikkel vagy a másikkal, s inkább az utóbbival, mint az előbbivel, inkább a guinea értékével, mint magával a guineával.

Ha az illető jövedelmét nem aranyban, hanem hetenként egy guineare szóló utalványban fizetnék, jövedelme nyilvánvalóan nem a papírdarab, hanem sokkal inkább az lenne, amit érte kaphat. A guineát úgy foghatjuk fel, mint a vidék valamennyi kereskedőjénél beváltható utalványt bizonyos mennyiségű létfenntartási és kényelmi eszközre. Aki kapja, annak nem a darab arany, hanem sokkal inkább az a jövedelme, amit vehet érte, vagyis amire becserélheti. Ha semmire sem cserélheti be, akkor csak olyan, mint a csődbe jutott emberre szóló utalvány és a leghaszontalanabb papírdarabnál sem ér többet.

Úgyanígy, ha — amint az általában tényleg történik — az ország minden lakosa pénzben kapja meg a heti vagy évi jövedelmét, úgy az összlakosság valóságos gazdagsága, illetve heti vagy évi összjövedelme aszerint lesz nagy vagy kicsi, hogy nagy vagy kicsi-e a kapott pénzen megvásárolható fogyasztási javak mennyisége. Az összlakosság összjövedelme semmi esetre sem lesz azonos a pénzzel is, meg a fogyasztási javakkal is, hanem csak a két érték egyikével, éspedig sokkal inkább az utóbbival, mint az előbbivel.

Az egyén jövedelmét általában a neki évente kifizetett fémdarabokkal fejezzük ki, de csak azért, mert fémdarabjai összege fejezi ki vásárlókéességét, vagyis azt, hogy évről évre milyen értékben fogyaszthat javakat. Jövedelmének azért mégis a vásárlóerejét, illetve a fogyasztókéességét tekintjük, nem pedig az azt közvetítő fémdarabokat.

Nos, ha ez világos az egyént illetően, akkor még nyilvánvalóbb a társadalomra vonatkoztatva. Az egyénnek fizetett fémdarabok összege gyakran pontosan egyenlő a jövedelmével, s

ezért a legegyszerűbb és legjobb kifejezője az egyéni jövedelem értékének. A társadalmon belül forgalomban levő fémdarabok összege viszont sohasem lehet egyenlő a társadalom tagjainak az együttes jövedelmével. Mivel egy és ugyanazzal a guineával ma az egyik, holnap a másik, holnapután pedig a harmadik ember jövedelmét is ki lehet fizetni, az országban forgalomban levő összes pénzdarabok értéke okvetlenül mindig sokkal kevesebb az azokkal évről évre kifizetett pénzbeni jövedelmek együttes értékénél. Ezzel szemben a vásárlóerőnek vagy az egymás után befolyó pénzjövedelmek egészéért folyamatosan vásárolható javaknak mindig pontosan ugyanolyan értéket kell képviselni, mint magának az egész pénzjövedelemnek — ugyanúgy, mint ahogyan ennek az egyéni jövedelmek esetében is így kell lennie. Az összjövedelem tehát nem állhat a nála értékben jóval kisebb fémdarabokból, hanem a vásárlóerőből, a kézzől-kézre járó fémdarabokért folyamatosan kapható árukból.

Így tehát minden más forgóeszközhöz hasonlóan a pénz — a gazdasági életnek, a kereskedelmi forgalomnak ez a hatalmas lendkereke — részét képezi ugyan a társadalom tőkéjének, de semmilyen részét sem alkotja a jövedelmének.

Harmadszor és utoljára : az állótőkét kitevő gépek, munkaeszközök stb. és a forgótőke pénzből álló része még egy hasonlóságot mutat. Ahogyan a gépek előállítására és karbantartására kapcsán a munka termelőerejének a csökkentése nélkül elért minden megtakarítás emeli a társadalom tisztajövedelmét, ugyanúgy a forgótőke pénzből álló részének a felhalmozásánál és állagmegóvásánál elért minden megtakarítás is ennek a jövedelemnek a növelését jelenti.

Eléggé nyilvánvaló és részben már ki is fejtettük, hogy milyen módon növeli az állótőke állagmegóvásánál elért mindenféle megtakarítás a társadalom tisztajövedelmét. Minden vállalkozó össz-tőkéje szükségképpen állótőkére és forgótőkére oszlik. Változtatlan össz-tőke mellett ezek közül az egyiknek mindig annyival kell nőnie, amennyivel a másik csökken. A forgótőke szolgáltatja az anyagot és a munkabért, és hozza mozgásba a vállalkozást. Ennélfogva az állótőke állagmegóvása kapcsán a munka termelőerejének a csökkentése nélkül elért minden megtakarítás szükségszerűen növeli a vállalkozást mozgásban tartó alapot, következésképpen az évi össztermelést is, amely minden társadalom valóságos jövedelme.

Az arany- és ezüstpénz helyébe lépő papír egy nagyon költséges forgalmieszköz helyettesítését jelenti egy jóval olcsóbb és gyakran ugyanolyan kényelmes eszközzel. A forgalmat új kerék bonyolítja le, felállítása is, üzemen tartása is olcsóbb a réginél. Az azonban, hogy miképpen működik és hogyan hat a társadalom nyers- vagy tisztajövedelmének a növelése irányában, már nem annyira nyilvánvaló, hogy ne tenne némi további magyarázatot szükségessé.

Többfajta papírpénz van, de a legismertebb és a célnak nyilván legjobban megfelelő fajtát a bankok és bankárok bankjegyei képezik.

Ha valahol annyira bíznak egy bankár vagyoni megalapozottságában, becsületességében és bölcs üzleti ítélőképességében, hogy elhiszik neki, hogy a nála bármikor benyújtott kötelezvényeit felszólításra beváltja, akkor abból a meggyőződésből kifolyólag, hogy akármikor kapható érték arany- vagy ezüstpénz, ezeknek a kötelezvényeknek ugyanaz lesz a forgalmi értékük, mint magának az arany- és ezüstpénznek.

Tegyük fel, hogy ez a bankár üzletfelei körében százezer fontot ad kölcsön saját kibocsátású kötelezvényekben. Mivel ezek minden szempontból teljesítik a pénz rendelését, adósa ugyanannyi kamatot fizetnek a bankárnak, mintha pénzben kapták volna a kölcsönt. Ez a kamat az ő nyereségének a forrása. Kötelezvényeinek egy része ugyan folyamatosan visszakerül hozzá beváltásra, a többi azonban hónapokig, esetleg éveken át forgalomban marad. Ezen az alapon nagyjából százezer fontnyi bankjegye lesz állandóan forgalomban, viszont húszezer font aranyban és ezüstben általában elegendő lesz esetről esetre jelentkező beváltási kötelezettségeinek a teljesítésére. Az ilyen művelet révén tehát húszezer font aranyban és ezüstben teljesíti mindazt a feladatot, amit egyébként csak százezer font tudna teljesíteni. Százezer font értékű bankjeggyel ugyanannyi cserét lehet lebonyolítani, ugyanannyi árut lehet forgalomba hozni, illetve a fogyasztóhoz eljuttatni, mint ugyanilyen értékű arany- és ezüstpénzzel. Ez azt jelenti, hogy nyolcvanezer fonttal kevesebb aranyban és ezüstben kell az országban forognia; ha pedig sok bank és bankár egyszerre végezne ilyen jellegű műveletet, az ország egész forgalmának a lebonyolításához az egyébként szükséges aranyban és ezüstben csupán az egyötödére lenne szükség.

Tegyük fel, hogy az országban összesen egymillió font összegű pénz van forgalomban olyan időpontban, amikor éppen ennyi kell az évi össztermelés forgalombahozatalához. Tegyük fel továbbá, hogy valamivel későbben több bank és bankár egymillió font összegű bemutatóra szóló bankjegyet bocsát ki és összesen kétszázezer fontot tartalékol az esetenkénti beváltásokra. Ezek szerint a forgalomban nyolcszázezer font lesz aranyban és ezüstben, egymillió font pedig bankjegyekben, vagyis papírban és pénzben együttesen egymillió és nyolcszázezer font. Mivel azonban az össztermelés forgalombahozatalához, illetve a fogyasztókhoz való eljuttatásához a bankműveletek előtt csak egymillióra volt szükség, s mert pusztán a bankműveletek révén az évi össztermelés nem növelhető, az egymillió továbbra is elegendő marad a forgalom lebonyolítására. Vagyis mivel változatlan az eladásra és vételre kerülő árumennyiség, ugyanaz a pénzmennyiség változatlanul elegendő marad a vételek és eladások lebonyolítására. A forgalom csatornája, ha szabad ezzel a kifejezéssel élni, befogadóképessége szempontjából ugyanaz marad, ami volt. Feltevésünk szerint egymillió teljesen kitölti. Így tehát minden, amit ezen az összegben felül töltünk beléje, nem folyhat át rajta, csak túlfolyhat. De a feltételezett esetben egymillió-nyolcszázezer fontot töltöttünk beléje. Nyolcszázezer fontnak, vagyis annyinak, amennyi a forgalomban felhasználható összeget meghaladja, túl kell folynia. Ezt az összeget már nem lehet a belföldön felhasználni, ahhoz azonban túl értékes, hogy parlagon hagyják heverni. Külföldre küldik tehát, s ott igyekeznek számára megtalálni az otthon hiányzó hasznothajtó foglalkoztatási lehetőséget. A papírt azonban nem lehet külföldre vinni, mert a kibocsátó banktól messze, azon az országon kívül, amelyben beváltása a törvény segítségével kikényszeríthető, nem fogadják el fizetési eszköz gyanánt. Nyolcszázezer font ennél fogva aranyban és ezüstben kerül külföldre, a hazai forgalom csatornáját pedig a régebbi egymillió font fémpénz helyett egymilliónyi papír tölti ki.

Nem szabad azonban azt hinni, hogy ilyen nagy mennyiségű arany és ezüst csak úgy semmiért kerül ki az országból, vagy hogy tulajdonosai azt ajándékba adják a külföldnek. Valamilyen külföldi árut kapnak érte cserébe, s azzal vagy a belföld, vagy egy harmadik ország fogyasztói szükségletét fedezik.

Ha arra használják, amit tranzitókereskedelemnek neveznek, vagyis hogy az egyik idegen országban vásárolt áruval a másik idegen ország fogyasztóit lássák el, akkor az ilyen módon elért haszon a saját ország tisztajövedelmét növeli. A külföldre került pénz ebben az esetben egy új kereskedelmi ág újonnan létrehozott pénzalapja; a hazai üzletet papírral bonyolítják le, az arany és ezüst pedig az új üzletág pénzalapját szolgáltatja.

Ha pedig arra fordítják, hogy külföldi árut vásároljanak rajta hazai fogyasztásra, akkor vagy főleg a nem-dolgozó rétegek fogyasztására szánt árut hoznak be, mint például idegen borokat, selymeket stb., vagy több anyagot, munkaeszközt és élelmiszert, hogy azzal több munkást foglalkoztassanak, illetve lássanak el, akik a saját fogyasztásukat újratermelik, de profittal tetézve.

Amennyiben az elsőnek említett célra fordítják, csak a tékozlást segítik elő, csak a kiadásokat és a fogyasztást növelik, a termelés, illetve a tékozló kiadások fedezésére szolgáló állandó alap növelése nélkül, vagyis a társadalomra nézve mindenképpen káros módon.

Amennyiben a másodiknak említett módon használják fel, úgy előmozdítja a termelést, mert növeli ugyan a társadalom fogyasztását, de egyben megteremti a többletfogyasztást alátámasztó állandó alapot is; hiszen akik a többletet elfogyasztják, azok évi fogyasztásuk teljes értékét, profittal tetézve, újratermelik. A társadalom nyersjövedelme pontosan annyival lesz nagyobb, amennyivel az újonnan beállított munkások a maguk munkája révén az általuk feldolgozott anyagok értékét növelik, tisztajövedelme pedig annyival, amennyi mindannak a levonása után fennmarad, amit a munkához szükséges szerszámok és eszközök állandó megújítására kell fordítani.

Nyilván nemcsak valószínű, de szinte elkerülhetetlen, hogy az említett bankműveletek folytán külföldre kényszerülő arany és ezüst nagyobb részét olyan javak behozatalára használják fel, amelyek a másodiknak említett módon történő fogyasztás céljait szolgálják. Igaz, egyesek esetleg lényegesen növelik a kiadásukat akkor is, amikor a jövedelmük egyáltalán nem emelkedik, mégis biztosak lehetünk abban, hogy egy osztály vagy csoport sohasem jár el így; az egyén nem mindig hallgat a józan ész szavára, de az osztályok és csoportok többségének a magatartását mindig befolyásolják a józan ész parancsolta elvek. A nem-dolgozóknak mint osztálynak vagy csoportnak a jövedel-

mét az említett bankműveletekkel persze a legcsekélyebb mértékben sem lehet növelni. Ezek ennél fogva általában a kiadásait sem nagyon növelhetik, noha néhányan közülük az ilyen műveletek révén ezt esetleg mégis megtehetik, s meg is teszik. Mivel a nem-dolgozók kereslete külföldi áruk iránt ezek szerint nagyjából ugyanaz marad, ami volt, azért annak az árunak, amelyet a bankárműveletek révén külföldre kényszerült pénzen hoznak be, csak csekély része lesz az ő fogyasztásukra szánt jószág. Túlnyomó részét feltétlenül több munka végzésére, nem pedig a tékozló semmittevés alátámasztására fogják fordítani.

Ha azt akarjuk kiszámítani, hogy mennyi munkát lehet valamely társadalom forgótőkéjével elvégeztetni, akkor mindig csak a forgótőke élelmiszerekből, anyagokból, illetve készáruból álló három részét szabad figyelembe venni, a negyedik alkotórészét, a pénzt, amely csak a másik három forgalmának a lebonyolítására szolgál, viszont mindig számíttáson kívül kell hagyni. A munka megindításához három dologra van szükség: feldolgozandó anyagra, munkaeszközökre és munkabérre, amelynek ellenében a munkát elvégzik. A pénz nem anyag, amelyet feldolgoznak, nem is eszköz, amellyel a munkát elvégzik, s noha a munkás általában pénzben kapja meg a bérét, valóságos jövedelme, csakúgy, mint minden más emberé, nem a pénz, hanem a pénz értéke, nem a fémdarab, hanem az, amit kaphat érte.

Nyilvánvaló, hogy minden tőkével annyi munkát lehet elvégeztetni, ahány munkáskéz számára anyagot, munkaeszközöket és a munka jellege szerinti megfelelő eltartást lehet vele biztosítani. Pénz kell ugyan mind az anyagok és munkaeszközök beszerzéséhez, mind pedig a munkások eltartásához, de azért a tőke révén elvégezhető munkamennyiség bizonyára nem azonos a pénzzel is, meg az azon beszerezhető anyagokkal, munkaeszközökkel és munkáseltartással is, hanem csak e két érték valamelyikével, éspedig inkább az utóbbival, mint az előbbivel.

Amikor papír lép az arany- és ezüstpénz helyébe, akkor az anyagoknak, munkaeszközöknek és élelmiszereknek az a mennyisége, amelyet az egész forgótőke szolgáltatni képes, azzal a teljes értékkel növelhető, amelyet előzőleg aranyban és ezüstben fordítottak az említett javak beszerzésére. Most tehát már magának a nagy lendkeréknek a teljes értékét is hozzászámíthatjuk az árukhoz, amelyeket forgalomban tart, illetve eloszt. A folyamat bizonyos mértékben hasonlít annak a nagyvállalkozónak az el-

járásához, aki a műszaki fejlődéssel lépést tartva leszereli a régi gépeit, s a régi és új gépek ára közötti különbözöttel a forgótőkét, tehát azt az alapot növeli, amely az anyagot és a munkások bérét szolgáltatja.

Talán teljességgel lehetetlen az országban forgalomban levő pénznek a vele évente lebonyolított összes áruforgalom értékéhez viszonyított arányát megállapítani. A szerzők erre vonatkozó számításai eltérők: az összáruforgalom értékének egy ötödére, tizedére, huszadára, illetve harmincadára becsülik. De bármilyen kis hányadát tegye is ki a forgalomban levő pénz az évi össztermelés értékének, mégis, mivel az utóbbinak csak egy része, és pedig általában kis része szolgál munkások eltartására, ennek a résznek már nagyon lényeges hányadát teszi ki. Amikor tehát papírral történő helyettesítése révén a forgalom lebonyolításához szükséges arany- és ezüstmennyiséget a réginek, mondjuk, az egyötödére szorítjuk le, akkor bár a másik négyötödnek csak a nagyobbik része növeli a termelést szolgáló alapokat, a termelést mégis lényegesen megnöveljük, következésképpen megnöveljük az évi össztermelés értékét is.

Ilyesfajta műveletet bonyolítottak le az utóbbi 25—30 év folyamán Skóciában, ahol majdnem minden jelentősebb városban, sőt még néhány községben is egymásután alakultak új banktársulatok. Ez pontosan a fentebb vázolt következményekkel járt. Az országban ma jóformán minden ügyletet, adás-vételt ezeknek a banktársulatoknak a papírjaival bonyolítanak le, mindenfajta fizetést általában azokkal teljesítenek. Ezüstöt alig látni, kivéve a húsz shillinges bankjegyek felváltása kapcsán, az arany pedig még ritkább. A bankok magatartása nem volt ugyan minden szempontból kifogástalan, sőt köztörvényre is szükség volt a megrendszabályozásukra, működésük az országra nézve mégis nagyon hasznosnak bizonyult. Egyesek szerint az első glasgowi bankalapítások után a város üzleti forgalma tizenöt év alatt megkétszereződött, Skócia forgalma pedig több mint a négyszeresére emelkedett, amióta 1695-ben parlamenti törvény alapján megalakult Edinburghban a Skót Bank, s 1727-ben királyi engedélyvel alapján a Királyi Bank. A magam részéről nem állíthatom teljes bizonyossággal, hogy akár egész Skócia, akár csak Glasgow kereskedelmi forgalma ilyen rövid idő alatt tényleg ilyen nagy mértékben megnövekedett, de ahhoz nem fér kétség, hogy Skócia kereskedelme és ipara a szóbanforgó idő alatt való-

ban jelentősen emelkedett, s hogy az emelkedéshez a bankok működése is lényegesen hozzájárult.

Skóciában az 1707. évi Egyesülés után az addig forgalomban volt ezüstpénzből £ 411 117, 10 s. 9d. értékű érmét szolgáltatattak be a Skót Banknak átveretés céljából. Az aranyérmékről hasonló feljegyzés nem maradt ránk, a skóciai pénzverde régi nyilvántartásaiból viszont tudjuk, hogy évről évre valamivel több aranyat vert érmévé, mint ezüstöt. Ha most még figyelembe vesszük, hogy sokan nem szolgáltatták be az ezüstjüket, mert nem bíztak a visszafizetésben, és hogy angol érme is volt forgalomban, akkor az Egyesülést megelőzően Skóciában forgalomban volt arany- és ezüstpénz értékét legalább egymillió fontra kell becsülnünk. Valószínűleg körülbelül ez volt az országban forgalomban levő összes pénz, mert noha az akkor még versenytárs nélküli Skót Bank kibocsátása jelentékeny volt, az egész forgalomban levő pénznek mégis csak egy kis részét tette ki. Ma Skóciában a forgalomban levő összes pénz legalább kétmillió, amiből az arany- és ezüstpénz valószínűleg a félmilliót sem éri el. Annak ellenére, hogy a pénzforgalom azóta ilyen nagy mértékben csökkent, Skócia valóságos jóléte és gazdasági fejlődése ettől mit sem szenvedett. Ellenkezőleg, mezőgazdasága, ipara, kereskedelme és évi össztermelése határozottan fellendült.

A legtöbb bank és bankár esetében a bankjegykibocsátás alapját főleg a váltóleszámitolás, vagyis az képezi, hogy váltókra lejáratuk előtt bankjegyekben előleget folyósítanak. Az előleg összegéből mindig levonják a váltólejáratig esedékes törvényes kamatot. Lejáratkor visszakapják az előlegezett összeget a kamatból adódó tiszta nyereséggel együtt. A bankárnak abból, hogy a kereskedők váltóit nem aranyban és ezüstben, hanem saját kibocsátású bankjegyekben számítja le, azáltal származik előnye, hogy ilyen módon olyan értékben tud több váltót leszámítolni, amilyen értéket kibocsátott bankjegyeinek az a része képvisel, amely tapasztalata szerint általában a forgalomban marad. Ennyivel nagyobb összeg után tesz szert kamatból adódó tiszta nyereségre.

Skócia kereskedelme, mely ma sem nagyon nagy, még jelentéktelenebb volt az első két banktársulat megalapításakor; ezek tehát csak kis üzleti forgalmat tudtak volna lebonyolítani, ha csupán váltóleszámitolásokra szorítkoztak volna. Éppen ezért egy másik bankjegykibocsátási módot is bevezettek: ezt ők

folyószámlahitelnek nevezik, s abból áll, hogy bizonyos összeg (mondjuk két- vagy háromezer font) erejéig hitelt nyújtanak bárkinek, aki két feltétlenül hitelképes földbirtokost hoz biztosítékként arra nézve, hogy minden a megadott hitel keretein belül felvett összeget kívánságra bármikor visszafizet a törvényes kamatokkal együtt. Azt hiszem, a bankok és bankárok a világon mindenütt nyújtanak ilyesfajta hiteleket, viszont legjobb tudomásom szerint kizárólag a skót banktársulatok nyújtják azokat a sajátosan kényelmes visszafizetési feltételeket, amelyeknek talán főképpen köszönhető egyrészt az, hogy a társulatok olyan nagy üzletet bonyolíttanak le, másrészt az, hogy ebből sok haszna származik az országnak is.

Akinek e társulatok valamelyikénél ilyen hitele van, s annak alapján például ezer fontot vesz fel, az ezt az összeget apránként, húsz-harminc fontos tételekben is visszafizetheti, s a társulat a teljes igénybevett összeg után járó kamatból az ilyen kis összegű visszafizetésekre eső arányos részt, mindig a visszafizetések napjától számítva, levonja. Ilyen körülmények között minden kereskedő és jóformán minden üzletember előnyösnek találja, hogy ilyen folyószámlája legyen; ezzel növeli a társulatok üzletét, mert készséggel elfogadja bankjegyeiket fizetés gyanánt, sőt mindenki mással is elfogadtatja őket, akikre befolyása van. Amikor üzletfeleik pénzért fordulnak hozzájuk, a bankok ezt rendszerint saját kibocsátású bankjegyekben folyósítják. A kereskedők ezeket adják tovább az iparnak a szállított árukért, az ipar a bérlőknek a nyersanyagokért és élelmiszerekért, a bérlők a földesuraknak járadék fejében; a földesurak azután visszaadják a bankjegyeket a kereskedőknek kényelmi és fényűzési cikkekért, ezek pedig ismét a bankoknak folyószámláik kiegyenlítésére, a kölcsönvett összegek visszafizetésére. Ilyen módon az országban jóformán minden pénzügyletet e bankjegyek segítségével bonyolíttanak le, s ez a magyarázata a bankok nagyarányú üzleti forgalmának.

E folyószámlák révén minden kereskedő a köteles óvatosság sérelme nélkül nagyobb arányú üzleti tevékenységet fejthet ki, mint különben tehetné. Tegyük fel, hogy két kereskedő — az egyik Londonban, a másik Edinburghban — ugyanakkora tőkét foglalkoztat ugyanabban az üzletágban. Az edinburghi kereskedő különösebb veszély nélkül több üzletet bonyolíthat le és több embernek adhat munkát, mint a londoni. A londoni kereskedő

ugyanis kénytelen állandóan jelentős pénzüsszeget készletben tartani — a pénzszekrényében vagy a bankárjánál, aki nem fizet érte kamatot —, hogy kielégítse a hitelre vásárolt árukért esedékes mindenkori követeléseket. Ha feltesszük, hogy ez a pénzüsszeg ötszáz font, akkor mindig csak ötszáz fonttal kevesebb értékű árut tarthat raktáron annál, amit raktáron tarthatna, ha ezt az összeget nem lenne kénytelen felhasználatlanul tartálkolni. Tegyük fel most még azt is, hogy az egész tőkéjét vagy az egész tőkéjének megfelelő értékű árumennyiséget általában évente egyszer forgatja meg. Mivel ötszáz fontot kénytelen hevertetni, csak ezzel a nagy összeggel kevesebb értékű árut van módjában évente eladni. Évi profitja is annyival kevesebb, mint amennyit további ötszáz font értékű áru eladásából szerezhetne; sőt az áruja elkészítése kapcsán foglalkoztatott emberek száma is annyival kevesebb, mint ahányat az ötszáz fonttal nagyobb összegű tőkével még foglalkoztatni lehetne. Az edinburghi kereskedő ezzel szemben egyáltalában nem hevertet pénzt a vele szemben esetről esetre felmerülő követelések teljesítésére. Amikor azok tényleg felmerülnek, a banknál levő folyószámlahitelből fizet, s a kölcsönvett összeget fokozatosan azzal a pénzzel vagy papírral fizeti vissza, amely esetenkénti eladásából hozzá befolyik. Így tehát ugyanakkora tőkével és ugyanolyan óvatos körültekintéssel állandóan több árut tarthat raktáron, mint a londoni kereskedő, s ezzel nemcsak nagyobb profitot szerez, de több munkáskezet is foglalkoztat. Így származik a bankok tevékenységéből nagy haszna az országnak is.

Valaki esetleg úgy vélhetné, hogy a váltóleszámítoltatás lehetősége éppen annyi előnyt jelent az angol kereskedőknek, mint a folyószámlahitel a skótnak. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a skót kereskedő éppen úgy leszámíoltathatja a váltóit, mint az angol, a folyószámlahitel pedig még ezen túlmenő előnyt jelent a számára.

Az országban zavar és nehézségek nélkül forgalomban tartható mindenféle papírpénz együttes összege sohasem haladhatja meg annak az arany- és ezüstpénznek az értékét, amelyet helyettesít, vagyis amely (változtatlan méretű kereskedelmi forgalmat feltételezve) forgalomban lenne, ha papírpénz egyáltalán nem lenne forgalomban. Ha például a húszshillinges bankjegy a legalacsonyabb papírpénzcímlet Skóciában, akkor ott zavar és fennakadás nélkül csak annyi lehet belőle forgalomban, amennyi

még nem haladja meg azt az arany- és ezüstpénz összeget, amelyre az országon belül évről évre szükség lenne a hús shilling és ennél nagyobb értékű ügyletek lebonyolításához. Ha a forgalomban levő papírpénz ezt az összeget bármikor is meghaladná, akkor a többlet, mivel nem lehetne sem külföldre küldeni, sem a belföldi forgalomban használni, nyomban visszafolyna a bankokhoz, hogy azok beváltásuk aranyra és ezüstre. Sokan azonnal észrevennék, hogy több a papírjuk, mint amennyire a belföldi üzletek lebonyolításához szükségük van, s mivel külföldre nem küldhetnék, rögtön a beváltásukat követelnék a bankoktól. Mert míg aranyra és ezüstre beváltva könnyen hasznosíthatnák a felesleget úgy, hogy külföldre küldik, addig papír alakjában semmit sem kezdhethetnének vele. Nyomban megrohannák tehát a bankokat az egész papírpénzfelesleg beváltásáért, s ha ezek nehézséget támasztának vagy késedelmeskednének a visszafizetés körül, akkor még többnek a beváltásukat is követelnék, s az ezzel keltett riadalom természetesen még tovább fokozná a bajt.

A minden üzletágban felmerülő rendszeres költségeken, tehát a házbéren, a szolgák, tisztviselők, könyvelők bérének és hasonlókon kívül a bankok sajátos ügyviteléből folyó költségeknek főleg két fajtája van. Az első költségfajta abból kifolyólag áll elő, hogy a bankoknak állandóan nagy összegű pénzt kell készletben tartaniuk a bankjegytulajdonosok részéről esetről esetre támasztott beváltási kötelezettségeik teljesítésére, amely összeg után nem kapnak kamatot. A második költségfajta abból ered, hogy olyan ütemben kell feltölteniük a pénzkészletüket, amilyenben az a mindenkori beváltási kötelezettségek teljesítése nyomán lepad.

A banknak, amely több papírt bocsát ki, mint amennyit a forgalom elbír, s amelyhez a felesleg állandóan visszafolyik beváltásra, nemcsak a kibocsátási felesleg arányában kell állandóan nagyobb arany- és ezüstpénzkészletet tartania, hanem annál jóval nagyobb arányban, és pedig azért, mert a bankjegyek a felesleg arányát meghaladó arányú gyors ütemben áramlanak vissza. Az ilyen banknál éppen ezért az első költségfajtanak nemcsak az üzlet erőltetett növelése arányában, hanem annál jóval nagyobb arányban kell emelkednie.

Ezenkívül az ilyen bank pénzszekrényeinek, ámbár jobban vannak megtöltve, mégis sokkal gyorsabban kell kiürülniök, mint ürlőnének akkor, ha a bank az üzletét célszerűbb határok

közé szorítaná ; így azután a feltöltésük is nemcsak tetemesebb, de állandóbb, megszakítás nélküli költségekkel is jár. Emellett a pénzszekrényekből folyamatosan kiáramló nagy mennyiségű érme a forgalomba sem kapcsolható be, mert hiszen olyan papírt helyettesít, amely már maga is meghaladja a forgalom szükségletét. Mivel azonban mégsem lehet tétlenül hevertetni, valamilyen alakban mégis csak külföldre viszik, hogy ott találja meg azt a hasznothajtó befektetési lehetőséget, amelyet otthon nem tud megtalálni. Ez a folytonos arany- és ezüst kivitel azonban csak növeli a nehézségeket és ezzel szükségképpen növeli a banknak azzal járó költségeit is, hogy folyton újabb aranyat és ezüstöt kell felkutatnia gyors ütemben kiürülő pénzszekrényei ismételt feltöltésére. Így azután az ilyen banknál az üzlet erőltetett növelése arányában a második fajta költségnek még az elsónél is nagyobb mértékben kell emelkednie.

Tegyük fel, hogy egy bizonyos banknak az ország forgalmában még könnyen felszívódó és felhasználható összes papírja pontosan negyvenezer fontot tesz ki, s hogy az esetről esetre felmerülő követelések kielégítésére mindenkor tízezer fontnyi aranyat és ezüstöt kell pénzszekrényeiben tartania. Ha ez a bank megkísérelné, hogy negyvennégyezer fontot hozzon forgalomba, akkor a forgalomban még könnyen felszívódó és felhasználható mennyiség fölötti négyezer font majdnem a kibocsátással egyidejűleg térne vissza hozzá. A folyamatosan felmerülő követelések kielégítésére ennél fogva nem tizenegyezer, hanem tizenegyezer fontot kellene mindenkor készletben tartania. A forgalomban felesleget jelentő négyezer font kamata tehát nem lenne nyereség, viszont veszteség lenne az egész költség, amely abból kifolyólag merülne fel, hogy folyton újra kellene beszerezni a pénzszekrényekből folyton újra kiáramló négyezer fontnyi arany- és ezüstpénzt.

Ha minden banktársaság mindig megértette volna, hogy mi a maga legsajátosabb érdeke és azt követte volna, akkor a forgalom sohasem lehetett volna túltelítve papírpénzzel. De mivel nem minden banktársaság értette meg és követte mindig a maga legsajátosabb érdekeit, bizony gyakran előfordult, hogy a forgalmat túltömték papírpénzzel.

Mivel túlsok papírpénzt bocsátott ki, s ezért a felesleg aranyra és ezüstre történő beváltás céljából állandóan visszafolyt hozzá, az Angol Bank hosszú időn át kénytelen volt évről évre

nyolcszázezer és egymillió font közötti összegben, vagyis átlag mintegy nyolcszázötvenezer font értékben, aranyat érmévé veretni. E nagyarányú pénzveretés céljára a banknak igen gyakran rúdaranyat kellett vásárolnia (mert az aranyérmék már néhány év óta kopott és leromlott állapotban voltak), éspedig unciánként 4 fontos magas áron, amit azután érme alakban unciánként £ 3, 17 s. 10½ d.-ért volt kénytelen kibocsátani; e hatalmas összegű pénzveretésen tehát 2½—3 százalékot veszített. A bank éppen ezért nem is fizetett pénzverési díjat, a pénzverés költségeit a kormány viselte, de a kormánynak ez az áldozatkészsége sem tudta a bankot minden veszteségtől mentesíteni.

Hasonló jellegű túlkibocsátásból kifolyólag minden skót banknak állandóan ügynökök útján kellett a fém pénzt Londonban felhajtani; ez ritkán járt másfél-két százaléknál kevesebb költséggel. Az összegyűlemllett fém pénzt kocsikon szállították Skóciába; szállítmánybiztosítást is kötöttek, ami száz fontonként további háromnegyed százalék, vagyis tizenöt shilling költséget jelentett. De még az ügynökök sem tudták megbízóik pénzeszközényeit mindig olyan gyors ütemben megtölteni, amilyenben azok kiürültek. A bankok ilyenkor úgy segítettek magukon, hogy a szükségelt összeg erejéig váltókat állítottak ki londoni üzletfeleikre. Amikor az adósság, a kamatok és a jutalék megfizetésére került a sor, a túlméretezett kibocsátások folytán szorongatott helyzetbe jutott bankok egyike-másika csak úgy tudott kötelezettségének eleget tenni, hogy újabb sorozat váltót állított ki ugyanazon vagy más londoni üzletfeleire; így azután ugyanaz az összeg, helyesebben ugyanaz az összegű váltó néha két-három, sőt több utat is megtett, miközben az adós bank mindig az egész felhalmozódott összeg után fizette a kamatot és a jutalékokat. Néha még azok a skót bankok is erre a veszélyes útra kényszerültek, amelyek ügyvitelükben sohasem bizonyultak különösebben könnyelműnek.

Az az aranypénztömeg, amelyre az Angol Bank és a skót bankok a forgalom szükségletét meghaladó papírpénzt beváltották, maga is meghaladta ezt a szükségletet; ennél fogva annak egy részét hol érme alakjában, hol rúdarannyá olvasztva külföldre küldték, másik részét pedig beolvastva az Angol Banknak adták el unciánkénti négyfontos magas áron. A forgalomból nagy gonddal mindig a frissen vert, teljes súlyú legjobb darabokat emelték ki, és ezeket olvasztották be vagy vitték külföldre.

Belföldön és érmealakban a teljes súlyú darabok sem értek többet a könnyebbeknél, de többet értek külföldön, s rúdarannyá olvasztva belföldön is. Az Angol Bank megdöbbenve tapasztalta, hogy noha minden évben nagy mennyiségben veret pénzt, az érmehiány változatlanul a régi marad, és hogy az évről évre kiadott sok újveretű jó érme ellenére az egész fém pénzállag nem-hogy fokozatosan javulna, hanem egyre inkább romlik. Minden évben arra kényszerült, hogy közel ugyanannyi aranyat veressen érmévé, mint a megelőző évben, s mivel az érmék állandó kopása és megnyirbálása folytán a rúdarany ára egyre emelkedett, évről évre többre került a nagyarányú pénzverés is. Meg kell jegyezni, hogy amikor az Angol Bank a saját érmekészletét feltölti, akkor annak a kötelességének tesz eleget, hogy közvetve az egész királyságot ellássa, amelyben az érmék állandóan tőle áramlanak szét számtalan úton-módon. Bármennyi érmére volt tehát szükség a skót és az angol bankok túlméretezett bankjegykibocsátásai kapcsán, és bármekkora rést is ütöttek ezek a királyság érmekészletén, a hiányt az Angol Banknak kellett fedeznie. A skót bankok kétségtelenül valamennyien drágán fizették meg a könnyelmű és felületes ügyvitelt, de az Angol Bank nagyon drága árat fizetett nemcsak a saját, hanem csaknem valamennyi skót bank sokkal nagyobb könnyelműségéért is.

Eredetileg az Egyesült Királyság mindkét részében néhány merész vállalkozó mesterségesen felduzzasztott üzletei idézték elő a túlméretezett papírpénzforgalmat.

Azt a határt, ameddig a bank valamilyen kereskedőnek vagy vállalkozónak aggály nélkül nyújthat hitelt, nem az illető üzletébe befektetett tőke, sem annak valamilyen jelentős hányada, hanem csak az a része szabja meg, amelyet ha hitelt nem venne igénybe, készpénzben kellene otthon hevertetnie esetenkénti kötelezettségei teljesítésére. Amíg a papírpénzben nyújtott bankhitelek ezt a határt nem lépik túl, a papírpénzforgalom sem haladhatja meg annak az arany- és ezüstpénznek az értékét, amelyre akkor volna szükség az országban, ha papírpénzt nem használna; tehát nem haladhatná meg azt a mennyiséget, amelyet az ország gazdasága még könnyen tud felszívni és használni.

Amikor a bank a kereskedőnek áruváltót számítol le, amelyet valódi hitelező valódi adósra állított ki, s azt pontosan esedékes-ségkor az eredeti adós fizeti ki, akkor tulajdonképpen csak annak

az összegnek egy része erejéig ad hitelt, amelyet a kereskedőnek egyébként készpénzben készenlétben kellene tartania esetenkénti kötelezettségei teljesítésére. Az esedékességek teljesített fizetés révén a bank visszakapja a nyújtott hitelt a kamattal együtt. Amennyiben a bank az üzletét ilyen ügyfelekre korlátozza, pénztára olyan tóhoz hasonlítható, amelyből ugyanúgy állandóan folyik el víz, de amelybe állandóan pontosan ugyanannyi víz be is ömlik, úgyhogy a tó minden különösebb gond és szabályozás nélkül mindig ugyanaddig vagy megközelítően ugyanaddig a szintig marad megtöltve. Az ilyen bank fémpénzkészletének a feltöltése igen kevés, vagy éppenséggel semmi költséggel sem fog járni.

Egy kereskedőnek, még ha nem is méretezi túl az üzletét, sokszor olyankor is lehet szüksége készpénzre, amikor éppen nincsenek leszámítolandó váltói. Ha a bank azonfelül, hogy leszámította a váltóit, ilyenkor még folyószámlahitelt is nyújt neki, és pedig a skót bankoknál szokásos kényelmes feltétellel, hogy azt a mindenkori eladásaiából befolyó pénzekből apránként is visszafizetheti, akkor a kereskedőnek egyáltalán nincs szüksége arra, hogy tőkájéből bármennyit is készpénzben hevertessen esetenkénti kötelezettségei teljesítésére. Esedékes kötelezettségeit a folyószámlájáról tudja teljesíteni. A banknak az ilyen üzletfelek esetében viszont gondosan figyelemmel kell kísérnie, vajon bizonyos rövid (például négy, öt, hat vagy nyolc hónapos) időszakokon belül a visszafizetések összege rendszerint eléri-e vagy sem a rendszerint folyósított hitelösszeget. A bank biztonságosan folytathatja üzletét azokkal a felekkel, akiknél az ilyen rövid időközökben a visszafizetések legtöbbször kiegyenlítik a folyósításokat. Ha még olyan nagy összegek áramlanak is ki állandóan a pénztárból, állandóan legalább ugyanakkora összegek ömlenek oda vissza, úgyhogy a pénztár különösebb gond és beavatkozás nélkül valószínűleg mindig ugyanazon vagy közel ugyanazon a szinten marad megtöltve és feltöltése csak egészen kivételesen igényel valamilyen külön kiadást. Ezzel szemben nem biztonságos az üzletet azokkal a felekkel folytatni, akik rendszeresen jóval kevesebbet fizetnek vissza, mint amennyit hitelre felvesznek. Ilyen felek esetében a bank pénztárából állandóan kiáramló összeg szükségképpen jóval nagyobb az oda visszaáramló összegnél, és hacsak nem töltik fel folytonos nagy áldozatok árán, a pénzkészlet csakhamar ki is merül.

A skót banktársaságok ennek megfelelően hosszú ideig nagyon óvatosak voltak és minden üzletfelüktől gyakori és rendszeres visszafizetést kívántak meg; nem folytatták az üzletet olyan féllal, bármekkora vagyona vagy hitele is volt, aki nem bonyolított le velük — saját kifejezésükkel élve — sűrűn és rendszeresen bankügyleteket. E körütekintésük révén jóformán egyáltalán nem voltak a pénzkészlet feltöltésével kapcsolatos külön költségeik, s ezenfelül még két másik igen jelentős előnyre is szert tettek.

Az első az volt, hogy körütekintésük révén tűrhető megbízhatósággal tudták megítélni adósaik javuló vagy rosszabbodó körülményeit, anélkül, hogy a saját könyveik nyújtotta bizonyítékokon kívül mások után is kellett volna kutatniok, hiszen a legtöbb ember aszerint teljesíti visszafizetéseit rendszeresen vagy rendszertelenül, hogy javulnak-e vagy rosszabbodnak a körülményei. A magánember, aki a pénzt talán féltucatnyi vagy tucatnyi más embernek adja kölcsön, még megteheti, hogy saját maga vagy ügynökei útján állandóan és gondosan figyeli és vizsgálja minden egyes adósa üzleti magatartását és vagyoni helyzetét. A banktársaság azonban, amely talán 500 embernek is ad kölcsön pénzt és a figyelmét állandóan egészen más természetű dolgok kötik le, a saját könyvei nyújtotta felvilágosításon kívül már nem tájékozódhatik rendszeresen adósaik legtöbbjének üzletvezetése és körülményei felől. Valószínű, hogy a skót banktársaságok ezt az előnyt tartják szem előtt, amikor gyakori és rendszeres visszafizetést követelnek meg minden üzletfelüktől.

A második előny az volt, hogy körütekintésük révén a bankok biztosították magukat azzal a veszéllyel szemben, hogy esetleg több papírpénzt bocsátanak ki, mint amennyit az ország forgalma még könnyen felszívhat és használhat. Ha azt látták, hogy valamely üzletfelük mérsékelt tartamú időszakokon belül általában pontosan annyit fizetett vissza, amennyit felvett, akkor nyugodtak voltak afelől, hogy a neki folyósított papírpénz nem volt több annál az arany- és ezüstpénznél, amelyet, ha hitelt nem vesz igénybe, készenlétben kellett volna tartania esetenkénti kötelezettségei teljesítésére; ennek folytán biztosak lehettek abban is, hogy az illető ügyfelük útján forgalomba bocsátott papírpénzzel egyszer sem lépték túl azt az arany- és ezüstpénzmennyiséget, mely az országban forgalomban lett volna, ha papírpénz nem lett volna. Az illető ügyfél visszafizetéseinek

gyakorisága, rendszeres volta és összege eléggé bizonyította, hogy a folyósítások összege egyszer sem haladta meg az üzletfél tőkéjének azt a részét, amelyet az máskülönben az esetről esetre felmerülő követelések kielégítésére, vagyis azért lett volna kénytelen készpénzben hevertetni, hogy tőkéje többi részét állandóan foglalkoztathassa. Minden üzletember tőkéjének csupán ez a része az, amely mérsékelt tartamú időközön belül állandóan visszatér hozzá pénz alakjában — akár mint papír, akár mint érme —, hogy azután ugyanolyan alakban megint elfolyjon tőle. Amennyiben tehát a bank folyósításai rendszeresen meghaladták volna az illető ügyfél tőkéjének ezt a részét, úgy a fél a mérsékelt tartamú időszakokon belül nem tudott volna ugyanannyit visszafizetni, mint amennyit felvett. Az a pénz, amely folyó üzleteiből tőle állandóan visszaáramlott a bankhoz, nem lehetett volna ugyanannyi, amennyi folyó üzletei céljára állandóan hozzá áramlott a banktól. Amennyiben a bank által nyújtott papírpénzkölcsönök meghaladnák azt az arany- és ezüstpénzmennyiséget, amelyet az ügyfelek, ha hitelt nem vettek volna igénybe, esetenkénti kötelezettségeik teljesítésére kénytelenek lettek volna készpénzben tartani, úgy hamarosan meghaladnák azt az arany- és ezüstpénzmennyiséget is, amely (változtatlan méretű kereskedelmi forgalmat feltételezve) az országban forgalomban lett volna, ha papírpénzforgalma nem lett volna; következésképpen több papírpénz kerülne forgalomba annál, amit a kereskedelmi forgalom még könnyen felszívhat és használhat. A papírpénzfelesleg nyomban visszafolyyna a bankhoz arany és ezüstre történő beváltásra. Ezt a második előnyt, noha semmivel sem kevésbé kézzelfogható az elsőnél, a különböző skót bankok eleinte nyilván nem fogták fel teljes jelentőségében.

A váltóleszámlatások és folyószámlahitelek a hitelképes üzletembereket mindenütt mentesítik az alól, hogy tőkéjük egy részét készpénzben hevertessék esetenkénti kötelezettségeik teljesítésére. A bankoktól és bankároktól ennél messzebbmenő segítséget elvárni nem lehet. Ha ennyit megtettek, akkor megtették mindent, ami érdekeikkel és biztonságukkal még összeegyeztethető. A bank saját érdekei nem engedik meg, hogy bármely üzletfelének is annyit hitelezzen, amennyi az illető egész forgótőkéjének vagy forgótőkéje nagyobbik részének felel meg. A tőke pénz alakjában állandóan visszafolyik ugyan az illető üzletemberhez és ugyanabban az alakban megint el-

folyik tőle, de a bevételek és kiadások egészükben véve időbelileg túl messze esnek egymástól, minélfogva hitelviszafizetéseivel nem tudja egyensúlyban tartani hitelfelvételeit a bank szempontjából még elfogadható mérsékelt tartamú időszakokon belül. Még kevésbé teheti meg a bank, hogy valakinek állótőke jellegű befektetésre folyósítson jelentős hitelt: például a vasgyárosnak kohók, olvasztók, műhelyek, raktárak, munkásházak stb. építésére, a bányavállalkozónak aknasüllyesztésre, vízszivattyúberendezésre, út- és csillepályaépítésre stb., vagy annak, aki a vadonok és szűzföldek feltörésére, földbirtok víztelenítésére, körülkerítésére, trágyázására, felszántására vállalkozik, vagy gazdasági épületeket, tartozékokat, istállókat, csűröket stb. létesít. Az állótőke csaknem minden esetben sokkal lassabban térül meg, mint a forgótőke, s a vele kapcsolatos kiadások, igen ritka kivételektől eltekintve, még a legóvatosabb és legkörültekintőbb befektetés mellett is csak sok év múlva folynak vissza a vállalkozóhoz; ez viszont sokkal hosszabb idő annál, amely a banknak még megfelelhet. Kétségtelenül nincs mit kifogásolni azon, hogy egy üzletember vagy vállalkozó tervbevett vállalkozásának jelentős részét kölcsönvett pénzzel valósítsa meg. Hitelezői jogos érdeke ilyenkor azonban megköveteli, hogy annyi saját tőkéje legyen, amennyi mintegy biztosítja az ő kölcsönadott tőkéjüket és majdnem teljesen kizárja, hogy akár abban az esetben is kár érje őket, ha vállalkozása távolról sem jár a várt sikerrel. De még ilyen körülmények között is helyesebb, ha a több éves kölcsönt nem bankok, hanem olyan magánszemélyek nyújtják adóslevél vagy jelzálog ellenében, akik pénzük kamataiból óhajtanak élni, nem kívánják a tőke foglalkoztatásával járó fáradságot magukra venni, s ezért szívesen adják azt kölcsön olyan jó hitelű embereknek, akik azután évekig maguk használják. Az üzletemberek és vállalkozók persze nagyon kívánatos hitelezőnek tekintenek azt a bankot, amelyik az adós- és jelzáloglevelekkel kapcsolatos hivatalos illetékek és ügyvédi költségek nélkül, a skót banktársulatok kényelmes visszafizetési feltételei mellett adná kölcsön a pénzét. Az ilyen üzletemberek és vállalkozók viszont minden bizonnyal a legkevésbé kívánatos adósai lennének az illető banknak.

Több mint huszonöt esztendeje annak, hogy a különböző skót bankok által kibocsátott papírpénz pontosan annyi, helyesebben még valamivel több is volt annál, amit az ország gazdasági

élete még könnyen felszívhatott és használhatott. Akkoriban ezek a társaságok tehát azt a legnagyobb segítséget nyújtották Skócia üzletembereinek és vállalkozóinak, amit bankok és bankárok a saját érdekeikkel összhangban egyáltalában nyújthatnak. Sőt, ennél valamivel többet is tettek; üzletüket kissé túlméretezték, s ezzel e sajátos üzletágnak minden legcsekélyebb túlméretezésénél is elmaradhatatlan veszteséget vagy legalább is profitsökkenést okoztak maguknak. Az üzletemberek és a vállalkozók azonban nem elégedtek meg ennyi segítséggel, hanem még többet követeltek a bankoktól és bankároktól. Nyilván azt gondolták, hogy a bankok minden kívánt hitelt megadhatnak és ez nem kerül nekik többbe, mint néhány rizsma papír árába. Panaszkodtak, hogy a bankigazgatók szűk látókörűek, gyáván óvatoskodók, és azt állították, hogy a bankok a kihitelezéseket nem növelik az ország kereskedelmi forgalmának a növekedése arányában; ezen persze azt értették, hogy a hitellehetőségek nem tágultak abban a mértékben, amelyben nekik tervbe vett vállalkozásaikhoz még pénzre volt szükségük a saját tőkéken és azon felül, amit kötvények és jelzálog ellenében magánszemélyektől kaphattak. Valahogy úgy gondolták, hogy a bankok becsületbeli kötelessége a hiányt fedezni és őket annyi tőkével ellátni, amennyit foglalkoztatni kívánnak. A bankok azonban más véleményen voltak és megtagadták hitelkereteik kiterjesztését. Ekkor néhány vállalkozó egy olyan megoldáshoz folyamodott, amely egy ideig, ha jóval költségesebb volt is, éppen úgy megfelelt a célnak, mint ahogyan megfelelt volna a bankhitelek legnagyobb mérvű kiterjesztése. Ez nem volt más, mint a jólismert játék váltókkal és visszaváltókkal, amelyhez balsikerű vállalkozók folyamodnak, amikor a csőd szélén állnak. A pénzelőteremtésnek ezt a módját Angliában akkor már régen ismerték és a legutóbbi háború folyamán, amikor a magas profitlehetőségek sokakat csábítottak túlméretezett üzletekre, állítólag nagy arányokban gyakorolták is. A módszer Angliából honosodott meg Skóciában, ahol az ország csekély gazdasági forgalmához és szerény tőkéjéhez képest jóval nagyobb arányokat öltött, mint Angliában bármikor is azelőtt.

A váltó és visszaváltó rendszert minden üzletember annyira ismeri, hogy azt gondolhatnánk, semmi szükség sincs a részletes tárgyalására. Mivel azonban ez a könyv nemcsak üzletemberek kezébe kerülhet és mert ennek az eljárásnak a banküzletre gyako-

rott kihatásait sokszor maguk az üzletemberek sem értik meg, mégis megkísérlem azt annyira megmagyarázni, amennyire csak tudom.

Amikor Európa még barbár volt és nem volt mód a szerződések betartását törvény útján úgy kikényszeríteni, ahogyan az kétszáz év óta már mindenütt lehetséges, a kereskedők között kialakult szokások annyi rendkívüli előnnyel ruházták fel a váltót, hogy ma szívesebben folyósítanak rá pénzt, mint bármilyen másfajta kötelezvényre, különösen ha rövid időre, a kiállításától számított két-három hónapra szól. Ha ma az elfogadó nem fizeti ki a váltót a bemutatáskor, azonnal csődbe jut. A váltót megóvatolják, s az visszakerül a kibocsátóhoz. Ha az sem fizeti ki haladéktalanul, hasonlóképpen csődbe jut. Ha az elfogadónál történt bemutatása előtt a váltó már több kézen ment keresztül, s ha a különféle kezek a váltót forgatták, vagyis azt a hátulapon egymás után aláírták annak bizonyosságául, hogy az ellenértéket pénzben vagy áruban sorra megkapták, úgy minden forgató a forgatás sorrendjében a váltóösszeg erejéig felel a váltó tulajdonosának, s amennyiben nem fizet, azon nyomban szintén csődbe jut. Még ha a kibocsátó, az elfogadó és minden forgató is egyaránt kétes hitelű kéz lenne, a váltótulajdonosnak még mindig nyújtana valamelyes biztosítékot a közeli lejárat ténye, mert ha feltehető is, hogy minden kéz csődbe jut, van bizonyos esély arra, hogy nem mind ilyen rövid idő alatt jut csődbe. A ház ugyan omlófélben van — így szól magában a fáradt vándor — és nem áll már sokáig, de van esélyem, hogy nem ma dől össze, én tehát benne töltöm az éjszakát.

Tegyük fel, hogy *A* edinburghi kereskedő a kelettől számított két hónap múlva fizetendő váltót állít ki *B* kereskedőre Londonban. A londoni *B* a valóságban semmivel sem tartozik *A*-nak Edinburghban, de a váltóját mégis elfogadja azzal a feltétellel, hogy a lejárat előtt majd ő bocsát ki a kamattal és jutalékkal tetéztett ugyanolyan összegű, szintén két hónapos lejáratú váltót *A*-ra Edinburghban. Ennek megfelelően *B* az első két hónap letelte előtt visszaváltót állít ki *A*-ra Edinburghban, aki viszont a második két hónap lejárat előtt egy második váltót bocsát ki *B*-re Londonban, amely szintén a kelettől számított két hónap múlva fizetendő; a harmadik két hónap lejárat előtt a londoni *B* állít ki megint visszaváltót az edinburghi *A*-ra további két hónapra. Ez így folyt néha nemcsak hónapokon, de több egymást

követő éven át is; az összes megelőző váltók felgyülemlett kamatával és a jutalékokkal tetézett váltó mindig visszatért *A*-hoz Edinburghban. A kamat évi öt százalék volt, a jutalék pedig kibocsátásonként legkevesebb fél százalékot tett ki. Miután a jutalékok évente legalább hatszor számították fel, a pénz, amit *A* ezzel az eljárással előteremtett, természetesen legkevesebb nyolc százalékba került neki, de olyankor még több is, amikor a jutaléktétel emelkedett, vagy kamatoskamatot kellett fizetnie a megelőző váltók és azok jutaléka után. Ezt az eljárást váltónyargalással történő pénzcsinálásnak nevezték.

Mivel a tőke kialakult profitja a legtöbb kereskedelmi jellegű vállalkozás kapcsán hat és tíz százalék között mozgott, valóban nagyon szerencsés vállalkozásnak kellett lennie annak, amelynek a nyereségéből nemcsak a megvalósításhoz kölcsönvett tőke ilyen rendkívül nagy költségei térültek meg, hanem még jókora vállalkozói többletprofitra is futotta. Számos hatalmas méretű vállalkozásba azonban úgy fogtak bele, illetve azokat több éven át úgy folytatták, hogy a hallatlan költséggel szerzett kölcsönpénzen kívül más pénz egyáltalán nem állt a vállalkozók rendelkezésére. Vágyálmaikban ezek a vállalkozók nyilván tisztán látták maguk előtt a nagy profitot, de ritka volt közöttük az a szerencsés, aki valóban rátalált, amikor a vállalkozás végén, illetve amikor azt kénytelen volt végleg abbahagyni, felébredt álmaiból.¹

¹ A szövegben leírt mód még nem is volt sem a legelterjedtebb, sem a legköltségesebb módja annak, ahogyan ezek a kalandorok váltónyargalással néha pénzt csináltak. Gyakori mód volt az is, hogy *A* Edinburghban az első váltó kifizetését úgy tette lehetővé *B*-nek Londonban, hogy néhány nappal a lejárat előtt egy újabb három hónapra szóló váltót állított ki rája. Ezt a váltót, amely a saját rendeletére volt fizetendő, *A* Edinburghban névértékén eladta, az ellenértékért pedig látra szóló és *B* rendeletére fizetendő londoni váltókat vásárolt, s ezeket postán elküldte *B*-nek. A legutóbbi háború vége felé a London és Edinburgh közötti váltóárfolyamkülönbség általában három százalék volt Edinburgh terhére, a látra szóló váltók tehát általában ennyi többletkülönbséget okoztak *A*-nak. Mivel ezt a műveletet évente legalább négyszer ismételték meg, s mivel azt minden alkalommal még legalább fél százaléknyi jutalék is terhelte, *A*-nak akkoriban évente legalább tizennégy százaléknyi terhet kellett viselnie. Egy másik mód szerint *A* úgy tette lehetővé *B*-nek az első váltó kiegyenlítését, hogy a lejárat előtt néhány nappal két hónapra szóló új váltót állított ki, de ez alkalommal nem *B*-re, hanem egy harmadik személyre, például *C*-re Londonban.

Az edinburghi *A* a londoni *B*-re kiállított váltóit két hónappal a lejárat előtt rendszeresen leszámítoltatta valamelyik edinburghi banknál vagy bankárnál, a londoni *B* pedig az edinburghi *A*-ra kibocsátott visszaváltóit éppen rendszeresen az Angol Banknál vagy valamelyik londoni bankárnál leszámítoltatta le. Az ilyen körbeforgó váltókra nyújtott előleget Edinburghban mindig a skót bankok, Londonban pedig, amennyiben nála történt a leszámítolás, az Angol Bank bankjegyeiben fizették ki. Az így megelőlegezett váltókat a felek esedékességkor rendre beváltották ugyan, de az az érték, amelyet a bankok az első ilyen váltóra folyósítottak, valójában sohasem folyt vissza hozzájuk, mert hiszen minden egyes váltó lejáratától előtt máris egy másikat bocsátottak ki, és pedig az éppen fizetendő váltónál valamivel nagyobb összegre; a későbbi váltó leszámítolására pedig feltétlenül szükség volt a rövidesen esedékes megelőző váltó kifizetéséhez. A kifizetés így persze csak teljesen fiktív volt. Ami pénz az így forgalomba hozott váltók alapján a bankok pénztárából egyszer kiáramlott, az oda ténylegesen sohasem áramlott vissza.

Nem egyszer előfordult, hogy az ilyen körbeforgó váltókra annyi papírpénzt folyósítottak, amennyi a tervbevett óriási méretű mezőgazdasági, kereskedelmi vagy ipari vállalkozás megvalósításához megkívánt egész tőkének felelt meg, nem pedig csak a vállalkozó saját tőkéje ama részének, amelyet ha papírpénz egyáltalán nem lett volna, kénytelen lett volna fémpénzben

Az új váltó *B* rendeletére volt fizetendő, aki azt, miután *C* elfogadta, valamelyik londoni bankárnál leszámítoltatta; *A* pedig azzal tette lehetővé *C*-nek a beváltást, hogy néhány nappal a lejárat előtt egy harmadik, szintén két hónapos váltót állított ki, egyszer első ügyfelére, *B*-re, máskor viszont egy negyedik, esetleg ötödik személyre, mondjuk *D*-re, illetve *E*-re. Ez a harmadik váltó *C* rendeletére volt fizetendő, aki mihelyt elfogadták, megint csak leszámítoltatta valamelyik londoni bankárnál. Mivel ezt a műveletet évente legalább hatszor ismételték meg, s mert azt minden alkalommal legalább fél százaléknyi jutalék terhelte, azonkívül pedig az öt százalékos törvényes kamat, a pénzszerzésnek ez a módja, ugyanúgy mint a szövegben leírt mód, *A*-nak nyolc százaléknál valamivel többre kellett hogy kerüljön. Minthogy azonban megtakarította az Edinburgh és London közötti váltóárfolyamkülönbözetet, mégis kevésbé volt költséges, mint a jelen lábjegyzetben elsőnek leírt mód. Előfeltétele persze az volt, hogy a kalandoroknak egynél több londoni háznál legyen megalapozott hitele; ezt a feltételt persze sokan közülük nem mindig és nem egykönnyen tudták teljesíteni.

készenlétben tartani, hogy esetenkénti kötelezettségeinek meg tudjon felelni. Az így folyósított papírpénz nagyobbik része következőképpen már többlet gyanánt jelentkezett ama arany- és ezüstpénzérték felett, amely papírpénzforgalom nélkül az országban keringett volna. Ennélfogva többletet jelentett ama papírpénzmennyiség felett is, amelyet a gazdasági élet még felhasználhatott és használhatott. Nyomban vissza is folyt a bankokhoz beváltásra, s ezeknek az arany- és ezüstpénzt valahonnan mindenképpen elő kellett teremteni. Olyan tőke volt ez, amelyről a bankok, legalább is egy ideig, nem tudták, de még csak távolról sem gyanították, hogy azt az ő előzetes megfontolásuk és hozzájárulásuk nélkül a vállalkozók agyafúrt mesterkedéssel valójában tőlük szerezték.

Ha ketten az egymásra kibocsátott váltókat állandóan ugyanannál a bankárnál számíttatják le, az hamar felismeri a céljukat és tisztán látja, hogy saját tőke helyett azzal a pénzzel folytatják az üzletüket, amit ő folyósít nekik. Távolról sem olyan könnyű a helyzetet felismerni, ha a váltókat más-más bankárnál számíttatják le, sőt ha nem is mindig egymásra bocsátják ki azokat, hanem széles körben másokat is belevonnak mesterkedéseikbe, olyan embereket, akiknek érdeke, hogy egymást támogassák az effajta pénzesinálásban és ezért tőlük telhetően megnehezítsék a megkülönböztetést a valódi hitelező által valódi adósrá kiállított és az olyan váltó között, amely mögött nincs valódi hitelező, csak bank, amely a váltót leszámította, és nincs valódi adós, csak vállalkozó, aki a pénzt a maga céljaira felhasználta. De ha egy-egy bankár még az ilyen helyzetet is felismeri, ezt néha már későn teszi, vagyis olyankor, amikor már annyi váltót számított le, hogy amennyiben megtagadja az ilyen vállalkozónak a további leszámítolást, csődbe kergeti őket; azáltal viszont, hogy tönkre teszi őket, esetleg tönkrejut maga is. Saját érdeke és biztonsága ilyenkor azt parancsolhatja, hogy egy ideig még részt vegyen a veszélyes játékban, de persze mindenképpen azon lesz, hogy fokozatosan kiszabaduljon belőle. Ezért egyre több nehézséget támaszt a további leszámítolások körül, hogy az ilyen vállalkozókat más bankokhoz vagy a pénzszerzés más módjára kényszerítse, s ő maga minél előbb kiléphessen a körből. Persze amikor bizonyos idő múltán az Angol Bank, a vezető londoni bankok, sőt még a józanabb skót bankok is észrevették, hogy már túl messzire mentek és kezdtek nehézségeket támasztani

a leszámítolások kapcsán, akkor ezek a vállalkozók nemcsak megriadtak, hanem módfellett haragra is gerjedtek. Saját bajukat, amelyet kétségtelenül a bankok szükségképpen óvatossá vált magatartása idézett elő, az ország bajának kiáltották ki és azt hangoztatták, hogy az országos baj kizárólag a bankok tudatlanságának, kishitűségének és rossz vezetésének köszönhető, amely nem engedi meg, hogy lelkes vállalkozásaikkal szépítsék, fejlesszék és gazdagítsák a hazát. Nyilván úgy vélték, a bankoknak egyszerűen kötelessége, hogy olyan hosszú időre és annyi hitelt nyújtsanak nekik, ameddig és amennyit éppen kölcsön kívánnak venni. A bankok azonban továbbra is megtagadták a kölcsönt azoktól, akiknek már amúgyis túl sok hitelt nyújtottak, s ezzel az egyedüli utat választották, hogy megmentsek a saját hitelüket, valamint az ország közhitelét.

A baj és láрма közepette Skóciában új bankot alapítottak kifejezetten azzal a céllal, hogy az országos bajt enyhítse. Az elképzelés nemes volt, de kevés bölcsességgel valószínűsítették meg, az enyhítendő baj természetét és okait pedig nyilván félreismerték. Az új bank minden régi banknál liberálisabban kezelte mind a folyószámlahitelek, mind a váltóleszámítolások kérdését. Ami az utóbbit illeti, úgy látszik alig tett különbséget a valódi és a felek között egymásra kibocsátott váltók között; egyaránt leszámította őket. Nyíltan hirdetett elve volt, hogy bármiféle megfelelő biztosíték ellenében a teljes tőkét is kölcsönadja még az olyan nagyon lassan és nagysokára megtérülő beruházáshoz is, mint amilyen például a földbirtokfeljavítás. Sőt, az ilyen beruházások előmozdítását tekintették a legfőbb közérdekű cél-
nak, amely miatt ezt a bankot egyáltalán létrehozták. A folyószámlahitelek és váltóleszámítolások terén megnyilvánuló liberálisabból kifolyólag persze nagy összegben kellett bankjegyeket kibocsátania. Mivel azonban ezek többlet gyanánt kerültek a forgalomba és a többletet az ország gazdasági élete már nem tudta felszívni és használni, nagyobbreszt éppen olyan gyors ütemben folytak vissza a bankhoz aranyra-ezüstre történő beváltás céljából, amilyenben kibocsátották őket. A bank pénzszekrényei sohasem voltak igazán tele. Két részletben lejegyzett alapítókéje százhatvanezer font volt, de ebből csak nyolevan százezer font hívtak le. Ezt az összeget több részletben kellett befizetni. A jegyzés résztvevői közül sokan már az első részlet befizetése után folyószámlahitelt nyitattak maguknak, a bank igazgatói

pedig úgy érezték, hogy a részjegyzőket ugyanolyan liberálisan kell kezelniök, mint mindenki mást és megengedték, hogy ezek a folyószámláik terhére vegyék fel azt a pénzt, amiből a többi részletet befizetik. Így a befizetések révén csak az került a pénzszekrénybe, amit egy perccel előbb kivettek belőle. De ha a pénzszekrény még olyan tele lett volna, a bank túlméretezett kibocsátásai folytán mindig gyorsabban kellett kiürülnie, mint ahogyan újból fel lehetett tölteni. A feltöltésnek nem volt más, mint az a biztos romlásba vezető módja, hogy maga a bank állított ki váltót Londonra és azt az esedékességkor a kamattal és a jutalékkal együtt egy újabb Londonra kibocsátott váltóval fizette ki. A bank részjegyzőinek a birtokai több milliót értek, melyek tulajdonosaiknak a bankalapításban való részvételéből kifolyólag valóban le voltak kötve a bank összes kötelezettségeinek a fedezésére. Az ilyen hatalmas biztosítékok nyújtotta nagy hitele révén a bank a túlzottan liberális üzletvezetés ellenére is több, mint két éven át tudta működését folytatni. Amikor ezt kénytelen volt beszüntetni, körülbelül kétszázezer font értékű bankjegye volt forgalomban. Ennek a gyors ütemben folyton újból visszafolyó bankjegymennyiségnek a forgalomban tartására állandóan egyre több és nagyobb értékű váltót kellett kiállítania Londonra. Amikor a működését beszüntette, ezeknek az összege már meghaladta a hatszázezer fontot. Így tehát ez a bank alig valamivel több, mint két év alatt különböző ügyfeleinek nyolcszázezer font hitelt nyújtott öt százalékra. A bankjegyekben forgalomba hozott kétszázezer font után ezt az öt százalékot, az ügyviteli költségek levonása után, esetleg tiszta nyereségnek tekinthetjük. Viszont ama több, mint hatszázezer font után, amelynek az erejéig állandóan váltókat bocsátott ki Londonra, a bank nyolc százalékot meghaladó kamatot és jutalékot fizetett, tehát lebonyolított összes üzletének több, mint háromnegyed részén három százaléknál is többet veszített.

Ennek a banknak a működése a tervezők és irányítók elgondolásaival mindenben ellentétes eredményeket szült. Az eredeti elképzelés egyrészt az volt, hogy a bank révén támogatást nyerne az országban mindenfelé megvalósuló, haladó szellemű vállalkozások (mert annak tartották azokat), másrészt az, hogy ez a bank minden ügyletet magához ragad és ezzel kiszorítja a többi skót bankot, főképpen az edinburghi bankokat, mert ezektől rossz néven vették a váltóleszámítolások terén tanúsított maradi-

ságot. Nem kétséges, hogy a szóbanforgó vállalkozások szempontjából a bank működése ideiglenes segítséget jelentett, mert hiszen még vagy két évvel tovább vállalkozhattak, mint különben tehették volna. Ez azonban csak annyit jelentett, hogy még mélyebbre merültek az adósságokban, s amikor bekövetkezett az összeomlás, mind a maguk, mind a hitelezőik helyzete csak még súlyosabb volt. Végeredményben tehát a bank működése nemhogy enyhítette volna, hanem még elmélyítette a bajt, amit ezek a vállalkozók zúdítottak nemcsak önmagukra, hanem az egész országra is. Sokkal jobb lett volna nekik, hitelezőiknek és az országnak is, ha már két évvel korábban kényszerültek volna tevékenységük beszüntetésére. Ezzel szemben a vállalkozók javát célzó segítséggel, amely csak ideiglenesnek bizonyult, a bank komolyan és tartósan megsegítette a többi skót bankot. A felek az egymásra kiállított váltókkal, amelyek leszámítolása kapcsán a többi bank akadékoskodott, most ugyanis rendre az új bankhoz fordultak, ahol tárt karokkal fogadták őket. A többi bank ezáltal nagyon könnyen szabadult ki a végzetes körből, amelyből egyébként csak jelentékeny veszteség árán, sőt esetleg csak megtépázott hírnévvel tudott volna kimenekülni.

Műveletei révén ime így súlyosbította ez a bank az enyhíteni szándékolt komoly országos bajt és segítette ki nagyon szorult helyzetükből versenytársait, akiket pedig ki akart szorítani a piacról.

Az alapításkor egyesek még úgy vélekedtek, hogy bármilyen gyorsan ürülnek is ki a bank pénzszekrényei, feltöltésük könnyű dolog lesz ama biztosítékok alapján, amelyek ellenében a bank a bankjegyeit kibocsátotta. Azt hiszem, a tapasztalat hamar meggyőzte őket arról, hogy a pénzszerezésnek ez a módja sokkal lassúbb, semhogy megfelelhessen a célnak, egyben pedig arról is, hogy a már eredetileg sem bőven telt és mindig nagyon gyorsan ürülő pénztárak feltöltésének csak az az egy, de romlásba vezető módja van, hogy a bank maga állít ki váltókat Londonra és azokat lejáratkor, a felgyülemlett kamattal és jutalékkal együtt, ugyancsak Londonra kibocsátott új váltókkal fizeti ki. De még akkor is, ha a bank ezen a módon olyan ütemben tudott volna pénzt szerezni, amilyen ütemben szüksége volt rá, minden egyes ilyen műveletből nyereség helyett csak vesztesége származhatott volna, s így mint kereskedelmi társaságnak végső soron mindenképpen tönkre kellett volna mennie, ha esetleg nem is olyan gyorsan,

mint abban az esetben, ha a még költségesebb váltó és visszváltó módszerhez folyamodik. Kibocsátott papírpénze kamatain sem kereshetett semmit, mert hiszen az már többlet volt a forgalomban még felszívódó és abban használható mennyiség felett, tehát nyomban mindig újból visszafolyt hozzá arany- és ezüstre történő beváltás céljából, s a bank, hogy beváltási kötelezettségének eleget tegyen, maga is mindig kölcsönre szorult. Ellenkezőleg, a folytonos kölcsönfelvételeivel kapcsolatos összes terhet, vagyis a kölcsön kapható pénzt felhajtó ügynökök, a kölcsönadókkal folytatott tárgyalások és a szükséges okiratok költségeit mind a banknak kellett viselnie, s azok mint tiszta veszteség mutatkoztak a mérlegében. Az az elgondolás, hogy a bank pénztárát ilyen módon fel lehet tölteni, körülbelül annak az embernek az elgondolása, akinek van egy tava, melyből állandóan áramlik ki, de csak rendszertelenül ömlik be a víz, ő pedig úgy akarja az egyenletes vízszintet biztosítani, hogy a több mérföldre levő kútból felfogadott emberekkel vödörkben hordat bele vizet.

Ha feltesszük, hogy az ilyesfajta művelet mégis lehetséges, sőt a banknak mint kereskedelmi társaságnak még hasznót is hajthat, az ország számára akkor sem fakadhat belőle áldás, ellenkezőleg, csak jelentékeny kár. Ilyen művelettel a kikölcsönözhető pénzmennyiség a legcsekélyebb mértékben sem növelhető. Legfeljebb azt lehetne vele elérni, hogy a bank az egész országnak valamilyen általános kölcsönközpontjává váljék és minden kölcsönkeresőnek hozzá kelljen fordulnia, nem pedig a magánszemélyekhez, akik addig neki adták kölcsön a pénzüket. De amelyik bank talán még ötszáz embernek is ad kölcsönt, holott igazgatói az ügyfelekről nagyobb részt csak igen keveset tudhatnak, semmiképpen sem tudja az adósait több körültekintő óvatossággal megválogatni, mint az a magánszemély, aki a pénzét csak néhány olyan ember körében adja kölcsön, akiknek a józanságában és takarékoságában nézete szerint joggal megbízhat. A banknak, amelyet úgy vezetnek, ahogyan azt fentebb körvonalaztam, a legtöbb adósa tervezgető fantaszta, váltónyargaló lenne, aki szertelen vállalkozásokba öli a pénzt, ezeket valószínűleg mégannyi támogatással sem képes befejezni, s ha mégis, úgy nem térül meg belőlük az amibe kerültek és sohasem szolgáltatnak egy olyan alapot, amely annyi munkát tud majd eltartani, mint amennyi a vállalkozásokban fekszik. Ezzel szemben sokkal valószínűbb, hogy a magánhitelezők józan és takarékos adósai csak

a saját tőkájukkal arányban álló olyan vállalkozásokba fektetik a kölcsönvett pénzt, amelyek talán kevésbé nagyszerűek és csodálatosak, viszont szolidábbak és hasznothajtóbbak, s amelyekből nagy profittal megtérül az, amibe kerültek ; így olyan alapot szolgáltatnak, amely jóval több munkát tart majd el, mint amennyi a vállalkozásban fekszik. A vázolt bankművelet feltételezett sikere tehát a legcsekélyebb mértékben sem növelné az ország tőkáját, viszont nagy részét elvonná a meggondolt hasznos vállalkozások elől, s a kalandos és haszontalan felé terelné.

A hirhedt Mr. Law-nak az volt a nézete, hogy Skócia ipara csak azért pang, mert nincs elegendő pénz a foglalkoztatására. A pénzhiány enyhítésére egy különleges bank alapítását javasolta ; erről nyilván azt képzelte, hogy az ország összes földbirtokának a teljes értéke erejéig bocsáthat ki papírpénzt. Skócia parlamentje a javaslatot nem tartotta elfogadhatónak. Az orleansi herceg, Franciaország akkori régense, később némi változtatással elfogadta. Ennek az úgynevezett Mississippi-tervnek, a világon talán a legszertelenebb bank- és tőzsdevállalkozásnak a tényleges alapját az az elgondolás képezte, hogy a papírpénz jóformán határtalanul szaporítható. A tervvel kapcsolatos különféle műveleteket Mr. Du Verney oly kimerítően, világosan, annyira rendezetten és érthetően tárgyalja Mr. Du Tot „Politikai elmélgedések a kereskedelemről és pénzügyekről” című munkájáról írott bírálatában, hogy azokra itt egyáltalán nem térek ki. A terv alapját képező elveket maga Mr. Law magyarázza a pénzről és kereskedelemről szóló értekezésében, amelyet Skóciában adott ki, amikor ott a tervezetét először előterjesztette. Az ebben és a hasonló elveket tárgyaló néhány más munkában kifejtett ragyogó, de fantasztikus elgondolások még ma is sokakra gyakorolnak benyomást ; részben talán ezeknek tudható be az a túlfokozott bankári tevékenység, amelyről az utóbbi időben Skóciában és egyébütt is panaszkodnak.

Az Angol Bank a legnagyobb jegybank Európában. Alapítását parlamenti törvény rendelkezése folytán egy 1694. július 27-én az állami nagy pecséttel megerősített kiváltságlevéllel engedélyezték. Nyomban megalakulásakor £ 1 200 000 összegű kölcsönt folyósított a kormánynak évi £ 100 000 ellenében, amiből £ 96 000 volt az évi nyolc százalékos kamat és £ 4000 az évi kezelési költség. A Forradalom által beiktatott új kormány-

nak nyilván nagyon csekély lehetett a hitele, hogy ilyen magas kamatra volt kénytelen kölcsönt venni.

1697-ben a Bank engedélyt kapott, hogy alaptőkéjét lejegyeztetés útján £ 1 001 171, 10s.-el felemelje. Teljes alaptőkéje akkor tehát £ 2 201 171 10s. volt. Az alaptőkeemeléssel állítólag az állam hitelét kívánták megerősíteni a közönség körében, mert 1696-ban a tallykat* már csak negyven, ötven, sőt hatvan százalékos engedménnyel, a bankjegyeket pedig húsz százalékkal a névértéken alul fogadták el a forgalomban.¹ Óhatatlanul megingatta a Bank iránti bizalmat az is, hogy éppen abban az időben folyt le a nagy ezüstérme-átveretés, amikor is a Bank úgy látta helyesnek, hogy felfüggeszse bankjegyei beváltását.

Az Anna királynő 7. törvénye 7. fejezetében foglalt rendelkezésnek megfelelően a Bank további £ 400 000-t előlegezett és folyósított a kincstárnak; a teljes előleg ezzel £ 1 600 000-re emelkedett és a Bank most már ez után az összeg után kapta az évi £ 96 000 kamatot és £ 4 000 kezelési költséget. Ezek szerint 1708-ban a kormány hitele már éppen olyan jó volt, mint a magánszemélyeké, mert hiszen hat százalékra kapott kölcsönt, ami akkor a törvényes piaci kamatláb volt. Ugyanennek a törvénynek a további rendelkezései alapján a Bank £ 1 775 027, 17s. 10 $\frac{1}{2}$ d. értékű kincstárjegyet váltott be hat százalékos kamattal, egyidejűleg pedig engedélyt kapott, hogy alaptőkéjét lejegyeztetés útján megduplázza. Így tehát a Bank alaptőkéje 1708-ban £ 4 402 343-ra emelkedett, a kormánynak nyújtott előlegek összege pedig £ 3 375 027, 17s. 10 $\frac{1}{2}$ d. volt.

* A „tally” eredetileg olyasvalami volt, mint nálunk a rovásbot vagy rováspálca: egy darab fa, amelyen rovátkolással fejeztek ki számokat. A kölcsönös megállapodást régente a kereskedők úgy igazolták egymásnak, hogy az adásvétel tárgyát képező áru darabszámát a fadarabon keresztbe húzódó rovással jelölték meg, a fát vagy botot azután középen hosszában úgy hasították ketté, hogy a két félboton a rovátkák egymásba illettek; a bot egyik felét az eladó, a másikat a vevő tartotta magánál. Később az angol kincstári hivatal is adott ki tallykat a kormány számára felvett kölcsönök kapcsán; egyik felét a kincstár magánál tartotta, a másikat a kölcsönadó kapta mint kötelezvényt arról, hogy ennyi vagy annyi pénzt adott kölcsön az államnak. Még 1827-ben is adtak ki kincstári tallyt és csak 1834-ben rendelték el parlamenti törvénnyel valamennyi tally bevonását és megsemmisítését. — Ford.

¹ James Postlethwaite: Az állami jövedelmek története. 301. oldal.

1709-ben tizenöt százalékot, azaz £ 656 204, 1s. 9d.-t, 1710-ben pedig további tíz százalékot, vagyis £ 501 448, 12s. 11d.-t hívtak le és csatoltak a tőkéhez. A két lehívás után a Bank alap-tőkéje £ 5 559 995, 14s. 8d.-re rúgott.

I. György 3. törvénye 8. fejezetének a rendelkezései értelmében a Bank további két milliányi kincstárjegyet váltott be. A kormánynak nyújtott kölcsön ekkor tehát már £ 5 375 027, 17s. 10d.-t tett ki. I. György 8. törvényének a 21. fejezete értelmében a Bank £ 4 000 000 értékű részvényt vásárolt a South Sea Company-tól,* s ebből a célból 1722-ben a részvénytőkét £ 3 400 000-tal felemelte. Így ebben az időben az államnak kölcsönzött összeg £ 9 375 027, 17s. 10 $\frac{1}{2}$ d., a Bank részvénytőkéje viszont £ 8 959 995, 14s. 8d. volt. Ekkor jelentkezett először az a helyzet, amelyben a Bank nyújtotta kamatozó államkölcsönök meghaladták a részvénytőkét, amely után részvényeseinek osztalékot fizetett; más szóval, amelyben megkezdődött a Banknak az osztalékköteles tőkéjén felüli osztalékmentes tőkéjének a felgyülemzése. Azóta is állandóan van ilyen osztalékmentes tőkéje. 1746-ban a különböző címeken addig folyósított államkölcsönök összege £ 11 686 800-t tett ki, az alaptőke pedig a többszöri lehívások és jegyzések után £ 10 780 000-ra emelkedett. A két összeg azóta is változatlan. III. György 4. törvényének 25. fejezete alapján a Bank £ 110 000-t fizetett a kormánynak kiváltság-levele megújításáért kamat- és visszafizetési kötelezettség nélkül; ez az összeg tehát a fenti két összeg egyikét sem változtatta meg.

A Bank fizette osztalék az államkölcsönök mindenkori kamatlába és egyéb körülmények alakulása szerint változott. Ez a kamatláb fokozatosan csökkent nyolcra három százalékra. A Bank most néhány év óta öt és fél százalék osztalékot fizet.

Az Angol Bank annyira szilárd, mint maga a brit állam. Hitelezőit csak akkor érheti veszteség, ha elvesz minden, amit az államnak kölcsön adott. Hatnál több taggal bíró más banktársulat Angliában parlamenti törvénnyel sem alapítható. Nemcsak közönséges bank gyanánt működik, hanem mint az államgépezetnek egy lényeges része: évről évre legnagyobbbrészt rajta keresztül történik az állam hitelezőinek a kielégítése, kincstárjegyeket hoz forgalomba és rendszeresen előlegezi az államnak az évi föld- és söradót, amelyet általában csak több éves késedelemmel fizetnek

* Déltegeri Társulat. — Ford.

be. E műveletei során a közzel szemben fennálló kötelezettségei teljesítése közben önhibáján kívül néhány ízben arra kényszerült, hogy túl sok papírpénzt hozzon forgalomba. Kereskedőváltók leszámítolásával is foglalkozik. Több esetben mentette meg vezető szerepet játszó bankházak hitelét nemcsak Angliában, de Hamburgban és Hollandiában is. 1763-ban egy alkalommal állítólag előfordult, hogy egyetlen héten belül £ 1 600 000-t előlegezett ilyen célra, nagyrészt tömbaranyban. Persze nem mernék felelősséget vállalni sem azért, hogy az összeg tényleg ilyen nagy volt, sem azért, hogy ilyen rövid időn belül folyósították. Más alkalmakkor viszont ez a hatalmas társaság maga is arra kényszerült, hogy fizetési kötelezettségeit hatpennyekben teljesítse.

A bölcs megfontolással lebonyolított bankműveletek révén nem azzal lehet valamely ország termelését növelni, hogy szaporítjuk a tőkéjét,* hanem azzal, hogy a meglévő tőkét tevékenyebbé és termelőképesebbé tesszük. Az üzletember tőkéjének az a része, amelyet pénzben kénytelen készenlétben tartani esetenkénti kötelezettségei teljesítésére, csupán holt tőke, amely amíg csak hevertetik, semmit sem termel, sem neki, sem az ország javára. A jól átgondolt helyes bankműveletek teszik azután lehetővé neki, hogy ezt a holt tőkét eleven termelő tőkévé alakítsa át: feldolgozandó nyersanyagokká, munkaeszközökké, élelmiszerekké és létszükségleti cikkeké, amelyek ellenében munkát végeznek neki; más szóval tőkévé, amellyel mind az ő, mind az ország javára valamit létre lehet hozni. Az egész arany- és ezüstpénzmennyiség, amely valamely ország összes évi ártermelését forgalomban tartja és a tényleges fogyasztókhöz eljuttatja, éppen úgy csak holt tőke, mint az üzletember hevertetett pénzkészlete. Feltétlenül nagyon értékes része az ország tőkéjének, de semmit sem hoz létre az ország javára. Csak az arany- és ezüstpénz jórészt papírpénzzel helyettesítő, bölcsen megfontolt bankműveletekkel lehet ezt a holt tőkét eleven termelő tőkévé átalakítani; tőkévé, amellyel valamit már létre lehet hozni az ország javára. Az országban forgalomban levő arany- és ezüstpénz szerepét joggal hasonlíthatjuk az országút szerepéhez: ezen bonyolódik le az ország minden takarmány- és gabonaforgalma, de egyetlen kévényt sem természetnek rajta. Talán szabad egy erőszakolt hasonlattal élnem: a jól átgondolt bankműveletek olyanok, mint a levegő-

* Itt persze a pénzből álló tőkéről van szó. — Ford.

ben vezetett országutak, mintegy felszabadítják az ország földi forgalmi útjait jó legelők és szántóföldek számára, s ezzel lehetővé teszik az évi össztermelés igen lényeges növelését. Tény ezzel szemben az, hogy bár valamelyest szintén növelhető, az ország ipara és kereskedelme már nem érezheti magát olyan biztosan a papírpénz dedaluszi szárnyain, mint az arany- és ezüstpénz szilárd földi országútján. A papírpénzforgalmat irányító tényezők tudatlanságából eredő viasz körülményeken túl, az ipart és a kereskedelmet még olyan bajok is érhetik, amelyekről e tényezők semmiféle bölcsessége és hozzáértése sem tudja megóvni.

Így például egy balsikerű háború, amelyben az ellenség hatalmába keríti a fővárost és ezzel együtt a papírpénz iránti bizalmat biztosító arany-ezüst kincset is, sokkal nagyobb zürzavart okoz ott, ahol az ország gazdasági forgalmát kizárólag papírpénzzel, mint ott, ahol nagyjából arany- és ezüstpénzzel bonyolították le. Mivel a kereskedelmi forgalom lebonyolításához használt eszköz ilyenkor elveszíti az értékét, csak a csere marad, vagy csupán hitelügyletek lehetségesek. A fejedelemnek, aki az adót rendszerint papírpénzben kapta, nincs miből fizetni a csapatait és feltölteni a katonai raktárakat. Sokkal nehezebb az ország helyzetét rendbehozni, mint ha a gazdasági forgalmat nagyjából arany- és ezüstpénzzel bonyolították volna le. Éppen ezért az a fejedelem, aki mindenkor a legkönnyebben megvédhető állapotban akarja tudni az uralma alatt álló területeket, jól teszi, ha azokat nemcsak az olyan mértéktelen papírpénzszaporítástól óvja meg, amely magukat a pénzkibocsátó bankokat is tönkreteszi, hanem már az olyantól is, amelynek a révén a papírpénz lesz az ország fő forgalmi eszköze.

Minden ország gazdasági forgalmát úgy foghatjuk fel, hogy az két különböző területen bonyolódik le: az egyik az üzletemberek között lebonyolódó forgalomnak, a másik a köztük és a fogyasztók közötti forgalomnak a területe. Ámbar a két különböző fajta forgalom lebonyolításának ugyanaz a pénz — akár papír-, akár fémpénz — az eszköze, mégis, mivel a kettő állandó és egyidejű folyamat, mindegyikben külön-külön van állandóan szükség egy bizonyos mennyiségre ebből a pénzből. Értékben az üzletemberek közötti áruforgalom sohasem haladhatja meg a köztük és a fogyasztók között lebonyolódó áruforgalmat, mert hiszen az üzletember mindent azzal vásárol, hogy azt végül is a fogyasztó veszi meg. Míg azonban az üzletemberek egymás

között rendszerint nagyban bonyolítják le az áruforgalmat, úgy-hogy minden egyes ügylet meglehetősen nagy pénzösszeget igényel, addig a köztük és a fogyasztók közötti forgalomban, mivel az általában kiskereskedelmi forgalom, rendszerint csak nagyon kis összegekre van szükség; sokszor egy shilling, sőt egy félpennys már elegendő. Itt azonban figyelembe kell venni, hogy a kis pénzdarabok sokkal gyorsabban forognak, mint a nagyok. Egy shilling gyakrabban cserél gazdát, mint egy guinea, egy félpennys gyakrabban, mint egy shilling. Ebből az következik, hogy ámbár az összes fogyasztó vásárlásai értékben nem tesznek ki kevesebbet az összes üzletember vásárlásainál, mégis általában jóval kisebb mennyiségű pénzzel bonyolíthatók le; nagyobb forgási sebességüknél fogva a kisebb pénzdarabok sokkal nagyobb számú vásárlás eszközéül szolgálnak a gazdasági forgalom egyik területén, mint a másikon.

A papírpénz forgalmát lehet úgy szabályozni, hogy használata igen nagy mértékben csak az üzletemberek közötti forgalomra korlátozódjék, de lehet úgy is, hogy ugyanakkor az üzletemberek és a fogyasztók közötti forgalom területének jó részére is kiterjedjen. Ahol, mint Londonban, nincsen tíz fontnál kisebb címletű bankjegy forgalomban, ott a papírpénz nagy mértékben csak az üzletemberek közötti forgalomra korlátozódik. A fogyasztó a netán kezébe kerülő tízfontos bankjegyet rendszerint kénytelen az első alkalommal felváltani, még ha akár csak öt shilling ára árut is kell vásárolnia; pénzének még csak a negyvened részét költötte el, s a bankjegy máris visszajut az üzletemberek kezébe. Ahol pedig, mint Skóciában, már 20s.-es értékben is bocsátanak ki bankjegyeket, ott a papírpénz használata az üzletemberek és a fogyasztók közötti forgalom jó részére is kiterjed. Még nagyobb részére terjedt ki régebben, amikor még nem hozták meg a tíz és öt shillinges bankjegyek kibocsátását megszüntető parlamenti törvényt. Észak-Amerikában helyenként még egy shilling értékben is bocsátottak ki papírpénzt, s majdnem az egész forgalmat azzal bonyolították le. Yorkshirban még hatpennys papírpénz is volt.

Ahol megengedik az ilyen nagyon kis címletű bankjegyek kibocsátását, s az rendszerré válik, ott sok kétes tisztességű ember is érez ösztönzést és kap lehetőséget arra, hogy bankárkodjék. Még az is, akinek az öt fontos vagy akár csak húsz shillinges kötelezvényét mindenki visszadobná, elérheti az ilyen helyen,

hogy a papírját különösebb aggályoskodás nélkül elfogadják, ha csak hat pennyről szól. Persze az ilyen nyomorúságos bankárok körében mindig gyakori csődök nem egyszer okoznak jelentős zavarokat, sőt néha igen komoly bajokat is szegény embereknek, akiket az ő bankjegyeikkel fizettek ki.

Talán jobb lenne, ha a Királyságon belül sehol sem bocsátanának ki £ 5-nál kisebb címletű bankjegyet. A papírpénz használata akkor a királyságban mindenütt valószínűleg éppen úgy az üzletemberek közötti forgalomra korlátozódnék, mint Londonban, ahol £ 10-nál kisebb értékben nem bocsátanak ki bankjegyeket. Ámbár csak valamivel több, mint feleannyi árut lehet érte kapni, £ 5 a királyság legnagyobb részében mégis olyan összeg, melyet ugyanolyan becsben tartanak és ugyanolyan ritkán adnak ki egyszerre, mint £ 10-t a szabadon költekező Londonban.

Meg kell jegyezni, hogy ahol a papírpénz jórészt az üzletemberek egymásközi forgalmára korlátozódik, ott, mint Londonban, mindig bőven van arany- és ezüstpénz is. Ahol viszont kiterjed az üzletemberek és a fogyasztók közti forgalom jelentős részére is, ott, mint Skóciában s még inkább Észak-Amerikában, majdnem teljesen számúzi az aranyat és ezüstöt az országból; a belföldi kereskedelemben a mindennapos ügyleteket csaknem kivétel nélkül papírpénzben bonyolítják le. Skóciában a tíz és öt shillinges bankjegyek kibocsátási tilalma valamelyest enyhített az arany- és ezüstpénzhiányon; a húsz shillinges bankjegyek betiltása valószínűleg még tovább enyhítené azt. Amerikában állítólag bővebben van fémpénz, amióta egyes papírvalutákat megszüntettek. Mondják, hogy a papírvaluták bevezetése előtt szintén bővebben volt belőlük.

Ha valahol a papírpénz használata messzemenően csak az üzletemberek egymásközi forgalmára korlátozódná, a bankok és bankárok akkor is közel ugyanannyi segítséget nyújthatnának az ország ipari és kereskedelmi köreinek, mintha majdnem az egész gazdasági forgalom csak papírpénzzel nyerne lebonyolítást. Az üzletember csak a neki árut szállító más üzletemberekkel lebonyolódó forgalmában kénytelen esetenkénti kötelezettségei teljesítésére készpénzt készenlétben tartani. Nem kell készpénzt hevertetnie a közte és a fogyasztók közötti forgalomra, hiszen a fogyasztók a vevői, akik csak hoznak neki, nem pedig visznek tőle pénzt. Így tehát még akkor is, ha valahol csak annyi papírpénz kibocsá-

tását engedélyeznék, amennyi az üzletemberek egymásközi forgalmára korlátozódna, a bankok és bankárok részben valódi váltók leszámítolásával, részben folyószámlahitelek nyújtásával még mindig mentesíteni tudnák a legtöbb üzletembert attól a kényszertől, hogy tőkéje jelentékeny részét készpénzben hevertesse esetenkénti kötelezettségei teljesítésére. Változatlanul továbbra is meg tudnák tehát adni mindazt a segítséget, amit bankok és bankárok érdekeik sérelme nélkül a különféle üzletembereknek egyáltalán nyújthatnak.

Magánszemélyeket korlátozni abban — mondhatná itt valaki —, hogy egy bankár akár kis, akár nagy összegű kötelevényeit saját elhatározásukból elfogadják, vagy bankárokat az ilyen kötelevényeik kibocsátásában korlátozni akkor, amikor minden ügyfelük hajlandó azokat elfogadni, egyértelmű annak a természetes szabadságnak a megsértésével, amelyet a törvény rendeltetésénél fogva nemhogy csorbítani, de biztosítani hivatott. Valóban nem kétséges, hogy az ilyen korlátozásokat több szempontból a természetes szabadságjogok megsértésének lehet fel-fogni. Viszont ha egyesek úgy élnek a természetes szabadságjogokkal, hogy veszélyeztetik a társadalom egészének a biztonságát, úgy helyes, sőt szükséges, hogy törvényes korlátozások megakadályozzák őket abban mind a legszabadabb, mind pedig a legönkényesebben kormányzott országokban. A tüzek tova-terjedését gátló tűzfalak építésének a kötelezettsége pontosan olyan megsértése a természetes szabadságnak, mint a bank-üzlet itt javasolt korlátozó szabályozása.

A kétségtelenül jó hitelű emberek részéről bankjegyek formájában kibocsátott, benyújtáskor beváltandó és mindig tényleg be is váltott papírpénz minden szempontból ugyanannyit ér, mint az arany- és ezüstpénz, mivel mindenkor arany- és ezüstpénz kapható érte. Amit az ilyen papírpénzzel vesznek és eladnak, az okvetlenül ugyanannyiba kerül, mintha arany- vagy ezüstpénzzel vennék és adnák.

Van olyan nézet, hogy a papírpénz szaporítása feltétlenül emeli az áruk pénzbeni árát, mert növeli a forgalomban levő egész pénz mennyiségét és ezáltal csökkenti az értékét. Mivel azonban a körforgásból kiemelt arany- és ezüstpénzmennyiség helyébe ugyanolyan mennyiségű papírpénz lép, a forgalomban levő összes pénz mennyisége nem lesz szükségképpen nagyobb. A múlt század elejétől napjainkig az élelmiszerek Skóciában

sohasem voltak olcsóbbak, mint 1759-ben, holott a tíz és öt shillinges bankjegyek révén akkor több papírpénz volt forgalomban az országban, mint ma. A skóciai és angliai élelmiszerárak ma ugyanúgy viszonylanak egymáshoz, mint a skóciai banktársaságok nagyarányú megszaporodása előtt. A gabona általában éppen olyan olcsó Angliában, mint Franciaországban, holott Angliában sok, Franciaországban pedig alig valamennyi a papírpénz. Skóciában 1751-ben és 1752-ben, amikor Mr. Hume kiadta Politikai Értekezéseit, tehát nem sokkal a nagy papírpénzszaporítás után, az élelmiszerárak valóban igen érezhetően emelkedtek, ami azonban valószínűleg a rossz termésorozatnak, nem pedig a papírpénzszaporulatnak volt a következménye.

Más lenne persze a helyzet, ha a papírpénzt képviselő bankjegyek azonnali beváltása valamilyen szempontból a kibocsátók egyoldalú beváltási készségétől vagy a bankjegy birtokosa által nem bármikor teljesíthető valamilyen feltételtől függene, vagy csak bizonyos számú esztendő után lenne követelhető és időközben még csak nem is kamatozna. Az effajta papírpénz minden bizonnyal aszerint esne többel vagy kevesebb az arany- és ezüstpénz értéke alá, amint többé vagy kevésbé bíznak az azonnali beváltás lehetőségében, vagy félnek az azzal kapcsolatos nehézségektől; továbbá aszerint, hogy mennyi idő múlva követelhető majd a feltétel nélküli beváltás.

Különböző skóciai banktársaságok néhány évvel ezelőtt azt a szokást vették fel, hogy bankjegyeiket ún. opciós záradékkal látták el; ez jogot adott nekik arra, hogy bankjegyeiket az igazgatók szabad választása szerint vagy nyomban a bemutatáskor, vagy csak hat hónappal későbbben váltsák be a hat havi törvényes kamat megfizetésével. Néhány ilyen bank igazgatói visszaéltek az opciós záradékkal és olykor azzal fenyegették meg a nagyobb összegű bankjegy arany és ezüstre való beváltását követelő feleket, hogy amennyiben nem elégszenek meg kisebb összeg beváltásával, élni fognak opciós jogukkal. Akkoriban az ilyen bankok bankjegyei képezték a Skóciában forgalomban levő pénz túlnyomó részét, s értékét a beváltási lehetőség bizonytalansága természetesen az arany- és ezüstpénz értéke alá szorította. Amíg ez a visszaélés dívott (főleg 1762-ben, 1763-ban és 1764-ben), előfordult, hogy míg London és Carlisle között nem volt váltóárfolyamkülönbözet, addig a London és Dumfries közötti különbség néha 4 százalék volt Dumfries hátrányára, noha ez

a város alig 30 mérföldnyire van Calislettől. Carlisleban azonban a váltókat aranyban és ezüstben fizették ki, míg Dumfriesben skót bankjegyekben, s éppen a bizonytalanság, hogy vajon be-cserélik-e ezeket arany- és ezüstérmére, szállította le értéküket 4 százalékkal az érme értéke alá. Ugyanaz a parlamenti törvény, amely betiltotta a tíz és öt shillinges bankjegyek forgalmát, megtiltotta az opciós záradék alkalmazását is, s ezzel helyreállította Anglia és Skócia között a természetes váltóárfolyamot, vagyis azt, amely a mindenkori kereskedelmi forgalom és az átutalások nyomán magától alakul ki.

Yorkshireban a nevelésesen csekély hatpennys papírpénz beváltását helyenként ahhoz a feltételhez kötötték, hogy birtokosa egy guineare való váltópénzzel jelentkezzék a kibocsátónál, ami persze nem egy ember számára komoly nehézséget jelentett, az ilyen papírpénz értékét pedig az arany- és ezüstpénz értéke alá nyomta. Éppen ezért a parlament minden ilyen záradékot törvénytelennek nyilvánított, egyben pedig ugyanúgy, mint Skóciában, megtiltotta a húsz shillingnél kisebb értékű bemutatóra szóló bankjegyek kibocsátását.

Észak-Amerikában a papírpénz nem bemutatáskor beváltandó bankjegy, hanem állami kibocsátású papír volt, beváltása csak több évvel a kibocsátás után volt követelhető, mialatt nem kamatozott, a gyarmati kormányok mégis teljes névértékben törvényes fizetési eszköznek nyilvánították és azzá is tették. Nos, ha meg is engedjük, hogy a gyarmati kormányok megbízhatósága kifogástalan volt, a csak tizenöt év múlva beváltható — mondjuk — £ 100-os papír készpénzben mégis alig ért valamivel többet £ 40-nál, tekintve, hogy a kamatláb hat százalék volt. A hitelezőt arra kényszeríteni, hogy készpénzben előlegezzet £ 100-nyi követelése teljes kiegyenlítése fejében ilyen papírt fogadjon el, egyszerűen erőszakos jogtíprás volt, amelyre semmilyen más, magát szabadnak nevező országban még nem volt példa. Egészen nyilvánvalóan az volt, amit a becsületes és nyílt beszédű Doctor Douglas úgy jelölt meg, hogy csalárd adósok galád terve hitelezőik becsapására. Az első kibocsátáskor, 1722-ben, Pennsylvania kormánya azzal vélt papírpénzének az arany- és ezüstpénzzel egyenlő értéket biztosíthatni, hogy büntető törvényeket hozott azok ellen, akik áruikat más áron adták el papírpénzért, mint arany- és ezüstpénzért. Ez éppen olyan zsarnoki eljárás volt, mint az, amelynek az alátámasztására szánták, s még jóval

hatástalanabbnak bizonyult. Azt el lehet érni tételes törvénnyel, hogy egy shilling valóban egy guineával egyenlő értékű fizetési eszköz legyen, mert a törvény előírhatja a bíróságoknak, hogy mentesítse az adóst, aki a teljesítést ilyen alapon felajánlja; viszont az eladót, akinek jogában áll az áruját úgy eladni vagy nem eladni, ahogyan jónak látja, semmiféle törvény sem kényszerítheti arra, hogy az árba egy shillinget egy guineával egyenlőnek tudjon be. Így azután az effajta szabályozások ellenére a Nagy-Britanniával lebonyolódó forgalomban mégis olyan váltóárfolyamok alakultak ki, hogy £ 100 sterlingben egyes gyarmatokon £ 130-t, másokon pedig még £ 1100-t is ért papírban; gyarmatközi viszonylatban a különbség attól függött, hogy az egyes gyarmatok mennyi papírpénzt bocsátottak ki, s hogy mikorra és mennyi valószínűséggel lehetett a papír végleges visszavásárlására, illetve beváltására számítani.

Mindebből az derül ki, hogy a gyarmatokon oly igazságtalanul felpanaszolt parlamenti törvény, amely szerint semmilyen a jövőben ott kibocsátott papírpénz nem lehet törvényes fizetési eszköz, voltaképpen a lehető legjogosultabb volt.

Pennsylvania a papírpénz kibocsátása terén mindig mérsékeltabb volt minden más gyarmatunknál. Értéke éppen ezért állítólag soha nem esett annak az arany- és ezüstpénznek az értéke alá, amely az első papírkibocsátást megelőzően ott forgalomban volt. Ezt az első kibocsátást megelőzően felemelték a gyarmati érmék névértékét, a nemzetgyűlés pedig törvényben mondotta ki, hogy a gyarmaton 5s. sterlingben 6s. 3d.-t, majd azt, hogy 6s. 8d.-t ér. Így tehát a font már akkor is harminc százalékkal kevesebbet ért gyarmati pénzben, mint sterlingben, amikor a gyarmati pénz még arany és ezüst volt; viszont amikor már a papírpénz volt forgalomban, akkor is csak ritkán esett harminc százaléknál többel a sterlingérték alá. Az érmék névértékét azért emelték fel, vagyis azért mondták ki, hogy adott mennyiségű fémpénz nagyobb értéket képvisel a gyarmaton, mint az anyaországban, hogy ezzel meggátolják az arany- és ezüstpénz kivitelét. Mégis azt tapasztalták, hogy az anyaországból származó minden áru pontosan az érmék névértékemelésének az arányában drágult, s hogy az aranyat és ezüstöt ugyanolyan ütemben vitték ki, mint azelőtt.

A papírpénzt minden gyarmaton teljes névértékében fogadták el a helyi adók fizetésénél. Ez a körülmény az értékét persze

valamivel ama szint fölé emelte, amelyen egyébként aszerint állt volna, hogy mikor volt esedékes a végleges visszavásárlásra, illetve beváltásra, vagy hogy mikorra lehetett arra számítani. Ez az értékszintkülönbség olyan arányban volt kisebb vagy nagyobb, amilyen arányban az illető gyarmaton a kibocsátott papírpénz mennyisége meghaladta az adófizetésekre felhasználható pénz mennyiségét; valamennyi gyarmaton nagyon sokkal meghaladta.

Ha valahol a fejedelem olyan törvényt hozna, hogy az öt megillető adók egy részét egy bizonyos fajta papírpénzben kell fizetni, ezzel ezt a papírpénzt bizonyos értékkel ruházná fel akkor is, ha a majdani visszavásárlás, illetve beváltás időpontja kizárólag a saját tetszésétől lenne függővé téve. Amennyiben az ilyen pénzt kibocsátó bank gondosan ügyelne arra, hogy mindig valamivel kevesebb legyen belőle, mint amennyi az adófizetésekre kell, úgy olyan kereslet is támadhatna iránta, hogy még felára is keletkezne, vagyis a piacon valamivel többet adnának érte, mint az aranyért és ezüstért, amely helyett kibocsátották. Egyesek ilyen alapon magyarázzák az Amszterdami Bank úgynevezett árszióját, vagyis azt, hogy az amszterdami bankpénz többet ér a folyópénznél, holott tulajdonosa azt állítólag nem veheti ki a bankból a neki tetsző időpontban. A külföldi váltókat ennél a banknál legnagyobb részt bankpénzben kell fizetni, vagyis a bank könyveiben történő átírással, a bank igazgatói pedig — mondják egyesek — nagyon ügyelnek arra, hogy az összes bankpénzt mindig az iránta megnyilvánuló kereslet szintje alatt tartsák. Ezért van az, állítják ezek az emberek, hogy a bankpénzt felárral veszik, vagyis négy-öt százalék árszióval az ország arany- és ezüstpénzének a névértéke felett. Ez az Amszterdami Bankkal kapcsolatos magyarázat azonban, amint később majd látni fogjuk, jórészt csak ágyrém.

Azzal, hogy értékében az arany- és ezüstpénz alá esik, a papírpénz nem csökkenti ezeknek a fémeknek az értékét is, vagyis nem teremt olyan helyzetet, amelyben változatlan mennyiségű ilyen fémért már csak kisebb mennyiségű más árut lehet cserélni. Az arany és ezüst értékének az egyéb áruk értékéhez viszonyított aránya nem aszerint alakul, hogy milyen jellegű vagy milyen mennyiségű pénz van forgalomban az országban, hanem aszerint, hogy a világkereskedelmet ellátó arany- és ezüstbányák termelő-képessége az adott időpontban nagy-e vagy kicsi. Alakulása

egy másik aránytól, és pedig ama két munkamennyiség egymásközi arányától függ, amelyek közül az egyik egy bizonyos mennyiségű arany és ezüst, a másik egy bizonyos mennyiségű más áru termeléséhez és piacrahozatalához szükséges.

Feltéve, hogy csak meghatározott összeg erejéig szabad bankjegyeket, vagyis bemutatóra szóló papírt kibocsátaniok, és hogy bankjegyeiket minden feltétel nélkül nyomban a bemutatáskor kötelesek beváltani, a köz érdekét nem veszélyezteti, ha a bankárok működése minden más vonatkozásban teljesen szabad. A bankok számának a legutóbbi nagyarányú növekedése az Egyesült Királyság mindkét részén, amelyet pedig sokan riasztó jelenségnek tartottak, nemcsak hogy nem csökkenti, hanem inkább még erősíti a közbizalmat. Számbeli növekedésük ugyanis nagyobb körütekintésre és arra kényszeríti őket, hogy csak készpénzvagyonuk arányában bocsássanak ki papírpénzt és így védekezzenek a megrohanásokkal szemben, amelyeket a sok versenytárs rosszindulatú vetélkedése bármikor rájuk zúdíthat. Az egyes társulatok működése szűkebb körre szorul, s ez csökkenti pénzkibocsátásukat is. Az összforgalom több társaság között oszlik meg és ha közülük az egyik vagy a másik tönkremegy — aminek az üzlet természeténél fogva néha be kell következnie —, a következmények a köz szempontjából kevésbé súlyosak. Ugyanakkor a szabad verseny arra is rászorít minden bankárt, hogy messzemenően méltányos legyen az ügyfeleivel szemben, nehogy azokat a versenytársak elhódítsák tőle. Általában is az a helyzet, hogy amennyiben valamely üzletág, más szóval a munkamegosztás valamilyen formája hasznos a közre, az általános szabad verseny légkörében csak még hasznosabb lesz.

HARMADIK FEJEZET

A TŐKEFELHALMOZÁS, AVAGY A PRODUKTÍV ÉS IMPRODUKTÍV MUNKA

Van munka, amely tárgyat értékben megnöveli és van, amelynek nincsen ilyen kihatása. Az elsőt produktív munkának nevezhetjük, mert értéket termel; a másodikat improduktív¹ munkának mondhatjuk. Az ipari munkás például általában a saját létfenntartása és munkaadójának a profitja értékével növeli az anyagok értékét, amelyekkel dolgozik. A házicseléd munkája ezzel szemben semminek sem növeli az értékét. A munkaadó ugyan előlegezi az ipari munkás bérét, de a munkás valójában mégsem kerül neki semmibe, mert a bért profittal tetézve általában visszakapja a munka tárgyának a végzett munka révén megnövelt értékében. A házicseléd eltartásának a költsége viszont sohasem térül meg. Aki sok ipari munkást alkalmaz, az meggazdagszik; aki sok házicselédet tart, elszegényedik. De azért a házicseléd munkájának is van értéke és ugyanúgy díjazást érdemel, mint a másik fajta munka. Az ipari munkás munkája azonban valamilyen tárgyban, adás-vételre alkalmas áruban rögződik és testesül meg, s egy ideig a munka elvégzése után is megvan. Olyan ez, mintha egy bizonyos mennyiségű munkát felhalmoznánk és elraktároznánk, hogy más alkalommal, amikor szükség van rá, felhasználhassuk. Ezzel a munka szülte tárggyal, vagy ami ugyanaz, a tárgy árával alkalomadtán később ugyan-

¹ Néhány nagy tudású és szellemű szerző ezeket a kifejezéseket más értelemben használja. Negyedik könyvem utolsó fejezetében igyekszem kimutatni, hogy nem helytálló értelemben használják.

annyi munkát hozhatunk mozgásba, amennyire magának a tárgynak a létrehozásához volt szükség. A háziessel munkája ezzel szemben nem rögződik és nem testesül meg valamilyen tárgyban, adás-vételre alkalmas áruban. Szolgálatai általában abban a pillanatban semmivé válnak, amelyben azokat teljesíti; csak ritkán marad a nyomukban olyan érték, amellyel később megint ugyanannyi szolgáltatást lehet majd létrehozni.

A társadalom néhány nagy tiszteletben álló hivatásrendjének a munkája a háziessel munkájához hasonlóan nem termel értéket, nem rögződik és nem testesül meg kézzelfogható tárgyban, a munka elvégzése után is fennmaradó, adás-vételre alkalmas áruban, amellyel később ugyanannyi munkát lehetne létrehozni, mint amennyibe került. Improduktív munkás például az államfő, minden öt szolgáló igazságügyi tisztviselő, minden katonatiszt és az egész haderő és hajóhad minden embere. Valamennyien a köz szolgálói és évről évre annak egy részéből tartják el őket, amit mások termelnek. Legyenek a szolgálataik még oly tiszteletreméltók, még oly hasznosak vagy szükségesek, ők maguk semmit sem hoznak létre, amivel később a szolgálataiknak megfelelő újabb szolgáltatásokat lehetne létrehozni. Az idén kifejtett munkájuk eredményével, tehát a közösség oltalmának, nyugalmanak és a honvédelemnek az ideai biztosításával nem váltható meg a jövő esztendő oltalma, nyugalma és honvédelme. Ugyanekhez a réteghez kell számítanunk még néhány mélysegesen komoly és fontos hivatást, de néhány módfelett léha foglalkozást is: a lelkészek, jogászok, orvosok, írók és tudósok hivatását, valamint a színészek, tréfacsinálók, zenészek, operaénekesek, operatáncosok stb. foglalkozását. Ezek közül a legközönségesebbek munkájának is van bizonyos értéke, s ez pontosan a minden másfajta munkát szabályozó elvek szerint alakul; viszont a legnemesebbek és leghasznosabbak munkája sem hoz létre semmit, amivel vele azonos mennyiségű munkát lehetne később létrehozni. Munkájuk már a teljesítés pillanatában úgy válik semmivé, mint a színész előadása, a szónok beszéde, a zenész muzsikája.

Mind a produktív, mind az improduktív munkásokat, sőt azokat az embereket is, akik egyáltalán nem dolgoznak, évről évre az ország össztermeléséből tartják el. Ez, ha még olyan nagy is, nem lehet határtalan; kell felső határának lennie. Ebből következik, hogy amint kisebb vagy nagyobb részét fordítják egy esztendőben az improduktív munka és a dologtalanok eltar-

tására, aszerint marad belőle több vagy kevesebb a produktív munka céljaira, a következő esztendő össztermelése pedig ennek megfelelően lesz nagyobb vagy kisebb, mert hiszen ha eltekin-tünk attól, amit a természet önként ad, az évi össztermelés ered-ménye mindig egyenlő az évi produktív munka eredményével.

Az évi termelés összeredményének végső soron mindenütt kétségtelenül az a rendeltetése, hogy fedezze a fogyasztók szük-ségletét és jövedelmet biztosítson az ország lakóainak, mégis amikor ez az eredmény — akár a mezőgazdaságban, akár a produktív ipari munkások keze nyomán — létrejön, természe-téből kifolyólag két részre oszlik. Az egyik, s ez általában a nagyobbik rész, elsősorban arra szolgál, hogy feltöltsenek belőle egy bizonyos tőkét, vagyis, hogy pótolják belőle mindazt az élelmiszert, anyagot és készterméket, amivel azt a tőkét előzőleg csökkentették. A másik rész rendeltetése az, hogy jövedelmet biztosítson a tőke tulajdonosának tőkeprofit, másvalakinek pedig földjáraadék formájában. Így például a mezőgazdasági termelés eredményének az egyik részéből a bérlő a tőkéjét tölti fel, a másik a profitját és a földesúr járadékát szolgáltatja, vagyis a tőke tulajdonosának tőkeprofit, egy másik személynek földjáraadék formájában jelent jövedelmet. Ugyanígy az ipari termelés ered-ményének az egyik, és pedig mindig a nagyobbik részéből a vállalkozói tőkét töltik fel, míg a másik a vállalkozói profitot biztosítja, vagyis a tőke tulajdonosának jelent jövedelmet.

Az évi termelés összeredményének azt a részét, amely a tőke állammegóvására szolgál, közvetlenül mindig csak produktív munkáskezek foglalkoztatására fordítják, csak produktív munka-béreket fizetnek belőle. A profit vagy földjáraadék formájában közvetlenül jövedelmet szolgáltató másik részt illetően közöm-bös, hogy produktív vagy improduktív munkát tartanak el belőle.

Aki jószágkészletének valamilyen részét tőke gyanánt hasz-nálja, ezt mindig azért teszi, hogy az profittal tetézve térüljön meg. Ezért ezt a részt csak produktív munkások foglalkoztatására fordítja, s így az, amikor mint tőke a tulajdonossal szemben már elvégezte a feladatát, a produktív munkások jövedelmévé lesz. Viszont ha ebből a részből bármit is valamilyen improduktív munka eltartására fordít, az nyomban megszűnik tőke lenni és ismét a közvetlen fogyasztásra tartalékolt készletek részévé lesz.

Az improduktív munkásokat és az egyáltalán nem dolgozó embereket mind valamilyen jövedelemből tartják el. Ez lehet

az évi össztermelésnek, először, az a része, amely már eredeti rendeltetésénél fogva is valakinek a jövedelmét szolgálja földjára vagy profit formájában, másodszor, az a része, amely eredetileg ugyan a tőke állagmegővására és csak produktív munkások foglalkoztatására szolgál, de olyan produktív munkások kezébe kerül, akik abból mindazt, amire a létfenntartáshoz már nincsen szükségük, egyaránt szabadon használhatják fel produktív vagy improduktív munkások eltartására. Így például nemcsak a földnagybirtokos és a gazdag kereskedő, hanem a közönséges munkás is, amennyiben jó bért keres, tarthat házi cselédet, látogathat néha színházat vagy bábjátékot, és ezzel ő is hozzájárulhat ilyen vagy olyan improduktív munkások eltartásához; esetleg adófizető, s akkor az adójával segíti elő egy másik, jóval tiszteltebb és hasznosabb, de nem kevésbé improduktív réteg fenntartását. Az azonban nem lehetséges, hogy az évi össztermelésnek a már eredetileg tőkeállagmegővásra szolgáló részéből valami is akkor használódjék fel improduktív munka eltartására, amikor még nem mozgósított annyi produktív munkát, amennyit csak tud, illetve amennyit adott felhasználási körülményei között egyáltalában mozgásba lehet vele hozni. A munkásnak előbb meg kell dolgoznia a bérért, s csak azután fordíthat abból valamit improduktív célokra. Emellett ez a valami rendszerint nagyon kevés; csak megtakarítható jövedelemből tevődik össze és ritka az a produktív munkás, akinek bővebben van ilyen jövedelme. Valamelyes azonban mégis csak van, s a befolyó adóknál az egyes befizetések csekély voltát bizonyos mértékig ellensúlyozza a befizetők nagy száma. A földjára vagy a tőkeprofit marad tehát a két főforrás, amelyből az improduktív munkásokat mindenütt eltartják. Ebből a két jövedelemfajtából lehet általában a legtöbbet megtakarítani. Ezekből egyaránt lehet produktív vagy improduktív munkásokat eltartani. Azok azonban, akiknek ilyen jövedelmeik vannak, nyilván szívesebben tartanak el improduktív embereket. A hatalmas főúr fényűzése révén több semmittevő, mint szorgalmas embert etet. A gazdag kereskedő, akinek a tőkéje ugyan kizárólag produktív munkásokat tart el, személyes költségeivel, vagyis azon a módon, ahogyan a magánjövedelmét elkölti, általában szintén azt az emberfajta eteti, mint a hatalmas földesúr.

Ezek szerint a produktív és improduktív munka aránya mindenütt attól függ, hogy milyen arány áll fenn az össztermelés-

nek a tőke állagmegóvására szolgáló és akár a mezőgazdaságban, akár a produktív ipari munkások keze nyomán létrejövő része, valamint ama része között, amelynek az a rendeltetése, hogy jövedelmet szolgáltatson járadék vagy profit alakjában. Ez az arány más a gazdag és más a szegény országokban ; a különbség a kettő között nagyon nagy.

Európa jómódú országaiban a független és gazdag bérlők terméseredményeinek ma már igen nagy, általában a legnagyobb része szolgál a tőke állagmegóvására, és csak a többi adja a bérlő profitját és a földesúr járadékát Régen, a feudális kormányzat idején, a terméseredménynek már igen kis része is elég volt a termelésben felhasznált tőke pótlására. Ez a rész rendszerint néhány nyomorúságos szarvasmarha volt, amely vadon nevelkedett, s akár úgy is lehetett tekinteni, mint egy részét annak, amit a természet önként nyújt az embernek. Sokszor még ez sem volt a földművelő, hanem a földesúr, akitől ő marhát kapott előlegbe. Minden más termése jog szerint a földesurat illetve földjáradék vagy a kölcsönadott siralmas kis tőke profitja címen. A föld művelői általában jobbágyok voltak, akik személyükben és minden ingóságikkal egyetemben a földesúr tulajdonát képezték. Akik nem voltak jobbágyok, azok is csak megtűrt, bármikor kitelepíthető szabad parasztok voltak ; noha a járadék, amit fizettek, névleg sokszor alig volt több az örökhaszonbérnél, a valóságban az egész termést is kitette. Uruk békeidőben bármikor rendelkezhetett a munkaerejükkel, háborúban pedig a hadiszolgálatokkal. Noha az úr házától kisebb-nagyobb távolságra laktak, éppen olyan függőségben éltek tőle, mint a belső cselédek. Nos, nem kétséges, hogy a föld termése egészében azé, aki a földből élők minden munkája és szolgálata felett szabadon rendelkezhetik. A mai Európában a földesúri részesedés csak kivételes esetben haladja meg a terméseredmény egyharmadát, néha még a negyedét is alig. Ama régi idők óta a földjáradék azonban megháromszorozódott, sőt megnégyszereződött az ország fejlettebb vidékein ; az évi terméseredmények harmad vagy negyed része ma tehát nyilván háromszor-négyszer annyi, mint azelőtt az egész volt. Fokozódó mezőgazdasági fejlődés mellett a földjáradék nő mennyiségében, de csökken a terméseredmény százalékában kifejezve.

Európa jómódú országaiban ma már hatalmas tőkéket foglalkoztat a kereskedelem és az ipar is. Ami kevés kereskedelem

és egyszerű, házilag űzhető ipar a régi államban volt, az csak nagyon csekély tőkét igényelt, viszont valószínűleg igen nagy profitot hozott. A kamatláb ugyanis mindenütt legalább tíz százalék volt, a profitnak tehát nagyon kellett lennie, hogy elbírja ezt a magas kamatot. Európa gazdaságilag fejlett részein a kamatláb ma seholsem magasabb hat százaléknál, sőt a legfejlettebb részeken csak négy, három vagy két százalék. A tőkeprofitból származó jövedelmek ugyan mindig sokkal nagyobbak a gazdag, mint a szegény országokban, de ez azért van, mert a gazdag országokban a tőke is sokkal nagyobb; a tőke százalékában kifejezve a profitok általában jóval alacsonyabbak.

Így tehát az évi össztermelésnek a tőke állagmegővására szolgáló és a mezőgazdasági termelésben vagy a produktív ipari munkások keze nyomán létrejövő része nemcsak nagyságára nézve, hanem a földjáradék vagy tőkeprofit formájában jövedelmet szolgáltató másik részhez képest is sokkal nagyobb a gazdag, mint a szegény országokban. Ugyanígy a produktív munkások foglalkoztatására szolgáló alap is nemcsak nagyságára nézve, hanem ahhoz a másik alaphoz képest is nagyobb a gazdag, mint a szegény országokban, amelyet ugyan egyaránt lehet produktív vagy improduktív munkára fordítani, de általában mégis szívesebben fordítanak az utóbbira.

Persze mindenütt e kétféle alap egymásközi arányának az alakulása szerint lesz a lakosság jellegzetesen dolgozó vagy kényelmes. Mi szorgalmasabbak vagyunk elődeinknél, mert a szorgos munka eltartását szolgáltató alap ahhoz az alaphoz képest, amelyből dologtalanok is eltartathatók, ma sokkal nagyobb, mint volt két-három évszázaddal ezelőtt. Őseink azért voltak kényelmesek, mert nem volt ami fokozott tevékenységre serkentette volna őket. A közmondás szerint ingyenbe jobb játszani, mint dolgozni. Ipari és kereskedő városokban, ahol főleg a tőke foglalkoztatja őket, az alsóbb néposztályok általában dolgozóak, józanok és takarékosak, mint például sok angol és a legtöbb holland városban. Fejedelmi udvarok állandó vagy ideiglenes székhelyein, ahol első sorban az udvari körök költsége tartja el őket, az alsóbb néposztályok általában dologtalanok, léhák és szegények; ilyen városok Róma, Versailles, Compiègne és Fontainebleau. Franciaországban, Rouen és Bordeaux kivételével, egyetlen törvényhatósági joggal felruházott városnak sincs komolyabb ipara vagy kereskedelme; mivel ezekben az alsóbb néposztályok főképpen

abból élnek, hogy a magas bíróságok tagjai és a pereskedő felek költségeknek, rendszerint restek és szegények. Rouen és Bordeaux pedig nyilván szerencsés fekvésének köszönheti jelentős kereskedelmét. Rouen a természetes tárháza majdnem minden árunak, amit tengerentúli országok és Franciaország tengerparti tartományai küldenek Párizs nagy városának fogyasztói célokra. Bordeaux ugyanígy tárháza a világ egyik leggazdagabb bortermő vidékén, a Garonne és mellékfolyói mentén termelt, kivitelre legalkalmasabb és a külföldön leginkább kedvelt boroknak. Az effajta előnyös fekvés sok jó befektetési lehetőséget nyújt, tehát nagy tőkét vonz; ez a magyarázata e két város élénk gazdasági életének. Franciaország többi törvényhatósági jogú városában jóformán csak annyi tőkét foglalkoztatnak, amennyit a saját fogyasztásuk biztosítására be kell fektetniök, s ez egyben a legtöbb, aminek a befektetésére egyáltalán mód nyílik. Ugyanez a helyzet Párizsban, Madridban és Bécsben. Ezek közül Párizsban a legélénkebb a gazdasági élet, de a párizsi ipar főleg a párizsi piacnak dolgozik, az ottani kereskedelem fő célja pedig a belső fogyasztás ellátása. London, Lisszabon és Kopenhága talán az egyedüli városok Európában, amelyek állandó fejedelmi székhelyek, de egyben kifejezett kereskedővárosok, mert nemcsak a maguk, hanem más városok és országok fogyasztói ellátására is kereskednek. Mind a háromnak módfelett előnyös a fekvése, mindegyik a természetes tárháza sok távoli rendeltetésű árunak. Persze ahol nagy költsékezés is folyik, ott nehezebb tőkét a város belső fogyasztásával kapcsolatos célokon túl más célokra is előnyösen befektetni; nyilván nehezebb, mint ott, ahol a város alsóbb néposztályai rá vannak szorulva az ilyen tőkék nyújtotta munkalehetőségekre. A mások költsékezése nyomán megülő emberek nagy részének a henyésege mintegy megrontja szorgalmában azt a réteget, amelynek a tőke nyújthatna megélhetést, s ezzel veszélyezteti a tőke előnyös elhelyezkedését más helyekhez képest. Edinburghnak az Egyesülés előtt csak kevés ipara és kereskedelme volt. Mihelyt megszűnt a skót parlament, és a skót főnemességnek és a dzsentrinek már nem kellett a városban székelnie, nyomban támadt valamelyes ipara és kereskedelme. Edinburgh azonban még ma is a legfőbb skóciai törvényszékek, a fővámgazgatóság, a főadóhivatal székhelye, stb. Ott tehát még ma is lényeges költsékezés folyik. Iparban és kereskedelemben a város el is maradt Glasgowval szemben, ahol

a lakosság zömét a tőke foglalkoztatja. Előfordult már az is, hogy iparilag szépen fejlődő nagyobb községekben a lakosság munkanélkülivé lett és elszegényedett csak azért, mert valami magasrangú főúr a közelében állította fel a székhelyét.

A gazdasági tevékenység fokát ezek szerint mindig az szabályozza, hogy mennyi valahol a tőke és mennyi a jövedelem. Ahol a tőke több, ott nagyobb a gazdasági tevékenység; ahol a jövedelem a több, ott kisebb. Ebből következik, hogy a tőke növekedésével és csökkenésével együtt nő vagy csökken a valódi gazdasági tevékenység, a produktív munkások száma, következésképpen az évi össztermelés csereértéke, tehát a nép valóságos gazdagsága és jövedelme is.

A tőkét a takarékoság növeli, a pazarlás és helytelen gazdálkodás csökkenti.

Amit az ember a jövedelméből megtakarít, azzal növeli a tőkéjét és vagy arra használja fel, hogy több produktív munkást foglalkoztat, vagy másoknak ad erre lehetőséget azzal, hogy kölcsönadja nekik a tőkét kamatra, vagyis egy részért a profitból. Amint az egyén csak azzal tudja megnövelni a tőkéjét, amit a jövedelméből vagy a nyereségéből megtakarít, úgy a társadalom tőkéje is — amely nem más, mint az azt alkotó egyedek együttes tőkéje — csak ezen a módon növelhető.

A tőke szaporodásának a közvetlen oka nem a munka, hanem a takarékoság. Való igaz, a szorgalmas munka teremti meg a javakat, amelyeket azután takarékosággal fel lehet halmozni; de bármennyit teremtsen a munka, tőkénk sohasem növekedhetne, ha nem gazdálkodnánk takarékosan és nem tartalékolnánk.

A produktív munka foglalkoztatására szolgáló alap növelésével a takarékoság szaporítja azoknak az embereknek a számát, akiknek a munkája növeli a munka tárgyának az értékét. Növeli tehát az ország évi össztermelésének a csereértékét is. Több munkát mozgósít, ez viszont fokozza a termelés értékét.

Amit az emberek évről évre megtakarítanak, az éppen úgy elfogy, mint amit évről évre elköltenek, és pedig nagyjából ugyanannyi idő alatt, de másféle emberek fogyasztják el a megtakarított és másfélék az elköltött javakat. Amit a gazdag ember a jövedelméből évről évre elkölt, azt legtöbbször vendégek és naplopó cselédek fogyasztják el, akiknek a fogyasztása nyomán ellenérték semmilyen formában sem marad vissza. Amit viszont meg-

takarít és profitszerzés céljából nyomban tőkeként foglalkoztat, azt nagyjából ugyanakkor, de már másféle emberek : munkások, iparosok, kézművesek fogyasztják el, akik fogyasztásuk ellenértékét profittal növelve évről évre újratermelik. Tegyük fel, hogy ennek a gazdag embernek a jövedelme pénzben folyik be hozzá. Ha az egészét elkölti, akkor mindaz az élelem, ruha és lakás, amit érte kaphat, a fentebb elsőnek említett emberek között oszlik meg. Viszont ha egy részét megtakarítja és profitszerzés céljából akár személyesen, akár mások útján tőkeként foglalkoztatja, akkor az élelem, a ruha, a lakás, amit kaphat érte, már a másodiknak említett emberek rendelkezésére áll. A két esetben a fogyasztás ugyanaz lesz, de mások lesznek a fogyasztók.

Az egyszerűen élő ember a maga éves megtakarításaival nemcsak a megtakarítás évében vagy az azt követő évre biztosítja bizonyos számú új produktív munkás eltartását, hanem miként a szegényházak alapítói, úgy ő is mintegy állandó alapot teremt, amelyből az idők végéig lehet ugyanannyi munkást foglalkoztatni. Ennek az alapnak a fennmaradását és működését persze nem biztosítja valamilyen tételes törvény, hitbizományi kötöttség, de igenis biztosítja egy hatalmas elv, nevezetesen mindazoknak a félreérthetetlen, nyilvánvaló érdeke, akiknek valami közük is van hozzá. Semmit sem lehet ebből az alapból másra, mint produktív munkások foglalkoztatására fordítani ; aki mégis visszaél az alap eredeti rendeltetésével, az okvetlenül kárt szenved.

A tékozló úgy él vissza vele, hogy jövedelmén felül költekezik és a tőkéhez nyúl. Hasonlóan ahhoz az emberhez, aki valamilyen kegyes alapítvány jövedelmét profán világi célokra fordítja, ő naplopókat fizet abból az alapból, amelyet józan ősei — mondhatnánk — arra szenteltek, hogy kizárólag szorgalmas munkát tartson el. Azzal, hogy csökkenti a produktív munka foglalkoztatására szolgáló alapot, szükségképpen csökkenti az olyan munka mennyiségét is, amely növeli tárgyának az értékét, következésképpen a tékozló csökkenti az évi össztermelés értékét, a nép valóságos gazdagságát és jövedelmét is. Ha a kevesek tékozlását nem ellensúlyozná a sokak józan takarékosága, úgy a tékozlók, akik a szorgalmas dolgozók kenyerével a naplopókat etetik, nemcsak önmagukat, de hazájukat is csakhamar koldusbotra juttatnák.

A tékozló akkor is csökkenti a produktív munka céljára szolgáló alapot, ha nem hazai eredetű, hanem kizárólag külföldi származású javakra költenek. Évről évre egy bizonyos mennyiségű élelmet és ruházatot akkor is improduktív munka eltartására fordít, holott produktív munka foglalkoztatására kellett volna fordítania. Ennélfogva továbbra is évről évre kevesebb lesz az ország évi össztermelésének az értéke, mint lenne az ő tékozlása nélkül.

Itt valaki közbevetethetné, hogy amennyiben a tékozló költenek nem irányul külföldi eredetű árura és így nem jelent arany- és ezüstkivitelt, úgy változatlan mennyiségű pénz marad forgalomban az országban. Igen, de ha azt a bizonyos mennyiségű ruhát és élelmet nem improduktív elemek, hanem produktív munkások kapják, ezek fogyasztásuk teljes ellenértékét profittal tetéztve újratermelik. Ebben az esetben is változatlan mennyiségű pénz marad az országban, de ezen felül újratermelik a fogyasztott javakat. Egy érték helyett tehát két értékünk lesz.

Figyelembe kell venni azt is, hogy ahol az évi termelés csökken, ott a forgalomban levő pénz mennyisége sem maradhat sokáig változatlan. A pénz egyedüli rendeltetése az, hogy forgalomba hozza a fogyasztásra alkalmas javakat. A pénz közvetíti az élelmiszerek, anyagok és készáruk adásvételét és juttatja el azokat a végső fogyasztókhoz. Ennélfogva minden országban az évente forgalomba kerülő fogyasztási javak mennyisége határozza meg, hogy mennyi lehet a forgalomban levő pénz mennyisége. A fogyasztási javak azonban csak hazai termelésű vagy olyan idegen származású javak lehetnek, amelyeket a hazai termelés egy részéért külföldön vásárolnak. Ebből következik, hogyha csökken a hazai termelés értéke, csökkennie kell a forgalomba kerülő javak értékének, ezzel együtt pedig az áruforgalom lebonyolításához szükséges pénz mennyiségének is. Azt a pénzt azonban, amely a termelés csökkenése folytán ilyen módon évről évre kiszorul az áruforgalom lebonyolításából, nem lehet egyszerűen hevertetni. Tulajdonosai érdeke megköveteli, hogy foglalkoztassák. Mivel otthon nem találhatnak számára felhasználási lehetőséget, minden törvény és tilalom ellenére külföldre viszik, ahol olyan fogyasztási cikket vesznek érte, amelynek a belső piacon még van valamelyes piaca. Évről évre történő kivitele így egy bizonyos ideig még az évi össztermelés szintjét meghaladó értékszinten tartja az évi összfogyasztást. Amit az élénk gaz-

dasági élet idején az emberek az össztermelésből évente megtakarítottak, s amin aranyat és ezüstöt vettek, az a kedvezőtlené vált viszonyok között egy kis ideig még segíti a fogyasztás szintjének a biztosítását. Ebben az esetben az arany- és ezüstkivétel nem az okozója, hanem a következménye a hanyatló termelésnek, sőt rövid ideig még enyhítheti is a hanyatlás okozta bajt.

Ahol az évi termelés emelkedik, ott viszont szükségképpen emelkednie kell a forgalomban levő pénz mennyiségének is. Mivel emelkedik az ország áruforgalma, több pénzre van szükség a megnövekedett forgalom lebonyolításához. Ebből az következik, hogy a termelési többlet egy részéért valahol aranyat és ezüstöt kell vásárolni, hogy a többi részét forgalomba lehessen hozni. Ebben az esetben az arany- és ezüstpénzszaporulat tehát a következménye és nem az előidézője a gazdasági élet felvirágzásának. Aranyra és ezüstre mindenütt egyféleképpen lehet szert tenni: az ára Peruban és Angliában egyaránt mindazoknak az embereknek az élelme, ruhája, lakása, az eltartásukat biztosító jövedelme, akik azt a bányák mélyéből felhozzák és a piacra juttatják. Ahol ezt az árat meg tudják fizetni, ott az ország nem lesz sokáig híjával annak a nemesfémmennyiségnek, amelyre éppen szüksége van, viszont sehol sem marad meg sokáig az a mennyiség, amelyre az országnak már nincsen szüksége.

Bármi legyen is ezek után az elképzelésünk arról, hogy mi alkotja voltaképpen az ország valóságos gazdagságát és jövedelmét — az-e, amit a józan ész diktál, vagyis az évi össztermelés nagysága, vagy az, ami a közkeletű hiedelem, vagyis a forgalomban levő arany- és ezüstpénz mennyisége —, mindenképpen tény, hogy a tékozló nyilvánvalóan ellensége, a józanul takarékoskodó ember viszont jótévője a köznek.

A helytelen gazdálkodás következményei sokszor ugyanazok, mint a tékozlásé. Minden kellőképpen át nem gondolt balsikerű mezőgazdasági, bányászati, halászati, kereskedelmi vagy ipari vállalkozás éppen úgy csökkentőleg hat a produktív munka céljait szolgáló alapra, mint a tékozlás. Igaz, hogy minden ilyen vállalkozásban csak produktív munkások fogyasztják el a tőkét, de mivel értelmetlen módon foglalkoztatják őket, fogyasztásukat nem termelik újra, s így a produktív munkát eltartó alap kisebb lesz, mint volna az effajta vállalkozások nélkül.

Az persze ritkán fordul elő, hogy egy nagy nemzet gazdasági életét nagyon lényegesen befolyásolja egyes emberek tékozlása

vagy balsikerű vállalkozása; a kevesek pazarlásával és értelmetlen vállalkozásával mindig a sokak józan takarékosága és megfontolt gazdálkodása áll szemben.

Ami a tékozlást illeti, a költekezésre a jelen élvezésének a szenvedélyes vágya készíti az embert; ez gyakran hatalmas és csak nehezen fékezhető szenvedély, de általában mégis csak pillanatnyi és alkalomszerű. Ezzel szemben áll a késztetés a takarékoságra, az ember vágya, hogy javítson a helyzetén; ez rendszerint nyugodtabb, nincs annyira szenvedély jellege, viszont eltart a bölcsőtől a sírig. A születés és a halál között alig van egy-egy olyan pillanata az embernek, amikor teljes mértékben elégedett az adott helyzetével és nem kívánna azon változtatni, vagy nem kívánná azt valamilyen irányban megjavítani. A legtöbb ember elképzelése és vágya szerint a vagyon szaporítása helyzetük megjavításának az igazi módja. A közkeletű felfogás ezt tekinti a legnyilvánvalóbb módnak. Márpedig a vagyonszaporítás legbiztosabb útja az, hogy takarékoskodunk, felhalmozuk egy részét annak, amit rendszeresen, évről évre vagy rendkívüli alkalmakkor szerzünk. A költekezés vágya időnként minden emberben feltámad és van ember, akiben majdnem állandóan él, de a legtöbb emberben egész élete átlagát tekintve mégis a takarékoságra való készség az uralkodó, sőt nagyon határozottan uralkodó elv.

Ami pedig a helytelen gazdálkodást illeti, az okos és sikeres vállalkozások száma mindenütt sokkal nagyobb a meggondolatlan és balsikerű vállalkozások számánál. Sokat panaszkodnak a csődök gyakoriságáról, ez a szerencsétlenség mégis csak egy kis töredékét éri a gazdasági életben tevékenykedő és általában az üzlettel foglalkozó embereknek; talán csak egyet ezer közül. A csőd nyilván a legnagyobb és legmegalázóbb csapás, amely tisztességes embert érhet. Igyekszik is mindenki gondosan elkerülni. Persze vannak néhányan, akiknek ez mégsem sikerül; de hát az akasztófát sem minden ember kerüli el.

Nagy nemzeteket az egyéni tékozlás nem szegényíti el, de előfordul, hogy elszegényíti őket a közpénzek tékozlása, a helytelen gazdálkodás az állam jövedelmével. Az állami jövedelmeket a legtöbb országban egészében, de legalább is zömében improduktív munka eltartására fordítják: népes és pompázó udvartartásokra, hatalmas egyházi intézményekre, nagy hajóhadakra és hadseregekre, amelyek mitsem termelnek béke idején és semmit

sem szereznek háború idején, amiből fedezni lehetne fenntartásuk költségeit akár csak egy-egy hadjárat tartamára is. Az ilyen intézmények tagjai személyükben nem termelnek semmit; valamennyit a többi ember termeléséből tartják el. Amennyiben számuk szükségtelenül nagy, annyit fogyasztanak, hogy az évi termelésből kevés marad a produktív munkások eltartására, holott ezeknek kell az egész fogyasztást újratermelni. A következő évben tehát már kisebb lesz a termelés, s ha ez a visszás helyzet folytatódik, a harmadik évben még kisebb lesz. Az improduktív munka, amelynek az eltartására csak a nép megtakarított jövedelmének egy részét volna szabad fordítani, ekkor már a nép egész jövedelmének oly nagy részét veszi igénybe, hogy egyre többen kényszerülnek a tőkájükhöz, vagyis a produktív munka eltartására szolgáló alaphoz nyúlni, míg végül már semmiféle egyedi takarékosággal és helyes gazdálkodással sem lehet helyreállítani a termelést, amelyet ez az erőszakos és erőszakolt tőkefecserlés lezüllesztett.

A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a sokak józan takarékosága és helyes gazdálkodása mégis csak képes az egyesek tékozlásán és rossz gazdálkodásán túl a kormányzat szertelenségeit is ellensúlyozni. Az embereknek az az állandó egyöntetű törekvése, szakadatlan erőfeszítése, hogy javítsanak a helyzetükön, amely egyaránt fő forrása a köz, a nemzet és az egyén jólétének általában eléggé hatalmas erő ahhoz, hogy még a kormányzat szertelenségeivel és a közigazgatás legnagyobb hibáival szemben is biztosítsa a természetes gazdasági fejlődés alakulását. Ugy hat ez az erő, mint az állati életnek az az előttünk ismeretlen principiuma, amely sokszor nemcsak a betegséggel, de még a doktorok értelmetlen előírásaival is megküzd, hogy visszaadja a szervezetnek az erőt és az egészséget.

Az évi össztermelés értékét mindenütt csak két módon lehet növelni: vagy úgy, hogy emeljük az országban a produktív munkások számát, vagy úgy, hogy fokozzuk a már foglalkoztatott munkások termelőképességét. Világos, hogy a produktív munkások száma lényegesen nem szaporítható, ha előzőleg nem szaporodott a tőke, vagyis az eltartásukra szolgáló alap. A már foglalkoztatott munkások termelőképessége pedig csak akkor fokozható, ha előzőleg a munkát megkönnyítő és megrövidítő új berendezéseket és szerszámokat szereztünk be és a régieket tőkéletesítettük, vagy ha a munkamegosztást és a munkaszer-

vezést még tovább fejlesztettük. Újabb tőkére az egyik esetben is, a másikban is mindig szükség van. A vállalkozó csak új tőkéből tudja munkásait új berendezésekkel ellátni. vagy a munkát közöttük fejlettebb módon megszervezni. Ahol ugyanis az elvégzendő munka több műveletből áll, ott jóval több tőkére van szükség azt úgy megszervezni, hogy minden egyes ember mindig csak ugyanazt a műveletet végezze, mint úgy, hogy minden munkamozzanattal külön-külön foglalkozzék. Ha mármost egy ország két különböző időpontban mutatkozó gazdasági helyzetét összehasonlítjuk és úgy találjuk, hogy évi össztermelése nyilvánvalóan emelkedett, földművelése fejlődött, ipara számottevőbb és virágzóbb lett, kereskedelem pedig megélnékült, úgy bizonyos, hogy ott a két időpont között a tőke is növekedett, hogy a helyesen gazdálkodók azt többel növelték, mint amennyivel a rosszul gazdálkodók és a kormányzat szertelenségei csökkentették. Amennyiben a két időpont között viszonylagos nyugalom és béke uralkodott, összehasonlításaink majdnem minden országra nézve az ilyen fejlődés képét fogják mutatni, még ott is, ahol a kormányzat nem bizonyult különösebben bölcsnek és takarékosnak. Éppen ezért ha helyes ítéletet akarunk magunknak formálni, egymástól meglehetősen távol eső időpontok gazdasági helyzetét kell egybevetnünk. A fejlődés általában oly lassú ütemű, hogy egymáshoz túl közeli időpontok között alig érzékelhető; sőt, az egyes iparágakban vagy egyes vidékeken mutatkozó olyan hanyatlás, amely akkor is előfordulhat, amikor az ország általában a jólét útján halad, sokakban azt a gyanút is ébresztheti, hogy az egész gazdasági élet hanyatlóban van.

Bizonyos, hogy Anglia évi össztermelése ma sokkal nagyobb, mint volt százegynéhány évvel ezelőtt, II. Károly restaurációja idején. Ma, azt hiszem, kevesen kételkednek ebben, mégis azóta csak ritkán telt el öt esztendő, hogy ne jelent volna meg komolyabb képességgel megírt, s ezért a közönség szemében bizonyos fokig tekintélyszámba menő valamilyen könyv vagy röpirat annak a bizonygatására, hogy a nemzet gyors ütemben szegényedik, az ország elnéptelenedik, a mezőgazdaságot elhanyagolják, az ipar pusztul, a kereskedelem szálai szétszakadoznak. Ezek a kiadványok nem is voltak mind valamilyen párt célzatos röpiratai, megvásárolható szerzők galád szüleményei. Sokat közülük nagyon őszinte és művelt emberek írtak, akik csak azt írták, amiben hittek, s csak azért írták, mert hittek benne.

Bizonyos, hogy Anglia évi össztermelése a Restauráció idején jóval nagyobb volt, mint lehetett előtte száz évvel, Erzsébet trónralépésekor. Minden okunk megvan annak a feltevésére, hogy Erzsébet idejében az ország fejlettebb volt, mint még egy évszázaddal korábban, a York- és Lancaster-házak közötti viszály vége felé. Akkor pedig valószínűleg jobb volt a gazdasági helyzet, mint a normann hódítás idején, a normann hódításkor pedig jobb, mint a szász heptarchia zürzavara korában. Sőt, Anglia még e zürzavar korában is fejlettebb ország volt, mint Julius Caesar inváziója idején, amikor lakosai körülbelül az észak-amerikai vad népek szintjén éltek.

Pedig a felsorolt korok mindegyikében nagy volt az egyéni tékozlás és a közpénzek pazarlása, sok volt a költséges és haszontalan háború, a produktív munka eltartására szolgáló alapból a megengedettnél sokkal többet fordítottak improduktív célokra, a belviszályok zürzavarában pedig olyan méreteket öltött a javak pusztítása és fecsérzése, hogy egy-egy kor végén néha úgy látszott, nemcsak a gazdagodás természetes folyamata torpant meg, hanem az ország az illető kor kezdetéhez képest szegényebb lett. A felsoroltak közül az a legboldogabb és legszerencsésebb kor, amelyik a Restauráció óta tart, mégis mennyi baj és szerencsétlenség fordult elő már ebben is; ha azt mind előre látták volna, az országnak nemcsak az elszegényedését, hanem a végleges pusztulását olvasták volna ki belőle: a londoni tűzvész és pestisjárvány, a két holland háború, a Forradalom zavarái, a háború Írországbán, a négy költséges francia hadjárat 1688, 1701, 1742 és 1756-ban, végül az 1715.-i és 1745.-i két francia lázadás. A négy francia háború során a nemzet fedezte az évről évre felmerülő rendkívüli kiadásokat és ezenfelül £ 145 000 000 adósságot csinált, az összkidások tehát legkevesebb £ 200 000 000-t tettek ki. A Forradalom óta az ország össztermeléséből ilyen hatalmas értékű részt fordítottak tehát több esetben rendkívül nagyszámú improduktív ember eltartására. Ha ezt a nagy tőkét nem ezekre a háborúkra fordították volna, zömét bizonyval produktív munkások eltartására használják fel, akik egész fogyasztásukat profittal tetézve újratermelik, ezzel az össztermelés értékét évről évre lényegesen növelik, miközben a termelési többlet maga is esztendőről esztendőre nő. Több ház épült volna, nagyobb arányú lett volna a talajjavítás, a már jó talajokat fejlettebben művelték volna, új iparokat telepítettek s a régieket

bővítették volna ; még elképzelni is nehéz, hogy mekkora lenne az ország valóságos gazdagsága és jövedelme.

Nem kétséges, hogy a kormányok könnyelmű gazdálkodása meglassította Anglia előrehaladását a gazdagodás felé vezető természetes fejlődés útján, de megállítani nem tudta. Évi össztermelése ma kétségtelenül sokkal nagyobb, mint volt akár a Restauráció, akár a Forradalom idejében. Sokkal nagyobbak kell tehát lennie a mezőgazdaságában és iparában foglalkoztatott tőkének is. Ez a tőke a kormányzat folytonos követelőzései közepette is, csendben és lassan, az egyének józan takarékosága és helyes gazdálkodása nyomán halmozódott fel ; az emberek ama egyöntetű és állandó törekvése, szakadatlan erőfeszítése nyomán, hogy javítsanak a helyzetükön. Ez az erőfeszítés, amelyet az emberek a törvény védőpajzsa alatt, a szabadság jegyében és a maguk legnagyobb előnyére kifejtenek, ez biztosítja Angliában, s remélhetőleg fogja is biztosítani minden időkben, a jóléthez vezető fejlődés útját. Viszont Angliának sohasem volt még igazán takarékos kormánya, s így a takarékoság lakosainak sem vált jellegzetes erényévé. Ilyen körülmények között a legnagyobb mértékben szertelen és jogtalan igény a királyok és miniszterek részéről, hogy ők szoríthassák az embereket a takarékosagra, kiadásaik korlátozására, és ők hozhassanak fényűzést tiltó törvényeket és a fényűzési cikkek behozatalát gátló rendelkezéseket. Kivétel nélkül mindig ők maguk a legnagyobb költelezők. Csak vigyázzanak ők a saját kiadásaikra, s akkor nyugodtak lehetnek, a többi ember is vigyáz majd a magáéra. Ha az ő szertelenségük nem teszi tönkre az államot, az alattvalóké bizonyára sohasem veszélyezteti.

A takarékoság növeli, a pazarlás csökkenti az ország tőkét, a költelekezést és a jövedelmet egyensúlyban tartó gazdálkodás pedig sem nem növeli, sem nem csökkenti, nem tesz hozzá és nem vesz el belőle. A jövedelem elköltésének vannak azonban a köz jóléte szempontjából kívánatosabb és kevésbé kívánatos módjai.

Az egyén a jövedelmét költheti olyan dolgokra, amelyeket hamarosan elfogyaszt ; az effajta kiadással persze nem könnyíti meg és nem segíti elő jövőbeni helyzetét. Költheti azonban tartós, tehát megőrizhető javakra is ; ezeket már úgy válogathatja meg, hogy megkönnyítsék, elősegítsék és megerősítsék helyzetét a jövőben. Így például a vagyonos ember bőséges pazar lakomákra, szolgahadra, lovakra, kutyafalkákra költheti a jöve-

delmét, vagy egyszerűen él és kevés cselédet tart, bevétele zömét pedig városi és vidéki rezidenciája szépítésére, díszes építkezésekre és berendezésekre, könyv-, szobor-, képgyűjteményre, esetleg léhább dolgokra, mint ékszerre, csecsebecsére, mindenféle ügyes semmiségekre fordíthatja, vagy valamennyi között a legneveltségesebb módon, a legfinomabb darabokból összehordott gazdag ruhatárra, amint azt egy nagy uralkodó néhány éve elhunyt kegyence és minisztere tette. Két egyformán vagyonos ember közül az, aki jövedelmét főleg tartós javakra költi, egyre növekvő pompában fog élni, míg a másik körülményei változatlanok maradnak. A kettő közül az előbbi idővel gazdagabb lesz az utóbbinál, mert ilyen vagy olyan javak gyülemleken fel nála, amelyek mindig érnek valamit, ha nem is annyit, amennyibe kerültek. Viszont aki a jövedelmét főleg hamarosan elfogyasztandó javakba öli, annak a költekezése nyomán semmi sem marad fenn; tíz-húsz esztendei pazarlás sem hoz létre semmi maradandót.

Miként az egyén, úgy az ország jóléte szempontjából is előnyösebb a jövedelem elköltésének az egyik, mint a másik módja. Ahol a vagyonosok körében általános divattá válik, hogy hamarosan megútván házaikat, berendezéseiket, ruháikat, azokat a közép- és alsóbb néposztályoknak adják el, ott ez a körülmény fokozatosan emeli a ház- és lakásviszonyok átlagos színvonalát. Régtől fogva gazdag országokban gyakran látjuk, hogy alsóbb néposztálybeliek laknak kitűnő karban levő olyan házakban és kifogástalan állapotú olyan bútorok között, amelyekről egészen nyilvánvaló, hogy eredetileg nem az ő részükre épültek, illetve készültek. A Seymour család egykori otthona ma vendégfogadó a bath-i országút mentén. Nagybritanniai I. Jakab nászágya, amelyet a királyné hozott magával Dániából mint uralkodóhoz méltó ajándékot, néhány évvel ezelőtt Dunfermline-ben egy sörház díszéül szolgált. A fejlődésükben már régebben megtorpant vagy éppenséggel visszafejlődő ősi városokban helyenként alig találunk házat, amelyről ne lenne nyilvánvaló, hogy más rendű emberek számára épült, mint akik ma lakják. A házakon belül sokszor látunk remek régi, de még kitűnően használható bútor-darabokat, amelyek egészen biztosan szintén nem a mai lakók számára készültek. Nemesvonalú paloták, pazar pompájú villák, nagy könyvtárak, szobor- és képgyűjtemények, és más ritkaságok díszét és dicsőségét jelentik sokszor nemcsak környékünknek,

hanem az egész országnak. Versailles dísze és dicsősége egész Franciaországnak, Stowe és Wilton Angliának. Itáliát ma is tisztelet övezi nagyszámú effajta műemléke miatt, holott elmúlt a gazdagság, amelyben létrejöhettek, és nyilván kihúnyt a szellem, amely megalkotta őket; kihúnyt — talán azért, mert nem kapott már lehetőséget hasonlót alkotni.

Nemcsak a felhalmozódás, hanem a takarékoskodás elve szempontjából is kedvezőbb, ha az emberek inkább tartós javakra költekeznek; aki ugyanis e téren túl messze megy, az könnyen felhagyhat vele anélkül, hogy magára vonná a közérdeklődést. Aki viszont erősen csökkenti szolgahadát, nagyon leegyszerűsíti addig pazar vendéglátását, megszünteti már megszokott díszes kíséretét, az olyan változtatásokat csinál, amelyek nem kerülhetik el az érdekeltek figyelmét, és amelyeket általában úgy tekintenek, mint a múltbeli rossz gazdálkodás beismerésének a jeleit. Éppen ezért kevés is az olyan ember, aki ha szerencsétlenségére az effajta költekezés terén talált túl messze menni, elég bátor lenne hamarabb felhagyni vele, mint amikor a romlás és a csőd már a nyakán van. Az építkezésre, lakberendezésre, könyvekre, képekre irányuló költekezést viszont bárki bármikor abbahagyhatja és az emberek ebből nem következtethetnek elhibázott gazdálkodásra. Ezen a téren nem kell mindig újra meg újra költekezni; ha valaki felhagy az ilyen kiadásokkal, ezt nyilván azért teszi, mert már kielégítette a kedvteléseit, nem pedig azért, mert előzőleg az erején felül költekezett.

Figyelemre méltó még, hogy a tartós javakra költött jövedelem általában több munkát foglalkoztat, mint az, amelyet még oly pazar vendéglátásokra fordítanak. Nagy lakomákon sokszor két-három hundredweight-nyi* ételt is felszolgálnak; ennek mintegy a fele elpocsékolódik, a szemétre kerül. Ha az ilyen lakomák költségeit kőművesek, asztalosok, kárpitosok stb. foglalkoztatására fordítanak, úgy ugyanez a tömeg étel több ember között oszlana meg, ezek értékben pennynként, súlyban egyfontonként vásárolnák azt össze és nagyon vigyáznának, hogy egy unciányi se menjen belőle veszendőbe. Emellett a jövedelem elköltésének ez a módja produktív, míg a másik csak improduktív munkát tart el. Ez a mód tehát növeli az ország évi össztermelésének a csereértékét, a másik viszont nem.

* Egy hundredweight = 50,80 kg. — Ford.

Mindezzel persze nem azt akarom mondani, hogy a jövedelem elköltésének az egyik módja okvetlenül megértőbb szellemre, fennköltebb magatartásra vall, mint a másik. A gazdag ember, aki a jövedelmét főleg vendéglátásra költi, az azt elvégre a barátaival és embertársaival osztja meg; aki viszont tartós javakat vásárol rajta, az voltaképpen csak a maga örömére költ és senki-
nek sem ad semmit ellenérték nélkül. A költekezésnek ez az utóbbi módja nemcsak korlátoltságról, hanem egyenesen alantas és önző jellemről tanúskodik akkor, ha tartalmatlan dolgokra irányul: ruhadíszre, csecsebecsére, ékszerre, cifraságra, játékos haszontalanságokra. Csupán azt akarom tehát leszögezni, hogy a másíknál nagyobb mértékben járul hozzá a közjólét emeléséhez a jövedelem elköltésének ez a módja, amely értékesebb javak összehordását jelenti; az egyéni takarékoskodás elvének kedvez, következésképpen növeli az ország tőkéjét és improduktív munka helyett inkább produktív munkát tart el.

NEGYEDIK FEJEZET

A KAMATRA KÖLCSÖNADOTT TŐKE

A kölcsönadó jószágkészletének kamatra kölcsönadott részét mindig tőkének tekinti. Számít rá, hogy azt előre meghatározott időpontban visszakapja és hogy használatáért a kölcsönvevő addig is megállapodás szerinti évi járadékot fizet neki. A kölcsönvevő a kölcsönt vagy tőke gyanánt használja, vagy közvetlen fogyasztásra tartalékolt készleteihez csatolja. Tőke gyanánt akkor használja, ha produktív munkások eltartására fordítja, akik fogyasztásukat profittal tetézve újratermelik. Újratermelésük értékéből vissza tudja adni a kölcsönt és fizetni tudja a kamatokat is anélkül, hogy valamilyen más jövedelmét vagy bevételi forrását kellene igénybe vennie. Viszont ha közvetlen fogyasztásra szolgáló készletként használja fel a kölcsönt, akkor a tékozló módjára jár el, aki naplopóknak szórja azt, ami a szorgalmasok eltartására szolgál. Éppen ezért csak úgy tudja a kölcsönt visszaadni és a kamatokat fizetni, hogy másféle jövedelemforráshoz, mondjuk a földjéhez vagy földjáradékához nyúl.

Nem kétséges, hogy a kamatra felvett kölcsönt az esetek túlnyomó többségében tőke gyanánt használják. Aki azért vesz fel kölcsönt, hogy költekezzen, az csakhamar tönkremegy; aki ad neki, az utólag rendszerint bánja az ostobaságát. Ilyen célra kölcsönt adni vagy kölcsönt venni egyaránt ellenkezik mind a két fél érdekeivel, ha csak nincs kifejezetten uzsoraügyletről szó. Azért persze adnak is, vesznek is ilyen kölcsönöket, de nyugodtan mondhatjuk, hogy mivel az emberek általában tisztelik a saját érdekeiket, ez nem fordul elő olyan gyakran, mint néha gondolnánk. Kérdezzünk meg bárki józaneszű gazdag embert, vajon

a tőkéjét zömmel olyanoknak adja-e kölcsön, akik szerinte hasznathatóan fogják felhasználni, vagy olyanoknak, akik léhán elköltik, s ő már a kérdés feltevéséért is kinevet bennünket. A kölcsönvevők nem éppen a takarékoságukról a leghíresebbek, de még közöttük is jóval több a józan, szorgalmas ember, mint a henye, tékozló.

Csak a vidéki földesurak kapnak jelzálogkölcsönöket úgy, hogy senki sem várja el tőlük a kölcsön különösebben gyümölcsöző felhasználását. De még ezek sem vesznek fel kölcsönt csak azért, hogy egyszerűen elköltsék. Azt lehetne mondani, hogy amit kölcsönvesznek, azt általában már előzőleg elköltötték. Hitelbe fogyasztott árukért rendszerint annyival tartoznak boltosoknak és kereskedőknek, hogy adósságaikat csak kamatra felvett kölcsönből tudják kifizetni. Ebből a kölcsönvett tőkéből töltik fel a boltosok és kereskedők tőkéinek azt a részét, amelyet a földesúri járadékokból már nem lehetett feltölteni. Voltaképpen nem azért vesznek fel kölcsönt, hogy elköltsék, hanem hogy helyettesítsenek vele egy már régebben elköltött tőkét.

A kamatra felvett kölcsönöket általában pénzben folyósítják, papír-, vagy arany- és ezüstpénzben. Amire azonban a kölcsönvevőnek a valóságban szüksége van s amivel a kölcsönadó őt a valóságban ellátja, az nem a pénz, hanem az, amit a pénz ér, vagyis az áru, amit érte venni lehet. Aki a kapott kölcsönt közvetlen fogyasztásra szánja, árut vesz rajta. Aki tőke gyanánt használja és munkát foglalkoztat vele, szintén árut vesz rajta: szerszámot, anyagot, élelmet a munkások számára. A kölcsön révén a kölcsönadó az ország évi össztermeléséből őt megillető rész felett a rendelkezés jogát mintegy átruházza a kölcsönvevőre, aki azt tetszése szerint használhatja fel.

A kamatra kölcsönadható tőke nagysága vagy közkeletű kifejezéssel élve, a kamatra kölcsönadható pénz mennyisége nem aszerint alakul, hogy milyen értékben használnak fel pénzt — akár papír-, akár érme-pénzt — az országban kötött kölcsönügyletek lebonyolításához, hanem aszerint, hogy mit ér az évi össztermelésnek az a része, amely rendeltetése szerint már akkor, amikor a mezőgazdaságban vagy a produktív ipari munkások keze nyomán létrejön, nemcsak általában tőkét, hanem kifejezetten olyan tőkét tölt fel, amelynek a foglalkoztatásával a tulajdonos nem óhajt maga vesződni. Az ilyen tőkéket rendszerint pénzben adják kölcsön és fizetik vissza; ezek tehát a pénzemberek érde-

keltségi körébe tartoznak. Ez a kör élesen különbözik a föld-érdekeltségek körétől, de még inkább a kereskedelmi és ipari érdekeltségek körétől, amelyekben a tulajdonosok tőkéiket maguk foglalkoztatják. A pénz még a pénzemberek érdekkörén belül is voltaképpen okmány, amely az egyik emberről a másikra ruházza a rendelkezési jogot olyan tőkék felett, amelyeket a tulajdonosok nem kívánnak maguk foglalkoztatni. Ezek a tőkék az akárhány-szorosát is kitehetik annak a pénzmennyiségnek, amely az átruházó tényező szerepét játsza, mert hiszen ugyanazokkal a pénzdarabokkal egymásután számos kölcsönt és adásvételi ügyletet lehet lebonyolítani. Így például A £ 1000-t ad kölcsön W -nek, aki azonnal £ 1000 értékű árut vesz érte B -től; mivel pillanatnyilag nincsen rá szüksége, B ugyanezt a pénzt kölcsönadja X -nek, aki azon rögtön £ 1000 értékű árut vesz C -től; mivel C -nek sincs erre a pénzre nyomban szüksége, Y -nak adja kölcsön, aki viszont D -től vesz érte árut. Ime ugyanazokkal a bankjegyekkel vagy érmékkel néhány napon belül három különböző kölcsön-ügylet és három vételi ügylet nyert lebonyolítást és pedig egyenként olyan értékben, amennyit az egész pénzügyösszeg képvisel. A három pénzember, A , B és C a kölcsönügyletek révén azzal a képességgel ruházza fel a három kölcsönvevőt, W -t, X -t és Y -t, hogy a vételi ügyleteket lebonyolítsa. A kölcsönügyletnek éppen az ad értelmet és értéket, hogy a kölcsönvevőket ilyen képességgel ruházzák fel. A tőke, amelyet a három pénzember kölcsönadott, pontosan annyit ér, mint az érte kapható áru, de háromszor annyit, mint az a pénz, amelynek a közvetítésével ezt az árut meg lehet venni. A három kölcsön mégis teljesen biztos kölcsön lehet; az adósok ugyanis úgy használják fel a kölcsönből beszerzett árut, hogy ellenértéke határidőre és profittal együtt folyjék vissza papír- vagy fémpénzben. Ugyanazok a bankjegyek vagy érmék nemcsak sorozatos kölcsönök lebonyolítására szolgálhatnak a saját értékük háromszorosa vagy — ugyanazon az alapon — akár harmincszorosa erejéig is, hanem még a sorozatos visszafizetéseket is velük lehet teljesíteni.

Ezek szerint a kamatra kölcsönadott tőkét úgy lehet fel-fogni, hogy azzal a kölcsönadó a kölcsönvevőre ruház egy bizonyos számottevőbb részt az évi össztermelésből, de kiköti, hogy a kölcsön tartama alatt viszont a kölcsönvevő ruház órá évente egy kisebb részt, amelyet kamatnak nevezünk, a kölcsön lejáratakor pedig egy az eredetinek megfelelő számottevőbb részt,

amelyet visszafizetésnek mondunk. Noha általában pénz — papír- vagy fémpénz — szolgál mind a kisebb, mind a számottevőbb rész átruházásának a bizonylatául, a pénz maga valami egészen más, mint az amit vele átruházunk.

Amilyen arányban nő valahol az évi össztermelésnek az a része, amely rendeltetésénél fogva tőke feltöltésére szolgál mihelyt a mezőgazdaságban vagy a produktív ipari munkások keze nyomán létrejön, olyan arányban fokozódik természetesen az úgynevezett pénzérdekeltségek jeientősége. Az általános tőkeszaporulaton belül természetesen szaporodnak azok a különleges tőkék is, amelyekből tulajdonosaik anélkül akarnak jövedelmet húzni, hogy maguk foglalkoztatnák azokat; más szóval, ahogyan a tőke növekszik, úgy nő fokozatosan a kamatra kölcsönadható tőke is.

Amilyen arányban nő a kamatra kölcsönadható tőke, olyan arányban kell csökkennie a kamatnak, vagyis a tőke használatáért fizetendő árnak, és pedig nemcsak azért, amiért általában minden növekvő mennyiségben jelentkező áru piaci árának csökkennie kell, hanem még más különleges okoknál fogva is. Ahol a tőke szaporodik, ott a foglalkoztatása révén elérhető profitnak csökkennie kell; ott egyre nehezebb lesz új tőkét hasznothajtó módon foglalkoztatni az országon belül, ezért verseny támad a tőketulajdonosok között s ebben mindegyik igyekszik a másikat már elfoglalt területéről kiszorítani, amiben persze csak úgy számíthat sikerre, ha a másiknál előnyösebb feltételeket kínál. Olcsóbban kell adnia az áruját, sőt néha még drágább árat is kell fizetnie érte csak azért, hogy ő kapja meg eladásra. A produktív munka iránti kereslet napról napra nagyobb lesz, mert nő az eltartását szolgáltató alap. A munkások könnyen találnak munkát, a tőkésék viszont nehezen kapnak munkaerőt. Az utóbbiak egymásközti versenye emeli a munkabéreket és csökkenti a tőkeprofitot. Amikor a tőke használata révén elérhető profit ilyen módon egyszerre két oldalról is csökkentő tényezők hatásának van kitéve, akkor a használatáért fizethető árnak, vagyis a kamatnak szintén megfelelően csökkennie kell.

Mr. Locke, Mr. Law, Mr. Montesquieu és számos más szerző nézete szerint a kamatláb Európa-szerte tapasztalható csökkenésének az igazi oka a spanyol Nyugat-India felfedezése nyomán jelentkező arany- és ezüstszaporulat volt. Azzal érvelnek, hogy mivel ezek a fémek most kevesebbet érnek, szükségképpen keve-

sebbet ér használatuk joga is, tehát kisebb a használati jogért fizethető ár is. Ennek az első pillantásra annyira kézenfekvő elgondolásnak a hibás voltát Mr. Hume oly világosan tárta fel, hogy arra több szót vesztegetni talán felesleges is. Az alanti igen rövid és egyszerű érvelés azonban esetleg még valamivel élesebben megvilágítja e szerzők következtetéseinek a téves voltát.

Spanyol Nyugat-India felfedezése előtt Európa-szerte tíz százalék volt a kialakult kamatláb. Azóta számos országban hat, öt, négy, illetve három százalékra csökkent. Tegyük most fel, hogy ezekben az országokban az ezüst értéke mindenütt pontosan a kamatláb csökkenése arányában csökkent, vagyis hogy ahol a kamatlábat például tízről öt százalékra szállították le, ott adott mennyiségű ezüstért csak fele annyi árut lehet kapni a kamatláb-leszállítás után, mint lehetett azt megelőzően. Nézetem szerint ilyen helyzet ténylegesen sehol sem állhat elő; e feltevésünkkel csak azért élünk, mert módfelett kedvez a vizsgált felfogásnak. De még e kedvező feltevés mellett is teljesen lehetetlennek bizonyul az a nézet, hogy az ezüstérték csökkenése akárcsak a legkisebb csökkentő hatással is lehetne a kamatlábra. Ha a példánk szerinti országban £ 100 ma csak annyit ér, amennyit azelőtt £ 50 ért, akkor £ 10 sem érhet ma többet, mint £ 5 ért azelőtt. Mármost akármilyen oknál fogva csökkent is a tőke értéke, ugyanannak az oknak kellett a kamat értékét is csökkentenie, és pedig pontosan ugyanolyan arányban. A tőke értéke és a kamat értéke közötti aráynak tehát ugyanannak kellett maradnia még változatlan kamatláb mellett is. A kamatláb megváltoztatásával viszont szükségképpen megváltozik ennek a két értéknek az egymásközti aránya. Ha £ 100 nem ér többet, mint £ 50 ért azelőtt, úgy £ 5 sem érhet többet most, mint £ 2, 10s. ért azelőtt. Ezek szerint ha a kamatlábat tízről öt százalékra csökkentjük, akkor a régebbi értékének most a felét érő tőke használatáért a régebbi kamat értékének csak a negyedrészt érő kamatot fizetünk.

Az ezüstmennyiség növelése változatlan áruforgalom mellett okvetlenül az ezüst értékének a csökkenését vonja maga után. Az áruk névleges értéke emelkedik ugyan, valóságos értéke azonban pontosan az marad, ami volt. Több ezüstöt adnak értük cserébe, de pontosan a régi marad a több ezüstért kapható munka, az azzal foglalkoztatható és eltartható munkások száma. Az ország tőkéje nem változik, csak több érme kell ahhoz, hogy egy-egy része gazdát cseréljen. Mint a bőbeszédű ügyvédek át-

ruházási okiratai szóban, úgy az utalványok terjengőbbek számokban, de a kiutalt dolgok pontosan a régiak maradnak és hatásuk is csak a régi lehet. Mivel nem változik az eltartására szolgáló alap, nem változik a produktív munka iránti kereslet sem. A munka ára, vagyis a bér névlegesen ugyan nagyobb lesz, a valóságban azonban változatlan marad. Több ezüsttel fizetik ki, de árut csak a régi mennyiségben lehet érte kapni. A névleges és valóságos tőkeprofit egyaránt szintén változatlan marad. A munkabért általában a munkásnak fizetett ezüstérmék darabszáma fejezi ki. Ha ez nagyobb lesz, úgy a bér is nagyobbnek látszik, holott a valóságban esetleg változatlan marad. A tőkeprofitot viszont nem a tőkésnek fizetett érmék darabszáma, hanem az az arány fejezi ki, amely ezeknek az érméknek az értéke és a teljes foglalkoztatott tőkének az értéke között fennáll. Így azt mondjuk, hogy valahol 5s. a munkás szokásos hetibére és tíz százalék a kialakult tőkeprofit; mivel azonban az ország tőkéje változatlanul a régi, a különböző tőketulajdonosok egymásközi versenye is folytatódik, éspedig mindegyiknek a szempontjából teljesen a régi előnyök és hátrányok közepette. Ugyanaz marad tehát a tőke és a profit közötti arány és ennél fogva a pénz utáni kamat is; hogy általában mit fizethetünk a pénz használatáért, azt szükségképpen az határozza meg, hogy általában mennyit kereshetünk vele.

Az áruforgalom növekedése változatlan papírforgalom mellett már számos lényeges következménnyel jár azon kívül is, hogy emeli a pénz értékét. Az ország tőkéje névlegesen ugyan a régi, de a valóságban nagyobb. Változatlan mennyiségű pénzzel fejezhető ki, de ezért a pénzért nagyobb mennyiségű áru kapható. Mivel több produktív munkát tud eltartani és foglalkoztatni, növeli az ilyen munka iránti keresletet. A munka bére természetesen a növekvő kereslet arányában emelkedik, látszatra mégis csökken. Kevesebb pénzzel fizetik ki, de azért több árut lehet kapni, mint lehetett régen a többért. A tőkeprofit névlegesen is és a valóságban is csökken. Mivel az ország ösztőkéje most nagyobb, nagyobb természetesen a különböző tőketulajdonosok egymásközi versenye is. A tőketulajdonosok kénytelenek munkásaik termelésének kisebb hányadával is beérni. A pénz utáni kamat, mivel mindig a tőkeprofithoz igazodik, esetleg lényegesen csökken, holott a pénz értéke, vagyis az adott összegű pénzért kapható áru mennyisége lényegesen nagyobb.

Vannak országok, amelyekben törvény tiltja a kamatszédést. Mivel a pénz használata révén mindenütt lehet valamit keresni, mindenütt meg kellene engedni, hogy fizessenek is érte valamit. A tiltó rendelkezés a tapasztalat szerint nemhogy gátolná, hanem inkább elősegíti az uszorát, mert az adós most már nemcsak a pénz használatáért, hanem azért a kockázatért is kénytelen fizetni, amelyet hitelezője azzal vállal, hogy ellenszolgáltatást fogad el. Szinte azt mondhatnánk, az adós biztosítási fedezetet kénytelen nyújtani a hitelezőnek az uszorára kirótt büntetés erejéig.

Azokban az országokban, ahol megengedik a kamatszédést, az uszorás kiszípolozás megakadályozására rendszerint törvénnyel rögzítik a büntetés nélkül szedhető legmagasabb kamatot. Helyes, ha ez a kamatláb mindig valamivel magasabb a pénz használatáért fizetett legalacsonyabb piaci árnál, vagyis annál, amelyet általában a legjobb biztosítékot nyújtó kezek fizetnek. Ha a törvényes kamatláb kevesebb a legalacsonyabb piaci kamatlábnál, a törvényes megállapítás kihatásai jóformán ugyanazok, mint a teljes kamatszédési tilalomé. A hitelező nem adja kölcsön a pénztét kevesebbért, mint amennyit annak a használata megér, az adós pedig a használati ellenérték elfogadásában rejlő kockázatért is kénytelen neki fizetni. Ha a törvényes kamatláb pontosan annyi, mint a legalacsonyabb piaci kamatláb, akkor tönkreteszi mindazoknak a törvénytisztelő becsületes embereknek a hitelét, akik nem tudják a legjobb biztosítékot nyújtani és így szertelen uszorások karmai közé kényszerülnek. Nagy-Britanniában, ahol a kormány három, a jó hitelű magánfél pedig négy- négy és fél százalékra kap kölcsönt, a jelenlegi öt százalékos törvényes kamatláb ideálisnak mondható.

A törvényes kamatlábnak valamivel magasabbnak kell lennie a piaci kamatlábnál, de nem szabad sokkal magasabbnak lennie. Ha például Nagy-Britanniában nyolc- vagy tíz százalékban állapítanak meg a törvényes kamatlábat, a kölcsöntőkék nagyobb része tékozlóknak és kétes vállalkozóknak jutna, mert csak ezek volnának hajlandók ilyen magas kamatot fizetni. A józan emberek, akik nem adnak többet a pénz használatáért, mint egy részét annak, amit valószínűleg megkereshetnek vele, nem vennének részt a versenyben. Az ország tőkésének tekintélyes része így nem azok kezébe kerülne, akik azt a leghasznosabb és legelőnyösebb módon használnák fel, hanem azokéba, akik minden való-

színűség szerint elpazarolják, elfecsérelik. Ahol viszont a törvényes kamatláb csak egy kicsivel is magasabb a piaci kamatlábnál, ott a tékozlókkal és kétes vállalkozókkal szemben mindig a józan elemeket részesítik előnyben mint kölcsönvevőket. A kölcsönadó ugyanis majdnem ugyanannyi kamatot kap az utóbbiaktól, mint amennyit szedni merészel az előbbiektől, a pénze pedig sokkal nagyobb biztonságban van az utóbbiak kezén. Az ország tőkéjének a lényeges része így kerül tehát olyanokhoz, akik a legnagyobb valószínűség szerint jól fogják azt felhasználni.

Nincsen törvény, amellyel megjelenése időpontjában a kamatlábat a piacon kialakult kamatláb szintje alá lehetne szorítani. Az 1766. évi rendelet ellenére, amellyel a francia király megkísérelte a kamatlábat ötről négy százalékra csökkenteni, Franciaországban pénzt a törvény különböző módokon történő kijátszásával továbbra is csak öt százalékra adtak kölcsön.

Meg kell még jegyezni, hogy a földbirtok piaci ára mindenütt a piacon érvényes kamatláb szerint alakul. Aki a tőkéjéből jövedelmet akar nyerni anélkül, hogy azt maga foglalkoztatná, rendszerint fontolóra veszi, hogy földet vegyen-e rajta vagy kölcsön formájában kamatoztassa. A föld nyújtotta fokozott biztonság és a földtulajdonnal majdnem mindenütt együtt járó egyéb előnyök általában arra készítetik az illetőt, hogy a kamatozó kölcsönből származó esetleges nagyobb jövedelemmel szemben a földből nyerhető kisebb jövedelemmel is megelégedjék. Ezek az előnyök egy bizonyos fokig ellensúlyozzák a jövedelembeli különbséget, de csak egy bizonyos fokig. Amikor a földjáradék sokkal kevesebb a kamatlábnál, az emberek nem vesznek földet s az ára csakhamar csökken. Viszont amikor a föld nyújtotta előnyök nyilvánvalóan ellensúlyozzák a jövedelembeli különbséget, akkor mindenki földet vásárol s az ára csakhamar emelkedik. Amikor a kamat még tíz százalék volt, a földet általában tíz-tizenkét évi hozamáért vették; amikor hat, öt, majd négy százalékra csökkent, a föld ára a húsz, huszonöt, majd harminc évi hozam ellenértékére emelkedett. Franciaországban a piaci kamatláb magasabb, mint Angliában, s ott alacsonyabb földárak is alakultak ki. Míg Angliában a föld általában harminc, addig Franciaországban csak húsz év hozamáért cserél gazdát.

ÖTÖDIK FEJEZET

A TŐKE FOGLALKOZTATÁSÁNAK KÜLÖNBÖZŐ MÓDJAI

Minden tőkének egyformán az a rendeltetése, hogy produktív munkát foglalkoztasson, de az egyes tőkék különböző mennyiségű munkát hoznak mozgásba és más-más értékkel növelik az ország évi össztermelését aszerint, hogy milyen területen használják fel őket.

A tőkét négy különböző területen foglalkoztathatjuk: először, az őstermelésben, amely a társadalomban évről évre felhasználásra, illetve fogyasztásra kerülő nyerstermékeket hozza létre; másodszer, az iparban, amely a nyerstermékeket feldolgozza és előkészíti a közvetlen felhasználásra, illetve fogyasztásra; harmadszer, a nagykereskedelemben, amely mind a nyers-, mind a késztermékeket onnan, ahol feleslegben vannak, eljuttatja oda, ahol hiányzanak; végül a szétosztásban, amely ezekből a termékekből nagyobb mennyiségeket a fogyasztók esetenkénti szükségleteinek megfelelő kis részekre bont. Az első csoportba tartoznak a földművelésben, bányászatban és halászatban foglalkoztatott, illetve az ezek fejlesztésére fordított tőkék, a másodikba az önálló iparosok, a harmadikba a nagykereskedők, a negyedikbe pedig a kiskereskedők tőkéi. Nehéz elképzelni a tőke foglalkoztatásának olyan módját, amely ne lenne e négy csoport valamelyikébe besorolható.

A tőkefoglalkoztatás e négy módjának mindegyikére feltétlen szükség van, amennyiben mindegyik a másik három működését és fejlődését biztosítja, vagy a közjólétet általában előmozdítja.

Ha nem fordítanánk tőkét arra, hogy viszonylag sok nyersanyagot termeljünk, akkor nem lehetne sem iparunk, sem kereskedelmünk.

Ha nem fordítanánk tőkét arra, hogy iparilag feldolgozzuk az olyan nyersanyagot, amely sok előkészítést igényel, amíg felhasználásra vagy fogyasztásra alkalmassá válik, akkor azt a nyersanyagot egyáltalán nem termelnénk, mert nem lenne kereslet iránta; ha pedig a föld magától teremné meg, csereértéke akkor sem lenne, s a társadalom gazdagságát nem növelné.

Ha nem fordítanánk tőkét arra, hogy mind a nyers-, mind a késztermékeket eljuttassuk onnan, ahol feleslegben vannak, oda ahol hiányzanak, akkor sehol semmiből sem lehetne többet termelni annál, amire a közvetlen környéknek szüksége van. A nagykereskedő tőkéje az egyik hely termékefeleslegeit a másikéval cseréli ki, ezzel mind a kettőt fokozott munkára serkenti és mindkettőben emeli a jólétet.

Ha nem fordítanánk tőkét arra, hogy mind a nyers-, mind a késztermékekből nagyobb mennyiségeket a fogyasztók esetenkénti szükségleteinek megfelelő kis részekre bontva osszunk el, akkor mindenki a közvetlen szükségletét meghaladó mennyiségben lenne kénytelen venni az áruból, amely éppen kell neki. Ha például nem lenne hentes, minden ember kénytelen lenne egyszerre egy egész ökröt vagy egész birkát vásárolni. Ez terhes lenne még a gazdagnak is, nemhogy a szegény embernek. Ha a szegény kézművesnek egyszerre kellene megvenni egy egész havi vagy esetleg hathavi élelmét, úgy egy nagy részét annak, amit addig szerszámok és műhelyberendezés formájában tőke gyanánt használt fel és ami jövedelmet hozott neki, kénytelen lenne a közvetlen fogyasztásra szánt készleteihez csatolni, amelyek nem hoznak neki jövedelmet. Semmi sem felel meg inkább ennek a szegény kézművesnek, mint az, hogy amire a létfenntartásához szüksége van, azt napról napra, sőt esetleg óráról órára vásárolhatja meg magának. Ez lehetővé teszi neki, hogy jóformán mindenét tőke gyanánt használja. Lehetővé teszi neki azt is, hogy nagyobb értékű munkát végezzen és amit ezen keres, az jóval több lesz annál, mint amivel a kiskereskedő profitja az árut megdrágítja. Egyes politikai írók elfogultsága a boltosokkal és szatócsokkal szemben teljesen alaptalan. Megadóztatásukra vagy számuk korlátozására nincsen szükség; sohasem lehetnek annyian, hogy nagy számuknál fogva arthatnának a köznek, de elegendő lehetnek ahhoz, hogy egymásnak ártsanak. Egy városban például csak annyi szatócsárut lehet eladni, amennyi iránt a városban és környékén kereslet mutatkozik. Ennélfogva ott a szatócskodás-

ban csak annyi tőkét lehet foglalkoztatni, amennyi az eladható szatócsáru beszerzéséhez kell. Ha ez a tőke két szatócs között oszlik meg, a közöttük támadó verseny hatására mindegyik olcsóbban ad el, mint adna, ha a tőke csak egy kézben lenne. Ha a tőke húsz szatócs között oszlana meg, a versengés közöttük ennek megfelelően nagyobb lenne, az áremelésre irányuló közös megállapodás lehetősége pedig megfelelően csökkenne. Néhányukat a verseny esetleg tönkre is tesz; az ő dolguk ez ellen védekezni, ami nyugodtan rájuk is bízható. A verseny semmi körülmények között sem árt sem a fogyasztónak, sem a termelőnek, sőt egyesesen arra készíti a szatócsot, hogy olcsóbban adjon el és drágábban vegyen, mint adna, illetve venne, ha az egész üzlet csak egykét ember monopóliuma lenne. Előfordulhat, hogy egyik-másik szatócs a befolyásolható vevőt rábírja valaminek a megvásárlására, ami nem is kell neki. Ez azonban a köz szempontjából sokkal kisebb rossz, semhogy különösebb figyelmet érdemelne; azonkívül nem is biztos, hogy a boltosok számának a megszorítása véget vetne ennek a jelenségnek. Hogy a legfeltűnőbb példával éljünk: nem a sörházak nagy száma hozza létre az alsóbb néposztályok körében általános hajlamot az iszákosságra, hanem az egészen más okok szülte hajlam hívja életre a sok sörházat.

Akik tőkéiket a tárgyalt négy mód valamelyikén foglalkoztatják, maguk is produktív munkások. Munkájuk, ha helyesen végzik el, abban a tárgyban vagyis eladható áruban rögzül, illetve testesül meg, amelyre fordították; munkájuk révén az áru ára legalább annyival emelkedik, amennyibe a saját eltartásuk és fogyasztásuk kerül. A bérlő, az iparos, a nagykereskedő, a boltos profitját egyaránt annak az árunak az ára szolgáltatja, amelyet az első kettő termel, az utóbbi kettő vesz és elad. Mégis, egyenlő nagyságú tőkék a négy foglalkoztatási terület mindegyikén nagyon is különböző mennyiségű produktív munkát hoznak közvetlenül mozgásba, és nagyon is különböző mértékben növelik az ország évi össztermelésének az értékét.

A boltos tőkéje annak a nagykereskedőnek a tőkétjét tölti fel, profittal együtt, akitől az árúját veszi, s akinek ezáltal lehetővé teszi, hogy üzletét folytassa. A boltos tőkéje közvetlenül csak magát a boltost foglalkoztatja mint produktív munkást. Profitja képviseli azt a teljes értéket, amellyel tőkéje foglalkoztatottsága az ország évi össztermelését növeli.

A nagykereskedő tőkéje azoknak a bérlőknek és iparosoknak a tőkét tölti fel, profitjaikkal egyetemben, akiktől a szakmájába vágó nyers- és késztermékeket veszi, s akiknek ezáltal lehetővé teszi, hogy mesterségüket folytassák. Közvetve főképpen ezzel járul hozzá a produktív munka fenntartásához az országban és az évi össztermelés értékének a növeléséhez. Az ő tőkéje foglalkoztatja a tengerészeket és rakodókat is, akik árukat az egyik helyről a másikra szállítják; tőkéje így nemcsak a saját profitjával, hanem a szállítómunkások bérével is növeli az áruk árát. Ebből áll mindaz a produktív munka, amelyet a nagykereskedő tőkéje közvetlenül hoz mozgásba, és mindaz az érték, amellyel közvetlenül növeli az évi össztermelést. Működése mindkét szempontból jóval magasabbrendű a boltos tőkéjének a működésénél.

Az önálló iparos tőkéjének egy részét állótóke alakjában munkaeszközök beszerzésére fordítja, ezzel tehát annak a másik iparosnak a tőkét tölti fel, profittal együtt, akitől azokat veszi. Forgótőkéjének egy részét anyagvásárlásra fordítja és ezzel azoknak a bérlőknek és bányavállalkozóknak a tőkét tölti fel, profitjukkal egyetemben, akiknek a vevője. Másik nagy részét azonban évről évre vagy annál sokkal rövidebb időközökben mindig a munkásai között osztja fel. Ez a tőkerész a vásárolt anyagok értékét a kifizetett munkabérral és a munkaadónak az összes bérek, anyagok és munkaeszközök utáni profitjával növeli. Így tehát sokkal több produktív munkát hoz közvetlenül mozgásba és sokkal többel növeli az ország évi össztermelésének az értékét, mint ugyanakkora tőke a nagykereskedő kezében.

Semmiféle tőke sem hoz több produktív munkát mozgásba, mint a bérlő tőkéje. A mezőgazdának nemcsak a béres cselédei, hanem az igásállatai is produktív munkát végeznek. Emellett a mezőgazdaságban a természet is együtt dolgozik az emberrel; munkája nem kerül semmibe, amit létrehoz annak mégis éppen úgy megvan a maga értéke, mint akár a legdrágább munkás termelvényének. A mezőgazdaságban a legfontosabb műveletekkel az embernek nem az az elsőrendű célja — bár persze azt is igyekszik elérni —, hogy növelje a termőképességet, hanem inkább az, hogy a természetet az emberi szempontból leghasznosabb növények termesztésének kedvező irányba terelje. Hiszen a sűrűn tövises-bozotos földön nem ritkán ugyanolyan tömeg növényzet terem, mint a leg gondosabban művelt szőlő- vagy gabonaföldön. Az ültetéssel és növényápolással az ember inkább irányítani,

mint fokozni kívánja a természetben a termőképességet; a munka nagy része még ezek után is mindig a természetre marad. A mezőgazdaságban dolgozó munkások és igásállatok tehát nemcsak a saját fogyasztásuknak, vagyis az őket foglalkoztató tőkének és a tőketulajdonos profitjának az értékét termelik újra, mint az ipari munkások, hanem annál jóval nagyobb értéket hoznak létre. A bérlő tőkéjén és minden profitján felül rendszeresen újratermelik a földesúr járadékát is. Ezt a járadékot úgy foghatjuk fel, hogy azok a természeti erők hozzák létre, amelyeket a földesúr a bérlőnek enged át használatra. Aszerint lesz kisebb vagy nagyobb, hogy mekkorának tartjuk ezeket az erőket, más szóval, hogy mennyire értékeljük a föld természetes vagy kifejlesztett termőképességét. Ha a termésből mindent levonunk, ami emberi munka eredményének tekinthető, a maradék csak a természet műve lehet. Ez ritkán kevesebb, mint egynegyede, viszont gyakran több, mint egyharmada az egész terméseredménynek. Nincsen olyan produktív munka az iparban, amely képes volna ilyen nagymérvű újratermelésre. Az iparban a természet nem segít, mindent az ember végez; márpedig az újratermelés mindenkor csak az újratermelő tényezők erejéhez képest alakulhat. A mezőgazdaságban foglalkoztatott tőke ezek szerint nemcsak sokkal több produktív munkát hoz mozgásba, mint az iparban foglalkoztatott ugyanakkora tőke, hanem a foglalkoztatott munka mennyiségéhez viszonyítva jóval nagyobb értéket növeli az ország évi össztermelését, a lakosság valóságos gazdagságát és jövedelmét. A lehetséges tőkefoglalkoztatási módok közül feltétlenül ez a mód a legelőnyösebb a társadalom egésze szempontjából.

A mezőgazdaságban és a kiskereskedelemben foglalkoztatott tőkék mindig helyhez kötött tőkék. Szinte pontosan meghatározott helyhez: egy-egy gazdasághoz vagy bolthoz vannak kötve. Általában tulajdonosaik is helyben székelnek, bár ez alól van kivétel.

A nagykereskedő tőkéje ezzel szemben sehol sincsen helyhez kötve, szabadon vándorol az egyik helyről a másikra aszerint, hogy hol tud olcsón venni és drágán eladni.

Az ipari tőkének kétségtelenül ott kell székelnie, ahol az ipart folytatják, azt azonban nem mindig írják elő kényszerítő körülmények, hogy hol folytassák. A telephely eshetik nagyon messze mind a nyersanyagot termelő, mind pedig a készárut fogyasztó helytől. Lyons nagyon messze van azoktól a helyektől,

amelyek ipara nyersanyagait szállítják és azoktól is, amelyek készáruit fogyasztják. Sziécflia előkelői olyan selyemben járnak, amelyet hazai nyersanyagból külföldön szőnek nekik. A spanyolországi gyapjút részben Nagy-Britanniában dolgozzák fel, a kész szövet egy részét pedig visszaküldik Spanyolországba.

Annak, hogy az ország termékfeleslegét hazai vagy idegen nagykereskedő tőkéje viszi-e ki külföldre, nincsen különösebb jelentősége. Ha a nagykereskedő külföldi, az csak annyit jelent, hogy az országban eggyel kevesebb a produktív munkások száma és egy ember profitjával kisebb az évi össztermelés értéke, mint lenne akkor, ha a nagykereskedő belföldi lenne. Akár külföldi, akár belföldi a nagykereskedő, egyaránt közömbös, hogy a tengerészek és szállítómunkások, akiket foglalkoztat, az ő hazájának a feleslegét exportáló vagy esetleg egy harmadik országnak a fiai-e. A külföldi és a belföldi nagykereskedő egyformán azzal teszi értékessé az ország termékfeleslegét, hogy olyasvalamire cseréli azt be, ami iránt a belföldi piacon van kereslet. A külföldi és a belföldi nagykereskedelmi tőke egyformán képes azoknak a tőkék feltölteni, akik az ország termékfeleslegét létrehozzák, egyformán teszi nekik lehetővé, hogy tovább dolgozzanak s ezzel egyformán járul hozzá a produktív munka foglalkoztatásához az országban, valamint az évi össztermelés értékének a növeléséhez.

Jóval lényegesebb az, hogy az ipari tőke székeljen az országban belül; ez szükségképpen több produktív munkát hoz mozgásba és nagyobb mértékben emeli az ország évi össztermelésének az értékét. Nagy hasznára lehet azonban az országnak az olyan tőke is, amely a határain kívül székel. Azoknak a brit iparosoknak a tőkék, akik évről évre a Balti-tenger partjáról behozott kendert és lent dolgoznak fel, bizonyára nagy hasznára vannak azoknak az országoknak, amelyek azt termelik. Ott ugyanis ezek a nyersanyagok a termékfelesleg egy részét képezik, tehát minden évben olyasvalami ellenében kell azokat cserélni, amire ott szükség van, mert különben értéktelenek és termelésükkel csakhamar felhagynak. A nagykereskedők, akik ezt a felesleget kiviszik az országból, a termelők tőkékét töltik fel s ezzel biztosítják a további termelést; az ő tőkékét viszont a brit feldolgozó iparosok töltik fel.

Mint némely egyénnek, úgy némely országnak vagy vidéknek sincs mindig elegendő tőkéje ahhoz, hogy minden földjét megművelje és fejlessze, hogy földje minden nyerstermékét közvetlen

felhasználásra vagy fogyasztásra iparilag feldolgozza és hogy nyerstermék- vagy késztermékfeleslegeit távoli piacokra szállítsa, ahol valamilyen odahaza keresett árut kaphat érték cserébe. Nagy-Britanniának számos olyan része van, ahol a lakosságnak nincsen elég tőkéje, hogy a vidék minden földjét művelés alá vonja. Skócia déli grófságaiban kevés a tőke ahhoz, hogy otthon dolgozzák fel a gyapjútermést, ezért nagy részét szárazföldön vagy rossz utakon a messzi Yorkshireba szállítják feldolgozásra. Nagy-Britannia sok kis iparvárosának hiányzik a tőkéje ahhoz, hogy késztermékeit eljuttassa távolabbi piacokra, ahol kereslet van irántuk. Ha lakosaik között vannak is kereskedők, ezek tulajdonképpen csak a nagy kereskedelmi központokban székelő gazdagabb nagykereskedők helyi megbízottai.

Ha az országnak nincsen elegendő tőkéje mind a három vázolt célra, úgy a meglevő tőkével annál több produktív munkát tud mozgósítani, minél nagyobb részt foglalkoztat belőle a mezőgazdaságban, és annál nagyobb lesz az az érték is, amellyel növeli az évi társadalmi terméket. A mezőgazdaságba fektetett tőkék után az iparilag foglalkoztatott tőkék mozgósítják a legtöbb produktív munkát és növelik meg leginkább az évi össztermelés értékét. Ilyen szempontból a leggyengébb eredményt a külkereskedelemben foglalkoztatott tőke adja.

Ha az országnak nincs elegendő tőkéje mind a három vázolt célra, úgy ez azt jelenti, hogy még nem érte el a jólétnek azt a szintjét, amelyet a dolgok rendje szerint egyszer el kell érnie. De miként az egyén, úgy az ország sem azzal fogja a leggyorsabban megszerezni a hiányzó tőkét, hogy idő előtt és a meglevő elégtelen tőkével törekszik mind a három cél felé. Mint az egyén tőkéjének, úgy az egyének összessége tőkéjének is korlátai vannak, s csak ezek között lehet vele meghatározott célok felé törni. Miként az egyén tőkéjét, úgy az egyének összessége tőkéjét is csak úgy lehet szaporítani, hogy felhalmozzuk és hozzácsatoljuk mindazt, amit a jövedelemből folyamatosan megtakarítunk. A leggyorsabban tehát akkor szaporodik, ha a legnagyobb jövedelmet hozó módon foglalkoztatjuk, mert akkor lesznek a lakosság megtakarításai a legnagyobbak. Az ország lakosai összességének a jövedelme és az ország évi össztermelésének az értéke között azonban szülyszerű az összefüggés.

Amerikai gyarmataink főképpen azért gazdagodnak és fejlődnek olyan nagy iramban, mert jóformán minden tőkéjüket a

mezőgazdaságban foglalkoztatják. Iparuk nincs, eltekintve a mezőgazdasági fejlődéssel mindenütt karöltve kifejlődő házi- és nagyon egyszerű iparoktól, amelyeket mindig a család asszonyai és gyermekei űznek. Amerika kiviteli és partmenti kereskedelmét jórészt Nagy-Britanniában székelő nagykereskedők tőkésével bonyolítják le. Sőt még a különböző tartományokban, főleg Virginiában és Marylandben található kiskereskedelmi telepek és raktárak közül is nem egy az anyaországban lakó nagykereskedő tulajdonát képezi; jó példája ez annak az egyébként ritka esetnek, amikor valahol a kiskereskedelemet is a határokon kívül lakó emberek tőkésével bonyolítják le. Ha az amerikaiak közös elhatározással vagy valamilyen erőszakos módon véget vetnének az európai ipartermékek bevitelének, ha honfitársaik közül azoknak, akik ilyen késztermékeket elő tudnak állítani mintegy monopóliumot adnának, ha tehát tőkéik valamilyen jelentékenyebb részét az iparba vinnék át, akkor ezzel nem gyorsítanák, hanem fékeznek az évi össztermelés értékének az emelkedését, és gátolnák, nem pedig előmozdítanák hazájuk fejlődését az igazi gazdagság és nagyság felé. Még inkább ez lenne a helyzet akkor, ha megkísérelnék az egész kiviteli kereskedelmet a maguk javára monopolizálni.

A gazdasági jólét talán egyetlen nagyobb országban sem tartott még egyfolytában elég hosszú ideig ahhoz, hogy benne mind a három vázolt célra elegendő tőke alakuljon ki, hacsak nem adunk hitelt azoknak a csodálatos beszámolóknak, amelyek Kína, az ősi Egyiptom és Hindosztán gazdagságáról és fejlettségéről szólnak. De még ez a három ország is, amelyeknél gazdagabb az egybehangzó nézetek szerint még nem volt a világon, leginkább arról ismert, hogy fejlett mezőgazdasága és ipara van. A külkereskedelemben nyilván egyik sem volt kiváló. Sőt, a régi egyiptomiak valami babonás ellenszenvvel nézték a tengert, babonás felfogás uralkodott róla az indiaiak között is, és a kínaiak sem tűntek ki különösebben az idegen országokkal való kereskedés terén. A termékefelesleg zömét valószínűleg mindig is külföldiek vitték ki ebből a három országból, cserébe olyasmért, ami iránt azokban kereslet mutatkozott, általában aranyért és ezüstért.

Így áll tehát elő az a helyzet, hogy adott nagyságú tőke mindenütt aszerint hoz több vagy kevesebb produktív munkát mozgásba és aszerint növeli nagyobb vagy kisebb értékkel az

ország évi össztermelését, hogy milyen arányban oszlik meg a mezőgazdaság, az ipar és a nagykereskedelem között. Nagyon sok függ attól is, hogy milyen fajta nagykereskedelemben foglalkoztatnak tőkét.

A nagykereskedelemnek, vagyis a nagybani vásárlásnak nagybani eladás céljára három fajtája van : a belkereskedelem, a belföldi fogyasztói piacot ellátó külkereskedelem és a nemzetközi közvetítő kereskedelem. A belkereskedelem az ország egyik vidékén veszi és a másikon eladja a belföld termékeit ; ez egyaránt magában foglalja a tengerpartmenti és a szárazföld belsejében folytatott kereskedelmet. A belföldi piacot ellátó külkereskedelem külföldi árut vásárol a hazai fogyasztás céljára. A nemzetközi közvetítő kereskedelem idegen országok között bonyolít le kereskedelmi ügyleteket, vagyis az egyiknek a termékefeleslegét a másikba juttatja el.

Az a tőke, amellyel belföldi terméket vásárolnak az ország egyik vidékén, hogy a másikon eladják, általában minden egyes ilyen művelet során a mezőgazdaságban vagy az iparban foglalkoztatott két különálló tőkét tölt fel, s ezzel biztosítja mind a kettő további foglalkoztatását régi területükön. Amikor ugyanis a nagykereskedő bizonyos értékű árut küld el valahová, onnan legalább ugyanolyan értékű valamilyen más árut kap érte vissza. Ha mind a küldött, mind a kapott áru hazai termék, akkor a művelethez felhasznált tőke minden egyes esetben nyilvánvalóan két, mindig produktív munkára fordított, egymástól független tőkét tölt fel, amivel biztosítja mind a kettőnek a további foglalkoztatását régi területükön. A tőke, amellyel skót ipartermékeket küldenek Londonba és onnan angol gabonát és készárut hoznak vissza Edinburghba, minden ilyen művelet alkalmával szükségképpen két olyan brit tőkét tölt fel, amelyet Nagy-Britannia mezőgazdaságában vagy iparában használtak volt fel.

Az a tőke, amellyel hazai terméket visznek ki, hogy külföldi árut hozzanak be érte a belföldi fogyasztás céljára, szintén két különálló tőkét tölt fel, de ezek közül csak az egyiket használták fel otthon. A tőke, amellyel brit árut küldenek Portugáliába és portugál árut hoznak vissza Nagy-Britanniába, mindig csak egy brit tőkét tölt fel ; a másik portugál tőke. Még ha a belföldi fogyasztást ellátó külkereskedelemben az ellenáru éppen olyan gyorsan érkezne be, mint a belkereskedelemben, az előbbiben

felhasznált tőke akkor is csak fele annyi hazai produktív munkát foglalkoztatna.

A belföldi fogyasztást ellátó külkereskedelemben azonban csak kivételesen érkezik be az ellenáru olyan gyorsan, mint a belkereskedelemben, ahol általában egy éven belül, de néha egy éven belül háromszor-négyszer is befut. A belföldi piacot ellátó külkereskedelemben viszont csak ritkán érkezik be egy éven belül, nem egyszer pedig csak két-három év múltán. A belkereskedelemben foglalkoztatott tőkével esetleg tizenkét ügyletet is le lehet bonyolítani, vagyis tizenkétszer is lehet árut oda és vissza küldeni, mialatt a belföldi fogyasztást ellátó külkereskedelemben foglalkoztatott tőke csak egy üzletet tud lebonyolítani. Egyforma nagyságú két tőke közül tehát az egyik huszonnégyszer annyi hazai produktív munkát foglalkoztat, mint a másik.

A hazai fogyasztásra szolgáló külföldi árut néha nem belföldi termékekért, hanem külföldi eredetű javakért vásárolják meg. A külföldi javakat persze ebben az esetben is hazai termékekért vagy olyasmért kell előzőleg megvenni, amiért hazai terméket kell adni, mert a háború és hódítás esetét kivéve idegen árut sohasem lehet másképpen szerezni, mint egyszeri közvetlen vagy kétszeri, esetleg többszöri közvetett cserével hazai termékekért. Az a tőke, amelyet a fogyasztói javak ilyen közvetett úton lebonyolódó külkereskedelmében foglalkoztatnak, minden szempontból ugyanolyan hatást fejt ki, mint a legközvetlenebb külkereskedelemben működő tőke; az egyedüli eltérés az, hogy a végső ellenáru később érkezik be, mert két-három előzetesen lebonyolítandó külön külkereskedelmi ügylet függvénye. A nagykereskedőnek, aki rigai kendert és lent virginiai dohányért vásárol, amelyért viszont brit ipartermékeket adott, két különálló külkereskedelmi ügylet lebonyolítását kell bevéárnia, mielőtt ugyanannyi tőkét ismét ugyanannyi brit ipartermék vásárlására fordíthat. Amennyiben a virginiai dohányért nem brit iparcikket, hanem brit iparcikkekért vásárolt jamaikai cukrot és rumot adott, úgy már három ügylet lebonyolítását kell bevéárnia. Ha e két vagy három külkereskedelmi ügylet mindegyikét más-más nagykereskedő bonyolítja le, vagyis ha az árut, amit az első behoz, a második veszi meg, s amit a második hoz be, azt a harmadik vásárolja meg, hogy megint kivigye, akkor az egyes nagykereskedők ugyan hamarabb kapják vissza a tőkéjüket, de az egész üzletbe befektetett tőke végső ellenértéke semmivel sem

érkezik be hamarabb. Az tehát, hogy az ilyen közvetett úton lebonyolódó ügyletekben foglalkoztatott tőke egy nagykereskedő-e vagy háromé, az ország szempontjából nem, csupán az érdekelt kereskedők szempontjából jelent különbséget. Bizonyos értékű brit ipartermék bizonyos mennyiségű kender és len ellenében történő cseréjének a lebonyolításához mind a két esetben egyaránt háromszor annyi tőkére van szükség, mint amikor közvetlen cserét bonyolítanak le iparcikkokkal kender és len ellenében. Ennélfogva az az egész tőke, amelyet a fogyasztási javak ilyen közvetett külkereskedelmében foglalkoztatnak, általában kevesebb ösztönzést és alátámasztást nyújt az ország produktív munkájának, mint az azonos nagyságú olyan tőke, amelyet a közvetlenebb külkereskedelemben használnak fel.

Mindegy, hogy mi az a külföldi eredetű áru, amelyért a belföldi fogyasztásra szánt külföldi árut megszerezünk; különbségek az árufajtában nem változtatják meg lényegesen sem a kereskedelmi tevékenység jellegét, sem annak az ösztönzésnek és alátámasztásnak a mérvét, amelyet ebből a tevékenységből az azt kifejítő ország produktív munkája nyerhet. Tegyük fel, hogy a belföldi fogyasztásra szánt külföldi árut brazil aranyért vagy perui ezüstért szerezzük meg; ezt az aranyat és ezüstöt is, akár csak a virginiai dohányt, előzőleg vagy belföldi termékért, vagy olyan más áruért kellett megvásárolnunk, amelyért belföldi terméket adtunk. A hazai produktív munka szempontjából tehát a belföldi fogyasztást szolgáló közvetett külkereskedelemnek ugyanazok lesznek az előnyei és hátrányai akár arannyal és ezüsttel, akár pedig bármilyen más árufajta közbeiktatásával bonyolítjuk le, és ugyanolyan gyorsan vagy lassan tölti fel a produktív munka közvetlen eltartására szolgáló tőkét. Egy vonatkozásban az arany és ezüst nyilván mégis előnyösebb minden más árufajtánál. Mivel kis térfogat mellett nagy értéket képviselnek, azért ezeknek a fémeknek a szállítása olcsóbb majdnem minden más áru szállításánál. A szállítási költség jóval alacsonyabb, a biztosítási költség pedig nem nagyobb, emellett a szállítmánykár lehetősége is lényegesen kisebb. Ezek szerint adott mennyiségű külföldi árut általában kisebb mennyiségű hazai termékért kaphatunk, ha azt arany és ezüst, mint ha bármely más külföldi eredetű áru közbeiktatásával vásároljuk meg. Az országban mutatkozó keresletet így tökéletesebben és kevesebb költséggel elégíthetjük ki, mint akármilyen más módon. Azt a kérdést, vajon az

állandó nemesfémkivitellel járó ilyenfajta kereskedelem nem szegényítheti-e el valamilyen úton-módon az országot, alant kívánom részleteiben megvizsgálni.

Az ország tőkájének az a része, amely kizárólag a nemzetközi kereskedelemben tevékenykedik, teljes egészében megszűnik hazai produktív munkát foglalkoztatni, hogy idegen országokban tartson el ilyen munkát. Minden üggyellett, amelyet lebonyolít, két különálló tőkét tölt ugyan fel, de ezek közül egyik sem hazai tőke. A holland kereskedő tőkéje, amellyel lengyel gabonát szállítanak Portugáliába és portugál gyümölcsöt vagy bort vissza Lengyelországba, minden alkalommal két olyan tőkét tölt fel, amelyek közül egyikkel sem foglalkoztattak holland produktív tőkét, hanem az egyikkel lengyelt, a másikkal portugált. Csak a profit lesz minden alkalommal Hollandiáé s ez lesz minden, amivel ez a fajta kereskedelem Hollandia évi össztermelését tényleg növeli. Amennyiben az ország a saját hajóival és tengerészeivel bonyolít le nemzetközi közvetítő kereskedelmet, úgy az abban foglalkoztatott tőkájének a szállítási költségekre eső része persze hazai produktív munkát mozgósít és bizonyos számú saját produktív munkása között kerül szétosztásra. Jóformán minden a nemzetközi közvetítő kereskedelemben jelentős szerepet játszó nemzet így bonyolítja le ezt a kereskedelmet, amely a nevét is valószínűleg onnan nyerte, hogy ezek a nemzetek közvetítik az áruforgalom egy részét más nemzetek között. Nem lényeges vonása azonban ennek a kereskedelemnek, hogy így bonyolódják le. Egy holland kereskedő a tőkájével például úgy is bonyolíthat le kereskedelmi forgalmat Lengyelország és Portugália között, hogy az egyik ország termékfeleslegét nem holland, hanem brit hajók rakományaként szállítja a másik országba. Alkalmilag ez feltehetőleg így is történik. Ez a magyarázata annak a nézetnek, hogy a nemzetközi közvetítő kereskedelem különösen kívánatos egy olyan országnak, mint Nagy-Britannia, amelynek védelme és biztonsága szempontjából amúgyis állandóan sok tengerészre és fejlett hajózásra van szüksége. Ugyanannyi tőkével azonban ugyanannyi tengerészt és hajót lehet foglalkoztatni a belföldi fogyasztást szolgáló külkereskedelemben vagy akár a partmenti hajózással lebonyolítható belföldi kereskedelemben is, mint a nemzetközi közvetítő kereskedelemben. A tengerészek és hajók száma, amelyet egy bizonyos nagyságú tőkével foglalkoztatni lehet, nem attól függ, hogy milyen

jellegű kereskedelmet folytatnak le vele, hanem részben a szállítandó javaknak értékükhöz viszonyított terjedelmétől, részben a kikötők egymásközi távolságától, s e két körülmény közül főleg az elsőtől. A Newcastle és London közötti szénkereskedelem például több hajóteret igényel, mint Anglia egész nemzetközi közvetítő kereskedelme, noha a két kikötő nincs egymástól nagy távolságra. Nincsen tehát értelme, hogy rendkívüli kedvezésekkel az ország tőkéjéből többet kényszerítsünk a nemzetközi közvetítő kereskedelem terére, mint amennyi magától áramlik feléje, mert ez nem fejleszti okvetlenül az ország hajózását.

Ezek szerint minden országban az a helyzet, hogy a belkereskedelemben foglalkoztatott tőke általában nagyobb mennyiségű produktív munkát hoz mozgásba és tart el, és nagyobb mértékben növeli az évi össztermelést, mint a belföldi fogyasztást szolgáló külkereskedelemben foglalkoztatott ugyanakkora tőke, az utóbbi pedig mind a két szempontból még erősebben felülmúlja a nemzetközi közvetítő kereskedelemben felhasznált ugyanolyan nagyságú tőkét. Minden ország gazdagsága, s amennyiben a hatalom a gazdagság függvénye, annyiban a hatalma is mindig az évi össztermelés értéke szerint alakul, mert végső soron ebből fizetik az összes adót. Mivel pedig a gazdaságpolitikának mindenütt az a nemes feladata, hogy növelje az ország gazdagságát és hatalmát, nem szabad, hogy előnyben vagy különösebb kedvezésben részesítse a belföldi fogyasztást szolgáló külkereskedelmet a belföldi kereskedelemmel, a nemzetközi közvetítő kereskedelmet pedig a kettő közül bármelyikkel szemben. A kettő közül egyikbe sem szabad sem belekényszerítenie, sem beleszereznie többet az ország tőkéjéből, mint amennyi azokba magától beleáramlik.

Viszont a három fajta nagykereskedelem akármelyike is nemcsak előnyössé, hanem elkerülhetetlenül szükségessé válhatik akkor, ha azt a dolgok megszorításoktól és kényszertől mentes természetes folyása hozza magával.

Ha valamelyik termelési ágban a termelés meghaladja a keresletet, a többletet ki kell vinni az országból cserébe valamiért, ami iránt van kereslet. Ha nem viszik ki, úgy az országban a produktív munka egy részének meg kell szünnie és az össztermelés értékének csökkennie kell. Nagy-Britannia általában több gabonát, vas- és acélárut termel, mint amennyit a hazai piacon mutatózó kereslet megkíván. A többletet külföldre kell küldeni és ott valami ellenében cserélni, amire idehaza szükség van. A több-

let csak ilyen kivitel révén válhatik olyan értékké, amelyből megtérül a termelésével járó munka és költség. A tengerpart és a hajózható folyók szomszédsága csak azért előnyösök a termelő tevékenység szempontjából, mert megkönnyítik a termelési felesleg kivitelét és cseréjét olyan javak ellenében, amelyek iránt a helyszínen nagyobb a kereslet.

Ha az a helyzet áll elő, hogy az ilyen módon belföldi termékekért szerzett áruk szintén meghaladják a hazai keresletet, akkor az azokban mutatkozó felesleget megint csak külföldre kell vinni s ott valamiért cserélni, amire itthon inkább van szükség. A brit termésfelesleg egy részéért évente körülbelül 96 000 hogshead* dohányt vásárolunk Virginiában és Marylandben. Nagy-Britannia szükséglete azonban talán csak 14 000 hogshead. Ha a 82 000 hogsheadnyi különbözetet külföldön nem lehetne valamiért cserélni, amire itthon inkább van szükség, behozatala nyomban megszűnne, s vele együtt megszűnne Nagy-Britannia mindama lakosainak a produktív munkája, akik azt az árut állítják elő, amellyel a 82 000 hogshead dohányt évente megvesszük. Ennek az árunak a termelését be kellene szüntetni, mivel Nagy-Britannia termelésének egy olyan részét képeznék, amelynek a belföldön nincsen piaca, külföldi piacát pedig elveszítené a vázolt körülmények között. Ilyen esetben fordulhat elő, hogy a belföldi fogyasztást szolgáló külkereskedelem legbonyolultabb közvetett formája is éppen olyan szükségessé válik a hazai produktív munka foglalkoztatása és a évi össztermelés értékének a növelése érdekében, mint a legegyszerűbb közvetlen forma.

Ha az országban annyi tőke halmozódik fel, hogy egy részét már nem lehet a hazai termelésben produktív munka foglalkoztatására fordítani, úgy a többlet a nemzetközi közvetítő kereskedelem területére ömlik át, amelyen ezt a szerepét más országok javára tölti be. A nemzetközi közvetítő kereskedelem kifejlődése a következménye is és a jellegzetes tünete is a nemzet határozott gazdagodásának, de nem az előidézője annak. Azok az államférfiak, akik ennek a kereskedelemnek különösen kedvezni kívánnak, nyilván összetévesztik a következményt és a jellegzetes tünetet az előidéző okkal. Területéhez és lakosai számához viszo-

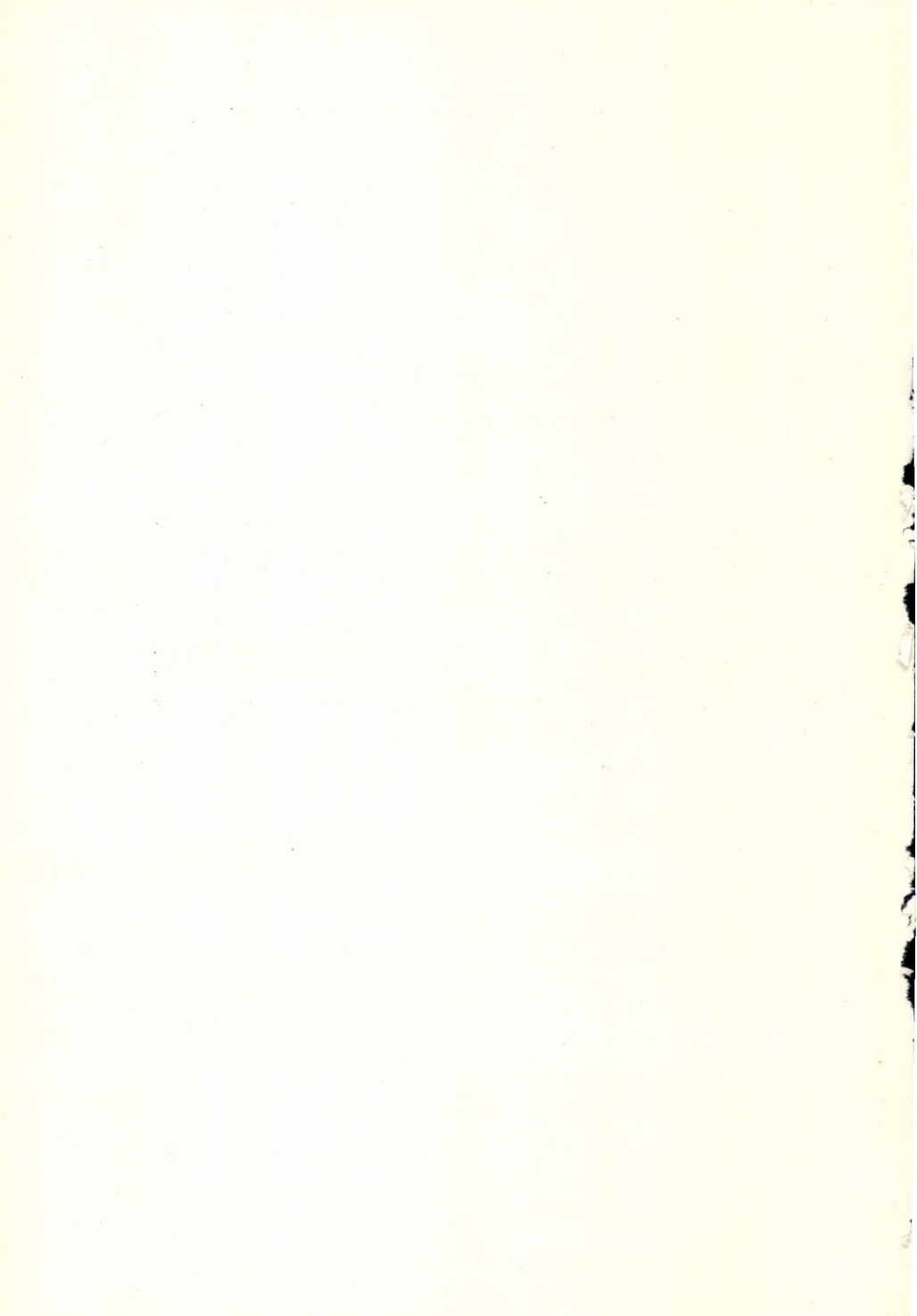
* Hogshead = 63 gallon, tehát 238,5 liter ürtartalmú hordó. — Ford.

nyítva Hollandia feltétlenül a leggazdagabb ország Európában, ennek megfelelően övé a legnagyobb részesedés Európa nemzetközi közvetítő kereskedelmében. Anglia talán a második leggazdagabb ország Európában, s az ő részesedését is jelentékenynek tudjuk, noha az, amit általában Anglia nemzetközi közvetítő kereskedelmének vélünk, nem más, mint a belföldi fogyasztást szolgáló közvetett külkereskedelem. Nagy mértékben ilyen az a kereskedelme, amely Kelet- és Nyugat-Indiából, valamint Amerikából szállít árut különböző európai piacokra. Ezt az árut ugyanis rendszerint vagy brit termékekért, vagy olyasmieért veszik meg, amiért brit termékeket adtak, a közbenső cserékből származó végső ellenárut pedig általában Nagy-Britanniában használják fel vagy fogyasztják el. Nagy-Británniak a szó helyes értelmében vett nemzetközi közvetítő kereskedelmét zömében voltaképpen csak az a kereskedelem képezi, amelyet brit hajók a Földközi-tenger különböző kikötői között és brit nagykereskedők India különböző kikötői között bonyolítanak le.

A belkereskedelem méreteit, illetve az abban foglalkoztatható tőke nagyságát mindig az egymástól távol eső országrészek között cserélhető termékefeleslegék értéke szabja meg; a belföldi fogyasztást szolgáló külkereskedelemben az egész ország termékefeleslegének vagy az azzal megszerezhető áruknak az értéke, a nemzetközi közvetítő kereskedelemben pedig a földkerekség valamennyi országában mutatkozó termékefeleslegnek az értéke a szabályozó tényező. Az utóbbi a másik kettőhöz viszonyítva a szó bizonyos értelmében szinte határtalan és a legnagyobb tőkék foglalkoztatására is képes lehet.

A tőkést kizárólag a saját egyéni profitjának a szempontja vezérli, amikor arról dönt, hogy tőkéjét a mezőgazdaságban, az iparban, a nagykereskedelem valamelyik ágában vagy a kiskereskedelemben foglalkoztassa-e. Eszébe sem jutnak olyan megfontolások, hogy tőkéje aszerint, amint az egyik vagy a másik területen foglalkoztatja, igen különböző mennyiségű produktív munkát hozhat mozgásba, vagy igen különböző mértékben növelheti a társadalom évi össztermelésének az értékét. Így tehát az olyan országokban, ahol a mezőgazdaság a leghasznosabb tőkefoglalkoztatási terület, és a földművelés és földbirtokfeljavítás a legrövidebb út a meggazdagodáshoz, az egyéni tőkéknek természetesen ott kell elhelyezkedniök, ahol ez a társadalom egésze szempontjából is a legelőnyösebb. Mégis azt látjuk, hogy a mező-

gazdasági profitok Európában sehol sem szárnyalják túl az egyéb tőkefoglalkoztatási területeken elérhető profitokat. Az utóbbi években ugyan mindenütt akadnak tervkovácsok, akik a földművelés és birtokjavítás terén kínálgó legnagyserűbb profitlehetőségeket számítgatják és azokra a közönség figyelmét felhívják. Anélkül, hogy számításaikkal részleteikben vitába szállnánk, hamis voltukat egy egyszerű megfigyelés alapján is kiszámíthatjuk. Nap, mint nap láthatjuk, hogyan keletkeznek roppant vagyonok egy ember életében az iparban és a kereskedelemben, sokszor nagyon kis tőkéből, néha pedig minden kezdeti tőke nélkül. Arra viszont talán egyetlen példát sem tudnánk felhozni, hogy a jelen század folyamán a mezőgazdaságban keletkezett volna ilyen vagyon ennyire szerény kezdetből. Európa valamennyi nagy kiterjedésű országában sok azonban még a megműveletlen föld, s ami talaj már művelés alatt áll, annak jó része még távolról sincsen kellőképpen kifejlesztve. A mezőgazdaság ennél fogva majdnem mindenütt jóval több tőkét tud még foglalkoztatni, mint amennyit eddig valaha is foglalkoztatott. Az európai gazdaságpolitika ama vonásait, amelyek annyira kedveztek a városi foglalkozásoknak a vidékiekkel szemben, hogy az emberek ma általában előnyösebbnek találják, ha tőkéiket akár a legtávolabbi ázsiai és amerikai nemzetközi kereskedelemben foglalkoztatják, mint ha a közvetlen szomszédságukban fekvő legtermőképesebb földek művelésére és fejlesztésére fordítanak, a következő két könyvben szándékozom teljes részletességgel kifejteni.

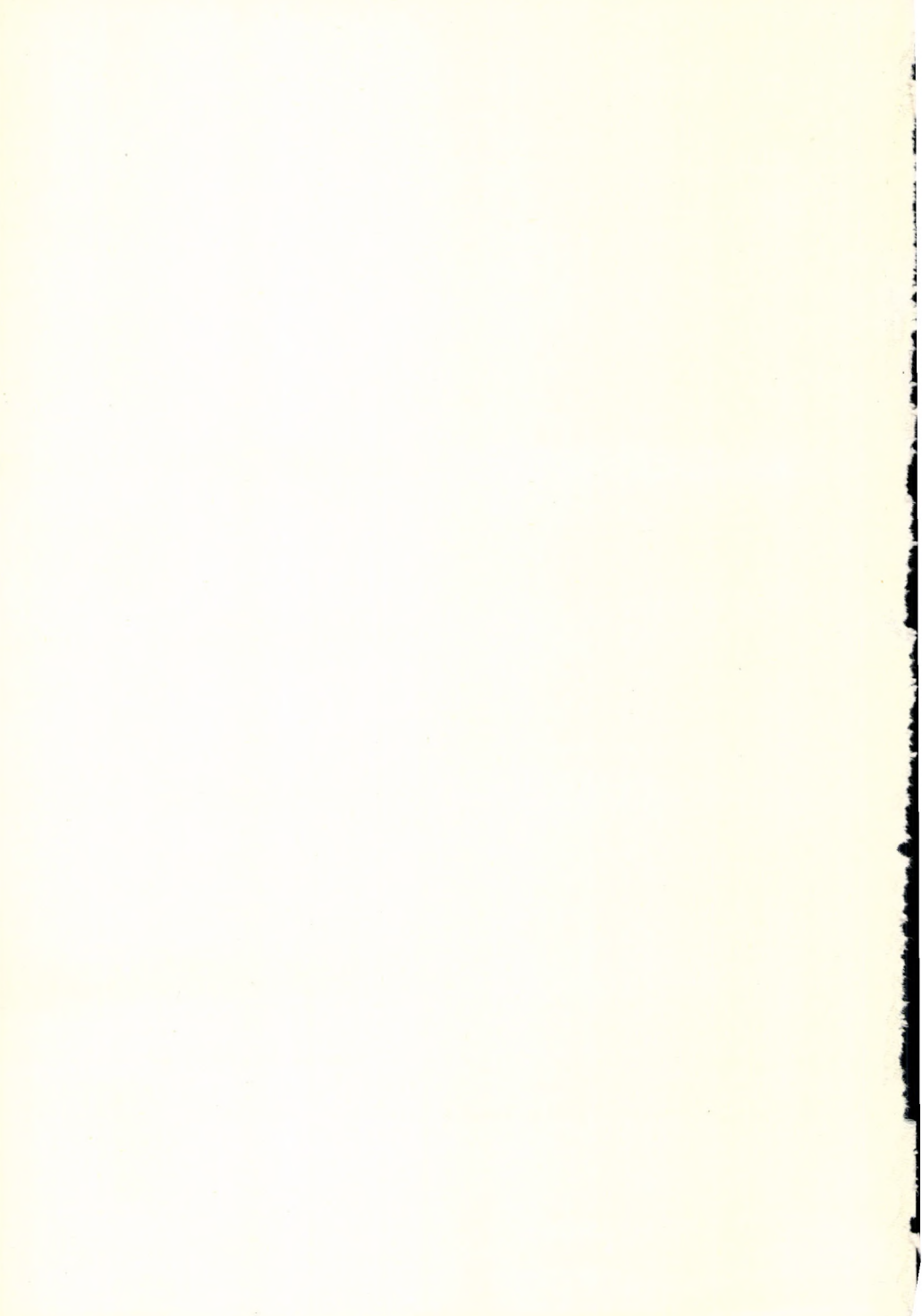

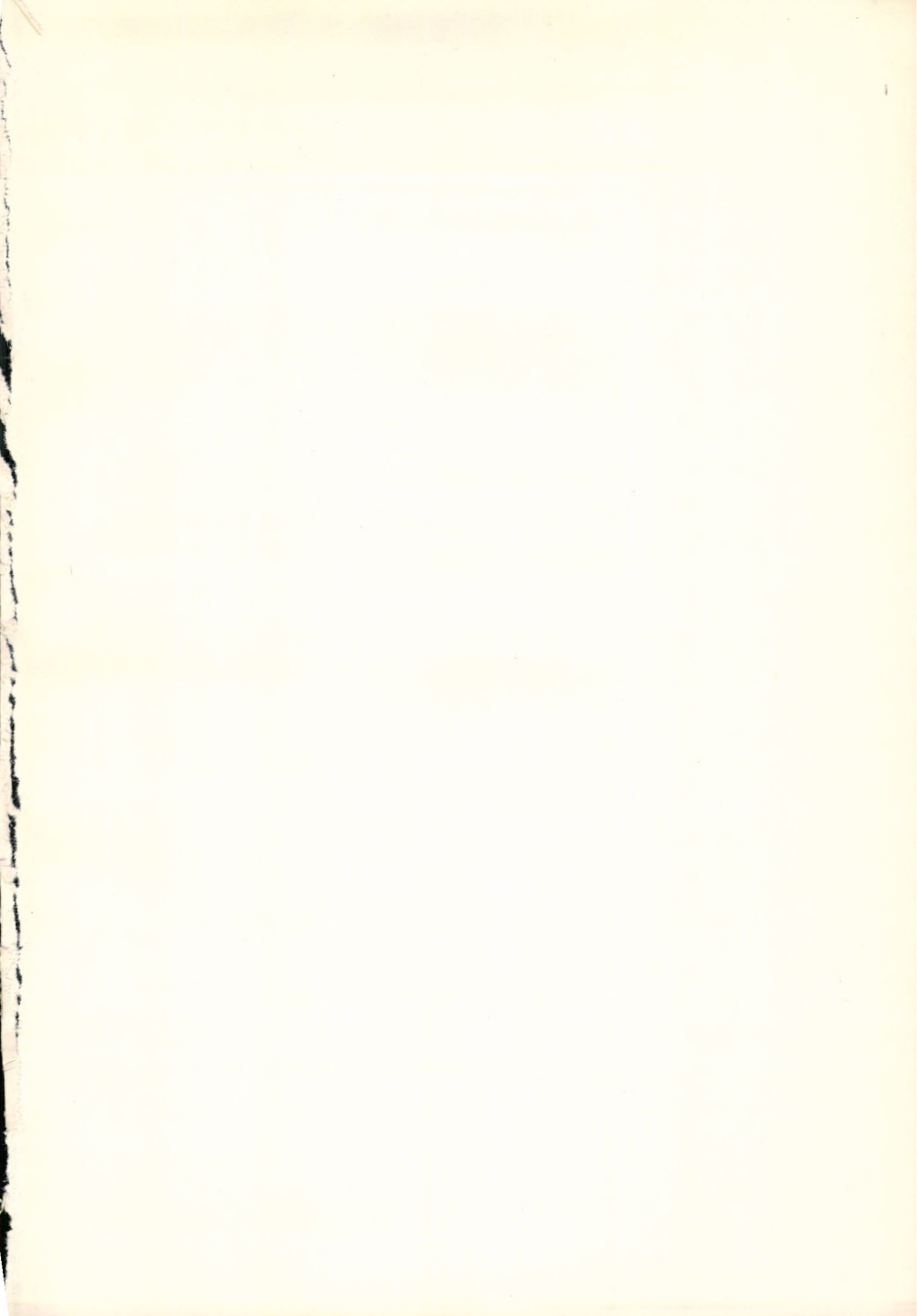
A szerkesztésért felelős: Bilek Rudolf

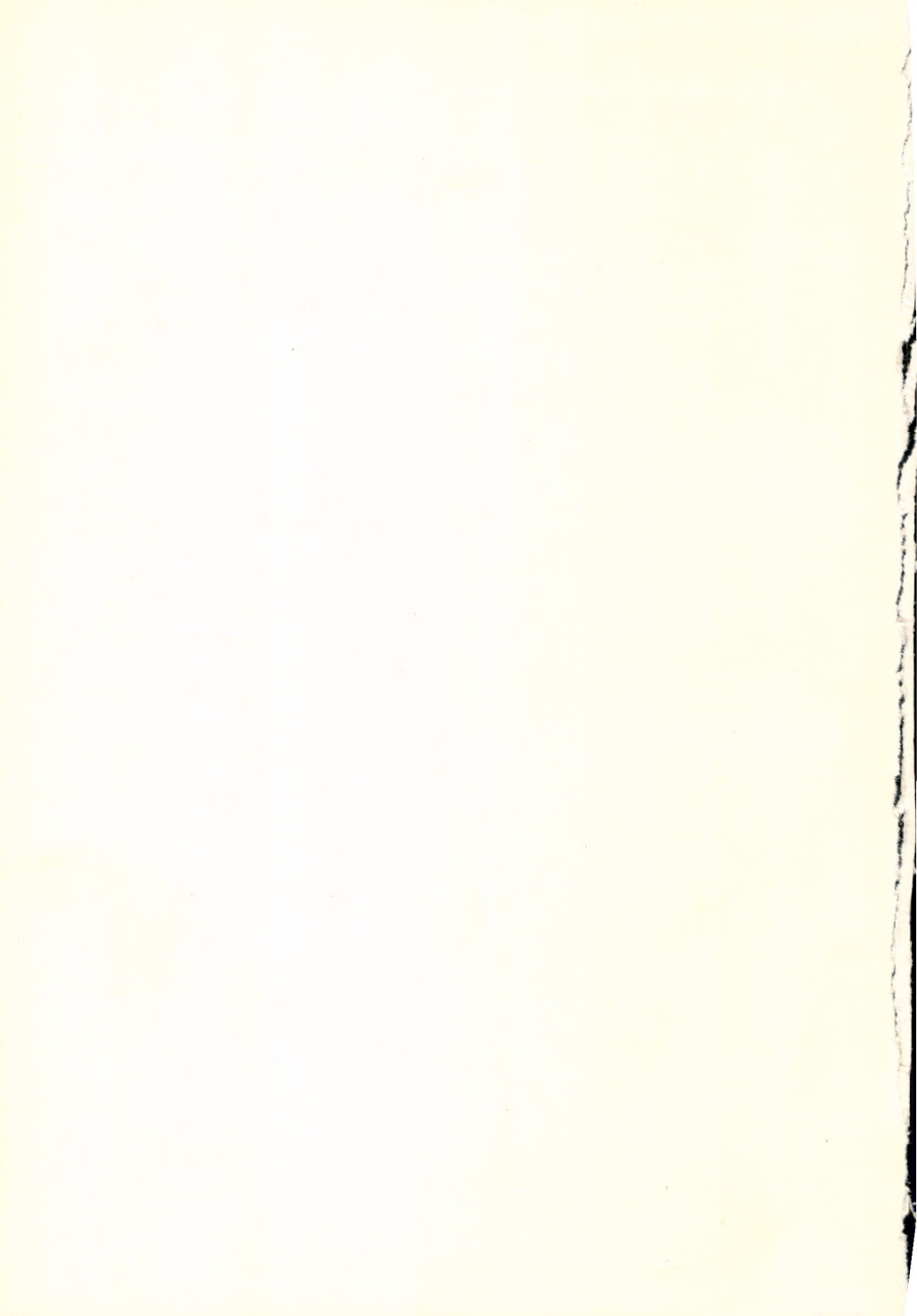
Műszaki felelős: Farkas Imre

A kézirat beérkezett: 1959. IV. 27. — Terjedelem: 26 A/5 fv

48778/59 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MEGJELENT
AZ
AKADÉMIAI KIADÓNÁL.

SÁNDOR PÁL :

*A XIX. század végi agrárválság
Magyarországon
(Gazdaságtörténeti
értekezések 1.)*

1958 — 440 oldal — 3 grafikon

1 táblázat

Egészvásznon-kötésben 58. — Ft

✱

BEREND T. IVÁN —
RÁNKI GYÖRGY :

*Magyarország gyáripara
a második világháború előtt
és a háború időszakában
(1933—1944)*

(Gazdaságtörténeti
értekezések 2.)

1958 — 624 oldal

Egészvásznon-kötésben 100. — Ft

✱

ELŐKÉSZÜLETBEN

A. SMITH

*A nemzetek gazdagsága,
e gazdagság természetének
és okainak vizsgálata*

II. kötet

Ára: 60,— Ft